

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ԱՌՆՉՈՒՈՂ ՆԻԹԵՐ (1912-1914)

Կազմեց եւ ծանոթագրեց
ԴՈԿՏ. ԿԱԶԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Փորթամուկ, Ռոստ Այըընտ
2024

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ԱՌԵՉՈՒՈՂ ՆԻԹԵՐ
(1912-1914)

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒՆ
ԱՌՆՉՈՒՈՂ ՆԻԻԹԵՐ
(1912-1914)**

Կազմեց եւ ծանոթագրեց
ԴՈԿՏ. ՎԱԶԷՂԱՉԱՐԵԱՆ

Փորթսմութ, Ռոստ Այլընտ
2024

Library of Congress Control Number: 2024914045

Compiler and annotator: Vatche Ghazarian, PhD

Title: *Materials Related to the Armenian Reforms (1912–1914)*
[Haygagan Parenorokumnerun Arṁch 'uogh Niwt 'er (1912–1914)]

Language: Armenian

Subjects:

- Armenian Reforms
- Armenian Question
- Atrocities in the Armenian provinces of the Ottoman Turkey
- Persecution of Armenians in Ottoman Turkey
- The Armenian Security Councils
- The Triple Alliance and the Armenian Reforms
- The Triple Entente and the Armenian Reforms

Copyright © 2024 by Vatche Ghazarian
All Rights reserved under International and Pan-American Copyright Conventions.

Printed in the United States of America

ISBN: 978-1-931834-54-4
Mayreni Publishing, 2024

Բովանդակություն

Օգտագործումը յապաւումներ	10
Մուտք	11
Նախապատմություն	13
Վերժանական կողմնակի նշում մը	33
Արձանագրութեան II Տետր Խորհրդ[արանական] եւ Վարչ[ական] Յանձնաժողովներու	
Նախագիտելիք	37
Նիւթին վերաբերող կարգ մը եզրեր	38
Ատենագրութիւններ	41
Վաղորդայն	99
Վերջաբան, բայց ո՛չ վերջին խօսք	107
Ապահովութեան վարչական եւ խորհրդարանական յանձնաժողովներու մասին	110
Բարենորոգումներու հայկական ծրագրին եւ Պատրիարքարան-Ազգային Պատուիրակութիւն յարաբերութեան մասին	113
Հայասերներու մասին	120
Աղերսական բանակցութիւններ, թէ՛ զինեալ պահանջատիրութիւն եւ ինքնապաշտպանութիւն – Կիլիկիոյ մէջ ապստամբութեան մը հարցը	120
Ռուսելթըքական համաձայնագրին նշանակութիւնը	125
Յաւելում	
1. Գեորգ Ե.ի 15 Մայիս 1913 թուակիրը Արշարունիի	133
2. Լեւոն Տէմիրճիպաշեանի Յունիս 1913-ի երեք նամակները Արշարունիի	138
3. Իւթիւնեանի 12 Մայիս 1913 թուակիրը Արշարունիի	143
4. Թէքէեանի եւ Ճահրիկեանի 14 եւ 22 Յունիս 1913 թուակիրները Եղիշէ Արք. Դուրեանի	147
5. Հայկական Բարենորոգումներու պահանջները քննելու համար կազմուած թարգմաններու յանձնաժողովի արձանագրութեանց ամփոփումը	149
6. Գեորգ Ե.ի 3 Սեպտեմբեր 1913-ի թուակիրը Ճէվահիրճեանի	163
7. Արշարունիի տեսակցութիւնը Վանկենհայմի հետ 4 Յուլիս 1913-ին	165
8. Գրինֆիլտի եւ Ճահրագեանի 26 Յունիս 1913 թուակիրը Արշարունիի	169

9. Սամսոն Յարությունեանի եւ Նիկոլ Աղբալեանի 8 Յուլիս 1913 թուակիրը Արշարունիի	172
10. Տաղաւարեանի եւ Արամեանցի 23 Յունիս 1913 թուակիրը Արշարունիի	175
11. Տեղեկագիր արտագաղթը կասեցնելու մասին	177
12. ՀԲԸՄ-ի 13 Օգոստոս 1913 թուակիրը Արշարունիի	179
13. Նուպարի տեսակցութիւնը ռուս արտաքին գործերու նախարար Սազոնովի հետ 8 Յուլիս 1913-ին եւ 15 ու 21 Յուլիս 1913 թուակիրները Արշարունիի	181
14. Պատրիարքարանի 5 Սեպտեմբեր 1913 թուակիր խիստ գաղտնի ծանուցագիրը վեց մեծ պետութիւններուն	190
15. Ճէվահիրճեանի 17 Սեպտեմբեր 1913 թուակիրը Գրինֆիլտի	192
16. Պալաքեանի 22 Սեպտեմբեր 1913 թուակիրը Ճէվահիրճեանի	194
17. Ճէվահիրճեանի 24 Սեպտեմբեր 1913 թուակիրը Պալաքեանի	196
18. Պատրիարքարանի ներկայացուցիչներուն 25 Սեպտեմբեր 1913-ի հանդիպումը գերման ներկայացուցիչներու հետ	198
19. Ազգային Պաշտպանութեան Քոմիթէի 18 Սեպտեմբեր 1913 թուակիր տեղեկագիրը Ճէվահիրճեանի եւ վերջինիս 7 Հոկտեմբեր 1913 թուակիրը Նուպարի	200
20. Ճէվահիրճեանի 24 Սեպտեմբեր 1913 թուակիրը Նուպարի	208
21. Ռուսիոյ եւ Գերմանիոյ դեսպաններուն Սեպտեմբեր 1913-ի յուշագիրը Բ. Դրան	212
22. Փերտահճեան տեղապահի 21 Նոյեմբեր 1913 թուակիրը Նուպարի	214
23. Պատրիարքարանին գործածած ծածկագրերուն բանալիները	217
24. Ճէվահիրճեանի 30 Նոյեմբեր 1913 թուակիրը Նուպարի	220
25. Զօհրապի խօսակցութիւնը Պետական Խորհուրդի Նախագահ Խալիլ պէյի հետ 8 Նոյեմբեր 1913-ին	222
26. Տրեգեան աւագ քահանայի 25 Նոյեմբեր 1913 թուակիրը Զաւէն պատրիարքի	227
27. Զաւէն պատրիարքի տեսակցութիւնը ներքին գործերու նախարար Թալաաթի հետ 22 Նոյեմբեր 1913-ին	229
28. Նուպարի տեսակցութիւնը գերման արտաքին գործերու նախարար Յիմմերմանի հետ 24 Նոյեմբեր 1913-ին	233
29. Հայկական Հարցի վերաբացման վերաբերեալ Ապահովութեան Յանձնաժողովի ներկայացուցած տեղեկագիրը Զաւէն պատրիարքին 17 Դեկտեմբեր 1913-ին	242
30. Զօհրապի տեսակցութիւնը Պետական Խորհուրդի Նախագահ Խալիլ պէյի հետ 20 Դեկտեմբեր 1913-ին	258
31. Մեծ Եպարքոսին Դեկտեմբեր 1913-ի պատասխանը պետութեանց	260
32. Պետական Խորհուրդի Նախագահ Խալիլ պէյի տեսակցութիւնը Զօհրապի հետ 25 Դեկտեմբեր 1913-ին	262
33. Զօհրապի ստացած 1 Յունուար 1914 թուակիր սպառնագիրը	265

34. Պատրիարքարանի ներկայացուցիչներուն հանդիպումը Մանտելշթամի հետ 9 Յունուար 1914-ին	266
35. Մանտելշթամի այցելութիւնը պատրիարքարանի ներկայացուցչին 17 Յունուար 1917-ին	271
36. Կարնոյ առաջնորդ Սաատէթեան եպիսկոպոսի 10 Մարտ 1914 թուակիրը Չաւէն պատրիարքի եւ պատրիարքարանի 17 Փետրուար թուակիր շրջաբերականը	274
37. Համարատուութիւն Փեթերսպուրկի գործակիցէն, 9 Մարտ 1914	280
38. Ընդհանուր քննիչներու հետ տեսակցութեան վերաբերեալ պատրիարքարանի պատուիրակներուն տրուած 25 Մարտ 1914 թուակիր թելադրութիւնները	282
39. Մարտ 1914 թուակիր երկու նամակներ Չավրիէվէն եւ մէկ նամակ Մօստիչեանէն՝ ուղղուած Չաւէն պատրիարքի	287
40. Մայր Աթոռի դիւանապետ Բագրատ եպիսկոպոսի 2 Ապրիլ 1914 թուակիրը Չաւէն պատրիարքի	293
41. Ընդհանուր քննիչ Վեսթենենքի 9 Մայիս 1914 թուակիրը Չաւէն պատրիարքի	295
42. Չաւէն պատրիարքի 31 Մայիս 1914 թուակիրը Գէորգ Ե.ի	296
43. Պատրիարքարանի 17 Յունիս 1914 թուակիր խորհրդապահական ծանօթագիրը մեծ պետութիւններու	299
44. Կտուց Անապատի վանահօր տեղակալ Պետրոսեան ծ.վ.ի 16/29 Հոկտեմբեր 1912 թուակիրը Արշարունիի	303
45. Աղթամարի կաթողիկոսական փոխանորդ Ներկարարեան վարդապետի 10/23 Դեկտեմբեր 1912 թուակիրը Արշարունիի	307
46. Ծանիկի առաջնորդ Եղիսէեանի 13 Յունուար 1913 թուակիրը Արշարունիի	311
47. Համբարձում Առաքելեանի 18 Յունիս 1913 թուակիրը Նուպարի	314
48. Կիլիկիոյ Սահակ Բ. կաթողիկոսի Նոյեմբեր/Դեկտեմբեր 1912 թուակիրը Արշարունի պատրիարքի	317
49. Գերման-Հայկական Ընկերութեան 6 Դեկտեմբեր 1914 թուակիրը Չաւէն պատրիարքի	320
50. Գերման-Հայկական Ընկերութեան հիմնադիրներու կոչը գերման հանրութեան [Մարտ 1913-ին]	323
Գրականութեան մասնակի ցանկ	325
Անուանացանկ	329

Ներկայ աշխատության մէջ յիշատակուած վաւերագրերու կարեւոր մէկ մասը կարելի եղած է ներկայացնել շնորհիւ երախտաշատ մատենադարանապետ Արամ Անտոնեանի կազմած տետրերուն: Ունենալով իրողութիւններու խորքը թափանցելու կարողութիւն, պատեհ առիթներով կատարած է նշումներ, որոնցմէ մին հարկ դատեցինք ներկայացնել ստորեւ:

Վ. Ղ.

Ռուսիա՝ հչ այնքան Հայոց դատը պաշտպանելու, որքան Ասիական Թուրքիոյ այդ հողամասին մէջ իր ոտնձգութեան հող պատրաստելու կը ջանար. իր ըրածը մարդասիրութեան արդիւնք չէր, այլ լոկ քաղաքականութեան...:

Արամ Անտոնեան

[Տերութեան մը նկատմամբ] հաւատարմական զգացումները պետք է ներքին համոզման արդիւնք լինին, եւ այդ համոզումն ալ պետք է հաստատուած ըլլայ կենաց, ընչից եւ պատուոյ կատարեալ իրաւունքը վայելելու գոհունակութեան վրայ. այս պայմաններէն դուրս ամէն յարաբերութիւնք կեղծիք են եւ վնասական թէ՛ ազգին շահուց եւ թէ՛ տերութեան շահուց...:

Մատթէոս Իգմիրլեանց, ընտրեալ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց Ազգային Ընդհանուր Ժողովի 22 Մայիս/4 Յունիս 1909-ի նիստ, էջ 350

... մենք չենք բան մը ընողը այլ Եւրոպան է. մեր ըրածը աշխատութիւն մըն է, փրօփականտ: ... Յաջողութիւնը *տիրումայօրք* եղանակով Եւրոպայէն կուգայ, զանազան պետութեանց շահերէն կը բղխի...:

Յովհաննէս Արշարունի, Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Ընդհանուր Ժողովի 21 Յունիս/4 Յուլիս 1913-ի նիստ, էջ 105

Թո՛ղ դիւանագիտութիւնն ալ մեզի հետ խոստովանի թէ ... [համաձայնագիրը], որ տեսակ մը *շնորհ* տուաւ Հայ ազգին, Իթթիհատական Կառավարութեան դիւանագիտական ամենանուրբ եւ ճարպիկ յաղթանակներէն մէկն է: Նոր Կառավարութիւնը՝ Դիւանագիտութեան տուաւ միայն այն՝ ինչ որ իր հրատարակած օրէնքները կը թոյլատրէին...:

Ատոմ (Յարութիւն Շահրիկեան), անդամ Ապահովութեան Յանձնաժողովի) «Բարենորոգումներու Հարցը», Պոլիս, 1914, 140

... այն ժամանակ երբ հայերն իրենց կեանքին եւ ինչքին համար միմիայն արդարութիւն եւ ապահովութիւն կը պահանջէին, գոհ եղան այդ բարենորոգումներէն, – որքան ալ անկատար ըլլային անոնք, – յուսալով, որ իրենց համար այլեւս խաղաղութեան նոր դարագլուխ մը պիտի բացուէր: ...Դէպքերը, դժբախտաբար, ցոյց տուին, թէ որքան ընդունայն էին մեր յոյսերը:

Պօղոս Նուպար, նախագահ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան Համարատուութիւն Հայ Ազգային Համագումարին, Փարիզ, 15 Մարտ 1919 «Համահայկական Խորհրդակցութիւններ» (1912–1920ԹԹ.), Երեւան, 2004, 403

Օգտագործումը յապաւումներ

ԱԱԺ = Ատենագրութիւնը Ազգային Ժողովոյ

ԶՆՀՀՄ = Զանազան Նամակագրութիւններ Հայկ[ական] Հարցի Մասին (Արամ Անտոնեանի ձեռագրով հայերէն վաւերագրերու արտագրութեամբ, ֆրանսերէն փաստաթուղթերու թարգմանութեամբ եւ քանի մը ֆրանսերէն մեքենագրեալ նիւթերու ընդգրկումով կազմուած տետրերու շարք մը, պահպանուած՝ ՓՆՄ-ի մէջ):

ՊՏԴ = Պոլսոյ Տեղեկատու Դիւան, որուն անձնակազմին միջոցաւ հաւաքուած վաւերագրերը կը պահպանուին Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան վանքին մէջ:

ՓՆՄ = Փարիզի Նուպարեան Մատենադարան

Մուտք

Ներկայ հրատարակությունը կը միտի ներկայացնել Պոլսոյ Պատրիարքարանի Երուսաղէմ հանգրուանած ապա նաեւ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ պահպանուող գլխաւորապէս անտիպ վաւերագրեր, որոնք կը վերաբերին հայկական բարենորոգումներու միջազգային ծրագրին, որ 1912-ին վերակենդանացած էր 1908-ի օսմանեան երկրորդ սահմանադրութեան հռչակումէն ետք օսմանահպատակ հայոց նկատմամբ համիտեան շրջանի քաղաքականութեան շարունակութեան հետեւանքով: Ծրագիրը պիտի յանգեցնէր 8 Փետրուար 1914-ին ռուս դեսպանատան հաւատարմատար Քոնսթանթին Կուլքելիչի եւ թուրք վարչապետ Սայիտ Հալիմի ստորագրած կարճակէաց համաձայնագրին, որ կը նախատեսէր երկու օտարահպատակ եւրոպացի ընդհանուր տեսուչներու վերահսկողութեամբ բարեկարգութիւններու իրագործումը Կարնոյ, Սեքաստիոյ, Վանի, Բաղէշի, Խարբերդի եւ Տիգրանակերտի նահանգներուն մէջ՝ յաւելադրումովը առաւելաբար իսլամաբնակ Տրապիզոնի:

Բարենորոգումներու նիւթին մասին շատ գրուած եւ ան լայնօրէն ուսումնասիրուած ըլլալով հանդերձ¹, կը խորհինք թէ առաջին անգամ լոյս տեսնող վաւերագրերը

¹ Անոնց մէջ կարելորդ նշանակութիւն ունին՝ Վահան Փափագեանի յուշերը («Վէմ» պարբերական (1933–1934), ապա՝ *Իմ Յուշերը* եռահատորի Բ. Գիրքը (Պէյրուժ, 1952))։ Չաւեն պատրիարք Տէր Եղիայեանի *Պատրիարքական Յուշերս* հատորը (Գահիրէ, 1947)։ Լէոյի Հայոց Հարցի Վաւերագրերը (Թիֆլիս, 1915), Սեդրակ Աւագեանի *Ժողովածու Դիպլոմատիքական Դժկոմներուն*։ *Բարենորոգումները Հայաստանում...*, Թիֆլիս, 1915) եւ Ջոն Կիրակոսեանի (*Հայաստանը Միջազգային Դիվանագիտութեան Եվ Սովետական Արտաքին Զաղաքականութեան Փաստադրութեամբ*, Երեւան, 1972) կազմած ժողովածոները, Գեորգ Ե. Սուրենեանց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի եւ Ազգային Պատուիրակութեան Նախագահ Պօղոս Նուպարի նամակագրութիւններուն վերաբերող Սանդրո Բէրբուդեանի *Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու Պատմութեան* շարքին ԺԳ. հատորը (Երեւան, 2005) եւ Էմմա Հովսեփյանի *Պողոս Նուբար Փաշա. Վաւերագրեր* ժողովածոն (Երեւան, 2022), ինչպէս նաեւ Ալբերտ Շարուրեանի *Գրիգոր Զօհրապի Կեանքի Եւ Գրական Ժառանգութեան Էջերից* հատորին (Երեւան, 1996) օրագրութիւններու բաժինը։ Ինչ կը վերաբերի բարենորոգումներուն վերաբերող ուսումնասիրութիւններու, յիշատակելի են՝ Հրաչիկ Սիմոնյանի *Ազատագրական Պայքարի Ուղիներում* հատորաշարքին հազարէ աւելի տպագիր էջեր զբաղեց-

կրնան նպաստել բարենորոգումներուն եւ անոնց առնչուած բանակցային ու դիւանագիտական աշխատանքներուն մասին գիտելիքներու ընդարձակման, միաժամանակ որպէս հիմք ներկայանալով պատմական դասերու:

Շարադրանքէն կրնայ հետեւցուիլ թէ օսմանահպատակ հայոց ազգային մարմինները, - ինքնավարութիւն, անկախութիւն կամ ռուսական գերիշխանութիւն փափաքած ըլլան թէ ոչ- չորս տարի շարունակ, թերեւս անարդարանալի համբերութեամբ եւ օսմանեան հպատակէ մը ակնկալուող հաւատարմութեան ցուցադրութեամբ, օրինաւոր սահմաններու մէջ ըրած էին իրենց կարելին այն միամիտ հաւատքով թէ օսմանեան իշխանութիւնները կը կասեցնեն հայոց դէմ գործադրուող հարստահարութիւններն ու անարդարութիւնները՝ ապահովելու համար գէթ կեանքի, ինքքի եւ պատուի անվտանգութիւն: Եւ սակայն չորս տարի շարունակ այդ իշխանութիւնները թերացեր էին հայ օսմանահպատակներուն հանդէպ իրենց տարրական պարտաւորութեան մէջ, ի վերջոյ պատճառ դառնալով որ այդ հպատակներն իրենց վիճակին բարոյքման համար մտածեն դիմել արտաքին աշխարհի օգնութեան կամ որոշեն ընդառաջել բարենորոգումներու խնդիրը անգամ մը եւս միջազգայնացնելու բնոյթ ունեցող արտաքին առաջարկներու, իբրեւ հիմնաւորում նկատի ունենալով Պերլինի Դաշնագրին 61-րդ յօդուածն ու 1895-ի հայկական բարենորոգումներու մայիսեան ծրագիրը. երկուքն ալ պաշտօնապէս ընդունուած օսմանեան Թուրքիոյ կողմէ իբրեւ յանձնառութիւն հանդէպ եւրոպական մեծ տէրութիւններու:

Ներկայացուող անտիպ նիւթերը իրենց ժամանակատարածքային շրջանակին մէջ գետեղելու համար, յարմար դատած ենք հարցին նախապատմութեան հիմք ծառայեցնել Թուրքիոյ հայոց Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի ատենագրութիւնները, ապա անցնիլ բարենորոգումներու հարցը հետապնդելու նպատակով ստեղծուած Ապահովութեան Յանձնաժողովի անտիպ ատենագրութիւններու երկրորդ տետրին, - որուն հրապարակումը գլխաւոր դրդապատճառն էր այս նախաձեռնութեան:

«Վաղորդայն» խորագրեալ բաժինն մէջ ռուսելթերքական համաձայնագրին ստորագրութեան յաջորդած իրադարձութիւններու հպանցիկ շարադրանքն ընելէ եւ վերջաբանը կարգ մը ճշդումներու, հարցադրումներու եւ մտորման մղող նշումներու յատկացնելէ ետք, «Յաւելուածներ» բաժինն մէջ խմբած ենք պատճենները շօշափուած նիւթին վերաբերեալ ճնշող մեծամասնութեամբ անտիպ վաւերագրերու, զորս չենք ուզած անհարկիօրէն ծանրաբեռնել բազմաթիւ ծանօթագրութիւններով:

Անտեղի նկատած ենք վաւերագրերուն մէջ խայտաբղէտ տարբերակներով ներկայացող յատուկ անուններու եւ հայատառ օտար բառերու նոյնականութիւնը հաստատող նշումներ:

նող Ե. գիրքը (Երեւան 2013). Ստեփան Պողոսյանի Հայոց Ցեղասպանության Պատմություն պատմագիտական ուսումնասիրութեան Բ. հատորը (Երեւան, 2008) եւ Լիլիթ Հովհաննիսյանի Հայկական Հարցը Եվ Մեծ Տերությունները 1914–1917 Թվականներին աշխատութեան Ա. գլուխը (Երեւան, 2002): Ուշագրաւ են նաեւ Մուշեղ Մերոբեանի քննական-քննադատական մէկէ աւելի գործերը:

Նախապատմություն

1912-ի վերջերս Օսմանեան Կայսրության հայկական նահանգներուն մէջ բարենորոգումներու նոր հանգրուանի պաշտօնական սկզբնաւորումը լայն առումով սովորաբար կը կապուի Պալքանեան Առաջին Պատերազմի ելքին, որ յատկանշուեցաւ օսմանեան տիրապետութեան տակ գտնուող եւրոպական կարգ մը հողատարածքներու ազատագրումով:

Իսնդիրը Հայկական Հարցի պարունակին մէջ որպէս նոր հանգրուան մը դիտելու առումով, ատենին զայն կապած են Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե. Սուրբեանցի այն հեռագրին, զոր ան 28 Օգոստոս/10 Սեպտեմբեր 1912-ին ուղղած էր Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք Յովհանէս Արք. Արշարունիի՝ տեղեկութիւններ ուզելով Արեւմտահայաստանի մէջ ստեղծուած վտանգաւոր դրութեան մասին, որ իր արտայայտութիւնը սկսած էր գտնել աշխարհատարած հայկական մամուլին մէջ²: Ի պատասխան, Արշարունի 4/17 Սեպտեմբեր 1912-ին թուած էր կարգ մը իրողութիւններ եւ առնուած քայլեր, ամփոփած էր իրերու դրութիւնը որպէս «յարատեւ կեղեքում, անվերջ եւ անասելի տառապանք, անմեկնելի անտարբերութիւն կառավարութեան կողմէ, յուզմունք ազգին մէջ, արտասահմանի ազգայիններու կողմէ ալ բողոք եւ առաջարկ, դիմելու ուր որ անկ է եւ հասկցնելու մեր վիճակը, լսելի ընել տալու մեր աղերսը եւ դարման մը ձեռք բերելու համար», եւ նշելէ ետք թէ պատրիարքարանը չէ թերացած հայաբնակ նահանգներու մէջ կեանքի, ինչքի եւ պատուոյ ապահովութեան համար իր պարտականութիւններուն մէջ, կաթողիկոսին խորհուրդը հայցած էր բռնուելիք ուղղութեան համար³:

Այս փոխանակութեան հետեւած քայլերով ստեղծուած իրավիճակը նոր հանգրուան մը կրնայ նկատուիլ բարենորոգումներու խնդրին զգեցած միջազգային բնոյթին առումով միայն:

Իսկութեան մէջ, տեղական առումով, բարենորոգումներու խնդիրը արեւմտահայերու մէջ վերագարծնած էր 24 Յուլիս 1908-ին օսմանեան երկրորդ սահմանադրութեան հռչակման վաղորդայնին, եւ բարենորոգումներու անհրաժեշտութիւնը աւելի շեշտակի դարձած էր այնպիսի դրդապատճառներով, որոնց մէջ առաջնակարգ տեղ կը գրաւէին

² Բարգէն Վարդապետ, 6: Հետազային այդ հեռագիրը կը դիտուի նաեւ որպէս «Հայկական հարցի նոր շրջանի վաղորդայնի առաջին նշմարակ» (Միմոնյան, 23), թէւ կը նշուի նաեւ թէ Գեորգ Ե. տակաւին 17/30 Ապրիլ 1912-ին Արշարունիէն ստացած էր «հերթական նամակ» մը, ուր կը խնդրուէր դիմել ռուս կառավարութեան՝ Թուրքիոյ հայոց փրկութեան համար (նոյն, 22–23): Ի Տարբերութիւն Բարգէն վարդապետի, Լեւո սկիզբ կը համարէ Կովկասի ցարական փոխարքային միջոցով ցարին կամ ռուսական կեղրոնական կառավարութեան հետ Գեորգ Ե.ի սկսած բանակցութիւնները (Լեւո, 301):

³ «Փաստաթղթեր 1912–1920 ԹԹ. Վերաբերյալ (Հայաստանի Պետական Արխիվից)» («Էջմիածին» պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, ԽԷ. տարի, Ապրիլ 1990, 15–16:

հայոց դեմ կիրարկուող հարստահարություններու զգալի անն ու Ատանայի եղեռնը, քրիստոնեաներու, հետեւաբար նաեւ հայերու զինուորագրութեան նոր օրէնքը՝ ի հակադրութիւն նախասահմանադրական շրջանին, ուր քրիստոնեաներ զերծ կը մնային զինուորագրութենէ, ապա նաեւ հողային բռնագրաւումներն ու հայկական բնաշխարհի մէջ օսմանեան այլ տարածքներէ պատերազմական վիճակի հետեւանքով թէ կամովին գաղթական (մուհանիր) դարձած մահմետականներու դիտումնաւոր բնակեցում՝ հայահոծ շրջաններու մէջ ժողովրդագրական ծրագրեալ փոփոխութիւններ կատարելու համար ի վնաս բնիկ հայոց, որոնք այլապէս ալ ճնշիչ պայմաններու բերումով կը հարկադրուէին դիմել արտագաղթի:

1896-ի Նոյեմբերէն ի վեր պաշտօնապէս դադրեցուած Ազգային Սահմանադրութեան պաշտօնական վերագործադրութեամբ 3/16 Հոկտեմբեր 1908-ին կը վերաբացուէր Ազգային Ընդհանուր Ժողովի նստաշրջանը եւ երրորդ նիստին իսկ, 15/28 Հոկտեմբերին, կ'արծարծուէր «Գաւառային հարստահարութիւններ»ու հարցը ինն երեսփոխաններու կողմէ կատարուած ստիպողական հարցումով մը, ուր կը նշուէր թէ հասած տեղեկութիւններ կը հաստատէին գաւառներու մէջ կեանքի, ինչքի եւ պատուոյ բռնաբարութիւններ կատարուած ըլլալը⁴: Ի պատասխան, ժողովականներուն կը յայտնուէր թէ հին օրերու տխուր վիճակն ու բռնաբարութիւնները յիշեցնող գիրերու հիմամբ պատրիարքարանը *թագրի*ներ կամ զեկուցագրեր ներկայացուցած է Բարձրագոյն Դրան, ձեռք բերած է անոնց հետեւանքով գաւառներ դրկուած հեռագիրներու պատճենները, որոնք «կառավարութեան բարի տրամադրութիւն» ունենալը կը դրսեւորեն, եւ սակայն աւարառութիւններն ու բռնութիւնները կը շարունակուին: Ժողովականներ դիտել կու տան թէ կառավարութեան ընթացքը խոստումներէ անդին չ'անցնիր եւ բուն կացութիւնը շատ աւելի կսկծալի վիճակ մը կը ներկայացնէ ըստ մասնաւորներէ ստացուած նամակներու, ուր նոյնիսկ սովամահութեան եւ ջարդի երկիւղներու խօսք կ'ըլլայ:

Գրիգոր Զօհրապ կ'առաջարկէ կառավարութեան դիմել գաւառները հայ անդամ ընդգրկող քննիչ յանձնաժողով դրկելու համար, մինչ Յարութիւն Շահրիկեան անբաւական նկատելով այդ միջոցառումը, կ'առաջարկէ կազմել մասնախումբ մը, որ գործնական դարմաններ առաջարկող ծրագիր մը բերէ առ ի քննութիւն եւ ներկայացում կառավարութեան: Քննարկումներու ընթացքին կ'առաջարկուի նոյնիսկ ինքնապաշտպանութեան միջոց խնդրել կառավարութենէն: Ի վերջոյ կ'որոշուի Քաղաքական Ժողովին վստահիլ համապատասխան ծրագրի մը պատրաստութիւնը, որպէսզի անոր հիման վրայ յաջորդ նիստը կազմէ յատուկ յանձնաժողով մը⁵:

Յաջորդ նիստին արդէն օրակարգի անցած կը գտնենք «Հայաբնակ նահանգներու մասին ըլլալիք անմիջական դիմումին համար Մասնաժողովին առաջարկութեանց

⁴ ԱԱԺ, Վերաբացում 1908–9 նստաշրջանի, նիստ Գ., 39:

⁵ Նոյն, 39–44:

նկատառումը», որուն տեղեկաբերն է Չօհրապ: Ակնարկություններ կ'ըլլան բարեկարգումի եւ նոյնիսկ Հայկական Խնդրի վերաբարձման: Քննարկումներէ ետք թեթեւ բարեփոխումով կը վաւերացուին վարչապետին ներկայացուելիք հետեւեալ կէտերը, որպէսզի անոնց գործադրութեան շնորհիւ «Հայ ազգաբնակչութեան գոյութեան սպառնացող անմիջական վտանգները միայն արգիլող, բայց ոչ հարկաւ անոր բարօրութիւնը երաշխաւորող» դրութեան ստեղծումով «Հայերուն Օսմ. Հայրենիքին հետ ունեցած կապերը եւ սերը աւելի եւս ամրապնդուին»⁶:-

Գաւառները որկուելիք հանրային վստահութիւն վայելող եւ ուղղամիտ անձերէ կազմուած քննիչ մարմիններու իրաւասութեան տուչութիւն՝

Ա.- Չեղծում գործադրած եւ անկարող գտնուած պաշտօնեաներ ուղղակի պաշտօնաձեռն ընելու, *վալի*ներ պաշտօնագրկելու կեդրոնական կառավարութեան հրահանգով եւ Համիտիէ գունդերու սպաները հեռացնելու ոստիկանական ու քաղաքական պաշտօններէ:

Բ.- Դատապարտութենէ կամ ամբաստանութենէ ետք ազատ արձակուած չարագործներ ձերբակալելու եւ Պոլիս ուղարկելու:

Գ.- Յափշտակուած հողեր եւ կալուածներ իրենց տէրերուն վերադարձնելու:

Դ.- Մուհանիթներուն շնորհուած օգնութիւնները նոյնութեամբ տալու իր հայրենիքը վերադարձող ամէն օսմանցիի անխտիր:

Ե.- Պատժելու ամէն անձ որ հայերու տուրք եւ տարապարհակ աշխատանք կը հարկադրէ:

Չ.- Հայ գաւառներու մէջ բոլոր սովէ տառապողներու անխտիր ցորեն եւ սերմնցու տալու եւ սովէն վնասուած ու աղքատացած ժողովուրդին յետամնաց պարտքերը ջնջելու:

Ը.- [Տեղական] զինուորական իշխանութիւններուն հրահանգելու, որ աջակցին քննիչ մարմիններու որոշումներուն գործադրութեան⁷:

Դիտելի է թէ Ազգային Վարչութիւնը որոշած էր շարունակել դիմումներով բաւականանալու քաղաքականութիւնը՝ յոյս դնելով կառավարութեան վրայ:

14/27 Նոյեմբերի նիստին, օսմանեան խորհրդարանի մօտալուտ բացման նախօրեակին, բարեկարգումներու անհրաժեշտութիւնը աւելի յստակ բանաձեւում մը կը գտնէ Հմայեակ Եպսկ. Դիմաքսեանի կողմէ: Ան կը յուսար թէ խորհրդարանը «նկատողութեան պիտի առնէ Օսմանեան երկրին եւ ժողովուրդին կացութիւնն ու հիմնական բարենորոգմանց համար ազդու միջոցներ ձեռք պիտի առնէ»: Նկատելով որ հայերն «իբրեւ օսմանցի երկրին հարազատ գաւազն են», կ'առաջարկէ որ Ազգային Ժողովն իր մէջէն եւ դուրսէն «Երկրին եւ Ազգին վիճակն ուսումնասիրող ազգայիններէ եւ թէ կուսակցութիւններէ՝ խառն Յանձնաժողով մը կազմէ՝ ամփոփ Յիշատակագիր մը պատրաստելու, յորում ակներեւ երեւին Ազգին պահանջումները հիմնական բարենորոգմանց առթիւ...»⁸:

⁶ ԱԱԺ, նիստ Դ., 17/30 Հոկտեմբեր 1908, 50:

⁷ Նոյն, 49:

⁸ ԱԱԺ, նիստ Ը., 98:

Ժողովը միաձայնությամբ կ'որոշէ Դիմաքսեանի առաջարկը անցնել «յառաջիկայ նիստի օրակարգը», բայց ան օրակարգի վրայ կ'երեւի 5/18 Դեկտեմբերի տասներորդ նիստին՝ առանց, սակայն, քննարկուելու: Դիմաքսեան յաջորդ նիստին, գումարուած 12/25 Դեկտեմբերին, նաեւ կ'առաջարկէ փութով կատարել ազգահամար մը: Այդ առիթով կատարուած փոխանակումներէն կը պարզուի թէ վերջին ազգահամարը կատարուած էր 28 տարի առաջ երեք քննիչներու կողմէ, անոնցմէ մին ըլլալով Գարեգին Եպսկ. Սրուանձտեանցը, եւ հայոց ընդհանուր թիւը գնահատուած էր 2,500,000⁹:

26 Դեկտեմբեր 1908/8 Յունուար 1909-ի նիստին երբ Ատանայէն ընտրեալ երեսփոխան Արիստակէս Գասպարեան,- նշելէ ետք թէ քիչ մը ամէն տեղ, ներառեալ Կիլիկիոյ եւ ի մասնաւորի Ատանայի զանազան կողմերը կը շարունակուին «կեղեքումներ ու խժոժութիւններ, անձնական ազատութեան ու հաւասարութեան իրաւանց բռնաբարումներ», - բացատրութիւն կը պահանջէ վարչապետին ուղղուած դիմումի արդիւնքին մասին, ժողովը վարդ Բ. ատենապետը՝ բժիշկ Վահրամ Թորգոմեան, կը հաստատէ թէ կառավարութիւնը ոչինչ ըրած է: «Ընդհակառակը, խժոժութեանց լուրերը աւելի՛ սաստկութեամբ կը հասնին» ըսելէ ետք, կ'առաջարկէ հարցը կցել Դիմաքսեանի առաջարկած յիշատակագրի օրակարգին¹⁰:

23 Յունուար/5 Փետրուար 1909-ի նիստի ժողովականներուն ուշադրութեան կը յանձնուի թէ հայկական զաւառներու մէջ բռնակալութեան օրով հարստահարիչներու կողմէ յափշտակուած հողերէն ոչինչ վերադարձուած է սեփական տէրերուն, իսկ սովէ տառապող զաւառներու պարագային կառավարութիւնը փոխանակ օգնելու՝ վար կը դնէ հայ բարերարներու կողմէ դրկուած գումարները, զանոնք յատկացնելու զինուորական եւ այլ տուրքերու¹¹:

Դիմաքսեանի՝ օրակարգի մէջ մնացող բայց չքննարկուող յիշատակագրի հարցը կրկին կ'արծարծուի, այս անգամ երեսփոխան Պարգէւ Փափագեանի կողմէ, 27 Փետրուար/12 Մարտի նիստին: Տեղի կ'ունենայ ծաւալուն քննարկում եւ յայտնապէս Չօհրապի եւ օսմանեան խորհրդարանի միւս հայ երեսփոխաններուն միամիտ արտայայտութիւններուն ազդեցութեամբ, փոխանակ անմիջապէս յիշատակագրի պատրաստութեան նպատակով յանձնաժողով մը անուանելու, ժողովը կ'որոշէ նախաքննութեան համար Ազգային Ժողովի Ատենապետերու Դիւանին յղել օսմանեան խորհրդարանին յիշատակագիր մը մատուցանելու առաջարկը¹²:

Ատենապետերու Դիւանը յաջորդ՝ 13/26 Մարտի նիստին իսկ կը յայտնէ թէ առաջարկուած յիշատակագիրը կրնայ օգտակար ըլլալ տուեալ պարագաներուն մէջ¹³: Տեղեկաբերը՝ երեսփոխան Վռամշապուհ Մանուկեան, կը զեկուցէ թէ երեք կէտերու վրայ կեղորոնացած է դիւանը՝ յափշտակուած հողերու ժամանցելիութիւնը որոշելու խնդիր, կեանքի, ինչքի եւ սովի խնդիր՝ անապահովութեան եւ սովի դրդապատճառ-

⁹ ԱԱԺ, նիստ ԺԱ., 152:

¹⁰ ԱԱԺ, նիստ ԺԳ., 189:

¹¹ ԱԱԺ, նիստ ԺԵ., 222:

¹² ԱԱԺ, նիստ ԺԶ., 260:

¹³ ԱԱԺ, նիստ ԺԸ., 277:

ներու քննութեամբ մէկտեղ, եւ յիշատակագիրը մատուցանելու կերպը¹⁴:

Վրայ կը հասնի Ատանայի եղեռնը եւ անոր կը յաջորդէ սուլթան Մեհմէտ Ե.ի գահակալութիւնը:

Ազգային Ժողովին յաջորդ՝ 24 Ապրիլ/7 Մայիս 1919-ի նիստի ատենագրութեան մէջ կը կատարուի արձանագրութիւնը երկու իրողութիւններուն: Վարչութիւնը կը ներկայացնէ 14 կէտերէ բաղկացած յիշատակագրի մը ծրագիրը: Զօհրապ դարձեալ յորդոր կը կարդայ զգացումներով չշարժելու եւ հաւատք ունենալու օսմանեան խորհրդարանին բարի տրամադրութիւններուն վրայ¹⁵: Յետ քննարկումներու, կ'որոշուի խորհրդարանին, վարչապետին եւ Ատանայի եղեռնագործութիւնը կասեցուցած «Ազատարար բանակի հրամանատարին» ներկայացնել վաւերացեալ կէտերը, որոնց մէջ կը գտնուին բռնի մահմետականացումներու եւ նոյնիսկ կնութեան առնուածներու վերադարձը ազգին, կարգ մը պաշտօնեաներու պաշտօնագրկումը, յափշտակուած գոյքերու վերադարձուիլը, աւարառուներու եւ կողոպտիչներու նկատմամբ ամենասաստիկ պատիժներու տնօրինումը, քաղաքապահ ուժերու կազմութիւնը, եւայլն:

8/21 Մայիս 1909-ի նիստի ընթացքին կարդացուած նամակներէ եւ քննարկումներէ կը պարզուի թէ Կիլիկիոյ մէջ հալածանքները կը շարունակուին, առեւանգեալ հայուհիներ եւ յափշտակուած գոյքեր չեն վերադարձուիր, ոճրագործներ չեն հետապնդուիր, հրդեհեալ եւ կործանեալ շէնքեր չեն վերականգնուիր, եւ դեռ յիշեալներու կողքին՝ ազգին վրայ կը ծանրանայ հազարաւոր որբերու հոգատարութեան խնդիրը¹⁶: Իսկ երբ

¹⁴ Նոյն, 280: Այս առիթով երեսփոխան Հմայեակ Արամեանց,- որպէս քսան հնչակեան կախեալներու մատնիչ զգետնուած 1919-ին,- առաջարկելէ առաջ ազգային արժանապատուութիւնը չվիրաւորելու համար ծրագիրներու մշակումն ու պահանջներու ներկայացումը յապաղեցնել, կը հաղորդէ թէ օսմանեան խորհրդարանի հայ անդամներն ու իրենց ոչ-հայ պաշտօնակիցները կը ջանան բաւարարել հայոց պահանջներն ու կ'աւելցնէ. «Իթթիհատ վէ Թէրագզը, Ահրար, Ֆէտաքեարան, Դաշնակցական եւ Հնչակեան կուսակցութեանց միջեւ համաձայնութիւն գոյացաւ եւ այս հինգ մարմինները երկուքական ներկայացուցիչ նշանակելով գոնկրէ մը կազմեցին (*Ծափահարութիւններ*): Եւ որպէսզի այս միութիւնը մատը վերքին վրայ դնէ, իր խորհրդակցութեանց գլխաւոր առարկան ըրաւ հայկական ջարդերու խնդիրը եւ 20 յօդուածէ բաղկացեալ պահանջագիր մը պատրաստելով եւ ստորագրելով՝ ներկայացուց Օսմ. Երեսփոխանական Ժողովին, Ծերակոյտին եւ նախարարներուն (*Դարձեալ ծափահարութիւններ*)» (էջ 281): Դիմադարձելով Արամեանցի եւ դիտել տալով թէ անցեալին Ազգային ժողովը «արիութիւնը ունեցած է զբաղելու զինուորագրութեան հարցով, հարստահարութեանց խնդիրներով, եւ նոյնիսկ հայկական խնդրով, եւ իր եզրակացութիւնները կառավարութեան ներկայելէ չէ քաշուած», Հայկ Խօճասարեան կ'ընդգծէ բարենորոգմանց պետքին ստիպողական ըլլալն ու «Հայ Ազգին այս գերագոյն ժողովին» տուեալ հարցով զբաղելու անհրաժեշտութիւնը: Իսկ Յարութիւն Շահրիկեան, որ ցեղասպանութեան զոհերէն մին պիտի դառնար, աւելի սթափ մօտեցումով կը յստակացնէ թէ եղածը կուսակցութիւններու միացում որակել սխալ է. «Պարզապէս, քաղաքական նախկին աքսորեալներ հաւաքուէր են իրենց վիճակին դարմանի մը համար ծրագիր մը պատրաստելու...» (նոյն, 282):

¹⁵ ԱԱԺ, նիստ ԺԹ., 307:

¹⁶ ԱԱԺ, նիստ Ի., 322-323:

Դիմաքսեան կը նկարագրէ ու կը մեկնաբանէ նախորդ նիստով որոշուած յուշագիրը սուլթանին, խորհրդարանին, վարչապետին եւ այլոց ներկայացնող պատուիրակութեան այցելութիւնները, կ'ըսէ թէ սուլթանն ունի բարի տրամադրութիւն, վարչապետը լիակատար վստահութիւն ներշնչած է ներկայացողներուն, ներքին գործոց նախարարին որկուած հեռագիր մը Ատանայի ջարդին յանցանքը վերագրած է հայոց եւ ըսած՝ թէ կրօնափոխ դարձած հայերը յայտարարած են թէ իսլամական կրօնքին ճշմարտութեանը հաւատալով այդպէս շարժած են...: Ապա գաւառներէ հասած այլ տեղեկութիւններ ալ նկատի ունենալով, կը յայտարարէ թէ տրուած խոստումներու վրայ պակսած է իր հաւատքը եւ կը թելադրէ արթուն հսկել եւ չունենալ պատրանքը թէ պատուիրակութեան այցելով ամէն բան կրնայ կարգի մտնել¹⁷:

Նոյն նիստին կ'որոշուի Ատենապետերու Դիւանին յղել երեսփոխան Մելքոն Կիւրճեանի՝ Թուրքիոյ հայոց բաղձանքները Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ներկայացնելու առաջարկը, որ այնուհետեւ ամիսներով կ'երեւի իբրեւ օրակարգի հարց՝ օսմանեան խորհրդարանին մատուցանելի յիշատակագրին հետ մէկտեղ, առանց ժամանակ յատկացնելու, սակայն, անոնց վերաբերեալ Ատենապետաց Դիւանի տեղեկագրերուն եւ, ընդհակառակը, երկարածիգ ժամեր վիճարանելով մանաւանդ Երուսաղէմի հաշուական խնդիրներուն շուրջ:

Եւ դեռ նոյն նիստին յայտնի կը դառնայ թէ նոր կառավարութիւնը հայոց տրուած անձնագրերուն մէջ փոխանակ զանոնք հայ կամ, անցեալ սովորութեան նման, «ազգութեամբ քրիստոնեայ» կոչելու, «Գրիգորեան» պիտակը կը կցէ անոնց¹⁸, ինչ որ կը մեկնաբանուի իբրեւ ձուլման քաղաքականութեան մը գործադրութեան արտայայտութիւն:

Յաջորդող նիստերու մէջ կը շարունակուին անդրադարձումները Կիլիկիոյ աղետին, զինուորագրութեան, հայերու իրենց բնագաւառէն տարագրման եւ այլ ազգային կենսական հարցերու մասին:

Վրայ կը հասնի պատրիարք Եղիշէ Դուրեանի հրաժարականը 1909-ի Սեպտեմբերին՝ առ ի բողոքի արտայայտութիւն անգոհացուցիչ ընթացքին, զոր ցուցաբերած էր օսմանեան կառավարութիւնը յիշատակագրով ներկայացուած հարցերուն նկատմամբ: Ազգային Ժողովը կը զբաղի պատրիարքին հրաժարականով, որուն կը հետեւի նաեւ Քաղաքական Ժողովին հրաժարականը, իսկ երբ Դուրեան յետս կոչելով իր հրաժարականը 1910-ի Փետրուարին կը վերսկսի գլխաւորել Ազգային Ժողովի նիստերը, զինուորագրութեան¹⁹ եւ այլ հարցերու կողքին 5/18 Մարտ 1910-էն սկսեալ քննարկումներու նիւթ կը դառնայ միջկուսակցական մտահոգիչ բախումներու առիթ դարձած՝ եկեղեցիներու բեմերը քաղաքական-կուսակցական բնոյթի արտայայտութիւններու առջեւ բաց պահել թէ չպահելու խնդիրը, իրեն յատուկ օրակարգով մը, որուն լուծումը քուէարկութեան կը դրուի 25 Յունիս/7 Յուլիս 1910-ի նիստին²⁰:

¹⁷ Նոյն, 326–327:

¹⁸ Նոյն, 333:

¹⁹ ԱԱԺ, վերաբացում 1909–10 նստաշրջանի, նիստ ԺԱ., 190–196:

²⁰ Հակառակ եկեղեցիներու բեմերէն քաղաքական բնոյթի հրապարակախօսութիւններ

Յաջորդող ներազգային խնդիրներու պատճառով Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը կազմող քաղաքական եւ կրօնական ժողովներու անդամներն ու պատրիարքը կը հրաժարին:

Երբ 5/18 Նոյեմբեր 1910-ին կը վերաբացուի Ազգային Ժողովը, առաջին քանի մը նիստերը հրաժարականներու հարցին յատկացուելէ ետք, օսմանեան խորհրդարանին մատուցանելի յիշատակագրին մասին Ատենապետերու Դիւանի տեղեկագիրը դարձեալ ի յայտ կու գայ որպէս օրակարգի նիւթ վեցերորդ՝ 24 Դեկտեմբեր 1910/6 Յունուար 1911-ի նիստին, եւ Դիմաքսեան (արդէն արքեպիսկոպոս) կը հարկադրուի տուեալ նստաշրջանի վերջին՝ 29 Ապրիլ/12 Մայիսի իններորդ նիստին յիշեցում կատարել իր երեք տարիներէ ի վեր յամեցող եւ օրակարգի անցած յիշատակագրին մասին, ըսելով թէ Օսմանեան Սահմանադրութեան վերահաստատումով «Ազգը կը յուսար թէ Հայաբնակ երկիրներու բարենորոգումներուն պիտի ձեռնարկուէր ... թէ՛ 3–400,000 անմեղ Հայերու թափած արիւններէն պիտի սրբուէր երկիրն ... վերջ պիտի տրուէր մարդախոշոշ եղեռնագործութիւններուն...», բայց «հալածական, Հայաստանի քաղաքականութիւնը» կը յամենայ: Յստակացնելով թէ հայերը «անկախութեան ձգտող ազգ» մը չեն, այլ են՝ «Օսմանեան Սահմանադրական Պետութեան ամէնէն հաւատարիմ ու ամէնէն անձնուէր» ժողովուրդը, կը պահանջէ որ «արդար համարձակութեամբ» խորհրդարանին առջեւ շեշտուի ՝ «Հայաբնակ երկիրներու բարենորոգումներու պետքը»²¹: Կ'որոշուի անհրաժեշտը տնօրինել:

Յաջորդ նիստին՝ 6/19 Մայիս 1910, կը ներկայացուի Խառն Ժողովին կողմէ պատրիարքական տեղապահ նշանակուած Վահրամ Եպսկ. Մանկունիի յիշատակագիրը, ուր կը նշուի թէ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն ի վեր գոյութիւն առած է կայսրութեան ոչ-իսլամ ազգերու հոգեւոր եւ վարչական իրաւունքները սեղմելու միտում մը, որ բարդացուցած է կացութիւնը ոչ միայն հայոց համար: Ազգին համար կենսական հարցերու կարգին կը յիշուին զինուորագրութեան, կրթական եւ ազգային սեփականութիւններու խնդիրներն ու հողային հարցը, որուն համար դիտել կը տրուի թէ կառավարական շրջանակներու մէջ կան հայերը հողատէր դարձնելը վտանգաւոր փորձ նկատողներ:

Մանկունիի յիշատակագրին «Խառն խնդիրներ» ենթաբաժնին տակ թուարկուած կը գտնենք «գաւառներու մէջ հարստահարութիւնը, որպիսիք են. յափշտակութիւնը գոյից, սպանութիւնը, առեւանգումներ կանանց ու աղջկանց, բռնաբարումն պատուոյ ... եւ իսլամացումներ բռնի. օրինաւորութեան ձեւին տակ սքոդում՝ չարագործներու անպատիժ թողուիլը եւ անոնց տեղ ստէպ անմեղ Հայերու բանտարկուիլը, կառավարութեան գաւառական պաշտօնէից կողմէ չարագործներուն ընձեռում պաշտպանութիւնը եւ երբեմն նաեւ ասոնց մեղսակցիլը չարագործութեանց, հրկիզութիւնը. վերջա-

կատարելու վրայ դրուած արգելքին, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ալ թելադրանքն ըլլալով քուէարկուած էր որպէս վերջնական լուծում, հարցը կը շարունակէ զբաղեցնել Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը յաջորդական նիստերու ընթացքին եւս (9/22 Յուլիսի եւ 23 Յուլիս/5 Օգոստոսի նիստեր):

²¹ ԱԱԺ, վերաբացում 1910–11 նստաշրջանի, նիստ Թ., 148:

պէս շարունակութիւնը բռնապետութեան շրջանի բազմատեսակ հալածանաց»²²: Հարկ է նշել թէ Մանկունի պատասխանատու կը նկատէ գաւառական-տեղական «սպիկար՝ գեղծ ու անարժան» պաշտօնեաները եւ ոչ թէ Բ. Դուռը, զոր կը բնորոշէ որպէս խնդիրներու բարուք դարման գտնելու նախանձախնդիր բայց տակաւին չարիքն ի սպառ վերացնելու հիմնական միջոց ձեռք անցնելու ի վիճակի չեղող կողմ:

Թէ Մանկունի կը հաւատարժի իր հաստատումին, թէ՞ զգուշաւորութիւնը կամ պատշաճութիւնը կը պահանջէր բարի տրամադրութիւն եւ նախանձախնդրութիւն վերագրել Բ. Դրան, պարագային ճշդումը դուրս կը մնայ մեր ծրագրէն:

3/16 Յունիս 1911-ի նիստը ցցուն կը դարձնէ Ազգային Ժողովի Կեդրոն եւ Ազատական խմբակցութիւններու սուր հակադրութիւնները, թէեւ մէջ ընդ մէջ ակնարկութիւններ կ'ըլլան կառավարութեան որդեգրած անընդունելի մօտեցման եւ անոր դէմ բողոք բարձրացնելու անհրաժեշտութեան:

10/23 Յունիսի նիստին Դիմաքսեան ներկայացնելով հոլովոյթը իր երեք տարի առաջ կատարած եւ օրակարգի անցած առաջարկին, կը շեշտէ թէ անհրաժեշտ է խորհրդարանին յիշատակագիր մը ներկայացնել, «խիզախ եւ անվեհեր» դիմումներով հայերէ եւ թուրքերէ բաղկացած քննիչ յանձնաժողով մը դրկելու հայաբնակ շրջանները՝ ի հարկին քիւրտերէ եւ չերքէզներէ զէնքերը հաւաքելու կամ «անձնապաշտպանութեան համար Հայոց ալ զէնք կրելու հրաման տալու», ինչպէս նաև դիմում ընել սուլթանին հայ ժողովուրդի դառնաղէտ վիճակին համար²³: Ազգային Ժողովի Ազատական խմբակցութեան կողմէ ներկայացուած բանաձեւ մըն ալ կը քուէարկուի նոյն նիստին՝ արտայայտելու ժողովին խորունկ ցաւը «Հայաստանի եւ միւս հայաբնակ նահանգներուն մէջ տեղի ունեցող սիստեմադիք ջարդերու, հարստահարութիւններու եւ խոշտանգումներու եւ բռնի իսլամացումներու առթիւ» եւ առաջարկելով Բաղաքական Ժողովին անյապաղ ուսումնասիրել հարցը եւ ներկայացնել այդ կացութեան վերջ տալու միջոցները յառաջիկայ նիստին²⁴:

Բաղաքական Ժողովը Ազգային Ընդհանուր Ժողովի 19 Օգոստոս/2 Սեպտեմբեր 1911-ի նիստին նկատառման ներկայացնելով ամփոփումը «առանձին կերպով հրատարակուած եւ [երեսփոխաններուն] բաշխուած» առաջարկներու՝ ի մասին յիշատակագրին, Ժողովին «ձեռնհասութեան եւ հեղինակութեան կը վերապահէ սահմանել ինչ փոփոխութիւն որ արժան կը դատի, որոշելով նաեւ կարելորդ այն ձեռնարկներուն եւ դիմումներուն մասին զոր բանաւոր կը դատէ առաջարկութեանց գործադրութեանը համար»²⁵:

Վերջապէս 9/22 Սեպտեմբեր 1911-ի նիստին տեղի կ'ունենայ քննարկում: Դիմաքսեան անբաւարար կը գտնէ ծրագիրը եւ կը պահանջէ որ օսմանեան խորհրդարանի հայ անդամները ձայն բարձրացնեն, այլապէս դիտել տալով թէ հայոց հանդէպ գործադրուած կեղեքումներու տեղեկութիւնները «յերիւրածոյ» յայտարարող կամ քիւրտերը

²² ԱԱԺ, բացում 1911–12 նստաշրջանի, նիստ Ա., 162:

²³ ԱԱԺ, նիստ Ե., 221–223:

²⁴ Նոյն, 224:

²⁵ ԱԱԺ, նիստ Ժ., 313–314:

հայոց դեմ հանելու ճգնող երեսփոխաններ ունեցող խորհրդարանի մը մեջ կշիռ չ'ունենար յիշատակագիր մը:

Օսմանեան խորհրդարանի անդամ Գեղամ Տէր Կարապետեան կը յայտարարէ թէ շատ ուշ մնացած է յիշատակագրի մատուցման խնդիրը եւ հողային պահանջներու անդրադառնալով, կ'ըսէ թէ, ի տարբերութիւն Քաղաքական Ժողովին կողմէ որպէս հողային գրաւումներու մեկնակէտ 1895-ը նկատի ունենալու, պէտք է 1880-ը նկատի առնել իբրեւ սկզբնաւորութիւն, որովհետեւ հայոց հողերուն վրայ [իսլամ] գաղթականներ բնակեցնելու հետեւողական ջանքերն սկսած են այդ թուականին²⁶:

Այնուհետեւ կը տիրէ լռութիւն մինչեւ 21 Հոկտեմբեր/3 Նոյեմբեր 1911-ի նիստը, ուր խորհրդարանին մատուցանելի յիշատակագիրը կը վերերեւի իբրեւ օրակարգի հարց՝ առանց քննարկման:

25 Նոյեմբեր/8 Դեկտեմբեր 1911-ի նիստին Դիմաքսեան դա՛րձեալ կը պռոթկայ կացութեան դեմ, սուր քննադատութեան ենթարկելով Ազգային Ժողովին չորս տարիէ ի վեր երկրորդական խնդիրներով ժամավաճառ ըլլալն ու անգամ մը եւս շեշտելով թէ թագրիրներ ներկայացնելով հարց չի լուծուիր: Նիստը դռնփակ յայտարարուելէ ետք, Չօհրապ համարատուութեան տպաւորութիւն ստեղծող երկար ելոյթով մը կը խօսի օսմանեան դահլիճին եւ խորհրդարանին մէջ հայոց կացութեան բարւոքման ուղղութեամբ տարուած աշխատանքներուն մասին, ի միջի այլոց ըսելով. «Հայերն են մինակ որ այս երկրին մէջ առաջին ցնցումէն կոտորածի կ'ենթարկուին: Քաղաքական սխալէ աւելի ծանր բան մը, ոճիր մը պիտի ըլլար հայոց դժնդակ եւ վտանգաւոր կացութիւն մը ստեղծել մեր ձեռքովը եւ մեր խօսքերովը: Մենք այսպէս խորհեցանք Քաղ[աքական] Ժողովի մէջ մեր անդամակցութեան միջոցին: *Կառավարութեան հետ, մեր քաղաքականութիւնը եղաւ խօսակցութեան եւ բանակցութեանց մէջ՝ սպառնալիք ընել Դահլիճին, Խորհրդարանի առջեւ հարցապնդում ուղղելու իրեն. սպառնալիք ընել բայց չգործադրել*»²⁷:

Չօհրապ կը շարունակէ յայտարարել թէ կառավարութիւնը «հաւաստիք կու տայ մեզի թէ հայաբնակ նահանգներու վիճակին բարելաւման համար իրենց ըրած խոստումները անկեղծ են բայց այս ժամուս նիւթապէս գործադրելու վիճակին մէջ չէ. կը հասկցնէ մեզի որ քրդական ապստամբութիւն մը ունենալ չի փափաքիր այս միջոցիս. կը խնդրէ մենէ որ համբերութիւն ցոյց տանք: Մենք, հայ մէպուսներս [= օսմ. խորհրդարանի երեսփոխաններս], ժողով գումարեցինք, կացութիւնը քննեցինք եւ տեսանք որ, իր բոլոր պակասութիւններովը հանդերձ, եթէ Իթթիհատը տկարանար բոլորովին՝ հայկական նահանգներու մէջ կացութիւնը անհանդուրժելի պիտի դառնար»²⁸:

Վահան Փափագեան խօսք առնելով կը նշէ թէ իր կատարած պրպտումները կը հերքեն կառավարութեան անգորութեան տեսակէտը եւ թէ կառավարութեան քաղաքականութիւնն է «չի թողուլ որ հայ ժողովուրդը մանաւանդ Ռուսաստանի սահմաններուն վրայ գօմբագտ [= խիտ] ազգաբնակչութիւն դառնայ ... այն երկիւղով որ հայ ազգը,

²⁶ ԱԱԺ, նիստ ԺԲ., 336–349:

²⁷ ԱԱԺ, նիստ Ի., 443: Ծեղագրումը՝ մեր կողմէ:

²⁸ Նոյն, 444:

իր քրիստոնեայ ժողովուրդ քաղաքական հեռանկարներ պիտի ստեղծէ իրեն համար եւ իր զարգացումով կրնայ գլխի անցնիլ հարեւան մահմետական ցեղերը տիրելով անոնց վրայ»։ Ապա կը հետեւցնէ թէ Երիտասարդ Թուրքերը խստօրէն գծուած ներքին քաղաքականութիւն մը կիրարկելով «համիալամական քաղաքականութեանը երազներուն կը ձգտին» եւ այդ պատճառով է որ հայերը կը հալածուին, իսկ քրտական աւատապետական դրութիւնը կը յամենայ²⁹։

Առանց հակասական տեսակէտներու քննութեան մէջ խորանալու, պարզապէս աւելցնենք թէ Փափագեան իրատեսօրէն կ'եզրակացնէր. «Քիւրտերու ոյժը չոչնչացնելու այս ջանքերուն մէջ սեւ միտքեր կը տեսնեմ։ Ասիկայ սկիզբն է երկանց եւ հայ ժողովուրդի կեանքը փրկելու համար յուրջ ձեռնարկներու վրայ պէտք է մտածել»³⁰։

9/22 Դեկտեմբեր 1911-ի նիստին մէջ կատարուած ուխտատուութեամբ եւ ուխտառութեամբ սկիզբ կը դրուի Յովհաննէս Արք. Արշարունիի որպէս նորընտիր պատրիարք գործունէութեան եւ ատենագրութիւններէն կը պարզուի թէ Ազգային Ընդհանուր Ժողովը զբաղեցնող գլխաւոր հարցերը առնչուած են սաղիմահայ գործերու, ռումանահայ նուիրատու Եւանէսքոյի կտակին, օսմանեան երեսփոխանական ժողովի ընտրութիւններուն, նախկին պատրիարք Օրմանեանի դէմ եղած ամբաստանութիւններուն, եւայլն։ Բացառութիւն կը կազմեն կարգ մը ելոյթներ, որոնք կը վերաբերին գաւառներու կացութեան, ինչպէս Սայապալեանի նշումը 1911–1912 նստաշրջանի վերջին նիստին՝ 13/29 Ապրիլ 1912-ին³¹։

1912–1913 նստաշրջանի Ա. նիստին, 11/24 Մայիս 1912-ին, Արշարունի իր բացման ճառը կը սկսի մատնանիշ ընելով «Հոգային հարցին ստացած կնճռոտ հանգամանքին եւ հայ նահանգներու խորերը տիրող անապահովութեան հետեւանքով» հայ բնօրրանին դատարկումը արտագաղթով, աւելցնելով թէ անդարմանելի աղէտ մը դառնալու հաւանականութիւնն ունեցող այդ երեւոյթին դարման գտնելու համար աշխատանքները ոչ միայն մնացած են անպտուղ, այլեւ կառավարութեան ներկայացուած դիմումներուն «կարծես ի պատասխան, ազգապատկան ու վանքապատկան գետինները գրաւուած ու գրաւուելու բաղձանք մը կը նկատուի...»³²։

Թէեւ Քաղաքական Ժողովը, ինչպէս Պոլիս լոյս տեսնող հայկական օրաթերթերէն կարելի է հաստատել, կը կատարէր անհրաժեշտ հետապնդումներն ու ծրագրումները, Ազգային Ընդհանուր Ժողովի յաջորդական նիստերուն մէջ դարձեալ լռութիւն կը տիրէ հարստահարութիւններու, անիրաւութիւններու, կեղեքումներու վերացման եւ բարենորոգումներու անհրաժեշտութեան մասին մինչեւ Ազգային Ժողովի Թ. Նիստը, 24 Օգոստոս/6 Սեպտեմբեր 1912-ին, ուր «Խնդիր ապահովութեան հայաբնակ նահանգաց»-ը կը դառնայ օրակարգի գլխաւոր նիւթ³³ այն բանէն ետք, երբ նոր հարստահա-

²⁹ Նոյն, 446–447։

³⁰ Անդ։

³¹ ԱԱԺ, նիստ L., 582։

³² ԱԱԺ, վերաբացում 1912–13 շրջանի, նիստ Ա., 1–2։

³³ Նիստը կը յատկանշուի մերթ քուռն, մերթ չափաւոր ելոյթներով եւ զանազան առաջարկներով, բայց կը փակուի պարզապէս հարցը օրակարգի մէջ պահելու որոշումով։

րությանն էր ու մասին գաւառային առաջնորդարաններէ հասած տեղեկագրեր կը մղեն որ պատրիարքը ձեռնարկէ վարչապետին, ինչպէս նաեւ ներքին, արդարութեան, ռազմական եւ կրօնական գործերու նախարարներուն տրուած բողոքի եւ անյապաղ տնօրինումներու պահանջի այցելութիւններու³⁴:

Նոյն շրջանին է որ Գէորգ Ե. Էջմիածին հասած տեղեկագրերու եւ դիմումներու հետեւանքով 28 Օգոստոս/10 Սեպտեմբեր 1912 թուակիր հեռագիր մը կ'ուղղէ Արշարունիի՝ պահանջելով իր ստացած ցաւալի լուրերուն պատճառով փութով հեռագրով, ապա նաեւ մանրամասնութիւններ ընդգրկող նամակով, տեղեկութիւն ստանալ Վանի եւ շրջակայից դրութեան մասին³⁵:

Ի պատասխան, Արշարունի,- որ վարչապետին տուած իր այցելութիւններու ընթացքին կը կրկնէր թէ անմիջական լուծումներու յապաղման պարագային պիտի հարկադրուի հրաժարիլ, միաժամանակ շեշտելով թէ, բազմացած մասնակի ռճիրները մտածել կու տան թէ անոնց կրնայ յաջորդել ընդհանուր ջարդ մը՝ Ատանայի հանգոյն³⁶, - 4/17 Սեպտեմբեր թուակիրով կը հաստատէ թէ վտանգուած է Թուրքիոյ հայոց ազգային էութիւնը՝ ակնարկելով հայոց «անէացման համար ի գործ դրուած անողորմելի ծրագիր»ի մը³⁷:

Եւ քանի որ օսմանեան կառավարութիւնը ա՛յս անգամ եւս շօշափելի արդիւնքով գործի չէր վերածած շարունակուող խոստումները, պատրիարքը, Քաղաքական Ժողովն ու անոր նշանակած Հարստահարութեան Յանձնաժողովը հրաժարական կը ներկայացնեն Ազգային Ընդհանուր Ժողովի 7/20 Սեպտեմբեր 1912-ի նիստին:

Պատրիարքն իր հրաժարագրին մէջ կը նշէր. «...նկատելով որ տարւոյս Յուլիս 12էն ի վեր յարականոն կերպով եղեմներ կը գործուին Հայաբնակ Նահանգաց մէջ, եւ մեր բազմաթիւ դիմումներն ու թախանձանքները մնալով ապարդիւն, չարագործները չեն ձերբակալուիր ու պատժուիր, այլ ընդհակառակն քաջալեր կը գտնեն տեղական պաշտօնէից անտարբերութեան, չըսենք զաղտնի համամտութեան ու մեղսակցութեան շնորհիւ շարունակելու նորանոր ռճիրներ խժդուժ խուժանի մը գլուխը անցած, նկատելով որ Հայ ժողովուրդը անգէն, անպաշտպան կը գտնուի զինեալ աւազակներու առջեւ՝ խաղալիք թողուած անոնց մոլեռանդական վայրագ կրից, որ դեռ ծարաւ կը զգան իրենց երբեմնի կոտորածներն ու աւարը շարունակելու, ... խղճի խայթ կ'զգամ մնալու այլ եւս Պատրիարքական Աթոռիս վրայ՝ այնպիսի պարագայից մէջ, ուր այլ եւս

³⁴ Այդպիսի հանդիպումներէն մէկուն ընթացքին ներքին գործերու նախարարը անսովոր ոչինչ պիտի գտնէր դրութեան մէջ, կտրականապէս հերքելով գաւառներուն մէջ «վտանգաւոր եւ բացառիկ» կացութեան մը գոյութիւնը («Ազատամարտ», 19 Օգոստոս/1 Սեպտեմբեր 1912, թիւ 978):

³⁵ «Հեռագիր Վեհափառ Կաթողիկոսէն Ազգ. Պատրիարքարան» («Բիւզանդիոն», 29 Օգոստոս/11 Սեպտեմբեր 1912, թիւ 4827): Նոյնը՝ ԱՄԺ, 7/20 Սեպտեմբեր 1912-ի նիստ, 128: Այս նիստին արտօնուած են ներկայ գտնուիլ օտար թղթակիցներ:

³⁶ «Կացութիւնը Հայաբնակ Նահանգներուն Մէջ. Երէկուան Դիմումները Եւ Անոնց Արդիւնքները» («Բիւզանդիոն», 30 Օգոստոս/12 Սեպտեմբեր 1912, թիւ 4828):

³⁷ «Փաստաթղթեր...» («Էջմիածին», ԽԷ. տարի, Ապրիլ 1990, 15-16):

կարելի չի լինիր մեզ մեր պաշտօնին էն էական պարտականությունը կատարել...»³⁸:

Յաջորդ՝ 14/27 Սեպտեմբեր 1912-ի նիստին օրակարգ անցած ըլլալով «Ընտրություն Հարստահարական Յանձնաժողովոյ» նիւթը, ժողովականները որպէս Հարստահարութեան Խորհրդարանական Յանձնաժողովի անդամ կ'ընտրեն հետեւեալ ինն երեսփոխանները՝ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան, Պարգէլ Փափագեան, Ստեփան Գարսեան, Արքաիւմ Տէր Յակոբեան, Տրթ. Նազարեթ Տաղաւարեան, Վահան Թէքեան, Ռուբէն Զարդարեան, Մանուկ Ազարեան եւ Համբարձում Պոյանեան³⁹:

ԺԳ. Նիստը, 29 Սեպտեմբեր/12 Հոկտեմբեր 1912-ին, կը մերժէ ընդունիլ պատրիարքին հրաժարականը եւ կ'աւարտէ ընտրությունը նոր Բաղաքական Ժողովի մը:

Այնուհետեւ Ազգային Ժողովէն կրկին կը բացակային հարստահարություններու վերաբերեալ քննարկումները, որոնց ուշադրութեան առարկայ կ'ըլլան սաղիմական հարցերը, պատրիարքարանի ամսավարկը, նախկին պատրիարք Օրմանեանի դէմ կատարուած ամբաստանությունները⁴⁰ եւ նոյնիսկ Թիւ 17 *Խաֆիէ* կամ լրտեսի մը ներկայութեան խնդիրը պատրիարքարանին մէջ...:

Այս շրջանին, Բաղաքական Ժողովն ու անոր կողմէ նշանակուած Հարստահարական Յանձնաժողով մը կը գործեն առանց իրենց ոլորտին առնչուող գործունէությունը Ազգային Ընդհանուր Ժողովի օրակարգի նիւթ դարձնելու եւ, ընդհակառակը, խուսափելով նման բանէ ըստ կարելւոյն:

30 Նոյեմբեր/13 Դեկտեմբեր 1912-ի նիստի ընթացքին Հարստահարութեանց Խորհրդարանական Յանձնաժողովի անդամ Վահան Թէքեանի հարցադրումէն եւ նոյն մարմնի անդամ Պարգէլ Փափագեանի ելոյթէն կը պարզուի թէ Խորհրդարանական Յանձնաժողովը հազիւ երկու նիստ կրցած էր գումարել համերաշխաբար եւ ծրագրել *գեղեցիկ գաղափարներ՝ գեղեցիկ խօսքեր ընելով*, բայց երբ պահը հասած էր խառն նիստ գումարելու Բաղաքական Ժողովին հետ, անհրաժեշտ նկատուած էր յստակացնել խորհրդարանական մարմնին իրաւասությունը: Յստակացման կարօտ հարցն եղած է այն թէ խորհրդարանական յանձնաժողովն իրաւասո՞ւ էր իր որոշումները գործադրել տալու, թէ՞ միայն կարծիք կրնար յայտնել, ինչպէս կը դատէր Բաղաքական Ժողովը⁴¹: Զննարկումներէն կը պարզուի թէ խորհրդարանական մարմնի անդամներէն ոմանք նոր Բաղաքական Ժողովի անդամ դառնալով եւ ապա Բաղաքական Ժողովն ի՞ր հարստահարական մամինը նշանակելով՝ քննարկելի հարցի

³⁸ ԱԱԺ, նիստ Ժ., 130:

³⁹ ԱԱԺ, նիստ ԺԱ., 149:

⁴⁰ Օրմանեան վերջապէս անպարտ կը հռչակուի 21 Դեկտեմբեր 1912/3 Յունուար 1913-ի նիստին: Կը թուի թէ Օրմանեանի խնդրին ստիպողություն տրուած էր անոր համար որ այդ օրերուն կար գինք նորաստեղծ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան անդամ տեսնելու հետամուտ հոսանք մը: Մէկ կողմէ այդ հոսանքը գիտակից էր թէ այդ մարմնին Օրմանեանի մասնակցությունն ապահովելու համար, անհրաժեշտ էր անոր անպարտ հռչակումը հանրային կարծիքի առջեւ, իսկ միւս կողմէ Օրմանեան ինք նախապայման կը նկատէր այդ քայլը՝ մասնակցություն բերելու համար:

⁴¹ ԱԱԺ, նիստ ԺԵ., 181:

վերածուած է պարագան: Քննարկումները կ'աւարտին խորհրդարանական յանձնաժողովը լուծելու միաձայն որոշումով:

Մինչ այդ հարստահարական եւ անկէ բոխած բարենորոգումներու խնդիրներուն կապակցութեամբ առնուած էին քայլեր, մա'նաւանդ երբ յստակօրէն մակաբերուած էր թէ օսմանեան տէրութեան մէջ երկրորդ սահմանադրութեան հռչակումով փոփոխութիւններ եւ բարեկարգութիւն յուսացող օսմանցիներ, յատկապէս թէ՛ կառավարութենէն եւ թէ՛ տեղական տարրերէ երիցս հարստահարուող, հարկահանուող, բռնադատուող, բռնաբարուող, սովամահ եղող, կոտորուող ու տեղահանուող հայեր կ'ապրէին անդոհանքը չարաչար խաբուածի՝ կամեցող ձեւանալով հանդերձ ազդու միջոցներ ձեռք չառնող կառավարութենէ մը, որ չէր բարուքեր անհանդուրժելի կացութիւնը, իսկ եթէ իսկապէս անկարող էր կացութեան վերջ դնելու, թող չէր տար որ հայեր ինքնապաշտպանուին զինուելով, ինչպէս զինուած էին զիրենք շրջապատող կամ հայկական շրջաններու մէջ բնակող այլադաւան ցեղեր:

Համբերութեան բաժակն այլեւս յորդած եւ յոյսի դուռները փակուած ըլլալով, պատրիարքարանը չարեաց դարմանը որոշած էր փնտռել օսմանեան սահմաններէն դուրս: Պահը մղած էր որ լուծումն այդ սահմաններէն դուրս փնտռէին արտասահմանեան գաղութներու մէջ գործող կազմակերպութիւններ եւ անհատ ազգայիններ եւս:

15/28 Հոկտեմբեր 1912 թուակիր անձնական նամակով մը Արշարունի Պօղոս Նուպարի գրած էր.

Անձանօթ չէ Ձեր վսեմութեան այն անտանելի ու թշուառ կացութիւնը, որուն ենթարկուած են մերագնեայք Հայաստանի մէջ երկար տարիներէ ի վեր, եւ մանաւանդ վերջերս հոն տիրող ծանր վիճակը ցոյց կու տայ որ բնաջնջումի սիպլեմաթիք քաղաքականութիւն մ'է որ ի գործ կը դրուի մեր նահատակ ազգին հանդէպ: Ու երբ այժմ ներկայ պատերազմին հետեւանօք կը խորհուի Մակեդոնիոյ ինքնօրինութեան վրայ, ժամանակն է որ Հայաստանի բարենորոգմանց խնդիրն ալ լրջօրէն նկատողութեան առնուի եւ իրական բարենորոգումներ գործադրուին նաեւ Հայաստանի համար:

Արդ՝ պիտի խնդրէինք Ձեր վսեմութենէն, որ եթէ պատշաճ կը տեսնէ, բարեհաճի այս մտօք տեսակցութիւն մը ունենալ Պ. Բուանքարէի հետ, ու ոչ ոք աւելի բարձրօրէն ու ձեռնհասօրէն պիտի կրնայ թարգմանը ըլլալ մեր մարտիրոս ազգին բաղձանքներուն, որ այնչափ մօտէն իրագեկ է անոր դժբախտութիւններուն, եւ որ հետեւելով իր պատուական հօր՝ Մեծն Նուպարի գեղեցիկ օրինակին, պիտի յաջողի անշուշտ կատարել շատ կարելորդ ու շատ մեծ դեր մը, որով անգամ մ'եւս պիտի անմահանայ իր արդէն անմահ անունը ու երախտագիտութեամբ եւ պատկառմանքով յիշուի սերունդէ սերունդ բոլոր Հայ բերաններէ⁴²:

Նոյն օրը, Արշարունի նաեւ նամակ մը ուղղած էր Վահան Մալեգեանի, որ թուականէն տաս օր առաջ նամակով մը տեղեկացուցած էր Հայաստանի բարենորոգումներ

⁴² ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ:

րուն համար կատարուող ձեռնարկներու մասին⁴³։ Արշարունի, զգուշաւորութեամբ գնահատելով տարուող աշխատանքները եւ իրատես մօտեցումով, նոյնիսկ մարգարէաբար, նշած էր.

«... փափագելի է որ անոնք այս անգամ յանգին ակնկալուած արդիւնքին ու վերստին յառաջ չբերեն Պերլինի դաշնագրին ծանօթ 61րդ յօդուածին հետեւանքը, որ այնչափ աղետաբեր եղաւ խեղճ ազգին համար՝ այն պատճառաւ որ անիկա եկաւ բռնել [Սան Սթեֆանոյի դաշնագրին] 16րդ յօդուածին տեղը, մեր Հայ հոգեւորականներուն եւ պաշտօնական Մարմիններու անքաղաքագիտութեամբը, որոնք չկրցան կռահել այս փոփոխութեան թաքուն նպատակը, որ խեղճ Հայերը կ'դարձնէ նոխազ քաւութեան։ Պէտք է գիտնալ որ Հարստահարման Յանձնաժողովն ալ, որ կազմուեցաւ Ազգ. Ժողովէն, փափաքուած գործունէութիւնը չախտի կրնայ ունենալ ու իր ջանքերը պիտի մնան ամուլ մանաւանդ ներկայ պատերազմին պատճառաւ...»⁴⁴։

Նոյն նամակին մէջ, ան յայտնած էր թէ Պօղոս Նուպարին գրած է կարեւորը եւ Բուսնաքարէի հետ տեսակցութիւն մը կրնայ օգտակար ըլլալ⁴⁵, բայց կարեւորը Ռուսիոյ տրամադրութիւնն է այս խնդրին մէջ։

Այս նոյն շրջանին է նաեւ որ Գէորգ Ե. 15 Հոկտեմբեր 1912-ին Յարական Ռուսիոյ Կովկասի փոխարքային միջոցով կեղեքուող արեւմտահայոց համար խնդրած էր ցարին պաշտպանութիւնն ու իր 10 Նոյեմբեր 1912 թուակիրով Պօղոս Նուպարը կոչած էր ներկայացնելու զինք եւ զխաւորելու ազգային պատուիրակութիւն մը՝ օսմանեան սահմաններուն մէջ գտնուող հայաբնակ նահանգներու բարեկարգութեան հարցը հետապնդելու պալքանեան պատերազմին հետեւանքով Եւրոպա կայանալիք խորհրդաժողովի ընթացքին⁴⁶։

⁴³ Մալեգեան Ազգային Պատուիրակութեան պատմութեան վերաբերող յուշագրական էջերուն մէջ մանրամասնօրէն արտայայտուած է 17 եւ 19 Հոկտեմբեր 1912-ին զանազան անձնաւորութեանց ուղղուած նամակներուն եւ ծրագրուած աշխատանքներուն մասին (Մալեգեան, *Ճամբու Ճայրը*, 215–236)։ Հոն ան կը նշէ թէ յանուն եգիպտահայութեան Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին «անուղղակիօրէն» առաջարկած են հայկական դատին հետապնդումը վստահիլ Նուպարի, միաժամանակ յայտնելով թէ Եգիպտոսի զաւառական ժողովի փոխ-նախագահ Երուանդ Աղաթօնի, Մկրտիչ Անդրանիկեանի, առաջնորդական փոխանորդ [Աւետիս] Շաղօյեան [աւագ] քահանայի եւ իր ստորագրութեամբ Գէորգ Ե.-ի ուղղուած 23 Հոկտեմբեր[5 Նոյեմբեր] 1912 թուակիրով խնդրած են որ կաթողիկոսն ապահովէ «ռուսական կառավարութեան փրկարար պաշտպանութիւնը» (էջ 221)։ Նամակին աղաւաղեալ պատճէնը հրատարակուած է նաեւ այլուր որպէս 3 Նոյեմբեր 1912 թուակիր՝ առանց զայն ստորագրողներու անուններուն ընդգրկման (Բէիբուդեան, 99–100)։

⁴⁴ Մալեգեան, *Ճամբու Ճայր*, 297–298։

⁴⁵ Raymond Poincaré տուեալ շրջանին վարչապետն էր Ֆրանսայի եւ կը խորհուէր թէ անոր հետ տեսակցութիւն մը կրնայ նպաստել որ Ֆրանսա Թուրքիոյ մէջ իր կատարելիք ներդրումները պայմանաւորէ հայոց վիճակին բարելաւման նպատակով թրքական կառավարութեան կողմէ ձեռք առնուելիք միջոցներով։

⁴⁶ Հովսեփյան, 5–6։

Այս իրադարձություններուն յաջորդող Ազգային Ընդհանուր Ժողովի նիստի ընթացքին, 21 Դեկտեմբեր 1912/3 Յունուար 1913-ին, հարստահարական հարցին անդրադառնալով, Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան ատենապետ Ստեփան Գարսեան առաջին անգամ ըլլալով կը գործածէ *Բարենորոգմանց խնդիր* արտայայտութիւնը, նշելով թէ իր գլխաւորած Բաղաքական Ժողովին ընտրութենէն ետք «մարմին առաւ Հայաստանի բարենորոգմանց խնդիրը», աւելցնելով թէ ան նոր խնդիր մը չէ եւ կէս դարէ ի վեր ծրագիրներ մշակուած ու հանդիսաւոր խոստումներ եղած են այդ ուղղութեամբ՝ «վերջը մոռցուելու համար»: Ապա, յստակացնելէ ետք թէ ծրագրի պատրաստութեամբ կարելի չէ գոհանալ, որով Բաղաքական Ժողովը «իր ամբողջ զօրութեամբ պիտի պնդէ որ բարենորոգմանց գործադրութիւնը անխախտ կերպով երաշխաւորուի», կ'արծարծէ Ազգային Ընդհանուր Ժողովին վստահութիւնը կամ հաւանութիւնը ունենալու հարցը⁴⁷:

Բաղաքական Ժողովի անդամ Վահան Փափագեան կը յստակացնէ թէ Վարչութեան հետապնդածը թուրք կառավարութեան պատրաստած և յայտարարած ծրագրէն⁴⁸ տարբեր է: Վարչութեան պատրաստելիք ծրագիրը պէտք է ըլլայ «կիրարկելի սխաղէմը, որ ըլլայ մեր կողմէ կամ *ուրիշէ* [շեղագրումը՝ մեր կողմէ- Վ.Ղ.] առաջարկուած կամ ծրագրուած, նպատակ ունենայ հիմնաւորել մեր քաղաքացիական իրաւունքները», ձգտելով ապահովել ազգային գոյութիւն եւ քաղաքացիական իրաւունքներ, երաշխիքի համար դասեր քաղելով պատմութենէն եւ հիմնուելով «այն ամէնուն վրայ ինչ որ միջազգային դաշնագրերով, նոյն իսկ տաճիկ կառավարութեան ընդունած երաշխաւորութիւններն են»⁴⁹:

Ըստ Փափագեանի յուշերուն, այս դռնփակ «պատմական» նիստէն անմիջապէս ետք Վարչութիւնը կամ Խառն Ժողովը կ'ընտրէ իր անդամներէն բաղկացած ինքնավար քաղաքական մարմին մը, որուն կու տայ Ապահովութեան Յանձնաժողով անունը՝ հետապնդելու Հայկական Հարցը: Նախագահ՝ Եղիշէ Արք. Դուրեան եւ անդամներ՝ Գրիգորիս վրդ. Պալաքեան, Ստեփան Գարսեան, Ոսկան Մարտիկեան, Լեւոն Տէմիրճիպաշեան, Սուրատ [իմա՝ Համբարձում- Վ.Ղ.] Պոյաճեան եւ ինք՝ Վահան Փափագեան, որ կը դառնայ յանձնաժողովին գործավար-քարտուղարը⁵⁰:

8/21 Փետրուար 1913-ին Սամսոն Յարութիւնեան Արշարունիի կը յայտնէ թէ ստացած է պատրիարքարանին պատրաստած ծրագիրը, նշելով նաեւ, թէ մէկ-երկու օրէն

⁴⁷ ԱԱԺ, նիստ ԺԸ., 279:

⁴⁸ Օսմանեան կառավարութեան պատրաստած եւ անընդունելի ծրագիրն այլուր Փափագեան դիտած է իբրեւ «առժամեայ հանգամանք ունեցող» եւ «իրաւանց ընդարձակման սկզբունքին» վրայ հիմնուած ծրագիր մը, որ նկատի ունէր հարստահարութիւններու ենթակայ հայկական նահանգներէն միայն չորսը՝ Վան, Բաղէշ, Տիգրանակերտ եւ Խարբերդ, որոնք բնորոշուած էին որպէս հայելաքտական նահանգներ: Ծրագիրը կը տրամադրէր բարենորոգումներու գործադրութեան համար ստեղծումը երեք իսլամէ, երկու հայէ եւ մէկ ասորիէ բաղկացած յանձնաժողովի մը՝ նախագահութեանը ներքեւ պետութեան կողմէ անուանուած ընդհանուր քննիչի մը, անոր տրամադրելով օտար խորհրդական մը իբրեւ նշեալ յանձնաժողովի նախագահ, եւայն (Փափագեան, 584–587):

⁴⁹ Նոյն, 281:

⁵⁰ Փափագեան, 183:

Էջմիածնէն ստանալէ ետք Պօղոս Նուպարի կազմած ծրագիրը, Թիֆլիսի Բարենորոգումներու Յանձնաժողովը կը քննէ երկուքն ու իր դիտողութիւնները կը ներկայացնէ կաթողիկոսին եւ պատրիարքին: Ան կ'ուզէ իմանալ թէ Պոլսոյ ռուս դեսպանը ծանօթացն'ր է արդեօք պատրիարքարանի ծրագրին, եւ եթէ ծանօթացեր է, ի՞նչ եղած է անոր տեսակէտը, որպէսզի Կովկասի փոխարքային եւ Փեթերսպուրկի կառավարութեան հետ բանակցութիւններու ընթացքին նկատի ունենան դեսպանին վերաբերումը: Ապա, դիտել տալով թէ «մեր միակ եւ հզօր պաշտպանը կարող է լինել Ռուսաստանը», կը շեշտէ կարելորութիւնը Ռուսիոյ ցանկալի ծրագրի մը, ըսելով. «Մենք գտնում ենք, որ ծրագրի խնդիրը այնքան փափուկ խնդիր է, որ հարկաւոր է մեծ զգուշութիւն ու հեռատեսութիւն գործ ածել, որովհետեւ եթէ ուղղակի առաջարկուի մի ծրագիր, որին Ռուսաստանը հաւանութիւն չտայ, դրանով կարելի է գործը մեղցնել»:

Աւելի կարելորդ, սակայն, Յարութիւնեանի հետեւեալ հաստատումն է. «Այս տեղ տիրում է այն կարծիքը, որ մենք պէտք է ունենանք միայն մէկ ծրագիր բարենորոգումների. այդ ծրագիրը պէտք է մշակուած լինի տանկահայերի ձեռք միւս տեղերի հայերի աջակցութեամբ. ծրագիրը պէտք է ստանայ Ամենայն Հայոց Հայրապետի հաւանութիւնը եւ ներկայացուի նորա անունից մեծ պետութիւններին, եթէ դրակա՛նապէս պարգուի, որ պահանջում է ծրագիր, գլխաւորապէս, եթէ այդ մասին ցանկութիւն յայտնի Ռուսաստանի կառավարութիւնը»:

Ան նաեւ կը յայտնէ թէ տուեալ պահուն պէտք է մեծ ծաւալով արծարծել բարենորոգումներու խնդիրը՝ ջանալով հայանպաստ տրամադրութիւններ ստեղծել ինչպէս կառավարական շրջանակներու, այնպէս ալ եւրոպական հասարակութեան մէջ, որդեգրելով անադմուկ աշխատանքի եղանակը եւ տեղւոյն հայ լրագիրներուն թելադրելով, ըստ պատրիարքին ցանկութեան, հեռատես ըլլալ եւ լրագրութեան նիւթ չդարձնել ամէն բան⁵¹:

21 Ապրիլ/4 Մայիս 1913-ի նիստին Վարչութեան ատենապետը՝ Ստեփան Գարաեան, երկար յայտարարութեամբ մը, ուր կը թուարկէ զանազան կարգի ոճիւրներ եւ նոյնիսկ ջարդի սպառնալիք գաւառներու մէջ, կ'եզրակացնէ թէ Վարչութիւնն այլեւս ի վիճակի չէ պատասխանատուութիւն ընդունիլ բարենորոգումներու խնդրին առնչութեամբ: Յարութիւն Շահիբկեան անմիջապէս կը նշէ թէ Վարչութիւնը՝ գործադրած ըլլալով կարելի ամէն ճիգ՝ պէտք չէ հրաժարի եւ նպատակայարմար պիտի ըլլայ խորհրդարանական մարմնի մը ընտրութիւնը: Կրկին քննութեան առարկայ կ'ըլլայ իրաւասութիւններու հարցը նման մարմնի մը ստեղծման պարագային:

Վահան Փափագեան Վարչութեան անունով կը ներկայացնէ ամփոփ պատկերը մինչեւ այդ պահը կատարուած աշխատանքներուն, նշելով պատրիարքին դիմած ըլլալը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, կազմութիւնը Հայ Ազգային Պատուիրակութեան (անոր յղում կատարելով իբրեւ ազգային պատգամաւորութիւն), զանազան գաղութներու մէջ գոյութիւնն ու գործունէութիւնը հայասէր մարմիններու, ընդգծելով թէ հայերը չեն ձգտիր «Թուրքիոյ ամբողջութեան վթարման», բայց պարզապէս իրաւունք ունին պահանջելու իրենց գոյութեան ապահովութիւնը: Ան կը յստակացնէ նաեւ թէ

⁵¹ ՊՏԴ, Շ174-Շ175:

տեսակետներու տարբերութիւններ կային Վարչութեան եւ Ազգային Պատուիրակութեան ծրագիրներուն միջեւ, սակայն բանակցութիւններով «էական տարբերութիւնները վերցած են, բայց ձեւական տեսակետով կան տակաւին պարզուելու քանի մը կէտեր ի մասնաւորի կոնդորի [= հակակշռի] մնայուն գոմիտի [= յանձնաժողովի] մը հաստատութեան նկատմամբ»⁵²:

Քննարկումներու աւարտին, ազգային ժողովը կ'ընդունի Չօհրապի ներկայացուցած բանաձեւը եւ կ'ընտրէ հնգանդամ խորհրդարանական յանձնաժողով մը, որպէսզի այդ մարմինը զօրացնէ Վարչութիւնը իր հեղինակութեամբը եւ հարստահարութեան խնդիրն ուսումնասիրելով պէտք եղած թելադրութիւնները եւ աջակցութիւնը տայ անոր:

Հնգանդամ մարմինը կը կազմուի նկատի առնելով Ազգային ժողովի երեսփոխական խմբակցութիւններուն եւ քաղաքական կուսակցութիւններուն ներկայացուած ըլլալու կարեւորութիւնը, որպէսզի այդ մարմիններն ինքնաբերաբար տեղեկացուած մնան բարենորոգումներու ծրագրին յառաջընթացին եւ այդ ներկայացուցիչներուն միջոցով ներկայացուին առաջարկներ ու տեսակետներ, ինչպէս նաեւ համակարգուին անհրաժեշտ աշխատանքները: Առ այդ, մարմինը կ'ընդգրկէ Գրիգոր Չօհրապը՝ Ազատական Խմբակցութիւն, Դաւիթ Տէր Մովսէսեանը՝ Կեդրոն Խմբակցութիւն, Յարութիւն Շահրիկեանը՝ դաշնակցական, Պետրոս Գալֆաեանը՝ հնչակեան, եւ Վահան Թէքէեանը՝ ռամկավար⁵³:

17/30 Մայիս 1913-ի նիստին Չօհրապ հրաժարական կը ներկայացնէ հնգանդամ մարմնէն, բայց ժողովը կը մերժէ ընդունիլ զայն: Այս առթիւ Տէր Մովսէսեան կը յայտարարէ թէ էական կէտերու մէջ խորհրդարանական մարմինը համաձայն չէ Վարչութեան Ապահովութեան Յանձնաժողովին հետ եւ կան դժուար հարթելի

⁵² ԱԱԺ, նիստ ԻԶ., 441–442:

⁵³ Նոյն, 446, ինչպէս նաեւ՝ Ալպոյանեան, 210–211: Դիտել պէտք է տանք թէ Վահան Փափագեան, որ Քաղաքական ժողովի անդամի եւ Ապահովութեան Յանձնաժողովի գործավարի հանգամանքով լաւատեղեակ էր քննարկումներուն Ազգային ժողովին, ուր ընդհանուր տրամադրութիւնն էր խորհրդարանական յանձնաժողովը նկատել միայն թելադրող եւ աջակից Վարչութեան ապահովական յանձնաժողովին, Ալպոյանեանի աշխատութիւնը վկայակոչելով կը գրէ. «Այս Յանձնաժողովը կը կազմուէր թէ՛ զօրացնելու թէ՛ գործակցելու եւ թէ՛ հսկելու պաշտօնով, Ս. Գարայեան-Փափագեան Վարչութեան Ապահովութեան Յանձնաժողովին» (Փափագեան, 184): Ալպոյանեան բառացիօրէն գրած էր. «... կազմուեցաւ Խորհրդարանական Յանձնաժողով մը, որ թէեւ զօրացնելու պատրուակով կ'ընտրուէր, սակայն իրապէս Վարչութեան քայլերուն հսկելու պաշտօն ունէր» (Ալպոյանեան, 210): Ալպոյանեան ճիշդ էր, եթէ նկատի ունենանք նախ Մայիս 17/30 1913-ի նիստին Չօհրապի հրաժարագիրը եւ Տէր Մովսէսեանի ելոյթը (ԱԱԺ, նիստ Գ., 43),- որոնք մտաբերել կու տան 30 Նոյեմբեր/13 Դեկտեմբեր 1912-ի նիստը,- ապա նաեւ, ինչպէս աւելի ուշ պիտի նշուի,- Շահրիկեանի եւ Թէքէեանի արտայայտութիւնները (28 Յունիս/11 Յուլիս 1913-ի նիստ, 127–128): Ասոնց պէտք է աւելցնել նաեւ Ազգային ժողովի 5/18 Յուլիս 1913-ի նիստի ընթացքին Չօհրապի հաստատումը. «... ձեր Յանձնաժողովը իր հսկողութեան պարտքը կը կատարէ» (ԱԱԺ, նիստ Ը., 150):

կարելու կետեր, սակայն Շահրիկեան անմիջապես կը հերքէ անհամաձայնութիւն գոյութիւն ունեցած ըլլալը: Հակառակ Շահրիկեանի հերքումին, պատճառներ ունինք ենթադրելու թէ իրօք կային տարակարծութիւններ, որոնք կրնային նաեւ հետեւանք ըլլալ կուսակցական իրարու անյարիր կեցուածքներու կամ հակառակութիւններու:

Վարչութեան գեկուցումէն եւ քննարկումներէն կը պարզուի թէ, հակառակ կառավարութեան բոլոր խոստումներուն, կացութիւնը հայաբնակ նահանգներու մէջ շատ ասելի վատթարացած է: Թէ՛ գաւառային տեղական իշխանութիւններ եւ թէ՛ կեդրոնական կառավարութիւնը գոհը՝ հայերը, պատասխանատու կ'ուզեն նկատել կացութեան: Ժողովը կտրուկ որոշումներ առնելէ առաջ կը համաձայնի Վարչութեան շնորհել երկու շաբթուան պայմանաժամ մը⁵⁴:

Մինչ այդ, սակայն, կը կատարուին երկու յատկանշական ելոյթներ Շահրիկեանի եւ Թէքէեանի կողմէ: Առաջինը կը զգացնէ պետքը ծայրայեղ միջոցներու՝ հռետորական հարցադրումով մը՝ թէ երբ յատկապէս երիտասարդութիւնը հարստահարութիւններու եւ վերահաս սովի ու ջարդերու մտավախութեան հետեւանքով կ'արտագաղթէ եւ

⁵⁴ Այս նիստին յաջորդ օրը, պատրիարքը գործակատարին հետ զացած է վարչապետին նոր յիշատակագիր մը տալու: Երկար սպասելէ ետք նախարարաց խորհուրդի նիստէն դուրս ելած վարչապետ Ծելվէթի, եւ մերժելով ընդառաջել իրեն ուղղուած նստելու հրաւերին, պատրիարքը ոտքի վրայ ըսած է. «Ջարդերու վտանգը ասելի սաստկութեամբ կը շարունակուի. արդիւնքը մեր դիմումին չտեսանք. մեր ըսելիքներն այլեւս սպառեցան այս գրով: Այս թուղթը կրնայի փոխանորդիս հետ ալ դրկել, բայց ձեր անձին դէմ ունեցած յարգանքիս հաւաստիքը ուզեցի տալ անձամբ բերելով այս թուղթը: Իբր եկեղեցական ինձի կը մնայ իմ տառապեալ ազգը Աստուծոյ յանձնել:

Սատրագամ.- Ձեր միւս թաքրիքի մասին քննութիւն եմ բացած, ուրիշ օր մը պիտի կանչէի Ձեզ այս մասին:

Պատր[իարք].- Անկէ վերջ 20էն ասելի ոճիրներ պատահեցան:

Սատրագամ.- Այո՛, պատահեցան...

Պատրիարք.- Ուրեմն ալ ի՞նչ կը մնայ ըսելիք ինձի. Աստուծոյ գթութեան եւ ձեր խղճին կը յանձնեմ. ալ բաւարար է:

Ըսած եւ մեկնած է» (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ Ե, Ե315):

Պատրիարքին յանձնած 18/31 Մայիս թուակիր նոր յիշատակագրին մէջ կ'ըսուէր թէ Անատոլիոյ մէջ ոչ մէկ միջոց ձեռնարկուած էր «սեւ մղձաւանջը հայոց գլխուն վրայէն բարձուելու համար», ջարդի թելադրիչները չեն հետապնդուած, հայոց դէմ գործող պաշտօնեաներ չեն փոխած իրենց ընթացքը, ջարդի արհաւիրքն ամէն կողմ հետզհետէ կը սաստկանայ եւ մասնակի կերպով կատարուող սպանութիւնները, յափշտակութիւններն ու կողոպուտները «փոքր համեմատութեամբ ջարդի հանգամանք ստացած են», ջարդի եւ կառավարական ճնշման վախէն շուարած երկրագործներն իրենց արտերը չեն կրնար երթալ գիւղերէն դուրս գալով, միւս դասակարգերը չեն համարձակիր իրենց գործերով պարապիլ, մաս մըն ալ գաղթի ճամբան բռնած է: Հետեւութիւնն այն է թէ հայերն օսմանեան երկրին մէջ ապրելու իրաւունքէն զրկուած եւ բնաջնջումի դատապարտուած են, «ուստի կը յայտարարեմ թէ՛ ստիպուած եմ մարդկութենէ դուրս վիճակի մ'ենթարկուած Հայերը յանձնել Օսմանեան ազգին ու պետութեան խղճին եւ պատասխանատուութեանը, եւ քաղաքակիրթ աշխարհի գթութեանը» (նոյն, Ե316):

երկիրը դատարկություն վրայ է, «դուրսը բարեկարգության ծրագիրներ կը կազմեն, որո՞ւ համար: ... Յաջողո՞ւ սերունդ մը պիտի չունենանք մեր երկրին մէջ»: Իսկ Թէքէեան համամիտ ըլլալով Շահրիկեանի, հարց կու տայ. «Ունի՞նք ... այսօր այն թիւը որ կոխով ձեռք ձգենք մեր իրաւունքը: Այսօր չկայ այն թիւը. կէս եղած է Հայութիւնը, ատոր համար է որ Վարչութիւնը ստիպուած է աւելի խոհեմութեամբ եւ իմաստութեամբ շարժի, որպէսզի կացութիւնը աւելի չվտանգուի եւ յարմարագոյն պարագաներէն օգտուի»⁵⁵:

21 Յունիս/4 Յուլիս 1913-ի նիստը կը զբաղի խորհրդարանական մարմնէն հրաժարականովը Շահրիկեանի, որ ամիս մը առաջ հերքած էր այդ մարմնին մէջ անհամաձայնութեան առկայութիւնը: Ժողովը կ'որոշէ առկաի ձգել հրաժարականը, որուն շարժառիթն ու արդարացումը, հակառակ երկար քննարկման մը, կը մնան մութի մէջ: Հետաքրքրական պահ մը կը ստեղծուի երբ Արշարունի խօսք առնելով եւ ակնարկելով բարենորոգումներու գծով տարուող աշխատանքներուն կ'ըսէ. «... մենք չենք բան մը ընողը այլ Եւրոպան է. մեր ըրածը աշխատութիւն մըն է, փրոփականտ: Եւրոպան է որ մարդկային սկզբունքներով, պատմական փաստերով եւ քրիստոնէական զգացումներով առաջնորդուած կ'աշխատի մեզ համար...», ու կ'աւելցնէ. «Մերինը աշխատանք մըն է, փրոբականտ մըն է: Յաջողութիւնը *տիրքումայթիք* եղանակով Եւրոպայէն կուգայ, զանազան պետութեանց շահերէն կը բղխի. Գերմանիոյ, Անգղիոյ, Ռուսիոյ շահերը պիտի համապատասխանեն»⁵⁶:

Այս նիստին բանաձեւ կ'ընդունուի կոչ ուղղելու հայաբնակ գաւառներու հայութեան, որ մնան պապենական հողերու վրայ եւ չդիմեն արտագաղթի, ինչպէս նաեւ դիմելու Պոլիս, գաւառը թէ արտասահման գտնուող բարեսիրական կազմակերպութիւններու եւ բարեկեցիկ հայոց՝ նուիրատուութիւններով սատարելու, որ հայկական նահանգներու մէջ բնակող հայերը կառչած մնան իրենց հայրենի հողին⁵⁷:

Առ այդ, Ազգային Ժողովի Բ. ատենապետ Տոքթ. Նազարէթ Տաղաւարեան եւ ատենադպիր Հմայեակ Արամեանց Արշարունիի կ'ուղղեն 23 Յունիս/3 Յուլիս թուակիր նամակ մը, բանաձեւը հաղորդելով եւ խնդրելով որ Ազգային Վարչութիւնը ընէ հարկ եղած կարգադրութիւնները⁵⁸:

⁵⁵ ԱԱԺ, վերաբացում 1913–14 շրջանի, նիստ Գ., 62:

⁵⁶ ԱԱԺ, նիստ Զ., 105:

⁵⁷ Նոյն, 117:

⁵⁸ Տես Յաւելուած 10: 5/18 Օգոստոս 1913-ին Տաղաւարեան, Բ. ատենապետի հանգամանքով, եւ Բ. ատենադպիր Երուանդ Պէյազճեան, հրաժարեալ Արշարունիի փոխարէն պատրիարքական տեղապահ Գաբրիէլ Եպսկ. Ճէվահիրճեանի ուղղեալ գիրով մը կ'ըսեն թէ աւելի քան ամիս մը անցած ըլլալով հանդերձ նախորդ նամակէն, Վարչութեան վստահուած որոշումներուն գործադրութեան մասին ոչ մէկ զեկուցում կատարուած ըլլալով, հարկ է համապատասխան կարգադրութիւններ ընել (ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, Մ676): Կը թուի թէ այս յիշեցումէն ետք է որ ապահովութեան զոյգ յանձնաժողովները պատրաստած են անթուակիր տեղեկագիր մը Վարչութեան համար (տես Յաւելուած 11): Մինչ այդ, հանգանակութիւն եւ նուիրատուութիւն սկսած էին կատարուիլ Պոլիս թէ այլուր: Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը 31 Յուլիս

Յաջորդ նիստով կը ջրուի նախորդ նիստի ընթացքին ակնարկուած անհամաձայնութեան գոյութիւն ունեցած ըլլալը⁵⁹: Կրկին կը պարզուի նիւթին փափկութեան պատճառով զոյգ յանձնաժողովներու գործունէութեան եւ յարաբերութեան մասին ժողովին զեկուցելու անյարմարութիւնը եւ Շահիրիկեանի բերնով կը նշուի կարեւոր կէտ մը խորհրդարանական յանձնաժողովին էութեան եւ իրաւասութեան վերաբերեալ: Ան կ'ըսէ. «... Խորհրդարանական Յանձնաժողովը կազմուած է այն պատճառով՝ որ ամէն բան հոս չբերուի. ան միջնորդը պիտի ըլլայ այս ժողովին եւ Վարչութեան միջեւ եւ իբր ներկայացուցիչ, *o քուրան* [= ատենին իրազեկ] ըլլալու համար գործերուն, եւ երբ ազգային շահերու հակառակ բան մը չի տեսներ չի բերեր, իսկ երբ վտանգ մը կը տեսնէ այն ատեն կը բերէ: Այս Յանձնաժողովը ծնաւ խմբակցութեանց ներկայացուցիչներու համաձայնութեամբ...»⁶⁰:

5/18 Յուլիս 1913-ի դռնփակ նիստը, հակառակ հայաբնակ նահանգներու մասին Ազգային Վարչութեան տեղեկատուութիւնն ունենալուն իբրեւ օրակարգի միակ հարց,

1913 թուակիր շրջաբերականով մը, յատկացուած արտագաղթի խնդրին, կը թելադրէր կեցնել «արտագաղթի այս ազգակործան հեղեղը», ըսելով թէ Միութիւնը պիտի ըլլար անոնց հետ ազգային ինքնապահպանումի ճիգին մէջ իր բոլոր բարոյական ու նիւթական միջոցներովը (ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, Մ682. նաեւ՝ «Միութիւն» պաշտօնաթերթ չայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, Գահիրէ [Եգիպտոս], Բ. տարի, Յուլիս 1913, թիւ 19, 110): Արդէն պաշտօնաթերթին այդ թուականներու անուանաթերթերու դարձակոդմը կը նշուէր թէ Միութեան նպատակն է՝ Ա. Հայրենի հողին հաւատարիմ մնացած Հայ ժողովուրդին մտաւոր եւ բարոյական զարգացմանը սատարել. Բ. Անոր նիւթական եւ տնտեսական կացութիւնը բարուրդելու աշխատիլ: Իր շահեկանութեան համար որպէս Յաւելուած 12 կը ներկայացնենք ՀԲԸՄ-ի 13/26 Օգոստոս թուակիրին պատճէնը, ուր նամակագիրները փափկանկատօրէն կը զգացնեն ստացուած գումարներու գործածութեան համար յարմարագոյն մեքենականութեան մը անհրաժեշտութիւնը:

⁵⁹ Երկու յանձնաժողովներուն թերեւս նաեւ յանձնաժողովներէն իւրաքանչիւրին անդամներուն միջեւ անհամաձայնութեան մը գոյութիւն ունենալը, հակառակ պարբերական հերքումներու, իր վերջնական հաստատումը կը թուի գտնել Ազգային ժողովի 7/20 Փետրուար 1914-ի նիստի ընթացքին Վարչութեան հրաժարման առթիւ տեղի ունեցած քննարկումներով (ԱԱԺ, նիստ ԻԶ.): Տեղին է նշել թէ Շարուրեանի աշխատութեամբ յոյս տեսած հատորին մէջ,- որ դժբախտաբար լի է ձեռագրական թերի վերձանման հետեւանքով բազմաթիւ ակնյայտ սխալներով,- Գրիգոր Զօհրապ, որ իբրեւ անդամ Խորհրդարանական Ապահովութեան Յանձնաժողովի ամբողջովին կլանուած էր բանակցային աշխատանքներով եւ յուշագրերու պատրաստութեամբ, 27 Փետրուար/12 Մարտ 1914-ին իր դառնութիւնը պիտի յայտնէր ստեղծուած խառնակ կացութեան մը ի տես, անոր պատասխանատու նկատելով կուսակցութիւններն ու կուսակցականները, ընդգծելով մէկ կողմէ «նախանձաբեկ հոգիներու ... ստորերկրեայ դաւեր» եւ միւս կողմէ կուսակցականներու յամառութիւններ» (Շարուրեան, 151–152): Զօհրապի դառնութիւնը այդ առիթով անմիջականօրէն կը վերաբերէր ռուսելութիւնը համաձայնագրի կնքման վաղորդայնին ստեղծուած կացութեան, բայց նաեւ կը յուշէր կուսակցական հակընդդէմ կեցուածքներու եւ տարակարծութիւններու գոյութիւն ունեցած ըլլալը տուեալ պահէն առաջ եւս:

⁶⁰ ԱԱԺ, նիստ Է., 28 Յունիս/11 Յուլիս 1913, 127:

կը զբաղի առաւելաբար Ռոտոսթոյի մէջ այլոց կարգին հայերու դէմ գործուած ոճիրներով եւ կ'աւարտի յայտարարութիւններով, թէ Վարչութիւնը կ'ընէ այն ինչ անհրաժեշտ է եւ Խորհրդարանական Հարստահարական Յանձնաժողովը կը կատարէ իր հսկողութեան պարտականութիւնը: Չօհրապ, իբրեւ յանձնաժողովի անդամ, նաեւ կը հաստատէ թէ «առաջադրուած գործը իր յատուկ ճամբովը կը յառաջանայ», պարտականութիւն նկատելով դիտել տալ թէ ժողովականներու կողմէ «երբեմն երբեմն ուզուած բացատրութիւնները օգուտ չեն կրնար տալ»⁶¹:

Բարենորոգումներու խնդրին մասին քննարկումներ չեն կատարուիր այնուհետեւ ռուսներքական համաձայնութեան կնքումէն առաջ գումարուած նիստերու ընթացքին: Այդ միջոցին 30 Օգոստոս/12 Սեպտեմբեր 1913-ի նիստին պատրիարք կ'ընտրուի Չաւէն Արք. Տէր Եղիայեան, որուն ուխտաւորութիւնը տեղի կ'ունենայ 8/21 Նոյեմբեր 1913-ի նիստի ընթացքին, որով այդ թուականէն ան պաշտօնապէս կը դառնայ նախագահը Ազգային Վարչութեան եւ կը հետեւի բարենորոգման գծով տարուող աշխատանքներուն:

Վերձանական կողմնակի նշում մը

Յաջորդ բաժնով անտիպատենագրութիւններու տետրին բովանդակութիւնը ներկայացնելէ առաջ, տեղին կը գտնենք կատարել նշում մը, որուն հարկը ստեղծուած է մեր նիւթին առնչուող վաւերագրային հրատարակութիւններու մէջ յատկապէս արեւմտահայերէն բնագրերու թերի ընթերցում-վերձանումներու պատճառով:

Տողերս գրողը փորձելով հանդերձ ըլլալ չափազանց զգուշաւոր, չի դաւանիր թէ ինք զերծ է նման թերութիւններէ եւ բնաւ միտումը չունի վաւերագրերու հրատարակութեամբ զբաղած բանասէրներու աշխատանքին արգասիքը թերագնահատելու, բայց կը գտնէ թէ կարելի կ'ըլլայ խուսափիլ կարգ մը թերիներէ՝ տրամաբանութիւնը յուսալից, թէեւ ո՛չ բացարձակապէս անսխալական, - դաշնակից նկատելով հո՛ն, ուր ձեռագիրը թուի փորձանաւոր եւ առաջնորդէ տարակուսելի վերձանումներու:

Խօսինք օրինակով:

Մեր նիւթին առնչուած վաւերագրերէն մին՝ Գեորգ Ե.ի 1/14 Դեկտեմբեր 1912 թուակիր նամակն ուղղուած Պօղոս Նուպարի, հրատարակուած է Երեւան լոյս տեսած երկու ժողովածոներու մէջ:

Անոնց մէջ համապատասխանաբար կը հանդիպինք խնդրոյ առարկայ հետեւեալ նախադասութեան, վերարտադրուած՝ միեւնոյն բնագրէն (աղբիւր՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց 5, գ. 27, թթ. 3–4).-

Ա.- «Մեծարգոյ պա. հրապարակախօս Համբարձում Առաքելեանն ու երդուեալ հաւատարմատար Սամսոն Յարութիւնեանը ամենայն ինչ կ'յայտնեն Ձեզ եւ կը յանձնեն այն յիշատակագրի օրինակը, որ պիտի *ուղղէք* պետութիւններին եւ կոնֆէրանսին:»

⁶¹ ԱԱԺ, նիստ Ը., 150–151:

Բ.- «*Մեծագոյն* պարոններ երդուեալ հաւատարմատար Սամսոն *Ստ. Յարութիւնեանը*, հրապարակախօս Համբարձում Առաքելեանն ամենայն ինչ կյայտնեն Ձեզ եւ կյանձնեն այն յիշատակագրի օրինակը, որ պիտի *ուղղենք* պետութիւններին եւ կոնֆերանսին:»

Կայ նաեւ նոյնին Արամ Անտոնեանի ձեռագրով ընդօրինակուած օրինակը, ուր կ'ըսուի. «Մեծարգոյ պպ. երդուեալ հաւատարմատար Սամսոն *Ստեփանեան Յարութիւնեանը* եւ հրապարակախօս Համբարձում Առաքելեանն ամենայն ինչ կը յայտնեն Ձեզ եւ կը յանձնեն այն Յիշատակագրի օրինակը, որ պիտի *ուղղենք* պետութիւններին եւ կոնֆերանսին» (ՓՆՄ, ԶՆ-ՀՀՄ):

Զանց առնելով *n*-ի եւ *o*-ի, գլխագրումներու եւ ապաթարցաւոր կամ առանց ապաթարցի «կը»երու եւ Առաքելեան-Յարութիւնեան տեղափոխութեան պարագաները, կը մնայ կեդրոնանալ վերը մէջբերուած հատուածին երեք տարբերակներուն մէջ մեր կողմէ շեղագրեալ բառերուն վրայ հետեւեալ հաստատումներով.-

Բ. տարբերակին մէջ *Մեծագոյն* բառը, պարզ տրամաբանութեամբ, բացայայտօրէն սխալ է և ճիշդ պէտք է համարել *Մեծարգոյ*-ն:

Սամսոն Յարութիւնեանի համար, որ որդին էր Ստեփան Յարութիւնեանի, կրնանք ըսել թէ *Ստեփանեան*-ը որոշապէս պէտք է ըլլայ Ստեփանի, իսկ մականունն ճիշդ ձեւն է *Ստեփանեան*, որովհետեւ այդպէս կը ստորագրէր ան իր նամակները: Նաեւ կը խորհինք թէ Յարութիւնեան մականունն յաջորդած պէտք է ըլլայ ո՛չ թէ Բ. տարբերակի ստորակէտը, այլ՝ *եւ* շաղկապը:

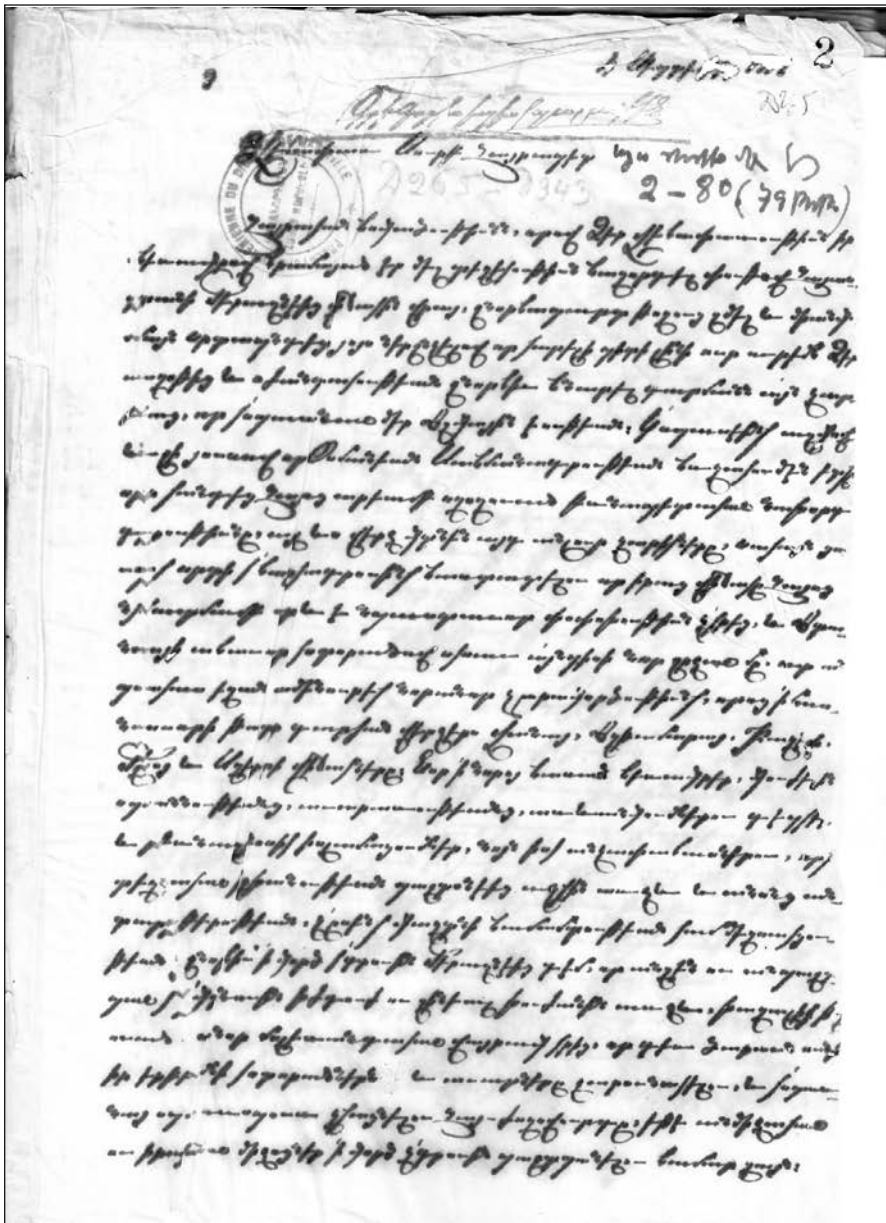
Կը հասնինք ամենակարեւորին՝ *ուղղել* բային, որուն ճշդումը էական է, որովհետեւ ճիշդ վերծանումէն կախեալ է գիտնալը թէ ո՛վ պիտի ըլլայ յիշատակագիրը պետութիւններուն ուղղողը, կաթողիկոսը, թէ՞ Նուպար:

Նամակին շարունակութեան մէջ երբ կաթողիկոսը կ'ակնկալէ որ Նուպար յուշագիրը խմբագրէ, թարգմանէ անգլերէնի եւ ֆրանսերէնի, ապա ուղարկէ իրեն, կը յստականայ թէ Կաթողիկոսը ի՛նք պիտի առաքէ յուշագիրը, որով նամակին մէջ գործածուած բայը որոշապէս պէտք է վերծանել *ուղղենք* եւ ո՛չ թէ *ուղղէք*:

Հրատարակուած վաւերագրերու մէջ նշմարելի այս եւ նման կարգի թերութիւններ երբեմն մեզ կը մղեն,- վաւերագրերու հրապարակեալ օրինակներուն յղում կատարելու փոխարէն կամ յղում կատարելով հանդերձ,- ներկայացնելու անոնց վերստուգուած օրինակները որպէս յաւելում, եթէ այդ բնագրերուն պատճենները կը գտնուին մեր տրամադրութեան ներքեւ:

**ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ II ՏԵՏՐ
ԽՈՐՀՐԴ[ԱՐԱՆԱԿԱՆ] ԵՒ
ՎԱՐՉ[ԱԿԱՆ]
ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՆԵՐՈՒ
1913**

ՅուՆիս 6[/19]-Էն

Արշարունի պատրիարքի Գեորգ Ե. կաթողիկոսին ուղղած 4/17 Սեպտեմբեր 1912 թուակիրին պատճենը (ՊՏԴ, տուխ 1, թղթապանակ M201_Ճ, էջ 2):

Նախագիտելիք

Հետագայ էջերով ներկայացուող ատենագրություններու բնագիրը կը պահպանուի Պոլսոյ Պատրիարքարանի այն դիւանաթուղթերուն հետ (ՊՏԴ, տուփին 8, Մ587-Մ626), որոնք վստահուած են Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան հոգատարութեան եւ որոնց մէջ, սակայն, չենք գտած հետքը ատենագրություններու տրամաբանօրէն ենթադրեալ առաջին տետրին: Չենք հանդիպած նաեւ բանակցային արձանագրություններու Ա. տետրին, որուն շնորհիւ պիտի ծանօթանայինք Նոյեմբեր 1913-էն առաջ պատրիարքարանի ներկայացուցիչներուն տուած եւ ընդունած այցելություններու համարատուություններուն:

Ատենագրությունները, ծայրէ ի ծայր, տետրին յանձնուած են Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան երբեմն Հարստահարական բայց աւելի յաճախ Ապահովութեան Յանձնաժողով կոչուող մարմնի գործաւար Վահան Փափագեանի կողմէ: Ան նաեւ ատենադպիրն էր Գարսեանի գլխաւորած Զաղաքական Ժողովին:

Այդ արձանագրություններով նկարագրուած նիստերուն յաճախ մասնակցություն բերած են Ապահովութեան Խորհրդարանական Յանձնաժողովի անդամներ, երբեմն ալ նաեւ կուսակցական ներկայացուցիչներ՝ Ապահովութեան Յանձնաժողովէն յատուկ հրաւերով:

Նիստերն առաւելաբար յաջորդած են բարենորոգումներու հարցով զբաղող վեց մեծ պետություններու կողմէ իրենց Պոլսոյ դեսպաններուն տրուած այն հրահանգներուն, որոնց համաձայն այդ դեսպաններուն կը վիճակուէր տեղւոյն վրայ բանակցիլ բարենորոգումներու ծրագրին շուրջ, բնականաբար բանակցություններու ընթացքին մասին տեղեկագրելով իրենց արտաքին գործերու նախարարություններուն եւ ուղղություն ստանալով անոնցմէ:

Վաւերագիրը լի է յապաւեալ բառերով: Յապաւման նշան կրող բառերն ապա-յապաւած ենք ինքնաբերաբար: Վաւերագրին այս տպագիր տարբերակը յապաւեալ բառերն իրենց ապայապաւեալ ձեւով ներկայացնելուն ծառայող անկիւնաւոր փակագիծերով անհարկիօրէն չծանրաբեռնելու համար, բացառություն ըրած ենք յապաւեալներու առաջին պատահումներուն եւ ապաւինած՝ ընթերցողներու հասկացողութեան, երբ յապաւեալ բառ մը իրենցմէ պահանջէ նախադասական կառոյցին համաձայն քերականօրէն ճշգրիտ ապայապաւում, ինչպէս, օրինակ, հետեւեալներու պարագային.-

գերմ. = գերման, գերմանացի, գերմանացիներու կամ գերմանացւոց, գերմանական դեսպ. = դեսպան, դեսպանին, դեսպանէն, դեսպաններու կամ դեսպանաց, դեսպանատուն, դեսպանատան, եւայլն:

Օտար եւ հայկական յատուկ անուններու, ինչպէս նաեւ հայատառ օտար բառերու

պարագային ընթերցողը պիտի հանդիպի խայտաբղետ պատկերի մը: Նախընտրելի համարած ենք հարազատօրէն պահպանել բնագրային խայտաբղետութիւնը (օրինակ՝ Սագօնով եւ Սագօնօֆ. Դօրօքեցկոյ եւ Տրուբէցքօյ. Պետերսբուրգ, Պետերբուրգ եւ Պետերսպուրգ. փաշա եւ բաշա. Չօհրապ, Չօհրապ եւ Չօհրաբ):

Քերականական միջամտութիւնները առաւելաբար վերապահած ենք ենթակաւնորու եւ բայերու թուային համաձայնեցման:

Անտեսած ենք ուղղագրական թերիներ, որոնց մէջ ուշագրաւ են *դուռ* բառին բազմիցս կրկնուած *դռան* հոլովածելը կամ *ա* ձայնաւորով աւարտող բառերու ետին անձայն *յ*-ի անտեղի գործածութիւնը:

Նիւթին վերաբերող կարգ մը եզրեր

Ազգային Ժողով = Ազգային Ընդհանուր Ժողով = Ազգային Երեսփոխանական Ժողով.- 1863-ին օսմանեան կառավարութեան կողմէ պաշտօնապէս ճանչցուած Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Սահմանադրութեան համաձայն Պոլսէն եւ գաւառներէ (հայկական նահանգներ, Կիլիկիա, օսմանեան այլ հայաշատ շրջաններ, Եգիպտոս, Իրաք) քուէներով ընտրուած ներկայացուցիչներու կամ երեսփոխաններու գումարում Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքին կամ՝ ի բացակայութեան՝ այլ բարձրաստիճան կամ ամենատարեց եկեղեցականի մը նախագահութեան ներքեւ:

Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւն = Ազգային Վարչութիւն.- Համախմբումը Ազգային Սահմանադրութեամբ նախատեսուած Կրօնական Ժողովին եւ Քաղաքական Ժողովին, վերջինին պաշտօնն ըլլալով ազգային քաղաքական գործերու ընդհանուր տեսչութիւնը:

Ապահովութեան Յանձնաժողով = Խառն Ժողովին կողմէ նշանակուած եւ հետեւաբար եկեղեցականներէ եւ աշխարհականներէ բաղկացած մարմին՝ զբաղելու հարստահարական, ապահովական, բարեկարգչական խնդիրներով: Այս մարմինն յղում կատարուած է նաեւ Վարչութեան Ապահովութեան Յանձնաժողով, Ապահովութեան Վարչական Յանձնաժողով, Հարստահարական Յանձնաժողով անուններով:

Ապահովութեան Խորհրդարանական Յանձնաժողով = Ազգային Ընդհանուր Ժողովին կողմէ ընտրուած մարմին՝ զբաղելու հարստահարական, ապահովական, բարեկարգչական խնդիրներով: Նիւթին առնչուող գրականութեան մէջ նաեւ յիշատակուած է որպէս Հարստահարական Խորհրդարանական Յանձնաժողով կամ՝ կարճ՝ Խորհրդարանական Յանձնաժողով:

Բ. Դուռ = Օսմանեան Թուրքիոյ կեդրոնական կառավարութիւնն ընդհանրապէս եւ վարչապետարանը՝ մասնաւորաբար

Եպարքոս կամ *Եղարգոս* / *Մեծ Եպարքոս* / *Մեծ Վեզիր* = Վարչապետ

Խառն Ժողով = Ազգային Ընդհանուր Ժողովէն բղխած Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովներու համատեղ նիստ:

Հայասէր = Օտարահպատակ անձնաւորութիւն, որ,- մաս կազմելով հայկական

շահերու պաշտպանությունը դաւանող մարմիններու թէ անհատապէս,- զբաղած է հրապարակագրական, քարոզչական եւ բանակցային գործունէութեամբ, յաճախ կամովին եւ անշահախնդրօրէն՝ իբրեւ ընդհանրապէս մարդասէր կամ իր յառաջացեալ երկրին մշակոյթը եւ այլ բարիքներ բանալու համար հայոց առջեւ, բայց երբեմն ալ թելադրաբար կամ շահադիտաբար՝ զարկ տալու իր պետութեան շահերուն, առանց հաշուի առնելու հետեւանքները հայոց համար:

Հայկական Մասնախումբ / Մասնաժողով / Կոմիտէ = Թիֆլիս, Փարիզ, Լոնտոն, Պերլին, Վիեննա եւ այլուր գործող եւ բարենորոգումներու խնդիրը հետապնդող օժանդակ մարմին, որ լծուած էր օտար հանրային կարծիքի ձեւաւորման եւ դիւանագիտական շրջանակներու մէջ հայկական շահերու ի նպաստ տրամադրութիւն ստեղծելու աշխատանքին: Երբ նոյն նպատակով Եգիպտոսի մէջ ստեղծուած մարմինն ուզած էր ներկայանալ որպէս *Մասնաճիւղ*, Նուպար թելադրած էր փոխել զայն, դիտել տալով թէ Ազգային Պատուիրակությունը կը գործէ առանց մասնաճիւղերու:

Մատրագաս = Վարչապետ

1

Հայր և զորք. մարտի. յաշարագրութիւն
 խաչ իմաստ.
 1913 6 7 արշ.

Յայտարար.

1.- Երկուստ արարած արարած.
 2.- Այդ. իմարտ, յաշարագրութիւն ^{արարած} ^{արարած} ^{արարած}
 խաչ.
 3.- Երկուստ. իմարտ. իմարտ. իմարտ. իմարտ.
 4.- Երկուստ. իմարտ. իմարտ. իմարտ. իմարտ.
 5.- Երկուստ. իմարտ. իմարտ. իմարտ. իմարտ.
 6.- Երկուստ. իմարտ. իմարտ. իմարտ. իմարտ.
 7.- Երկուստ. իմարտ. իմարտ. իմարտ. իմարտ.

Խ.

1.- Երկուստ. իմարտ. իմարտ. իմարտ. իմարտ.
 2.- Այդ. իմարտ. իմարտ. իմարտ. իմարտ.
 3.- Երկուստ. իմարտ. իմարտ. իմարտ. իմարտ.

Ատենագրութիւններու տեսութիւն առաջին էջը:

Վարչ[ութեան] եւ Խորհրդ[արանական] Ապահով[ութեան] Յանձնաժողովներու
Խառն Նիստը
1913 6/[19] Յունիս

Օրակարգ.

- 1.- Չեկուցում տեսակցութեանց [մասին].
 - 2.- [Զննարկում] Ազգ[ային] Ժողովի յառաջիկայ նիստին մէջ ընելիք յայտարարութեան մասին.
 - 3.- Նահանգ[ային] Ընդհ[անուր] Ժողովներու ընտրութեանց դէմ բողոքի թագրիր¹.
 - 4.- Պոլսոյ Դեսպ[աններու] Ժողովը մեր հարցի մասին.
 - 5.- Եւրոպայի Պատուիրակութեան² ներկայ դիրքը.
 - 6.- Քիւրտերու դիմումը.
 - 7.- Ինքնապաշտպանութեան հարցը.
- 1.- Չեկուցուեցաւ Յունիս 5-ի տեսակցութիւնը ռուս Ա. թարգմանի³, ֆրանս[ական] դեսպ[անատան] խորհրդական Պ. Բօփի⁴ եւ գերմ[անացի] միսիօնէր [= աւետարանիչ] Տօքթ. Լէպսիուսի⁵ հետ:
 - 2.- Ազգ. Ժողովը փափաք յայտնած էր 15 օր վերջ լսել Վարչութեան յայտարարութիւնը կացութեան մասին:

¹ Արաբական ծագումով *թագրիր* բառը (նաեւ՝ թաքրիր), փաստաթուղթի մը դրդապատճառին եւ բովանդակութեան համաձայն, կարելի է հասկնալ որպէս բողոքագիր, գանգատագիր, աղերսագիր, յուշագիր, զեկոյց, կամ ծանօթագիր:

² Ակնարկութիւնը կը վերաբերի Պօղոս Նուպարի գլխաւորած Հայ Ազգային Պատուիրակութեան, որուն նաեւ աւելի ուշ յղում կը կատարուի որպէս Փարիզի Պատուիրակութիւն:

³ Ակնարկութիւն Անտրէ Մանտելշթամի (André Nikolaievitch Mandelstam), որ կը նկատուի մարդկային իրաւունքներու շարժման ռաիվիրաներէն մին իբրեւ իրաւաբան, դիւանագետ եւ հեղինակ լուրջ աշխատութիւններու, որոնց շարքին՝ միջազգային եւ մարդկային իրաւունքներու լոյսին տակ հայկական հարցին քննարկումը՝ բարենորոգումներու շրջանին ռուսագերման յարաբերութիւններու ընդգրկումով: 1916-ին, Ս. Էջմիածնայ տպարանէն լոյսին տրուած է անոր պատմա-քաղաքական ակնարկը *Երիտասարդ-Թիւրքերի Պետութիւնը* խորագրով, Վահան Նաւասարդեանի թարգմանութեամբ:

⁴ Jules Auguste Boppe:

⁵ Այլ աղբիւրներու մէջ առաւելապէս յիշատակուած Լեփսիուս կամ Լէփսիուս տարբերակով (Johannes Lepsius): Յիշեալն իբրեւ դէպքերու ականատես եւ ժամանակակից, հեղինակած է թուրքերու գործադրած հայասպանութեան վերաբերող մէկէ աւելի իրատարակութիւն: Յայտնի է մանաւանդ 1919-ին Փոքտամի մէջ գերմաներէնով լոյս տեսած իր *Գերմանիա եւ Հայաստան 1914–1918. Դիւանագիտական Վաւերագրերու Հաւաքածոյ* աշխատութիւնը:

Կանխահաս եւ աննպատակ համարուեցան նման յայտարարութիւններ եւ վնասակար գործին համար առ այժմ⁶:

- 3.- Նահանգ. Ընդհ. Ժողովներու ներկայ ընտրութիւնները հայ ժողովուրդի շահերուն վնասակար նկատելով, Վարչութիւնը որոշած էր թագրիր մը գրելու համար իր մէջէն երկու եւ Խորհրդ. Ապահով. Յանձնաժողովէն երկու անդամներ ընտրել: Ապահով. Խորհրդ. Յանձնաժողովը առաջարկեց որ Վարչութեան երկու անդամները ատաղձը եւ սեւագրութիւնը պատրաստելէ վերջ միայն ժողովուին եւ իրենց երկու ընկերներուն հետ վերջնապէս խմբագրեն:
- 4.- Ռուս, ֆրանս[ացի] եւ անգլ[իացի] դեսպաններու՝ մեր հարցով զբաղելու հրահանգ ստացած ըլլալով, որոշուեցաւ այսուհետեւ [յ]անախ տեսակցութիւններ ունենալ անոնց հետ՝ պետք եղած լուսաբանութիւնները տալու եւ մեր նախագիծը պաշտպանելու համար⁷:
- 5.- Դեսպ. վերոյիշեալ պաշտօնէն կը հասկցուի որ Հայկ[ական] Հարցով պիտի զբաղին հոս, որ կարծել կուտայ թէ գործին կեդրոնը Պօլիս փոխադրուած է. այս պարագային անորոշ կը դառնայ Փարիզի Պատուիրակութեան դերը⁸: Այս մասին պետք

⁶ Ազգային Ժողովի զանազան նիստերու մէջ երբեմն կը տրուէին կացութեան մասին տեղեկութիւններ, սակայն զանց առնելով մանրամասնութիւններ, որոնք կրնային վտանգել ազգային շահերը: Երբ 3/16 Մայիս 1913-ին կը վերաբացուէր Ազգային Ժողովը, նիստին նախագահը՝ Արշարունի պատրիարք, ակնարկելով Վարչութեան գործունէութեան, կը նշէ թէ զաւանդներէն հասնող գոյժերն եւ օգնութեան աղաղակները օրը օրին փոխանցուած են կառավարութեան, որ, սակայն, անվստահութեամբ վերաբերելով հայկական աղբիւրներէ հասած տեղեկութիւններու, ի՞ր պաշտօնէաներուն տեղեկատուութիւնները հիմ թռնելով հերքած է զանոնք՝ բաւարարուելով խոստումներ շռայլելով «աղաղակող հարստահարութեանց հանդէպ»: Կառավարութիւնն անտեսած է հողային հարցեր, կրօնափոխական արարքներ, սպանութիւններ, թալան ու զանազան հարստահարութիւններ շօշափող 176 թագրիրներ կամ գեկուցագրեր, զորս Վարչութիւնը ներկայացուցած էր Հոկտեմբեր 1909-Մայիս 1913 շրջանին: Նաեւ կը պարզէ թէ «ամբաստանուած հայ անհատի մը յանցանք կը վերագրուի ամբողջ գիւղերու եւ թաղերու: ... լեռներու մէջ հալածական կը թափառին մէկ քանի հայ գիւղերու բնակիչներ». հակառակ հողային հարցի կարգադրութեան համար տրուած կառավարական հրահանգին, զաւանդներու մէջ կը գրաւուին հայ գիւղացիներու հողերը, Կիլիկիա դիպլոմադարաւ ազատած է նոր ջարդէ մը եւ կացութեան շուրջ իրազեկ կը պահուի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը (ԱԱԺ, 1913, Ա. նիստ, 3): Վարչութեան յայտարարութիւնը լսելու փափաքը արտայայտուած ըլլալով 10/23 Մայիս 1913-ի նիստին (ԱԱԺ, 1913, Բ. նիստ, 20–21), 17/30 Մայիսի նիստին օրակարգի միակ հարց նշանակուած էր Վարչութեան կողմէ վարչապետին մօտ կատարուած դիմումն ու անոր յանձնուած յիշատակագիրը: Առ այդ, նիստի աւարտին որոշուած էր տասնհինգ օրէն կրկին անդրադառնալ խնդրին (ԱԱԺ, 1913, Գ. նիստ, 63):

⁷ Համապատասխանաբար՝ Mikhail Nikolayevich von Giers, Louis du Pan Mallet եւ Maurice Bompard: Մայլէթ զանազան աղբիւրներու մէջ յիշատակուած է որպէս Իթթիհատականներու համակիր անձ:

⁸ Սան-Սթեֆանոյէն ընտրուած ազգային երեսփոխան Գէորգ Ասլանեան, - մօրեղբայրը՝ Երուանդ Օտեանի եւ երբեմնի բարձրաստիճան պաշտօնեայ Թուրքիոյ Հանրային Շինու-

տեսնուեցաւ Վեհ[ափառ] Կաթողիկոսին եւ Եւրոպիոյ Պատուիրակութեան հաղորդել վերջին տեսակցութիւնները եւ անոնց կարծիքը առնել կարգ մը անակնկալ խնդիրներու առթիւ, որոնք առաջ եկան դեսպ. յիշեալ գումարումներու հետեւանքով:

- 6.- Գաւառական քանի մը առաջնորդներէ եկած տեղեկագիրներու համաձայն, քիւրտ բեգեր կը դիմեն առաջնորդներուն եւ գործակցութեան կը հրաւիրեն իրենց քաղաքական շարժումներուն համար: Հետեւեալ 4 կէտեր[ը] որոշուեցաւ հաղորդել յիշեալ առաջնորդներուն՝ ա) Եթէ քիւրտերը ապստամբելու հրաւեր է որ կը կարդան հայերուն, բացարձակապէս հասկցնել որ ներկայիս հայերը չեն կրնար միանալ իրենց. բ) Բացատրել անոնց, որ մենք բարենորոգումներ կը պահանջենք. պահանջ մը՝ որ հաւասարապէս իրենց եւս նպաստաւոր է. կամ այն է որ պէտք է միանաւ մեր պահանջներուն, կամ իրենք ալ թող այդ ուղղութեամբ դիմումներ կատարեն. գ) Մեր վստահութիւնը գրաւելու եւ անկեղծ հաւաստիք տուած ըլլալու համար, պահանջել դադրեցնելու ամէն տեղ տարածուած սպանութիւններ եւ թալաններ եւ դ) Պատուիրել որ խզում առաջ չբերեն քիւրտերու հետ, սիրով վարուին եւ ջանան համոզել մեր պահանջներու իրենց եւս նպաստաւոր ըլլալու նկատմամբ:
- 7.- Դիւանագիտական ամէն միջոցներ գործ դնելով հանդերձ, ի նկատի ունենալով միանգամայն, որ քիւրտերը մեծ ծաւալով եւ տենդոտ կերպով կը զինուին, որ շատ դիւրութեամբ կրնայ գործածուիլ մեր բնաջնջման գործին, հաստատուեցաւ, որ հայ ժողովուրդն ալ անխուսափելիօրէն պէտք պիտի ունենայ անոր:
- Այս առթիւ մտքերու փոխանակութիւններ միայն տեղի ունեցան, առաջարկուեցան քանի մը միջոցներ, հայ ժողովուրդը ինքզինքը պաշտպանելու վիճակին մէջ դնելու համար:

Որոշումը յետաձգուեցաւ:

թիւներու Նախարարութեան,- որ Փարիզէն Պոլիս դարձին պատրիարքարանին յանձնած էր Նուպարի՝ պատուիրակութեան եւ պատրիարքարանին միջեւ գոյացած տարակարծութիւններու բարձման պայմանները սահմանող 26 Մայիս թուակիր ծանուցագիրը,- 5 Յունիս 1913-ին Նուպարի կը գրէ թէ պատրիարքարանի շրջանակը կը շարունակէ Ազգային Պատուիրակութիւնը ճանչնալ որպէս ընդհանուր հայոց ներկայացուցիչ, ընդունելով Նուպարի հեղինակութիւնը: Ապա կ'աւելցնէ. «... Գոհունակութիւնը ունեցայ հաստատելու թէ, բացի արեւելեան մտայնութեամբ լեցուած մէկ քանի հոգիէ,- որոնցմէ մէկն է Վահան Փափագեան,- բոլորն ալ համամիտ են դրուատելու այն ծառայութիւնը զոր դատին կը մատուցանէք Ձեր ձեռնհասութեամբ: Գալով բարենորոգումներու ծրագրին տրուելուն [տը Կիրսին, առանց սպասելու մէկ միասնական ծրագրի մը պատրաստութեան], կ'ընդունին թէ սխալ մը ըրին ատով, եւ ինքզինքնին արդարացնելու համար կ'ըսեն թէ տրուածը լոկ նախապատրաստական գեկոյց մըն էր, գոհացնելու համար պ. տը Կիրսը որ զիրենք կը ստիպէր յայտնել թէ ի՞նչ պիտի պահանջեն: Պ. Չօիրապ, որ գումարման ներկայ էր, ինծի ձայնակից եղաւ զիրենք մեղադրելով այն սխալին համար զոր գործած էին» (ՓՆՄ, ԶՆՀՄ):

Ապահով. Յանձնաժողով
13[/26] Յունիս 1913

Օրակարգ.

- 1 Ստացուած նամակներու ընթերցում.
- 2 Պետերսբուրգի մէջ կարելոր տեսակցութեան մը համարատուութիւն.
- 3 Ա. թարգմանի հետ Յունիս 11-ի տեսակցութիւնը եւ նախագիծը.
- 4 Յարաբերութիւն գերմ. դեսպանի⁹ եւ միւսներու հետ.

1.- Կարդացուեցան

ա) Վեհ. Կաթուղի[իկոսին] Մայիս 15 թ. նամակը¹⁰:

Պետք տեսնուեցաւ անմիջական պատասխանի: Յաւալի թիւրիմացութեամբ մը Ծրագրի exposé des motifs-ը [= պատճառաբանեալ յայտարարագիրը] ցարդ որկուած չէր. որոշուեցաւ որկել 3 օրինակ եւ պատասխանել կարգ մը հարցերու եւ բառնալ թիւր հասկացողութիւններ, որ շնորհիւ 4–5 ամիսներէ ի վեր յարաբերութեանց ընդհատման (Կաթուղիկոսէն 5 ամիսէ ի վեր նամակ չունէինք) գոյացած էր:

բ) Բարիզի մեր պատուիրակ (Լ[եւոն]Տ[էմիրճիպաշեան]ի) Յունիս 19-ի նամակը, որով կը յայտնէր թէ նախորդ նամակով յայտնուած դիտողութիւնները Ծրագրի քանի մը կէտերու մասին լոկ թիւրիմացութիւններ էին. պատրիարքարանը ազատ է ընդունելու զա[նոնք] կամ ոչ¹¹:

⁹ Ակնարկութիւն Վանկենհայմի (Hans von Wangenheim), որ 1915-ի Հոկտեմբերին մահանալէ առաջ պիտի դառնար գլխաւոր գործիքներէն մին Հայկական Յեղասպանութեան մէջ Գերմանիոյ մեղսակցութեան:

¹⁰ Գէորգ Ե. կը յայտնէր թէ պատրիարքարանին եւ Պօղոս նուպարի պատրաստած բարենորոգումներու ծրագիրները յանձնուած էին թիֆլիսաբնակ կարգ մը ձեռնհաս անձերու՝ զանոնք քննելու եւ օտար պետութիւններու ներկայացուելիք ծրագրին ընդհանուր բնոյթ ու հայկական բաղձանքներուն «համազգային կնիք» տուած ըլլալու համար: Բայց մինչ այդ աշխատութիւնը կը կատարուէր, հրապարակուած էր լուր մը, թէ պատրիարքարանն ու Նուպար արդէն համապատասխանաբար Պոլսոյ եւ Փարիզի ժուս դեսպաններուն տուած էին իրենց պատրաստած ծրագրերը՝ առանց կաթողիկոսին կողմէ վաւերացուած ըլլալու: Նամակէն կը պարզուի թէ պատրիարքարանը վերապահութիւններ ունի Նուպարի առած քայլերուն նկատմամբ եւ տը Կիրս ալ թելադրած է այնպէս կարգադրել, որ Նուպար ծրագիր չյանձնէ Փարիզի ժուս դեսպանին: Գէորգ Ե. կ'ընդգծէ. «Ազգային պատգամաւորութիւնը, որ նշանակել ենք մենք, ո՛չ թէ պետք է չեզոքացնել, այլ ընդհակառակը, պետք է տալ աւելի ոյժ եւ հեղինակութիւն...» (Բէիբուդեան, 161–164): Յաւալիօրէն պետք է նշել թէ Բէիբուդեանի կազմած գիրքին մէջ, ի շարս այլ սխալներու, «տաճկաց կառավարութիւն»ը դարձած է «տաճկահայ կառավարութիւն», իսկ հայկական նահանգներու «բարենորոգում»ը՝ «բարեգործութիւն», մէկէ աւելի անգամ: Կը հարկադրուինք վաւերաթուղթին բնագիրը ներկայացնել որպէս Յաւելուած 1:

¹¹ Լեւոն Տէմիրճիպաշեանի Յունիս 19 թուակիրն ու մէկի տեղ երկու անթուակիր «նախորդ» նամակներ կը ներկայացնենք որպէս Յաւելուած 2:

Եղած դիտողությունները արդեն համապատասխան չէին մեր տեսակետներուն, բայց քանի որ ռուս դեսպանատունը եւ կեդր[ոնական] ռուս կառավ[արութիւնը] ընդունած է[ին] մեր Ծրագիրը ամբողջութեամբ եւ արդէն ընթացք տրուած էր անոր, այլեւս հարկ չէր մնար այս առթիւ նոր բանակցութեանց դուռ բանալ: Այս մասին պիտի գրուի իրեն եւս:

- զ) Իւթիւնեան Եպ[իսկոպոս]էն բացատրութիւն ուզուած էր իւր հաղորդած կարգ մը տեղեկութեանց աղբիւրի մասին: Իւթիւնեան Եպ. կը գրէր (Յունիս 4 թուական) որ Անգղ[իոյ] հայերու կարծիքն է այս¹²:

Ի գիտութիւն կարդացուեցաւ նամակը եւ որոշուեցաւ գրել հակիրճ նամակը մը, տեղեկութիւններ տալ:

- դ) Խորհրդ. Ապահով. Յանձնաժողովը գրով մը կ'առաջարկէր իրեն տրամադրութեան տակ դնել Ապահով. Յանձնաժողովին յարաբերական բոլոր թղթերը (թուղթերը իրենց տուները տանելու մտքով)¹³:

Որոշուեցաւ պատասխանել թէ բոլոր թուղթերը կրնան տրամադրելի ըլլալ իրենց, պայմանով մը, որ անոնք կարդացուին եւ ուսումնասիրուին պատրիարքարանի շէնքին մէջ:

- 2.- Կարդացուեցաւ Պետերսբուրգի մէջ վստահելի ազգայինի մը Սագոնովի¹⁴ եւ արտ[աքին] գործ[ոց] նախ[արարութեան] Արեւ[ելեան] Ճիւղին պետ Իշխ[ան] Դօբրեցկոյի¹⁵ հետ ունեցած շատ շահեկան տեսակցութեան գրաւոր մէկ ամփո-

¹² Գէորգ Իւթիւնեան, որ արքեպիսկոպոս էր տուեալ շրջանին, իր 4/17 Յունիս 1913 թուականի յանձնարարական նամակով մը կատարուած առաջարկին մասին կ'ըսէր. «... ասի Անգլիա-բնակ, կրնանք ըսել ե՛ւ եւրոպայեան հայոց մտածածն է, քանի որ ուրիշ ճար մը չ'երեւիր: Եւ այդ առաջարկութեան ընդունելութիւնն կամ մերժումն բոլորովին Ձեր ազատ կամաց եւ տնօրէնութեան թողուած էր: Այլապէս ուրիշ աղբիւր չունինք ճշդելու» (ՊՏԴ, տուի 8, թղթապանակ Ն-Շ, Ն1000): Իր շահեկանութեան համար խնդրոյ առարկայ առաջարկը պարունակող նամակը կը ներկայացնենք որպէս Յանձնարարական 3:

¹³ Կը թուի թէ Շահիրիկեան խնդրած էր ունենալ փաստաթուղթերը: Դատելով Թէքէեանի ձեռագիրն ու Շահիրիկեանի եւ Թէքէեանի ստորագրութիւնը կրող երկու նամակներէ, որոնք կը տրուին որպէս Յանձնարարական 4, կարելի չէ հետեւցնել թէ փաստաթուղթերն ուզուած էին տուն տարուելու մտքով:

¹⁴ Sergey Sazonov, Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարար: Ան կ'ըսէ թէ համոզում գոյացուցած է հայոց քաղաքական հասունութեան եւ նրբանկատութեամբ շարժելու մասին, մանաւանդ հայկական քաղաքական զանազան հոսանքները միացած տեսնելով եւ ի բացակայութեան հայոց կողմէ ծայրայեղ պահանջներու, որոնք կրնային խնդիր բարդացնել Ռուսիոյ համար (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

¹⁵ Grigorii Nikolaevich Trubetskoi: Ըստ զեկուցման, Ռուսիա որոշած է անպայման բարենորոգումներ ձեռք բերել, որպէսզի հայ տարրը չոչնչանայ: Ռուսիա առաջարկած է բանակցութիւնները վարել Պոլսոյ մէջ՝ հիմ ընդունելով 1895-ի ծրագիրը եւ բարեփոխելով զայն: Ռուսիա վեց նահանգներու գրաւում չ'ուզէր, բայց զանոնք պիտի նկատէ ազդեցութեան շրջանակ, լաւագոյն համարելով պահպանել նահանգներու հիմ սահմանները, որովհետեւ Պատրիարքարանին կողմէ մշակուած ծրագիրը, ուր սահմաններու փոփոխութիւն առաջարկուած է, «կասկածներ կրնայ ծնցնել թուրք կառավարութեան մօտ»: Թրուպեցոյ

փումը ի տեղեկություն:

- 3.- Յանձնաժողովի դիւանապետը կարդաց բաղդատական քննությունը ռուս[ական] դեսպ[անատան] Նախագծի եւ մեր Նախագծի մէջ եղած տարբերութեանց: Քանի մը կէտեր, որոնք մատնանշուած էին, որոշուեցաւ հաղորդել Ա. թարգմանին եւ աշխատիլ որ ընդունին¹⁶:
- Խորհրդ. Ապահով. Յանձ. հետ խառն ժողովի մը մէջ այս կէտերը նկատողութեան պիտի առնուին եւ ճշտուին:

Խորհրդ. Եւ Վարչ. Խառն Խորհրդակցություն
17[30] Յունիս 1913

- 1.- Չեկուցում Խորհրդ. Ապի. Յանձ. [եւ] 11 օրուան Վարչ. Ապահ. Յանձ. գործառնութեանց.
- 2.- Ռուսաց Նախագիծը եւ նոր դիմումներ.
- 3.- Գերմ[անիոյ] դեսպ[անին] հետ յարաբերելու խնդիր.
- 4.- Ինքնապաշտպանութեան խնդրի շարունակություն.

- 1.- Ամփոփ տեղեկատվություն մը եղաւ Վարչ. Ապահ. Յանձնաժողովի 11 օրուան գործառնութեանց, ինչպէս նաեւ ստացուած նամակներու պարունակութեանց

նախընտրելի համարած է թրքահպատակ ընդհանուր կառավարիչ մը ունենալ վեց նահանգներուն համար, քանի որ «թուրք զօրքը չի կրնար օտարի մը ենթարկուիլ», ապա նաեւ յայտնած է թէ, իր անձնական կարծիքով, հայոց համար լաւագոյն լուծումն ինքնավարութիւն է (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

- ¹⁶ 1913-ի Ապրիլի սկիզբը Մանտելշթամի տրուած հայկական նախագիծին պատճէնը հրատարակուած կը գտնենք Փափագեանի (543–583), իսկ Մանտելշթամի մշակած նախագիծին պատճէնը՝ Լէոյի (314–329) կողմէ: Մանտելշթամի հետ քննարկման նիւթ դարձած հանդիպումը կայացած է 11/24 Յունիսին: Ըստ Արշարունիի Նուպարի ուղղած 22 Յունիս/5 Յուլիս 1913 թուակիրին, բաղդատական քննութեան առ ի հետեւանք, սրբագրելի նկատուած են հետեւեալ կէտերը.-

«Ա.- Ընդհանուր նահանգապետի բացարձակապէս եւրոպացի ըլլալու պայմանը (որ անոնց [իմա՝ ռուսերու- Վ.Դ.] նախագծին մէջ թեական է):

«Բ.- Եւրոպական քոնթրօլի ֆօրմիւլն է (անոնցը թերի է) որ պիտի ջանանք ընդունիլ տալ, համաձայն Ձեր Վսեմութեան ամենավերջին ֆօրմիւլին, իր վերջաւորութեանը մէջ յաւելուածով մը (որ քոնթրօլը ըլլայ ի՞նչ եւ իրական եւ գործադրուի վայրին մէջ):

«Գ.- Գիւղական պահակներու մասին (որ անոնք նախկին սեփականութիւն են դարձուցած, մինչդէռ յատուկ է իւրաքանչիւր գիւղի առանձինն):

«Դ.- Հոդային խնդրի մէջ փոխարժէքի հատուցումը չենք կրնար ընդունիլ:

«Նախագիծը մերինէն աւելի դիւանագիտօրէն խմբագրուած եւ ընդլայնուած է: Կէտեր կան որ աւելի նպաստաւոր ձեւով խմբագրուած են: ...» (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

մասին (Կաթուղիկ[ոսեն], մեր պատուիրակեն, Իւթիւն[եան] Եպ.էն եւային):

- 2.- Չեկուցուեցաւ տեսակցութիւնը Ա. թարգմանի հետ եւ ռուսաց Նախագծի մեզի յանձնման մասին. այդ առթիւ կարդացուեցաւ բաղդատական քննութիւնը անոր մասին:

Կարդացուեցան Նախագծի քանի մը յօդուածներ եւ Խորհրդ. Ապահ. Յանձ.ի մէկ անդամի պատրաստած անոնց մասին կատարած սրբագրութիւնները:

Ժողովը ընդունեց, որ ընդհ. կերպով նոր Նախագիծը կազմուած է մերինի հիման վրայ, սակայն պէտք տեսաւ քանի մը ամէնէն կարեւոր կէտերու մասին նոր դիմում կատարել եւ սրբագրել տալ. այդ կէտերն էին ա) Ընդհ. Նահանգապետի Օսմ[ան-եան] հպատակ եւ քրիստոնէայ ըլլալը որ ընդունուած էր դեսպ. կողմէ եւ աւելցրած, որ «կը նախընտրէ եւրոպացի նահանգապետ[»]: Առաջին պարբերութիւնը առաջարկել ջնջելու. բ) կօնտրօի ֆօրմիլը [= հակակշռի բանաձեւը] անբաւարար նկատելով, իրական եւ վայրին վրայ կօնտրօլ ընելու պայման մը դրուեցաւ. գ) Հողային խնդրի մէջ փոխարժէքը հայերուն վճարուելու ոչ մէկ պայմանով չը համաձայնիլ պէտք է յայտնել. դ) գիւղակ[ան] պահակները գիւղի մը պահպանութեան յատուկ ըլլալով, չի կրնար ընտրուիլ Նահիլէի [= գիւղախումբի] ժողովէն, այլ գիւղի ժողովէն: Կային նաեւ քանի մը այլ դիտողութիւններ, որ ի միջի այլոց ուշադրութեան պիտի առնէին դիմումը կատարած ատեն մեր պատուիրակները [Նահանգային խորհրդի «consultatif» [= խորհրդատուական] հանգամանքը, եւրոպացի խորհրդականներ եւ անդամներ «Նահանգի» ծառայութեան մէջ կը գտնուին եւ ոչ թէ «Թիւրքիոյ» եւային]:

Ապահով. Յանձ.

24 Յունս.[/7 Յուլիս] 1913

- 1.- Բոլոր դեսպանատ[ուներու] հետ յարաբերութեան եւ անձերու որոշումը.
- 2.- Նոր նամակներու ընթերցում.
- 3.- Գերմ. դեսպանի հետ տեսակցութիւն.
- 4.- Փոքր դիրքով քարտէզներու պատրաստութիւն.
- 5.- Խառն ժողովի¹⁷ համարատուութեան հարց.

- 1.- Ի նկատի առնելով որ թէ երբեակ համաձայնութեան դեսպանները յառանձինն եւ թէ վեց մեծ պետութեանց դեսպանները հաւաքաբար խորհրդակցութիւններ ունին բարենորոգման ծրագրի մը շուրջ, [յ]արմար եւ օգտակար տեսնուած եւ առաջարկ մը բերուած էր բոլոր դեսպաններու հետ [յ]անախակի տեսակցութիւններ ունենալ

¹⁷ Հոս յղում կը կատարուի Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Զաղաքական եւ Կրօնական Ժողովներու համատեղ նիստին:

եւ միտքեր պատրաստել մեր հարցին շուրջ¹⁸:

Ժողովը սկզբունքով նպատակայարմար եւ շատ անհրաժեշտ նկատելով հանդերձ, պետք տեսաւ մեր այս մտադրութիւնը յայտնել ռուս դեսպանին անուղղակի կերպով, զանոնք սխալ ենթադրութիւններու մէջ չը ձգելու նպատակաւ: Դիմումներ կատարող անձերու ընտրութիւնն եւս յետաձգեց ռուս դեսպ. կարծիքը առնելէ վերջ:

2.- Նամակներու ընթերցումը թողուեցաւ Խորհրդ. Ապահով. Յանձն.-ին հետ կարդալու որ անմիջապէս պիտի գումարուէր:

3.- Անուղղակի կերպով լսուած էր, որ դեսպաններու առաջին խորհրդակցութեան մէջ կարծիքներու անհամաձայնութիւն գոյացած էր: Քանի որ անոնց երկրորդ նիստը պիտի գումարուէր կրկին եւ Գերմ. դեսպանը ամէնէն զօրեղ հակառակորդը կրնար նկատուիլ Ռուսիոյ, շատ անհրաժեշտ տեսնուած էր confidential [= խորհրդապահական] տեսակցութիւն մը ունենալ Գերմ. դեսպանի հետ:

Համարատուութիւնը կատարուեցաւ. շատ օգտակար ըլլալը ժողովը հաստատեց. մեր պատուիրակը կրցեր էր զայն համոզել մեր պահանջներու գլխաւոր կէտերու մէջ. սակայն առկախուեցաւ այն յիշատակագիրը, որ մեր պահանջներու մէջ զայն համոզելու բնոյթը ունէր: Ռուս դեսպ. կարծիքը – միւս դեսպաններու հետ յարաբերութիւն սկսելու մասին – առնելէ վերջ ժողովը պիտի անդրադառնայ անոր¹⁹:

¹⁸ Ժողովն այս կէտին անդրադառնալ անհրաժեշտ նկատած էր այն պատճառով որ արդէն որոշուած էր բարենորոգումներու ծրագիրը քննարկել վեց մեծ պետութիւններու Կոստանդնուպոլսոյ դեսպանատուներու ներկայացուցիչներուն կողմէ: Այդ քննարկումները սկսած էին 20 Յունիս/3 Յուլիս 1913-ին աւստրո-հունգարական դեսպանատան խորհրդական Բանֆիլիի (Panfili) նախագահութեան ներքեւ: Այդ պետութիւններու կեցուածքներուն մասին ընդհանուր գաղափար մը կու տան Յաւելուած բաժնով ներկայացուող հակիրճ ատենագրութիւնները (տես Յաւելուած 5): Ատենագրութիւններուն ընդարձակ տարբերակին համար տեսնել՝ Աւագեան Ս., 121–188: Տես նաեւ Յաւելուած 6՝ Գեորգ Ե.ի նամակը Ճելփահիրճեան տեղապահին, դեսպանատուներու ներկայացուցիչներու քննարկումներուն հետ իր անմիջական աղերսին համար:

¹⁹ Արշարունի Նուպարի ուղղած իր 22 Յունիս/5 Յուլիս թուակիրին մէջ կը յայտնէ թէ Վանկենհայմի հետ հանդիպումը կայացած է 21 Յունիս/4 Յուլիսին, նշելով՝ «Գերման դեսպանը բացարձակապէս անգիտակ ըլլալ կը թուի մեր պահանջներուն». համոզում յայտնելով թէ միայն ֆրանսական ճնշումով Թուրքիոյ կրնայ հարկադրուիլ բարեկարգութեան ծրագրին ընդունումը. դիտել տալով թէ Անգլիան, որ «մէկ կողմէ կ'ուզէ իրեն կցուած պահել Թուրքիոյ եւ Գերմանիոյ համակրութիւնը, միւս կողմէ չվանելու համար Ռուսիան», պետք է դրդել անկեղծօրէն եւ վճռականօրէն ստանձնելու հայոց դատը. ապա աւելցնելով. «Գերմանիա, իբրեւ ամենազօրեղ հակառակորդ Ռուսիոյ, խիստ նախապաշարուած կը թուի այն ամէն ձեռնարկներուն նկատմամբ որ կը բղխին Ռուսիոյ կողմէն: ... Չանոնք համոզելու երկու կէտեր ունինք, 1) որ մեր պահանջները չափաւոր են, եւ 2) որ մենք մասնաւորապէս կուրօրէն Ռուսիոյ փարելու ոչ մէկ պատճառ ունինք եւ Թուրքիոյ անբաժան մասը կ'ուզենք կազմել՝ բարենորոգման պայմանով» (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ): Պատրիարքին Վանկենհայմի հետ ունեցած հանդիպման ընդարձակ արձանագրութեան համար տեսնել Յաւելուած 7:

- 4.- Հայկ. Հարցին նուիրուած ֆրանս[երէն] գրքին²⁰ քարտէզը սխալ եւ անխնամ պատրաստուելուն համար, որոշուեցաւ հոս տպագրել տալ նորէն 2000 օր. 5 օսմ. ոսկի[ի]: Ժողովը հաստատեց այս ծախքը:
- 5.- Խառն Ժողովին մեր գործառնութեանց եւ գործի նորագոյն վիճակին մասին համարատուութիւն ընելու պէտք ցոյց տրուած էր:
Ժողովը հարկ չտեսաւ ասոր. սակայն եթէ պահանջուի, կարելի գտաւ համարատուութիւն մը ընել:

Խորհրդ. եւ Վարչ. Ապահով. Յանձ. Նիստ
24 Յունիս[7 Յուլիս] 1913

- 1.- Եւրոպայի Պատուիրակութեան մասին.
 - 2.- Բոլոր դեսպ. դիմելու հարցը.
 - 3.- Նամակներու ընթերցումը.
 - 4.- Օսմ. կառավ. Բարենորոգման վերաբերող վեց յօդ[ուածներու] յաւելուածը Վիլայէթի [= նահանգի] նոր օրէնքին եւ Վիլայէթներու] օրէնքը.
 - 5.- Գաղթականներու մասին Ազգ. Ժող.ի որոշումները եւ անո[նց] գործնականացումը.
 - 6.- Ինքնապաշտպանութեան խնդիրը.
- 1.- Բարիզի մեր պատուիրակը²¹ մասնաւոր նամակով մը կը յայտնէր թէ՝ Նուպար Փաշան Եւրոպայի մէջ իր պաշտօնը լրացած կը կարծէ, քանի որ գործը Պօլսոյ մէջ կը կեդրոնանայ եւ այս մասին կը մտածէ գրել Կայթուղիկոսին կա՛մ Պօլիս գալու իր առաքելութիւնը շարունակելու նպատակով, կամ լուծուած ճանաչել իր պաշտօնը: Թեր եւ դէմ կարծիքներ արտայայտուեցան անոր Պօլիս գալու մասին. որոշումը յետաձգուեցաւ յաջորդ ժողովին²²:

²⁰ Խնդրոյ առարկայ հրատարակութիւնը Գրիգոր Զօհրապի Մարսէլ Լէար ծածկանումար հրապարակ դրուած եւ քարտէզ պարունակող La Question arménienne à la lumière des documents (Հայկական Հարցը Փաստաթուղթերու Լոյսին Տակ) ֆրանսալեզու աշխատութիւնն էր: Կը թուի թէ քարտէզը գործն էր Անթուան Ճէնտէրէճեանի, որուն անուան մէկէ աւելի անգամ կը հանդիպինք Ապահովութեան Յանձնաժողովի հաշուական Տոմարի ելքերու բաժնին մէջ (ՊՏԴ, տուփ 8, Մ627-Մ660):

²¹ Փարիզի պատուիրակն էր Լեւոն Տէմիրճիպաշեան:

²² Նուպարի 27 Յունիս թուակիր նամակէն՝ ուղղուած Գէորգ Ե.ի, յստակ կը դառնայ թէ Նուպար Պօլիս մեկնելով բանակցելու դիտաւորութիւն չէ ունեցած: Պարզապէս ըսած է թէ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը «միակ կոչեալն է անոնց հետեւելու» եւ թէ բարեկարգութիւններու խնդրին քննարկումը Պոլսոյ դեսպաններուն թելադրուած ըլլալով, կայտորիկոսին կողմէ իրեն վստահուած պաշտօնը «գոհացում գտած կ'ըլլայ» (Հովսէփյան, 36): 7

- 2.- Վեց պետութեանց եւ մասնաւորապէս Գերմ[անիոյ,] Աւստրիոյ եւ Իտալիոյ դեսպաններու հետ յարաբերութեան մտնելու մասին ժողովը համամիտ գտնուեցաւ Ապահով. Յանձնաժողովոյ նոյն օրուան նիստին որոշման²³:
- 3.- Կարդացուեցաւ Բերլինի Կոմիտէի Յունիս 26 (ն.տ.) նամակը (տեղեկագիրը)²⁴ եւ Անգղիայէն Պ. Ֆնտգլեանի նամակէն հատուած մը անգղ[իական] քաղաքականութեան մասին²⁵: Անոնց, մասնաւորապէս Բերլինի Կոմ[իտէ]ին, պետք եղած տեղեկութիւնները պիտի տրուի[ն]:
- 4.- Շատ անհրաժեշտ նկատուեցաւ գեկոյց մը պատրաստել եւ հոս թէ Եւրոպիոյ դիւանագէտներու ցրել (Եւրոպա՝ մեր Պատուիրակութեան միջոցաւ) Օսմ. կառավ. Վիլայէթներու նոր օրէնքի եւ անոր յաւելուած 6 յօդուածներու էութեան մասին²⁶,

Յուլիս 1913 թուակիրով մը Նուպար Գէորգ Ե.ի դիմելով կը կրկնէ թէ խնդրին քննարկումը Պոլիս փոխադրուած ըլլալով, «Պատուիրակութիւնը այլեւս իրական աշխատութիւն մը պիտի չունենայ», եւ կը խնդրէ որ կաթողիկոսը զինք արձակէ իրեն վստահած պաշտօնէն (նոյն, 40): Ի պատասխան, Գէորգ Ե. 24 Յուլիս 1913-ին դիտել կու տայ թէ Ադրիանապոլսոյ առումով նոր քաղաքական կացութիւն մը ստեղծուած ըլլալով, ինք եւ գիտակից հայեր անհրաժեշտ կը նկատեն Ազգային Պատուիրակութեան գոյութեան պահպանումն ու գործունէութեան շարունակումը Նուպարի «լուսաւոր, հեռատես եւ հեղինակաւոր» ղեկավարութեան ներքեւ (նոյն, 41):

²³ Աւստրիոյ եւ Իտալիոյ դեսպաններն էին, համապատասխանաբար՝ Johann von Pallavicini 1906-էն 1918, Eugenio Camillo Garroni, 1912-էն 1915: Փալլավիչինի կը համարուէր օսմանեան կայսրութեան օտարերկրացի դիւանագէտներու երեցը: Միացեալ Նահանգներու դեսպան Մորկընթաու (Morgenthau) իր յուշերուն մէջ գայն կը նկարագրէ իբրեւ խաղաղասէր եւ քաղցրաբարոյ, բայց գերման դեսպան «Վանկենհայմի խաղաղիքը» (Մօրկընթաու, 12–13). իսկ Կարրոնի, որ Ա. Պատերազմի ընթացքին պիտի կոչուէր վարելու ռուսական գործերը օսմանեան մայրաքաղաքին մէջ, իր կառավարութեան կողմէ հետագային բանագնաց պիտի նշանակուէր Լոզանի Խորհրդաժողովին մօտ:

²⁴ Հայագգի Ճէյմս (Ջէյմս) Գրինֆիլտ (Գարանֆիլեան) Փափագեանի ուղղուած նամակով մը կը դրկէր տեղեկագիր մը (տես Յաւելուած 8) եւ կը խնդրէր որ պատրիարքը շնորհակալական նամակ մը գրէ Փոլ Ռոհրբախի (Paul Rohrbach), որ Լեւիսիուսի բացակայութեան շրջանին կը վարէր Գերմանա-հայկական կոմիտէին գործերը եւ ամենայն եռանդով կը հետեւէր հայկական շահերուն (ՊՏԴ, տու.փ 6, թղթապանակ MD1002, Շ211):

²⁵ 28 Յունիս 1913 թուակիրով Գառնիկ Ֆնտգլեան կը յայտնէր. «... ամենահիշտ աղբիւրներէ գիտեմ թէ պաշտօնական Անգղիա վերջին ծայր վերապահութեամբ կը վերաբերուի հայոց համար կեանքի, պատուի եւ ինչքի ապահովութեան համար պաշտօնապէս խնդիր մէջ բերելու մասին. երեւութապէս ու նկատումով թէ այդպիսի խնդիր մը մէջ բերուելէն լոկ Ռուսիոյ քաղաքականութիւնը եւ շահերը պիտի օգտուին, եւ անոր հացին իւր քսուած պիտի ըլլայ: Բարեկամաբար զօրաւոր յանձնարարութենէ անդին անցնիլ չէ Անգղիոյ միտքը: Ուրեմն լաւ կ'ըլլայ եթէ մենք ալ մերովսանն համոզել [ջանանք] մեր թուրք հայրենակիցները թէ հայոց հանգիստը իրենց հանգիստն է. հայոց տառապանքը շարունակել թոյլ տալ իրենց իսկ հորը փորել է, զի ճիշտ Ռուսիոյ գործը տեսած կ'ըլլան ատով» (ՊՏԴ, տու.փ 8, թղթապանակ Ն-Շ, Ն996):

²⁶ Ըստ թարգմանաբար հրատարակեալ պատճենին, թրքական դահլիճը իր հրապարակած

քննադատել զանոնք եւ անգործնական ու անհեթեթ ըլլալը ապացուցել: Յանձնուեցաւ անդամներ[է]ն մէկուն պատրաստելու:

Պօլսոյ հայ թերթերուն ալ որոշուեցաւ դիմում կատարել այդ առթիւ քննադատող խմբագրականներ գրելու համար:

5-6.- Գաղթականութեան մասին Ազգ. Ժողովին որոշումները գործնականացնելու եւ ինքնապաշտպանութեան խնդրով ժողովը չը կրցաւ զբաղիլ:

Խորհրդ. եւ Վարչ. Ապահ. [Յանձնաժողովներու] Խառն Նիստ
27 Յունիս/[10 Յուլիս]

Օրակարգ.

- 1.- Տեսակցութեանց մասին զեկուցումներ.
- 2.- Պատրաստուած նօթի յանձնումը.
- 3.- Պօղոս Փաշայի Բերլին երթալու խնդիրը.
- 4.- Արտագաղթի խնդիրը.
- 5.- Ինքնապաշտպանութիւն.

1.- Նոյն օր տեղի ունեցած երկու տեսակցութեանց մասին զեկուցում տրուեցաւ (Ա. Թարգմաններու՝ ռուսակ. եւ անգղ.)²⁷:

նահանգներու նոր ժամանակաւոր օրէնքին որպէս յաւելուած աւելցուցած էր եօթ կէտ՝ վերջին երկուքը պարզապէս ըսելու համար թէ օրէնքները ուժի մէջ կը մտնեն հրատարակման օրէն սկսեալ եւ նախարարներու խորհուրդը պարտաւոր է իրագործել օրէնքները: Նահանգներու ժամանակաւոր օրէնքին եւ յաւելուածական կէտերուն համար տեսնել՝ Աւագեան Ս., *Ժողովածու*, 120–122:

²⁷ Մանտելշթամ տեղեկութիւններ տուած է դեսպանատուներու ներկայացուցիչներու առաջին երկու նիստերուն մասին, նշելով թէ, քանի որ առաջին նիստին Աւստրիոյ ներկայացուցիչը առաջարկած էր նախ նկատի առնել օսմանեան ծրագիրը, երեկոյեան ռուս դեսպանն իր խորհրդականը դրկած է դեսպան Փալլաւիչինի մօտ եւ ան տեղի տուած ըլլալով, երկրորդ նիստին քննարկման հիմ ընդունուած է ռուսական ծրագիրը: Տեղեկատուութենէն կը պարզուի թէ պատրիարքարանի տուած հարցերուն ի պատասխան, Մանտելշթամ համամիտ գտնուէր է պատրիարքարանին կողմէ պետութեանց ծանուցագիր մը տալու գաղափարին եւ յաջորդ օրն ալ այցելելով յայտնած է թէ տը Կիրս համաձայն է որ պատրիարքարանը դիմումներ ընէ Գերմանիոյ, Աւստրիոյ եւ Իտալիոյ նոյնպէս: Մանտելշթամ պատմած է նաեւ հետեւեալ միջադէպը: Գերմանիոյ ներկայացուցիչը հարց տուէր է թէ ինչո՞ւ Ռուսիա միայն վեց նահանգները նկատի առած է, քանի որ ուրիշ տեղեր ալ հայեր կան:

«Ռուս ներկայացուցիչը.- Մենք առած ենք Կիլիկիան ալ:

«Գերման ներկայացուցիչը.- Ինչո՞ւ ուրեմն բաժներ էք շրջաններու:

«Ռուս ներկայացուցիչը.- Միւս տեղերու մէջ հոծ հայ զանգուած չկայ:

- Ըստ նախորդ որոշման, մեր պատուիրակը շօշափած էր ռուսական տեսակետը միւս դեսպաններու հետ եւս յարաբերութեան մտնալու մասին: Ա. թարգմանը անձնապէս համամիտ գտնուելով, յարմար նկատած էր դեսպանի կարծիքը առնել:
- 2.- Կարդացուեցաւ պատրաստուած նօտ մը, որ պատասխանն էր Գերմանիոյ առարկութեանց մեր պահանջներու նկատմամբ: Ռուսակ. դեսպ. պատասխանն առնելէ վերջ, որոշուեցաւ ներկայացնել Գերման. դեսպանին եւ որոշ յապաւումներով՝ միւս երկու դեսպաններուն (Աւստրիոյ եւ Իտալիոյ)²⁸:

«Գերման ներկայացուցիչը.- Ի՞նչպէս չկայ. Հայերը կը տարածուին մինչեւ Մէքսիկի ծովածոցը. ըսել է թէ ձեր նպատակը միայն Հայոց բարենորոգում տալ չէ...» (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

Ինչ կը վերաբերի Պոլսոյ անգլիական դեսպանատան գլխաւոր թարգման Ֆիցմորիսի (Gerald Fitzmaurice) հետ տեսակցութեան, վերինին նման 27 Յունիս 1913 թուակիր տեղեկագրին մէջ կը նշուի թէ Ֆիցմորիս խօսած է անձնական հանգամանքով, հակառակ գտնուած է հայկական հարցին լուծումը բոլոր [վեց] պետութիւններուն յանձնելու գաղափարին, կարծիք յայտնած է թէ խնդիրը լաւ ճամբու մէջ կը մտնէ երբ Աւստրիան զօրացրուում կատարէ, ըսած է թէ Գերմանիա հակառակ է որեւէ լուրջ բարեկարգութեան եւ թէ իրական վերահսկողութիւնը միայն Ռուսիոյ կողմէ կրնայ գործադրուիլ: Ան նաեւ խորհուրդ տուած է խոհեմութեամբ շարժիլ եւ թուրքերու հետ կապը չխզել (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ): Ֆիցմորիս վաւերագրերուն մէջ յիշատակուած է որպէս Ֆից Մօրիս:

- 28 4/17 Յուլիսին պատրաստուած յուշագիրը պիտի ներկայացուէր 5/18 Յուլիսին: Հոն պիտի նշուէր թէ հայերը քաղաքական իղձեր չունին. պարզապէս կը հետամտին ապահովութեան, իսլամներու եւ իրենց միջեւ քաղաքական հաւասարութեան եւ ազգային անկաշկանդ զարգացման եւ բարգաւաճման: Թրքական կառավարութեան մինչեւ այդ պահը ցուցաբերած մերձեցումը անկարելի դարձուցած է անոր հետ համաձայնութեան մը գալը: Հայոց քրիստոնէայ ըլլալը պատճառն է իսլամ տարբերու եւ վարչական թէ դատական մարմիններու գործադրած հալածանքին: Ուստի անհրաժեշտ է նկատի առնել հայկական նահանգներուն յատուկ բարենորոգում մը, ինչպէս նախատեսուած էր Պերլինի դաշնագրով: Վիլայէթներու նոր օրէնքը ոչինչ կը փոխէ կացութենէն, մասնաւոր երբ չի նախատեսեր հայերու մասնակցութիւնը հանրային պաշտօններու եւ չի տրամադրեր իսլամներու եւ հայերու հաւասար թուով ներկայութիւնը ընդհանուր թէ վարչական ժողովներու մէջ: 1895-ի բարենորոգումներու ծրագրով նախատեսուած ապակեդրոնացումը այնքան այլափոխուած էր վիլայէթներու նոր օրէնքին մէջ, որ կառավարութիւնն իսկ հարկադրուեցաւ յաւելուածով մը զայն բարեփոխել, բայց այդպիսով ալ լուծում չ'ապահովուիր, որովհետեւ ընդհանուր քննիչներու եւ կեդրոնական կառավարութեան միջեւ անպակաս պիտի ըլլան վէճերը, որոնց նկատմամբ վճիռ արձակողը կը մնայ Բ. Դուռը: Հայկական հողամասին սահմանագծումը անջատողական միտումէ հեռու էր եւ արդէն Պերլինի 61-րդ յօդուածը ակնարկած էր հայաբնակ նահանգներուն եւ այդ նահանգներն են որ նկատի առնուած են որպէս բարեկարգելի: Թրքական կառավարութիւնը անցեալին ընդունած էր հայկական նահանգին գոյութիւնը *Էթնանիստան Էթալէթի* անուան տակ: Չայն ջնջած էր ռուս-թրքական պատերազմէն ետք՝ վերածելով մասնատեալ վիլայէթներու: Տրապիզոնը վեց վիլայէթներուն միացնելու թրքական առաջարկը «ոչ մէկ ցեղական, տնտեսական, աշխարհագրական պատճառով չէ կարելի արդարացնել», եւ այլն:

Կարճ՝ յուշագիրը կը նշէ թէ հայերը կը պահանջեն՝ ա) հայաբնակ վիլայէթներու միացում մէկ նահանգի մէջ՝ ապակեդրոնացման դրութեամբ, բ) պետութեանց հաւանութեամբ

- Երկար խորհրդակցություն կատարուեցաւ Գերմանիոյ եւ իր զինակից դեսպաններուն ներկայանալի անձերու շուրջ: Եզրակացութեան մը չը յանգեցաւ ժողովը:
- 3.- Ժողովը որոշեց թելադրել Պօղոս Փաշային Բերլին երթալու Գերմ. կեդր. կառավարութեան բացատրութիւններ տալու եւ համոզելու համար մեր պահանջներու մէջ: Բաշան պիտի ջանայ համոզել Գերմ. պետակ[ան] շրջանները որ մեր բաղձանքները իր[ենց] մէջ չունի[ն] քաղաքական միտումներ, եւ ոչ ալ Թիւրքիոյ կամ Գերմանիոյ շահերուն հակառակ [են]. պիտի պնդէ հետեւեալ քանի մը կէտերու վրայ, որոնցմէ չի կրնար հրաժարիլ հայ ազգը 1) անկախ եւ լիազօր եւրոպացի ընդհ. նահանգապետ մը ընտրուած պետութեանց համաձայնութեամբ. 2) իրական կօնտրօլ [= հակակշիռ] մը. 3) լայն ապակեդրոնացում, որու մէջ հայերը իրենց կարեւորութեան համեմատ տեղ պիտի ունենան եւ 4) Հայկական շրջան[ը] մէկ ամբողջութեան վերածելու խնդիրը²⁹:

նշանակուած եւրոպացի կառավարիչ մը լիազօր իշխանութեամբ, գ) իսլամ-հայ հաւասար թուով ներկայացուցչութիւն նահանգային ու վարչական ժողովներու եւ հանրային պաշտօններու մէջ, դ) հայերէն լեզուի գործածութիւն դատարաններու թէ պաշտօնատուներու մէջ եւ հրատարակեալ օրէնքներու կապակցութեամբ, ե) դատարաններու բարենորոգում, գ) հայերու հողերուն վերադարձուիլ իրենց տէրերուն, է) գործնական եւ ազդու եւրոպական հակակշիռի հաստատում տեղւոյն վրայ (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ Ե, Ե369–379):

Նշենք թէ, ըստ այլ վաւերագրի մը, Արեւմտեան Հայաստանը 1878-ի ռուս-թրքական պատերազմէն առաջ կը կոչուէր «Էրզրումի Էլայէթ», պարունակելով «Էրզրումի եւ Վանի (բացի Հէքարիէն) վիլայէթները, Պիթլիսի, Մուշի, Խարբերդի եւ Տիարպէքիի հիւսիսային փոքր մասերը»: Հայկական շրջանին Պերլինի Դաշնագրին մէջ յղում եղած է որպէս «Հայաբնակ Նահանգներ», իսկ 1895-ի Մայիսեան Յիշատակագրին մէջ՝ «Հայաբնակ Վեց Վիլայէթներ»: Ժողովրդագրական կառավարական հայալմաս ծրագրերու գործադրութեամբ, հայեր փոխարինուած են քիւրտերով յիշեալ շրջանին եզերային մասերուն մէջ («Հէքարիի հիւսիսային մասը Նորտուզ, Բրկրի, Ապաղա, Ալաշկերտ, Բասեն, Խիզան, Սդերդ եւայլն») (ՊՏԴ, տուփ 11, Ծ527):

Տակաւին՝ բարենորոգումներու հայկական ծրագրի պատրաստութեան ծառայած սեւագիր նիւթի մը մէջ մասնաւորուած է թէ բարեկարգելի հայաբնակ շրջաններէն դուրս կը ձգուին հայաբնակ ըլլալէ դադրած հետեւեալ մասերը.- Վանի նահանգէն՝ Հէքարին. Բաղէշէն, Տիգրանակերտէն եւ Խարբերդէն՝ համապատասխանաբար՝ Սեդերդէն, Բիշերիկէն եւ Մալաթիայէն հարաւ գտնուող մասերը. իսկ Սեբաստիայէն՝ անոր հիւսիս-արեւմտեան մասերը (նոյն, Ծ576):

²⁹ Նուպար իր 15 Յուլիս 1913 թուակիրով կատարեալ համամտութիւն պիտի յայտնէր չորս առաջարկներուն (ՓՆՄ, ԶՆՀՀՄ):

Խորհրդ. եւ Ապի. Յանձ. Խառն Նիստ
Յուլիս 8[21]

Օրակարգ.

- 1.- Ստացուած նամակներու ընթերցում.
- 2.- Դեսպաններու հետ տեսակց[ութիւններու] com[p]te rendue-ներ
[= համարատուութիւններ].
- 3.- Ռոտոսթոյի դէպքին³⁰ առթիւ նամակները.
- 4.- Արտագաղթի խնդիրը.
- 5.- Ինքնապաշտպանութեան խնդիրը.

1.- ա) Կարդացուեցաւ Պօղոս Բաշայի նամակը թերթերու մէջ իր եւ Շերիֆ Փաշայի³¹

³⁰ Թուրքերը Պալքանեան Երկրորդ Պատերազմի սկզբնաւորութեան գործադրած էին ջարդ մը Պալքանեան Առաջին Պատերազմին Թուրքիոյ կրած պարտութեան հետեւանքով յաղթական Պուլկարիոյ տիրապետութեան անցած Ռոտոսթոյի հայոց եւ յունաց դէմ, անպակաս ձգելով վաճառատուներու կողոպուտն ու բնակարաններու հրկիզումը: Ոճիրները գործուած էին հակառակ անոր որ պուլկարներու կողմէ քաղաքին գրաւման ժամանակ բազմաթիւ հայեր ապաստան տուած էին թուրքերու եւ պաշտպանած էին զանոնք, իսկ դէպքէն անմիջապէս առաջ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը դիմած էր թրքական իշխանութիւններուն՝ առաջըն առնելու հայաւմաս որեւէ անցանկալի պատահարի, որովհետեւ նախօրօք տեղեկութիւն տրուած էր պուլկարներու կողմէ քաղաքին հաւանական պարպումին եւ թրքական ուժերու մուտքին մասին: Վարչութեան տպաւորութիւնն այն էր թէ առանց այդ նախազգուշական միջոցներուն, աւելի լուրջ կրնար ըլլալ աղետը (ԱԱԺ, 5/18 Յուլիս 1913-ի Ը. նիստ): Ռոտոսթոյի դէպքին մասին մամուլ տեղեկատուութիւնները շփոթեցուցիչ վիճակ մը ստեղծած ըլլալով, Գէորգ Ե. պատրիարքարանէն պիտի խնդրէր յստակ տեղեկութիւններ: Ի պատասխան, Ճէվահիրճեան տեղապահն իր 6 Հոկտեմբեր 1913 թուակիրով պիտի յայտնէր թէ ռոտոսթոյցիներու վիճակը յարաբերաբար տանելի է, բայց տակաւին բոլորովին բացօթեայ կը մնային իրենց ապրուստէն զրկուած 5–600 տուն մակարացի հայեր, որոնց տուններն ու խանութները հրկիզուած էին թուրքերու կողմէ (Բէիբուղեան, 197):

New York Times 28 Յուլիսին տեղ տալով Քոնսթանցայէն առաքուած լրատուութեան մը, պիտի հաղորդէր թէ Ռոտոսթոյէն 40 մղոն հեռու Մակարայի մէջ թուրք զինուորներ եւ պաշտպանութիւններ հրդեհած են գլխաւորաբար հայոց պատկանող 280 տուն, սպանած են բոլոր փախչիլ փորձողները եւ հարուստ մենաստանի մը մէջ կոտորած են 300 յոյներ ու հիմնայատակ կործանած՝ տասնութ յունական գիւղեր: Թուրք հրամանատարը պուլկարացիները մեղադրած է այս ոճիրներուն համար՝ վկայակոչելով Ադրիանապոլսէն բացակայ բրիտանացի հիւպատոսը...: Թէքէեան իր յուշերուն մէջ անդրադարձած է Ռոտոսթոյի դէպքին եւ այդ առիթով ստեղծուած շփոթին ու բանակցութիւններ կատարելու ճիգին («Հայաստան Եւ Գերմանիա», «Արեւ» երկօրեայ, 11 Օգոստոս 1916):

³¹ Mehmed Şerif Pasha, համահիմնադիր՝ Քրտական Համագործակցութեան եւ Յառաջդիմութեան Միութիւն-ի, որ 1918-ի զինադադարէն ետք ալ Նուպարի հետ պիտի բանակցէր այս անգամ որպէս ներկայացուցիչը Քիւրտիստանի Վերականգնման Միութեան: Նուպարի հետ Շերիֆի կապը անհանգստացուցած էր ո՛չ միայն թուրքերն ու պատրիարքարանը,-

մէջ եղած մտերիմ յարաբերութիւնը ըլլալը ժխտող. ներփակուած էր «Ժամանակ» օրաթերթին ուղղուած հերքմնագիրը³²: ք) Թիֆլիզի Բիւրօն կը պատասխանէր մեր

մանաւանդ որ Փարիզի վտարանդիները բոլորուած էին Շերիֆի շուրջը,- այլեւ՝ Ռուսաստանը: 27 Մայիս 1913-ին Կովկասի փոխարքան Գեորգ Ե.-ի գրելէ ետք թէ Մետրոպոլիտան, Ալեքսանդր Խատիսեան, Սամսոն Յարութիւնեան, Քալանթար եւ Միքայէլ Բաբաջանեան իր օգնականին՝ Չորավար Շաթիլովի ներկայանալով միջոցներ խնդրած են թուրքերու եւ քիւրտերու ոճրային արարքներուն դէմ ինքնապաշտպանութեան համար եւ թէ ինք խնդրանքը տեղեկացուցած է առ որ անկ է եւ արտաքին գործերու նախարարն ըսած է թէ անյետաձգելի միջոցներ ձեռք պիտի առնուին բարեկարգութիւններու միջոցով հարցին լուծման համար, խնդրած էր որ կայտորդիկոսը իր հեղինակութեամբ ազդելով խաղաղեցնէ հայոց յուզուած միտքերը, Պօղոս Նուպարի մասին աւելցնելով. «... ըստ բոլոր նշանների, չի կարողանում զգուշանալ անկախ քայլերից, որոնք չեն համապատասխանում Տաճկաստանի իւր հայրենակիցներից Կ. Պօլսի պատրիարքի միջոցով ստացած հրահանգներին: Տեղեկութիւններ կան, որ Նուբար փաշան հնարաւոր է համարել մօտենալ Փարիզում Տաճկաստանից արտաքսուածներին եւ այդպիսով մասնակցել Տաճկաստանի քաղաքական ներքին պայքարի մէջ»: Փոխարքան դիտել տուած է թէ նման ընթացք մը թուրքերը կրնայ մղել ծանր մեղադրանքներ ներկայացնելու հայոց դէմ եւ դժուարացնելու հայոց ի նպաստ Ռուսիոյ կատարած քայլերը բարեկարգութիւններու գծով (ՓՆՄ, ԶՆՀՀՄ):

31 Մայիս 1913 թուակիր նամակով մը Շերիֆ Նուպարի յայտնած էր թէ հայկական ծրագիրը «բացարձակապէս համաձայն է» քրտական ծրագրին, բայց գործադրութիւնը՝ կասկածելի, որովհետեւ Իթթիհատի «միակ մտահոգութիւնն է խաբել ամէն մարդ»: Ապա աւելցուցած էր. «Որքան ատեն որ ... [Իթթիհատը] իր յափշտակիչ ու ախտաժէտ ձեռքերուն մէջ պահէ կառավարական իշխանութիւնը, ոչինչ կը յուսամ» (նոյն):

³² Թրքական մամուլին կողմէ Նուպար-Շերիֆ փաշա յարաբերութեան մասին յետին նպատակով հրապարակուած յերիւրանքներուն մասին «Ժամանակ» օրաթերթին մէջ անդրադարձումներ սկսած էին կատարուիլ Յունիս ամսուն յատկապէս Իդիպոսի (Երուսանդ Օտեան) ստորագրութեամբ (9/22 Յունիս թիւ 1482, 10/23 Յունիս թիւ 1483, եւայլն): Նուպար իր 6 Յուլիս 1913 թուակիր հերքմնագրին մէջ կը յայտնէ թէ շնորհակալ է որ Շերիֆ փաշա իր թերթին մէջ ուժ կու տայ հայկական բարենորոգումներու հարցին, բայց ատկէ չի հետեւիր թէ Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը կը բաժնէ Շերիֆի քրտական ձգտումներու խօսափողը նկատուող թերթին ընդգրկած «ընդհանուր քաղաքականութիւնը» եւ կը խնդրէ որ «Ժամանակ» մերկացնէ թուրք մամուլի մէջ կատարուած յայտարարութիւններու դիտումնաւոր սուտերը (Հովսէփյան, 36–37): Յուլիս 7-ին, Նուպար Արշարունիի կը յայտնէ իր զարմանքն ու զայրոյթը կատարուած զրպարտութիւններուն համար եւ կը խօսի զանոնք հերքելու իր ճիգին մասին, աւելցնելով. «Վստահ չեմ թէ իմ հերքմնագիրս արգելք պիտի կրնայ՝ ըլլալ թուրք թերթերու պայքարին շարունակութեան ... բայց ամէն պարագայի մէջ իմ լռութիւնս գէշ պիտի մեկնուէր եւ իմ նամակս գէթ թոյլ պիտի տայ պատուաւոր ընթերցողներու,- որոնց միայն ես կարելորութիւն կուտամ,- հասկնալ ճշմարտութիւնը եւ դատել այս տեսակ չարամտութիւնները»: Կը գրէ նաեւ. «Ձեր Սրբազնութիւնը թերթերու տուած պատասխանէս պիտի տեսնէ Շերիֆ Բաշայի հետ ունեցած յարաբերութիւններու սահմանը: Միւս կողմէ պէտք եմ յաւելուլ որ անցեալ ձմեռ թուրք անձնաւորութիւններ իմ աջակցութիւնս խնդրեցին՝ զոր բնականաբար մերժեցի, յարելով որ իմ պաշտօնս

- Յունիս 8 գրով եղած հարցումներուն ի մասին մեր բռնելիք քաղաքականութեան³³:
- 2.- Կարդացուեցան com[p]te rendue-ներ Notice [= ծանօթագիր] [յ]անձնելու առթիւ գերմ. դեսպ. հետ եղած տեսակցութեան, Պետերբուրգի մէջ եւ հոս ռուս կառավ. ներկայացուցիչներու հետ տեղի ունեցած խօսակցութեանց:
- Գերմանիոյ բռնած տարամերժ դիրքին պատճառով, անոր գաղափարները, բարենորոգմանց խնդրին համար, առնելու առաջարկ եղաւ, որ ժողովը վաղաժամ գտաւ եւ թողուց որ Գերմ. դեսպանատունը ինքը արտայայտէ իր տեսակետները: Որոշուեցաւ սպասել առ այժմ, մինչեւ այն ատեն Բարիզի Պատուիրակութիւնէն ալ տեղեկութիւններ առնելով որոշել մեր դիրքը:
- 3.- Ռոտոսթոյէ ջարդի առթիւ նոր եկած նամակներու հիման վրայ որոշուեցաւ առաջարկել, որ Վարչութիւնը ամփոփ Note մը տայ դեսպաններուն եւ կցէ անոնց ստացուած տեղեկագրերը, խնդրելով, որ դեսպանները միջամտեն ապագայ նոր դժբաղդութեանց առաջքն առնելու, յանցաւորները պատժելու եւայլն³⁴:

բացորոշապէս սահմանուած էր Պերլինի Դաշնագրոյն 61րդ յօդուածով պարտադրուած բարենորոգմանց գործադրութիւնը պահանջել Պետութիւններէն ... Սակայն յետոյ իմացայ որ իրենց այս դիմումին գլխաւոր պատճառը ինձմէ նիւթական օգնութիւն մը ստանալու յոյսով է եղեր: Ուզեցի զայս իմացնել Ձեր Սրբազնութեան որպէս զի ի հարկին բացայայտ կերպով հռչակէ որ ես ո՛չ միայն ուղղակի կամ անուղղակի մաս չեմ ունեցած Թուրքիոյ ներքին քաղաքականութեան մէջ, ա՛յլ եւ միշտ ինձ եղած դիմումներուն ականջ իսկ չեմ կախած: Յիրաւի իմ ըմբռնումս շատ բարձր է իմ պարտականութեանս եւ իմ պաշտօնիս մասին որպէս զի ես թոյլ տամ Պատուիրակութեան՝ շեղիլ իրեն համար գծուած ճամբէն եւ Վեհափառ Կաթողիկոսին կողմէ իրեն վստահուած պաշտօնէն» (ՊՏԴ, տուի 2, թղթապանակ MD1100, Ն858):

³³ Տես Յաւելուած 9:

³⁴ 10/23 Յուլիս 1913-ին վեց մեծ պետութեանց Պոլսոյ դեսպաններուն ներկայացուած ծանօթագրին հայերէն սեւագիր օրինակին մէջ կը կարդանք. «Պատրիարքարանս յանուն հայ ազգի իր խորին երախտագիտութիւնը կը յայտնէ Ռօտոսթոյի վերջին դէպքերու առթիւ Ձեր Վսեմ. կողմէ ցոյց տուած մարդասիրական վերաբերմունքի եւ ձեռք առած գործնական միջոցներուն առթիւ:

«Հարկադրուած ենք սակայն յայտնել թէ հակառակ թիւրք կառավ[արութեան] լրագրական թէ բանաւոր հերքումներուն ջարդը եւ սարսափը Ռօտոսթոյի մէջ եւ շրջակայքը շատ աւելի լայն ծաւալ ունեցած են, ինչ որ պիտի տեսնուի գրոյս կցուած տեղեկագիրներէ:

«Չափազանց վրդովիչ լուրեր կ'ստացուին նաեւ Մակկարայէն, եւ մեր կասկածներ[ն] այդ մասին աւելի հիմ կ'առնեն անով, որ տեղական կառավարութիւնը արգելք կը յարուցանէ մեր պատուիրակութեան հոն մեկնելու:

«Հայ ազգը դառն եւ տուկալի փորձառութիւններ ունեցած է անցեալին այսպիսի դէպքերու մասին Ատանայի եւ հայաբնակ միւս գաւառներու մէջ եւ ներկայիս գիտակ օսմ. բանակի, կամաւորներու եւ թիւրք բնիկներու հոգեբանութեանը, ի նկատի առնելով թիւրք մամուլի շատ գրգռիչ յօդուածներու ազդեցութիւնը, շատ մեծ երկիւղ ունինք որ օսմ. բանակը իրեն հետեւող կամաւորներով առաջանալով դէպի Էտիրնէ եւ հոն մտած աւերի եւ սրածութեան ենթարկէ հայ ազգաբնակչութիւնը, ուստի կուզանք խնդրելու Ձեր Վսեմ[ութենէն] ժամ առաջ Ձեր զօրեղ ազդեցութիւնը գործ դնել նախ՝ ա) կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել տալ

4.- Արտագաղթը արգիլելու միջոցներու վրայ երկար խորհրդակցութիւնէ մը վերջը, ժողովը եկաւ հետեւեալ անմիջական եւ հիմնական որոշման.

ա.- Երկրէն չը գաղթելու համար նախապէս որոշուած կոչը պատրաստել անմիջապէս (յանձնուեցաւ անդամակիցներէ երկուքին). բ) դիմումներ կատարել բոլոր հայ ընկերութիւններուն դրամական օժանդակութիւն հասցնել կեդր. իշխանութեան գաղթը արգիլելու. գ) ի նկատի ունենալով որ բոլոր գաւառները եւ Եւրոպա թէ Ամերիկա իրենց առաջնորդները ունին, ընտրել եւ որկել միայն 4 աշխարհական ձեռնհաս պատուիրակներ, երկուքը հայաբնակ նահանգներ, միւս երկուքը Եւրոպա եւ Ամերիկա՝ հանգանակութեան ձեռնարկելու: Իսկ հայաբնակ վայրերը այցելող աշխարհականներու պաշտօնը պիտի ըլլայ տեղի առաջնորդներուն հետ շրջի գաւառներ եւ արգիլել արտագաղթը, ուսումնասիրել երկրի տնտեսական եւ հողային վիճակը, խորհիլ դարմաններ հայ ժողովուրդը հողատէր դարձնելու եւ արմատական միջոցներ առաջարկելու ժողովուրդը երկրին մէջ պահելու նպատակով:

դ) Պօլսոյ մէջ կազմել յանձնաժողով մը դրամատէրերէ, օրէնսգէտներէ, գաւառացի, քաղաքական) կուսակցութեանց եւ բարեսիրական ընկ[երութեանց] ներկայացուցիչներէ, որոնք պաշտօն ունենան հողային մեծ տարածութիւններ ձեռք բերելու համար միջոցներ մշակելու, երկրի մէջ բանկաներ [= դրամատուներ] եւ մանր վարկի հաստատութիւններ հիմնելու կամ հողեր ձեռք բերելու համար ներքին փոխառութիւններու կամ բաժնետիրական ընկերութիւններ կազմելու:

Արտագաղթի դէմ սոյն միջոցները պիտի առաջարկեն[ք] Կեդր. Վարչութեան³⁵:

նոր ջարդերու [դէմ,] բ) խառն մասնախումբով մը քննութիւն բանալ յանցաւորները երեւան հանելու համար, գ) արգիլելու այն անտեղի խուզարկութիւններ[ը], որ որոշած է տեղական կառավարութիւնը եւ դ) Մակարա որկել տալու անմիջապէս խառն քննիչ մարմին մը:

«Բ. Դռան քով սկիզբէն ի վեր շարունակական դիմումներ կատարուած են եւ վերջին օրերս ներկայացուցինք <...> մը որ կը ներփակենք» (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ Ե, Ե311–Ե312): Երկու օր ետք, 12/25 Յուլիսին, դեսպաններուն տրուած է նաեւ երկրորդ ծանուցագիր մը՝ ներկայացնելով դէպքին վերաբերող մանրամասնութիւններ (նոյն, Ե304–Ե306):

³⁵ Տեսնել Յաւելուածներ 10 (նախապէս յիշատակուած), 11, որ կը վերաբերի ուղղակի Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան ներկայացուելիք առաջարկներուն, եւ 12, որ մէկ նմոյշն է պատրիարքարանին կողմէ հրապարակուած կոչին արտասահմանի մէջ ստեղծած արձագանքներուն:

Արտագաղթի խնդրով մտահոգուած էին նաեւ գաղութները, ուր հրատարակուող թերթերով եւ այլապէս կոչ կ'ուղղուէր պայքարելու հայրենի բնօրրանէն արտագաղթին դէմ: Մկրտիչ Փորթուգալեանի *Մի' Գաղթէք* փոքրածաւալ տետրը (Մարտէյ, 1913) գրուած էր այդ տազնապին առիթով: Հոն Փորթուգալեան ցաւով կը նշէր թէ օսմանեան սահմանադրութեան վերահաստատումէն ետք փոքրաթիւ տուն դարձողներու դիմաց անհամեմատօրէն աւելի էր արտագաղթողներու քանակը եւ կը պատգամէր. «Այն ազգ որ իր ոտքի տակ իրեն սեփական հող չունի, չկրնար կանգուն մնալ երկար ատեն: Հայը Հայաստանով է որ կրնայ ապրիլ իբրեւ Հայ ազգ: Հայաստանէն դուրս ամէն տեղ ալ, ուշ կամ կանուխ, Հայութիւնը կորսուելու վտանգին ենթակայ է»: Ապա մասնաւորապէս ամերիկեան խառնարանի վտանգէն զգուշացնելով, կ'եզրակացնէր. «Գաղթականութիւնն անարիւն կոտորած մ'է Հայ ազգին համար: Իրաւ է թէ գետինը թափուած կարմիր արիւն չտեսնուիր որ աչքի զարնէ եւ

Ապահով Յանձ. Նիստ
26 Յուլիսի[/8 Օգոստոսի]

Օրակարգ.

- 1.- Վ[ի]եննայի հայկ. կոմիտեի հետ յարաբերություն.
- 2.- Տօրթ. Լեպսիուսի պանդոկի վարձը.
- 3.- Léart-ի պռօշիւրներու³⁶ վաճառման խնդիր.
- 4.- La Situation-ի 1911 N VII գրքի թարգմ[անութեան] վարձ.
- 5.- Պ. Շահպազի գիշերային աշխատանք[ի] վարձքի [խնդիր].
- 6.- Պալագեան Վարդապետի Բերլին մեկնելու առթիւ ընելիք յանձնա-
րարութիւններ.

- 1.- Վ[ի]եննայի Հայկական Կոմիտեի գոյութեան մասին ցարդ լրագիրներէ միայն տեղեկացած ըլլալով³⁷, անհրաժեշտ ցոյց տրուեցաւ (անդամներէն միոյն կողմէ) անոնց հետ յարաբերութեան մտնել:
Ժողովը անհրաժեշտ նկատելով հանդերձ, մանաւանդ ներկայ պարագաներու մէջ, որոշեց նախ Եւրոպիոյ ազգ. պատուիրակութենէն տեղեկութիւններ ուզել Վ[ի]եննայի կոմիտէին պաշտօնական հանգամանքի, անձերու մասին եւ խնդրել հասցենին:
- 2.- Տօրթ. Լեպսիուսը 10–15 օր Թերապիա պանդոկի մէջ ապրելու եւ Գերմ. դեսպա-
նատան հետ մօտէն շփումներ ունենալու կարիքը ցոյց տուած էր: Ժողովը ի նկատի
ունենալով, որ նա յատկապէս մեր հարցին համար էր որ հոն պիտի մնար, որոշեց,
իբր յարգանքի նշան մը, պանդոկի ծախքը իր վրայ վերցնել³⁸:
- 3.- Léart-ի պռօշիւրներէն բազմաթիւ օրինակներ անգործածելի կը մնային ցարդ. այդ

տակում ազդէ. բայց երբ անոր վնասներն ու կորուստները հաշուի առնուին մանրամաս-
նօրէն, պիտի տեսնուի որ ամենատակաւի տեսակէն կոտորած մ'է այն»:

³⁶ Ակնարկութիւն Մարսէլ Լէար ծածկանուամբ Գրիգոր Զօհրապի «Հայկական Հարցը...»
ֆրանսալեզու աշխատութեան:

³⁷ «Հեռաձայն» օրաթերթի 3 Յուլիս 1913-ի 31-րդ համարով 2. Սուրենեան տեղեկացուցած
էր թէ Վիեննայի մէջ կազմուած է հայասէր յանձնաժողով մը մէկտեղումովը 16 հայ (մաս-
նաւորելով անոնց «թրքահայ, պարսկահայ եւ ռուսահայ» ըլլալը) եւ օտար անձնաւորու-
թիւններու, որոնք տուեալ շրջանին ձեռնպահ մնալով քաղաքական դիմումներ ընելէ, կը
բաւականանան բանախօսութիւններու կազմակերպմամբ: Ատենախօսներու շարքին ան
նշած էր հետեւեալ անձնաւորութիւնները.- Վիեննայի համալսարանի դասախօսներ
Պիթներ եւ Շրէտտեր, «Անթրոփոս» ազգագրա-լեզուաբանական հանդէսի խմբագրապետ
Փաթեր Ծմիտ, Յիսուսեաններու մեծաւոր Անտլաու, կայսերական մատենադարանի պետի
օգնական Ֆօն Կռելից Կրայֆէն: Վիեննայի Հայկ. Կոմիտէին նախագահն էր Արիստակէս
քինյ. Ֆէպեան, իսկ քարտուղարը՝ լայն կապերու տէր Յ. Կիւլպենկեան (ՓՆՄ, ԶՆՀՀՄ):

³⁸ Ապահովութեան Յանձնաժողովի հաշուական տոմարին մէջ մէկէ աւելի առիթներով կը
հանդիպինք Լեպսիուսի անուան դիմաց նշուած վճարումներու՝ Թօգաթեան պանդոկին
մէջ ճաշերու առնչութեամբ:

առթիւ անդամներէն մէկը կ'առաջարկէր մաս մը հոս յանձնել գրավաճառներուն ծախելու:

Ժողովը աւելորդ գտաւ այդ առաջարկը եւ որոշեց բազմաթիւ օրինակներ դրկել մեր գաւառական առաջնորդներուն եւ գրադարաններուն ձրիաբար:

- 4.- La Situation N VII գրքի թարգմանչին իր բացառիկ աշխատութեան համար որոշուեցաւ վճարել երկու օսմ[անեան] ոսկի³⁹:
- 5.- Պ. Շահպազի՝ իր գիշերային աշխատանքը վարձատրելու խնդրանքին, որոշուեցաւ տալ միայն վերջին իւր ամսականը եւ գիշերային աշխատանքները երկարատեւ չըլլալուն չը վճարել⁴⁰:

Վարչ. եւ Խորհրդ. Ապահով. Յանձ. Խառն Նիստ
29 Յուլ. [11 Օգոստոս] 913

Օրակարգ.

- 1.- Չեկուցում Տօքթ. Լէպսիուսի հետ պաշտօնական տեսակցութեան⁴¹.

³⁹ Ապահովութեան Յանձնաժողովը հրատարակութեան յանձնած էր հայերու, ինչպէս նաեւ Արեւելեան Անատոլիոյ կացութիւնները ներկայացնող ֆրանսերէն գրքոյկներու երկու շարք՝ ա) La situation des Arméniens en Turquie, exposée par des documents 1908–1912 եւ բ) La situation actuelle dans les provinces de l'Anatolie Orientale habitée par les Arméniens, անոնց մէջ պարփակելով թարգմանութիւնները պատրիարքարանին կողմէ հայկական հարստահարութիւններու եւ հայկական շահերու վնասող զանազան օրէնքներու վերաբերեալ օսմանեան պետութեան ներկայացուած ծանօթագրերու եւ այլ վաւերագրերու: Ապահովութեան Յանձնաժողովի հաշուական տոմարէն յայտնի կը դառնայ թէ այդ հրատարակութիւնները կ'իրագործուէին Մատթէոսեանի տպարանին միջոցով: Տոմարին մէջ կը յիշատակուին ինն գրքոյկներու համար կատարուած վճարումներ (ՊՏԴ, տուի 8, Մ627-Մ660): Ինչ կը վերաբերի թարգմանութիւններու, նոյն տոմարին մէջ երկիցս կը հանդիպինք յանձնաժողովի ամսականաւոր պաշտօնեայ Յովհաննէս Մինասեանի անուան, բայց կը խորհինք թէ բացառիկ վճարումը կատարուած է Ժագ Սայապալեանի, որուն անունը անմիջականօրէն կը յաջորդէ թիւ 7 գրքոյկի հրատարակութեան համար տպարանատէր Մատթէոսեանի անուան նշման եւ որուն յատկացուած վճարումներու գլխուն տակ կը նշուի տեղ մը 218 եւ այլուր 206 դուրուշ (շուրջ 2 օսմ. ոսկի): Տոմարէն կը պարզուի նաեւ թէ Վահան Փափագեան իր գործավարի պաշտօնին համար ստացած է ամսական վճարումներ Յունիս 1913-էն սկսեալ:

⁴⁰ Ապահովութեան Յանձնաժողովի հաշուական տոմարէն կը հետեւցուի թէ պատրիարքարանի պաշտօնեաներէն Յակոբ Շահպազեանի ամսական վճարումները կը կատարուէին յանձնաժողովին յատկացուած գումարներէն (ՊՏԴ, նոյն):

⁴¹ Լէպսիուս տեսակցութիւնն ունեցած է Գրիգոր Զօհրապի հետ: Այդ հանդիպման ընթացքին գերմանացի բանագնացը նաեւ խորհուրդ տուած է Պօղոս Նուպարը Պոլիս հրաւիրել եւ արագ լուծել հայկական հարցը (Շարուրյան, 404–405):

2.- Բաշայեն եւ Պետերբուրգէն եկած նամակները⁴².

3.- Պալագեան Վարդապետի Բերլին երթալու առթիւ յանձնարարութիւններ.

1.- Տօքթ. Լէպսիուսը պատրիարքարանի կողմէ պաշտօնական ներկայացուցիչ մը խնդրած էր բանակցութեանց համար:

Տօքթ. Լէպսիուսը յանուն գերմ. դեսպանին կ'առաջարկէ մեր պահանջներու մէջ կարգ մը զիջումներ ընել.-

ա.- Հայկական մէկ շրջանի կազմութիւն չի ընդունիր. կ'առաջարկէ վեց վիլայէթները պահել ներկայ սահմաններովը եւ միացնելով անոնց] Տրապիզոնի վիլայէթը՝ բաժնել երկու քնն[չ]ական շրջանի:

բ.- Կ'առաջարկուի պահել վալիները եւ անոնց վրայ նշանակել երկու քննիչներ եւրոպացի, հրաւիրուած եւրոպ. պետութեանց համաձայնութեամբ.

գ.- Կ'էս առ կէսի սկզբունքը⁴³ կ'ընդունի միայն 5 տարուան համար.

դ.- Կօնստոյը կ'ընդունուի եւ գործադրութիւնը կը կատարուի Պոլսոյ վեց դեսպաններու միջոցով: Ընդհ. քննիչները պարբերաբար տեղեկագիրներ պիտի տան անոնց:

Տօքթ. Լէպսիուսը, այս առաջարկները ընելով, խնդրեց օր առաջ պատասխանել իրեն եւ պատասխանը գրաւոր պրօտօքօլի [= պաշտօնական արձանագրութեան] մը ձեւով ներկայաց[նել] իրենց: Մեր պատուիրակները մերժած են գրաւոր պատասխան:

Տօքթ. Լէպսիուսի հետ տեսակցելէ վերջ, մեր պատուիրակները տեսակցութիւն մը

⁴² Մեզի կը թուի թէ Նուպարի դրկած նամակներէն մէկը կրնար վերաբերիլ Ռուսաստանի արտաքին գործերու նախարար Սագոնովի հետ 8 Յուլիս 1913-ին ունեցած հանդիպման, որուն հետաքրքրական բովանդակութիւնը կը ներկայացնենք Յաւելուած 13-ով: Այլ նամակ մը կրնար ըլլալ 15 Յուլիս 1913 թուակիրը, ուր Արշարունիի կը յայտնէ իր կատարեալ համաձայնութիւնը ռուսական ծրագրին մէջ եւրոպացի ընդհանուր կառավարիչի, հակակշի, գիւղական պահակներու եւ հողային խնդիրն վերաբերող չորս փոփոխութիւններուն, կը նշէ թէ Պերլինի մօտ Թուրքիոյ դեսպան Ռիֆաթ փաշան անձամբ յայտարարած է թէ անհրաժեշտ կը նկատէ որ ընդհանուր կառավարիչն ըլլայ եւրոպացի եւ կ'ըսէ թէ մերժած էր զանազան կողմերէ եղած թելադրութիւններու անսալով բանակցութիւններու համար երթալ Պոլիս, ուր պատրիարքարանը «իր դիրքով, իր կատարեալ ձեռնհասութեամբ եւ իր շատ բարձր հեղինակութեամբ» կը վարէ բանակցութիւնները, որով Պոլիս երթալու խնդիր գոյութիւն չի կրնար ունենալ (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ): Տեսնել Յաւելուած 13 Բ.: Վերջապէս, երրորդ նամակ մը կը թուի եղած ըլլալ 21 Յուլիս թուակիրը (տես Յաւելուած 13 Գ.):

⁴³ Ակնարկութիւն ռուսական նախագիծին 11-րդ յօդուածին առաջին կէտին, որ կը տրամադրէր տուեալ նահանգներու իսլամ եւ քրիստոնէայ բնակիչներէն կ'էս առ կէսի համեմատութեամբ քաղաքապահ եւ ոստիկան զօրաց մարմիններու ստեղծումը: Փափագեան իր յուշերու Բ. հատորին մէջ (էջ 589) ներկայացուցած է Լէպսիուսի միջոցով պատրիարքարանին «կիսապաշտօն կերպով» հաղորդուած վեց առաջարկներ: Դատելով ատենագրութենէն, պարզ կը դառնայ թէ Լէպսիուս ո'չ թէ 11 Օգոստոսի տուեալ հանդիպման ընթացքին, այլ տարբեր առիթով մը ներկայացուցած է վեց կէտերը:

ունեցած են ռուս դեսպանի Ա. Թարգմանի հետ յիշեալ առաջարկներու վերաբերմամբ: Որ յանուն դեսպանի (երկրորդ օրը) յայտարարած է թէ դեսպանը գոհ է որ Գերմ. բաւական զիջումներ ըրեր է, բացի մէկ կէտէ, որ պակաս է, սակայն էական է. այդ ալ վիլայէթներ ներկայի ձեւով պահելն է իրենց վալիներովը եւ միայն էնապէքտօրներ [= քննիչներ] նշանակելով:

Թերեւս կարենաք համաձայնիլ որ Տրապիզոնը միացուի վեց վիլայէթներուն – ատով կը փարատի[ն] անոնց կասկածները. կրնաք ընդունիլ երկու բաժանումը, սակայն պայմանով որ երկու ՎԱՐՉԱԿԱՆ բաժանումներ ըլլան անոնք եւ ոչ թէ քննչական շրջաններ, այսինքն վալիները ոչնչացուին եւ երկու նահանգի վերածուին: Եթէ ոչ վարչական մեքենան չի կրնար գործել եւ իրաւասութիւններու շփոթութիւն առաջ կուգայ:

Եթէ այդ երկու տեսակէտները ընդունիք, կրնաք ըսել իրենց, որ շատ մը կօնցէսիօններ [= զիջումներ] ըրած կ'ըլլաք անոնց. Տրապիզոնը կը կցէք, բացի Հէքիարիէէն եւ միւս դուրս թողուած մասերէ, եւայն: Դուք ազգային իտեալ մը ունիք, որ ասով լուծած կ'ըլլաք. հայկական շրջանին Տրապիզոնի կցումով երկու մահմետական շրջան կազմած կ'ըլլաք. յամենայն դէպս քանի որ երկընտրանքի մը մէջ կը գտնուիք, կրնաք համաձայնիլ Տրապիզոնի կցման. ապագայի մասին ալ պիտի մտածել. ծովեզրեայ նահանգ մըն ալ ունենալ, ձեր ապագային համար օգտակար կրնայ ըլլալ. բան մը չը պիտի կորսնցնէք:

Պատուիրակներու այս գեկուցումէն վերջ, ժողովը այն եզրակացութեան եկաւ, որ պատրիարքարանը առանձնապէս բարոյական իրաւունք չունի ռեւէ զիջում ընելու: Որոշուեցաւ այս առաջարկները հաղորդել Վեհ. Կաթողիկոսին եւ Եւրոպիոյ Պատուիրակութեան եւ անոնց կարծիքը ստանալ⁴⁴. մինչ այդ հրաւիրել ազգ. բոլոր հոսանքներու եւ քաղաք. կուսակցութիւններու ներկայացուցիչները անոնց կարծիքներն եւս առնելու համար: Խնդրել Տօթթ. Լէպսիուսէն սպասել կարճ միջոց մը:

⁴⁴ Ծէվահիրճեանի 31 Յուլիս 1913 թուակիրը Գէորգ Ե.ի ուշադրութեան կը յանձնէ Գերմանիոյ պնդումը Տրապիզոնը հայկական վեց նահանգներուն կցելով՝ ամբողջութիւնը երկու շրջանի վերածելու, կէս առ կէսի սկզբունքը հինգ տարիով սահմանափակելու եւ երկու քննիչ նշանակելով վալիները պահելու մասին, վերահսկողութեան համար առաջարկելով մեքենականութիւն մը, ըստ որո՞ւ ընդհանուր քննիչները վեց պետութիւններու դեսպաններու երէցին [տուեալ շրջանին՝ Աւստրիոյ դեսպան Փալլապիչինիի] յանձնուած տեղեկագրերու միջոցով դեսպաններու ուշադրութեան եւ տնօրինութեան կը յանձնեն միջամտելի խնդիրները: Ապա կ'աւելցնէ թէ նշեալներուն գծով զիջումներ ընելը ծանր եւ թերեւս ալ վնասակար նկատելով, պատրիարքարանը զանոնք կը նկատէ «ազգի ամբողջութեան վնասով լուծելի խնդիր» (Բէիբուղեան, 188–190): Վաւերագիրը հրատարակուած է ցաւալի սխալներով, ի շարս որոնց՝ յատկապէս «կէս առ կէս»ի աղաւաղումը որպէս «կէս առ կէս»:

Ազգ. [Ժողովի] Խմբակցութեանց եւ Զաղ. Կուսակցութիւններու Ժողովը
1/[14] Օգոստ. 1913

Ներկայ էին 1.- Դաշնակց[ական] 2.- Հնչակեան եւ 3.- Կեդրոնի Խմբակցութեան ներկայացուցիչները: Բացակայ էին Ս[ահմանադիր] Ռամկավար Կուսակցութեան] եւ Ազատակ[ան Խմբակցութեան] ներկայացուցիչները⁴⁵:

Ապահով. Յանձնաժողովի կողմէ հակիրճ գեկ[ու]ցում մը եղաւ Հայկական հարցի անցած փուլերու եւ ներկայ վիճակի մասին եւ վիճաբանութեան դրուեցաւ գերմանացիներու առաջարկը մեր Ծրագրի քանի մը էական կէտերու մէջ ըլլալիք զիջման մասին: Ներկայ եղող ներկայացուցիչները մի առ մի յայտնեցին իրենց կարծիքը:

Դաշնակց. Չիջում չը պետք է ընել ա.- Մենք պաշտօնական ծրագիր չենք առաջարկած. ծրագիրը ռուսական կառավ[արութեան] կողմէ է եւ նախաձեռնութիւնը անորն է, ուրեմն ռուսներու հետ է որ զիջման բանակցութիւններ պիտի կատարէ Գերմանիան.

բ.- Չիջումները մեզի կը տանին նոր եւ աւելի զիջումներու, որովհետեւ մենք հաւասար ոյժ մը չենք Գերմ. դէմ եւ բարոյական ճնշում մը չենք կրնար ընել պաշտպանելու համար մեր տեսակէտները. գ.- Գերմ. մեզի հետ բանակցելու տրամադրութիւն ցուցնել[ը] կը բացատրենք անով, որ ան կ'ուզէ էնտրիգ [= մեքենայութիւն, խարդաւանք] լարել, մեզի գործիք ընել իր ձեռքը Ռուսիոյ դէմ. շատ վտանգաւոր կը տեսնենք այս ձեռնարկը մեզ համար:

Կեդրոնի Խմբակցութեան ներկայացուցիչները երկու տարբեր կարծիքներ արտայայտեցին: Մէկը զիջման միւսը չը զիջելու կողմն էին:

Հնչակեաններ-ը կը բաժնէին Դաշնակց. տեսակէտները եւ չը զիջելու կողմն էին:

Բոլորն ալ համամիտ էին անոր, որ ռուս զիջում չենք կրնար ընել մենք. բանակցութիւններ պիտի ջանալ որ ըլլան Գերմանիոյ եւ Ռուսաստանի մէջ. միւս կողմէ խորհրդակցիլ ռուս դեսպանատան հետ այս մասին:

⁴⁵ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի Կեդրոնի եւ Ազատական Խմբակցութիւնները իրենց կազմերուն մէջ կ'ընդգրկէին անկուսակցականներ, որոնց մէջ կը գտնուէին համապատասխանաբար ռամկավարամետ եւ դաշնակցականամետ հակում ունեցողներ: Առաջինները կը գլխաւորուէին Դաւիթ Տէր Մովսէսեանի, Վահան Թէքէեանի եւ Հայկ Խօճասարեանի կողմէ (Պետրոս Յ. Տեփոյեան, *Միկրոս Տամատեան (1863–1945)*, «Չարթօնք»ի թերթօն թիւ 52 [Արտատպուած «Արեւ» օրաթերթին մէջ 1956-ին լոյս տեսած նոյնանուն թերթօնէն], Պէյ րուք, 1964, 128, մինչ միւսներուն գլխաւոր դէմքն էր Խմբակցութեան հիմնադիրը՝ Գրիգոր Զօհրապ, որ Ազատական Շարժման մասին ընդարձակ ելոյթ մը ունենալով 12/25 Սեպտեմբեր 1910-ին, զայն պիտակած էր որպէս կրթադաստիարակչական եւ եկեղեցականներու պատրաստութեան մարզերուն մէջ պահպանողական տարրերու դէմ պայքարի ելած կուսակցութիւն (Զօհրապ, 13–15): Փափագեան Ազգային Ժողովին մէջ Կեդրոնի Խմբակցութեան տիրապետող հոսանք ըլլալը նշելէ եւ զայն ներքին-ազգային խնդիրներու մէջ այս կամ այն չափով միատեսակ անձերէ բաղկացած ժամանակաւոր միութիւն մը համարելէ ետք, մինչեւ անգամ այդ Խմբակցութիւնը նկատած է «նախատիպը» Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան («Վէմ» երկամսեայ, Ա. տարի թիւ Բ., 1933, Բ. էջ 80):

*

Հետեւեալ օր Կեդր. Վարչութեան արտակարգ խառն ժողովի մէջ եւս դրուեցաւ այս հարցը: Ժողովը մտքերու փոխանակութիւն ունեցաւ եւ իւր որոշումները վերապահեց Կաթուղիկոսէ[ն] եւ Պատուիրակութենէն պատասխաններ ստանալէ եւ ժողովը հետ մեր տեսակցութենէն վերջը⁴⁶:

Խորհրդ. եւ Վարչ. Ապահով. Յանձ.-ներու Նիստ
Օգոստ. 15[/28]

Օրակարգ.

- 1.- Պ. Մանտէլշտամի Օգոստ. 10-ի նօտը [= ծանօթագիրը] երկու secteur-ներու [= հատածներու կամ շրջաններու] մասին.

Ժողովը լսեց գեկուցումներ Գերմ. դեսպանատան տրամադրութիւններու մասին: Գերմ. դեսպանատունը նոր զիջումներ ընելու տրամադիր է եւ բանակցութիւններ դեռ կը շարունակուին ժողովը հետ մեր տեսակցութենէն վերջը⁴⁷:

Պետերբուրգի պատուիրակի⁴⁷ մէկ տեսակցութեան համարատուութիւնն եւս լսեց ժողովը: Ռուս արտ. գործ. պատասխանատու պաշտօնեայ Իշխ. Տրուբեցոյ թելադրութիւններ ըրած էր գերմանացիներուն ընելիք մեր դիմումներու մասին, որ ի նկատի առնուեցաւ:

Ապա կարդացուեցաւ Պ. Մանտէլշտամի մէկ նօտը, որով կը յայտնէր թէ գերմանացիները պիտի կարենան համաձայնի վիայէթներու ջնջման եւ երկու secteur-ի բաժանման եթէ մենք համամիտ գտնուինք վերջինիս:

Այս առթիւ կը յանձնարարէր մեզ

1.- Պնդէլ մէկ նահանգ կազմելու վրայ եւ միայն ծայրայեղ պարագային զիջիլ երկու secteur-ի (երկու վիայէթի). 2.- Ուսումնասիրել անմիջապէս երկու secteur-ի վերածման պարագային բաժանման գիծը՝ հայերու շահերու համաձայն հիւսիսէն-հարաւ թէ՛ արեւելքէն-արեւմուտք եւ 3.- Կրկին խորհրդակցութեան նիւթ ընել Տրապիզոնը Հայկակ. շրջանի մէջ առնելու խնդիրը:

⁴⁶ Թերթիկի մը վրայ 12/25 Օգոստոս [1913] թուագրութեամբ արձանագրութիւն մը կը վերաբերի նոյն որոշման: Հոն կ'ըսուի. «... անհրաժեշտ համարեցինք խորհրդակցութեանց հրաւիրել ազգ. կուսակցութեանց եւ հոսանքներու ներկայացուցիչները որոնք մեծամասնութեամբ ռեւէ զիջումը ընելու հակառակ գտնուեցան այն պատճառաբանութեամբ թէ՛ մենք պաշտօնական ծրագիր մը ներկայացուցած չենք, գործին նախաձեռնութիւնը Ռուս կառավարութեանը կը վերաբերի, անոր ծրագիրն է որ սեղանի վրայ է եւ հետեւաբար զիջում, եթէ պէտք ըլլայ, ան է իրաւատէրը: Միեւնոյն ժամանակ հարցը Խառն Ժողովին ալ ներկայացուցինք, որ նորա տրամադրութիւնն ալ չզիջելու կողմն է» (ՊՏԴ, տուփ 3, թղթապանակ 2, Մ664):

⁴⁷ Կը թուի թէ ակնարկութիւնը կը վերաբերի բժիշկ Զավրիէվի:

Ժողովը երկարօրէն քննելով եղած առաջարկները եւ մանաւանդ նկատի առնելով Իշխ. Տրուբեցքոյի մէկ նահանգի վրայ պնդելու թելադրանքը, որոշեց այս պարագան եւս հաղորդել ռուս դեսպանին, յայտնելով թէ մէկ նահանգի վրայ կը պնդենք կենսական համարելով մեր ռեֆօռմներուն [= բարեկարգութիւններուն] համար, իսկ անկարելիութեան պարագայի համար կը պատրաստենք երկու secteur-ի բաժանման մեզի շահաւէտ ձեւը⁴⁸:

Միեւնոյն ատեն, սոյն առաջարկը (երկու secteur-ի ձեւը) ուսումնասիրելու համար երկու հոգի որոշուեցաւ:

Իսկ Տրապիգոնը Հայկ. շրջանին միացնելու մասին կրկին խորհրդակցութիւններ կատարուելով, որոշուեցաւ մերժել, պատճառաբանելով ա.- Մահմետական հոծ զանգուած մը Հայկակ. շրջանին կցելով, հայերու տոկոսային համեմատութիւնը խիստ կը նուազի. բ.- Ապագային այս հանգամանքը խիստ բողոքներու տեղի տալով տեղական տարրերու կողմէ, կրնայ վտանգուիլ հայերու կէս առ կէսի մասնակցութիւնը շրջանի վարչութեան մէջ եւ գ.- Վարչական, աշխարհագրական եւ ազգագրական տեսակէտներով խիստ անյարմար է կցել [Տրապիգոնը] անոնց [հայկական շրջաններուն]:

*

Ծանօթ.- Երկու secteur-ի եւ Տրապիգոնի մասին այս որոշումները գործադրելու տեղի չմնաց, որովհետեւ գերմ. դեսպանատունը իր զիջումները յանկարծ ետ առաւ:

Խորհրդ. եւ Վարչ. Ապահով. Յանձնաժողովներու Նիստ
17[/30] Օգոստ.

Հակառակ մեր որոշման երկու secteur-ի եւ մանաւանդ Տրապիգոնը Հայկ. շրջանին չկցելու մասին, որ յայտնուած էր Պ. Մանտէլշտամին, վերջինս յանուն դեսպանի յայտնեց թէ «Դեսպանը կը պնդէ Տրապիգոնը միացնելու վրայ»:

Ժողովը յետ երկար խորհրդակցութեան այս պնդումին վրայ ի նկատի առաւ հետեւեալ առաջարկներ ա.- Պաշտօնապէս դիմել ռուս դեսպանին, յայտնելու թէ հայերու շահերուն խիստ վնասակար է այդ. միեւնոյն ժամանակ դիմել Պետերբուրգի Հայկ. Մասնախմբին, որպէսզի անոնք ալ նոյնիմաստ դիմում կատարեն [Ռուսաստանի] կեդր. կառավարութեան քով:

⁴⁸ Նահանգներու բաժանման հարցին ուսումնասիրութեամբ զբաղող անձերը իրենց մօտեցումը հիմնած են երեք գլխաւոր սկզբունքի վրայ՝ ա) հայ ազգաբնակչութեան հոծ թիւ մը ներկայացնելը. բ) աշխարհագրական ու վարչական յարմարութիւնները. գ) «կիսավայրենի ցեղերը» երկու բաժիններուն մէջ հաւասարապէս ցրելու տեսակէտը՝ առաջին կէտը նկատելով ամենէն կենսականը եւ աւելի նպաստաւոր գտնելով հիւսիսէն հարաւ երկուքի բաժանումը.- Կարին (Էրզրում), Վան եւ Բաղէշ (Պիթիս)՝ առաջին հատուած. Սեբաստիա (Սըվազ), Խարբերդ եւ Տիգրանակերտ (Տիարպեթի)՝ երկրորդ հատուած (ՊՏԴ, տույի 6, թղթապանակ 1, Ն422):

Բ.- Դիմում թող կատարուի դեսպանին իրեն, բայց պետք չէ հանդիսաւոր հանգամանք մը տալ անոր:

Վերջին առաջարկը ընդունուեցաւ: Խառն Ժողովն եւս, որ արտասովոր նիստի հրաւիրուած էր, վերջին ձեւը աւելի յարմար գտաւ:

Ապահով. Վարչ. Յանձ.
Նիստ 22 [Օգոստոս]/4 Մեպտ.

Չեկուցուեցաւ Գերմ. դեսպ. volte-face-ի [= դիմաշրջութեան] մասին: Պ. Շէօնպ[էրկ] յայտնած էր Պ. Մանտէշտամի թէ ատկէ առաջ իր անձնական (personal) տեսակետներ[ը] յայտնած էր. սակայն Գերմ. դեսպանը ո՛չ մէկ զիջում ընելու տրամադիր է եւ թէ կ'ընդունի միայն Թարգմաններու Ժողովի⁴⁹ վերջին նիստի որոշումները:

Ապահով. Յանձ. անդամներէն մէկը յայտնեց նաեւ որ Թալաթ, Խալիլ եւ Ֆէթիհ պէյերը նախապէս առնուած ժամադրութեան մը վրայ, իրեն եւ եկած եւ տրամադրութիւն ցոյց տուած են գոհացնել հայերը գործը հայ-թիւրք գործ մը ըլլալով: Յայտնեց նաեւ թէ ինքը եւ հոն ներկայ եղող ուրիշ երկու անձեր ընդհ. խօսակցութիւն են ունեցեր միայն. զգուշացեր են պաշտօնական ձեւ մը տալու եւ մանաւանդ բանակցութեան⁵⁰:

Թիւրքերու այս փութկոտ տեսակցութենէն եւ մեզի հետ խնդիրները լուծելու ցոյց տրուած տրամադրութիւններէն ժողովը կ'ենթադրէ թէ գերմ. volte-face[-ը] ասոր հետ կապ ունենայ, մանաւանդ որ թիւրքերն իսկ յայտնած են թէ գերման դեսպանի

⁴⁹ Թիւ 18 ծանօթագրութեամբ նշուած եւ Յաւելուած 5-ով ներկայացուած քննարկումներուն կը վերաբերի ակնարկութիւնը: Թարգմաններու Ժողով անունով յղում կը կատարուէր բարենորոգումներու խնդրով զբաղող վեց եւրոպական տէրութիւններու Պոլսոյ դեսպանատուներու ներկայացուցիչներու ժողովին:

⁵⁰ Խօսքը կը վերաբերի Գրիգոր Զօհրապի տան մէջ հիւրընկալին, Յարութիւն Շահրիկեանի եւ Վարդգէսի (Յովհաննէս Մերենկիւեան) հետ կայացած հանդիպման (Շարուրյան, 406): Շարուրեան, որ ձեռագիր նիւթերու վերծանութեան ժամանակ թոյլ տուած զարմանալիօրէն առատ սխալներ, Ֆէթիհի անունը ներկայացուցած է որպէս Ֆեհմի: Ֆէթիհ Օքտար (1880–1943), որ ծանօթ է նաեւ Ֆէթիհ Օքտար անունով, հետագային պիտի վարէր զանազան նախարարութիւններ օսմանեան, ապա նաեւ հանրապետական Թուրքիոյ մէջ: 1898-ին Մոնասթիրի զինուորական գովէնի մէջ եղած է Աթաթիւրքի մտերմագոյն դասընկերներէն մին, 1907-ին միացած է Միութիւն և Յառաջդիմութիւն Կուսակցութեան եւ քաջալերած՝ որ Աթաթիւրք եւս անդամակցի անոր: 1912-ին անդամ ընտրուած է օսմանեան խորհրդարանին: 1913-ի Հոկտեմբերին Պուլկարիոյ մօտ դեսպան նշանակուելէ առաջ եւ Զօհրապի բնակարանը այցելութեան շրջանին անոր վստահուած էր Իթթիհատի ընդհանուր քարտուղարի պաշտօնը:

Այցելուներու շարքին յիշուած և տուեալ շրջանին Պետական Խորհուրդի նախագահ Խալիլը (այլապէս՝ Հալիլ Մենթէշէ), կը նկատուի Թալաթ-Էնվէր-Ճեմալ եռապետութեան ամենասերտ գործակիցը եւ նոյնքան պատասխանատու հայկական ցեղասպանութեան կազմակերպման գծով:

թելադրությունով է, որ կը բաղձան հայերու հետ իրարհասկացողութեան գալ: Հաւանաբար թիւրքերը գերմանացի[ւ]ոց այդ առաջարկին վրայ (հարկաւ գերմ. ըսած են անոնց իրենց ըրած զիջումները) դժգոհ գտնուած ըլլան գերմ. դեսպանի զիջումներուն համար եւ խնդրած յետ առնել զիջումները, որպէս զի հայերը վիստին եւ փարին իրենց:

Ժողովը շատ հաւանական այս ենթադրութեանց եւ մանաւանդ թիւրքերու հետ բանակցութեանց մտնելու վտանգը ի նկատի ունենալով – Հայկական Հարցը միջազգային բնոյթէն զրկելու եւ ռուս դեսպանի պատուէրին հակառակ երթալու տեսակէտներէն – որոշուեցաւ ա.- Ձգձգել տեսակցութիւնները եւ ռուս դեսպանատան կարծիքը եւս առնելով, եթէ անխուսափելի ըլլայ, առաջարկել անոնց մեր պահանջներէն ամենէն էականները⁵¹: Բ.- Ի վերջոյ զիջումներ ընելու հարկին առջեւ գտնուելու պարագան եւ ռուս-գերմանական մերձեցում մը խիստ կենսական նկատելով, ռուսներուն ջանալ մօտիկցնել գերմանացիներուն՝ այսինքն պատրաստելու անոր հաւանական այնպիսի զիջումներու համար, որ չվնասէ հայկական շահերը. Գ.- Պատրաստել նոր Notice confidentielle [= Խորհրդապահական ծանուցագիր] մը մեր գլխաւոր պահանջներուն վրայ պնդելու եւ հայ ժողովրդի յուսահատ կացութիւնը մատնանշելու մտքով եւ ներկայացնել վեց դեսպաններուն⁵²:

Վիճակը քիչ մը պարզուելուն պէս հրաւիրել աւելի լայն ժողով մը (քաղաք. կուսակց. ներկայացուցիչներէ եւայլն) եւ հոն խորհրդակցիլ:

31 [Օգոստոս]/13 Սեպտ.

Ապահով. Յանձ. Նիստ

- 1.- Մեր կողմէ եղած փոխառութիւնը վերադարձնելու խնդիրը.
- 2.- Պալագեան Վարդապետին Բերլին պաշտօն տալու խնդիրը.
- 3.- Հին ստատիստիկները [= վիճակագրական տուեալները] ընդօրինակելու խնդիր.

1.- Տնտեսական Խորհուրդը պահանջած էր փոխառութեան ա՛յն գումարը, որ ստացած էինք կեդր. սնտուկէն:

Վարչութիւնը դրկած էր մեզ մեր կարծիքը առնելու, եւ այդ առթիւ, հաշիւները պատրաստելով ներկայացնելու ժողովին:

Որոշուեցաւ Վարչութեան ներկայացնել հաշուեկշիռը. իսկ դրամը վերադարձնելու

⁵¹ Նուպարի Օգոստոս 31/13 Սեպտեմբեր 1913 թուակիր նամակէն՝ ուղղեալ Ճէվահիրճեանի, կը պարզուի թէ հանդիպում մը կայացած է պատրիարքարանի ներկայացուցչին եւ Մանտէլշթամի միջեւ: Նուպար կը գնահատէ Փրանսայի աջակից կեցուածքը, կ'ըսէ թէ կարելի չէ չվշտանալ ի տես Անգլիոյ ցոյց տուած անտարբերութեան, եւ տուեալ պայմաններուն մէջ կը գտնէ թէ բարենորոգմանց խնդրին բանալին Պերլին է եւ հոն պէտք է կեդրոնացնել ջանքերը, «որովհետեւ լուծումը կախեալ է միմիայն Գերմանիոյ եւ Ռուսիոյ մէջ գոյանալիք համաձայնութենէ մը» (ՊՏԴ, տու.փ 8, թղթապանակ MD6006, Ն932–Ն933):

⁵² Խորհրդապահական ծանուցագրին բովանդակութեան համար տեսնել Յաւելուած 14:

առաջարկին գալով, յանձնաժողովը պիտի փորձէ անգամ մըն ալ դիմել Կ... Էֆին⁵³ իր նախապէս խոստացած յանձնառութիւնները կատարելու եւ միեւնոյն ժամանակ որոշուեցաւ պատասխանել, որ յարմար կը տեսնէ շրջաբերական մը դրկել Եգիպտոս, Եւրոպա եւ Բուսմանիա առաջնորդներուն հանգանակութեան ձեռնարկելու⁵⁴:

2.- Օգտուելով Պալագեան Վարդապետի Բերլին գտնուելէն եւ նկատի ունենալով Բերլինի մէջ մեր Հարցին վրայ մեծապէս ջանք գործ դնելու անհրաժեշտութիւնը ներկայիս, որոշուեցաւ առաջարկել անոր աշխատակցելու Բերլինի Հայկ. Մասնախմբին. վերջինիս եւս զրուեցաւ այս մասին⁵⁵:

Ապահ. Յանձ. Նիստ
[Սեպտ.]⁵⁶ 9/22 Սեպտ.

- 1.- Չեկուցում գործի ներկայ ընթացքի վրայ.
- 2.- Պալագեանի տուած հարցերուն պատասխանը.
- 3.- Մեր դրամական վիճակը եւ հաշուեկշիռ.
- 4.- Դպրոցական խնդիրներու մասին գերմանացիներու հետ բանակցող յանձ.

1.- Ապահով. Յանձնաժողովի նիստէն անմիջապէս վերջ Խորհրդ. Ապահով. Յանձ.- ի հետ խառն նիստ ունենալու համար, քանի որ հոն ալ ընդարձակ զեկուցում մը պիտի ըլլար գործին ներկայ վիճակին մասին, ընթացիկ յարաբերական գործոց մասին միայն հակիրճ զեկուցում մը տրուեցաւ:

Այս առթիւ ի նկատի առնուեցաւ նաեւ [թէ] Պետրոս Էֆ. Հալաճեան [իր] Պօլիս վերադարձի առթիւ, Թալաթ պէյի կողմէ հրաւիրուած էր: Վերջինս մեզի տեղեկա-

⁵³ Մականուան սկզբնատառը կը յուշէ ակնարկութեան Կիւլպենկեանի մը վերաբերիլը: Ո՛չ անպայման Գալուստ Կիւլպենկեանին:

⁵⁴ Ճէվահիրճեան ընթացք տալով առաջարկին, 19 Սեպտեմբեր 1913 թուակիրով մը Գահիրէ, Շադոյեան աւագ քահանայէն եւ Քաղաքական Ժողովէն պիտի խնդրէր փութով հանգանակութեան մը ձեռնարկել եւ հասոյթը պատրիարքարան ուղարկել (Աւագեան Գ., 160–161): Այդ խնդրանքն արդիւնք տուած չըլլալով, Չաւէն պատրիարք 27 Նոյեմբեր 1913 թուակիրով Գահիրէի Քաղաքական Ժողովին պիտի յայտնէր թէ Ապահովութեան Յանձնաժողովն արդէն կուտակած էր շուրջ հազար ոսկիի պարտք մը, իր հերթին նշելով անյապաղ հանգանակութեան մը ձեռնարկելու անհրաժեշտութիւնը (նոյն, 162–163):

⁵⁵ 4/17 Սեպտեմբեր 1913-ին Պալաքեանի ուղղուած նամակին պատճենին չենք հանդիպած: Պերլինի Հայկական Մասնախումբի նախագահ Գրինֆիլտի ուղղուած նոյն թուակիր նամակով Ճէվահիրճեան կ'առաջարկէր Ապահովութեան Յանձնաժողովի նախորդ անդամներէն Պալաքեան վարդապետին աշխատակցութիւնը մասնախումբին գործունէութեան՝ պատրիարքարանին կողմէ: Այդ նամակն իր շահեկանութեան համար կը ներկայացնենք որպէս Յաւելուած 15:

⁵⁶ Ատենագրողն անուշադրաբար արձանագրած է Օգոստոս:

ցուցած ըլլալով՝ տեսնուած էր Թալաաթ բէյի հետ: Թիւրքերը նոյն ցանկութիւնը յայտնած էին անոր եւս, ինչ որ ասկէ առաջ 1–2 ազգայիններու: Հալանեանը շատ վերապահ գտնուած է եւ յայտնած թէ մինչեւ որ կօնկրէտ [= որոշակի] եւ շօշափելի առաջարկներ չընեն (թիւրքերը) ինքը չը պիտի յանձն առնէր միջնորդի դեր կատարել⁵⁷:

Երկրորդ տեսակցութեան մէջ, Հալանեանը պարզած էր անոնց մեր պահանջներու ամենէն էական կէտերը, որոնք ընդհանրապէս շատ վերապահօրէն ընդունուած էին թիւրքերու կողմէ (տես com[p]te-rendu-ներու տետր⁵⁸):

Այս անգամ Հալանեանը այս մասին տեղեկութիւններ տալով հրահանգ ուզած էր:

Ժողովը կրկին անգամ շեշտելու հարկ զգաց թէ Հալանեանը իր անձնական հանգամանքովը միայն կը տեսնուի եւ իր տեսակցութիւնները բանակցութեանց ոչ մէկ կերպարանք ունին. Ապահովութեան Յանձնաժողովը միայն գիտակ է այդ տեսակցութեանց եւ անուղղակի կը թելադրէ Հալանեանին ըսելու այս անգամ ա.- որ Հայկ. Հարցը միջազգայնութիւնէն հանել մեր ձեռքը չէ եւ անկարելի է: Բայց միջազգայնութեան միայն նուազագոյն ձեւը պահելու կողմնակից ենք եւ այդ ալ կը համարենք ընդհ. կառավարչին եւրոպակ. պետութեանց համաձայնութեամբ ընտրուելու մէջ, որ կրնայ թիւրքերու amour propre [= ինքնասիրութիւնը] չը վիրաւորելու ձեռով խմբագրուի: Գ.- Հայերը վերջնապէս կը պահանջեն կէս առ կէսի մասնակցութիւնը:

2.- Պալագեան վարդապետ Բերինէն քանի մը հարցեր տուած էր Եւրոպիոյ Պատուիրակութեան կողմէ պետութեանց Note մը տալու, Բաշայի Պետերսպուրգ այցելելու, թիւրքաց դեսպանի հետ տեսնուելու եւայլն մասին: Ապահով. Յանձնաժողովը արդէն նախատեսած ըլլալով հարցերը նախապէս գրած էր Պատուիրակութեան: Պալագեանին եւս համառօտ կերպով գրուեցաւ⁵⁹:

3.- Յանձնաժողովի գանձապահը պատրաստած էր մէկ տարուան հաշուեկշիռը, որ վաւերացուեցաւ: Այս առթիւ, մեր դրամական անձուկ վիճակի մասին եւս նորէն խորհուեցաւ եւ նոր միջոց մը եւս աւելցուեցաւ նախորդ նիստի մէջ տրուած որոշումներու վրայ: Նոր պատրիարքի⁶⁰ գալէն վերջ, պատրիարքական գիրերով դրամ խնդրուի արտասահմանի եւ Թիւրքիոյ գանձաւան քաղաքներու հարուստ ազգայիններէ: Ժողովը այս առաջարկն ալ ընդունեց եւ տեղեկագրուեցաւ Վարչութեան:

Հին ստատիստիկներու ընդօրինակութեան խնդիրը յետաձգուեցաւ դրամական անձուկ վիճակին պատճառով:

⁵⁷ Ազգային երեսփոխան Պետրոս Հալանեան, որ նաեւ օսմանեան խորհրդարանի հայ երեսփոխաններէն մէկն էր, անդամ էր Իթթիհատի կամ Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կուսակցութեան: Ան շրջան մը մաս կազմած էր կուսակցութեան կեդրոնական յանձնաժողովին (*Հայաստանի*, 198: Հատորին մէջ Հալանեանի մականունը դարձած է Հայաջան:):

⁵⁸ Նշեալ տետրին չենք հանդիպած մեր ասքէ անցուցած դիւանաթուղթերուն մէջ:

⁵⁹ Տես Յաւելուածներ 16 եւ 17:

⁶⁰ Նոր պատրիարքը պիտի ըլլար Զաւէն Արք. Տէր Եղիայեանը: Ընտրուած ըլլալով 30 Օգոստոս/12 Սեպտեմբեր 1913-ին, երբ կը գտնուէր Տիգրանակերտ առաջնորդական պաշտօնով, ան Պոլիս պիտի հասնէր երկար ճամբորդութենէ մը ետք եւ իր սահմանադրական ուխտը Ազգային Ընդհանուր Ժողովի 8/21 Նոյեմբեր 1913-ի նիստի ընթացքին կատարելէ ետք, պաշտօնապէս ձեռք պիտի առնէր պատրիարքարանին գործերը:

4.- Գերման դեսպ[անատունեն] անպաշտօն կերպով դիմած էին մեզ առաջարկելով իրենց նիւթական աջակցութիւնը հայ դպրոցներուն: Այս առթիւ կ'առաջարկէին որ երկու ներկայացուցիչ Պատրիարքարանը եւ երկու ներկայաց[ուցիչ] Միացեալ Ընկ[երութիւնը]⁶¹ տրամադրէին իրենց երկու ներկայ[ացուցիչներու] հետ յանձնաժողով մը կազմելով գերմանացիներու աջակցութեան ձեւը որոշելու եւ մշակելու համար:

Ժողովը ընտրեց այդ պաշտօնին համար երկու գերմանագէտ ազգայիններ⁶²:

Ժողովը տեղեկացաւ նաեւ թէ նոյնպիսի դիմումներ եղած են մեզ ֆրանսացիներու եւ ռուսներու կողմէ: Այդ գործերով զբաղող անձերու ընտրութիւնն եւս յետաձգուեցաւ յաջորդ նիստին:

9/22 Սեպտ.

Խորհրդ. եւ Ապահ. Յանձ. Նիստ

Ժամանակը ուշ ըլլալով կարդացուեցաւ Ապահով. Յանձ. ընդարձակ տեղեկագիրը գործին նորագոյն շրջանին վերաբերող⁶³:

Որոշուեցաւ սպասել ռուս դեսպանին շարունակուող դիմումներու արդիւնքին, գերմ. դեսպանի Բերլինէն պահանջած հրահանգներուն եւ Նուպար Բաշայի Բերլին այցելութեան հետեւանքներուն (քանի մ'օրէն պիտի մեկնէր Բարիզէն):

⁶¹ Պաշտօնական անունով՝ Միացեալ Ընկերութիւնը Հայոց: Այս կրթական եւ բարեգործական կազմակերպութիւնը հիմնուել է 1 Յունիս 1880-ին Պոլիս, մինչ այդ իրարմէ անջատ գործող Արարատեան, Դպրոցասիրաց-Արեւելեան եւ Կիլիկեան նոյնանպատակ միութիւններուն միաձուլումով եւ հիմնադրման թուականէն իսկ վայելելով հովանաւորութիւնը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութեան: Իր գործունէութեան ամենատեղուն եւ ամենաընդարձակ շրջանին, ընկերութիւնը հոգացել է ութ տասնեակէ աւելի կրթարան, մինչեւ Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքին պայմաններու քերումով իր դպրիլը գործելէ:

⁶² Աստուածատուր Խաչատրեանի ստորագրութեամբ 26 Սեպտեմբեր 1913-ին Ղալաթիոյ մէջ գրուած տեղեկագրի մը հիման վրայ կրնանք ըսել թէ այդ երկու ազգայիններն էին բանասէրներ Յակոբ Թովմեանն ու Ա. Խաչատրեանն ինք: 25 Սեպտեմբեր/8 Հոկտեմբեր 1913-ին կայացած հանդիպման վերաբերող տեղեկագրին համար տեսնել Յաւելուած 18:

⁶³ Դիւանաթուղթերուն մէջ չենք հանդիպած նշեալ տեղեկագրին: Այլուր հանդիպած ենք 5/18 Սեպտեմբեր 1913 թուակիր տեղեկագրի մը, որ թարգմանուած է ֆրանսերէնէ «Տեղեկագիր Ազգային Պաշտպանութեան Քոմիթէին Ուղղեալ Առ Բարձրաշնորհ Գաբրիէլ Եպիսկ. Ճէվահիրճեան, Պատրիարքական Տեղապահ» խորագրով (տես Յաւելուած 19): Հակառակ խորագրին շփոթեցուցիչ ըլլալուն, վստահութեամբ կրնանք ըսել թէ ա՛յս է ատենագրութեան մէջ ակնարկուած տեղեկագիրը եւ «Ազգային Պաշտպանութեան Քոմիթէ»ն պարզապէս Ապահովութեան Յանձնաժողովն է:

[Սեպտ.]⁶⁴ 12/25 Սեպտ.

Ապահով. Վարչ. եւ Խորհրդ. Յանձն. Նիստ

Ժողովը մեծամասնությամբ չունենալով կարդացուեցան Բաշայէն եկած նոր նամակները, Բերլին երթալու հեռագիրը, ինչպէս նաեւ տեղեկութիւն տրուեցաւ այն Note-ի մասին որ պատրաստած էր Բաշան Պ. Յիմմերմանի տալով: Սոյն Note-ի մասին քանի մը դիտողութիւններ կատարուած ըլլալով մեր կողմէ, գրուեցաւ Բաշային⁶⁵:

Հալանդանը տեսնուած եւ յայտնած էր Թալաաթ թէյին մեր որոշումները:

Թալաաթը յայտնած էր ի պատասխանի թէ չը պիտի կրնան համաձայնիլ ուրեմն: Սակայն երբ Հալանդան էֆ.ն երկու ժամ տեւող իր բացատրութիւնները եւ փաստեր տուած էր մեր պահանջները փաստաբանող, Թալաաթը ժամանակ ուզած էր պատասխանելու:

Հալանդանը, ասկէ առաջ, թիւրք բարձրաստիճան անձէ մը, որ անպայման ազդեցութիւն ունի պետական գործերու մէջ (անունը չը յայտնեց) թելադրուած էր նոր ֆօրմիլ [= բանաձեւ] մը առաջարկել ընդհ. կառավարչի եւրոպակ. պետութեանց համաձայնութեամբ ընտրելու համար, հետեւեալ կերպով «Օսմ. կառավարութիւնը ընդհ. քննիչներու պաշտօնին համար երկու եւրոպացիներ կ'ուզէ Մեծ Պետութիւններէ»։ ասով փրկուած կ'ըլլայ թիւրք կառավարութեան պրետսիժը [= արժանապատուութիւնը] եւ հաւանաբար ընդունին ըսած է ան:

Հալանդանը այս ֆօրմիլը յայտնած է Թալաաթին, որ վերապահութեամբ ընդունած է:

Թիւրքերու հետ առ այժմ այսքանը խօսելով բաւարար համարուեցաւ եւ որոշուեցաւ սպասել առ այժմ⁶⁶:

⁶⁴ Ատենագրողն այստեղ եւս անուշադրաբար արձանագրած է Օգոստոս:

⁶⁵ Տես Յաւելուած 20: Նուպար Յիմմերմանի (Arthur Zimmermann) հետ իր ունեցած հանդիպումը նկարագրած է Արշարունիի ուղղուած 14/27 Օգոստոս 1913 թուակիր ընդարձակ նամակին մէջ (Հովսէփյան, 41–46): Ան Յիմմերմանի յայտնած է թէ ռուսերու ներկայացուցած ծրագիրը հայկական է եւպէս, Ռուսաստան պարզապէս զայն ներկայացնելու նախաձեռնութիւնն ստանձնած է ի տարբերութիւն այլ պետութիւններու անտարբերութեան. թէ հայերը բնաւ նպատակ չունին Ռուսիոյ շահերուն ծառայելու եւ խնդրոյ առարկայ շրջաններուն մէջ բնակող հայերը պարզապէս կը փափաքին օսմանցի մնալ եւ բարենորոգում կը պահանջեն առանց ինքնավարութեան կամ բաժանման նպատակ հետապնդելու: Նուպար գերմանական կասկածները ջրելու եւ ի բացակայութեան բարենորոգումներու՝ յուսահատական արարքներու տեղի չտալու անհրաժեշտութիւնը շեշտելու համար նոյնիսկ կը նշէ թէ հայ եկեղեցական իշխանութիւնները առաջքը առած էին Յունաստանի միջամտութեամբ Կիլիկիոյ մէջ անցնող գարնան խռովութիւն առաջ բերելու ջանքին, եւայլն: Նուպար ընդհանուր առմամբ բաւական գոհացուցիչ նկատած է իր այցելութեան արդիւնքը՝ դատելով Յիմմերմանի այն խօսքէն, թէ Նուպարի այցելութեամբ համոզուած է որ հայերը «ո՛չ ինքնավարութիւն եւ ո՛չ ալ [Ռուսիոյ] միացում կ'ուզեն, այլ ազդեցիկ բարեկարգութիւն՝ հակակշիռով»:

⁶⁶ Թալաաթի հետ Հալանդանի հանդիպման մասին Ճէվահիրճեան կարգ մը տեղեկութիւններ

[Սեպտ.]⁶⁷ 10/23 Սեպ.ին Պ. Մանտելշտամը տեսած էր մեր պատուիրակը եւ գերման տեսակետները իրենց հետ հաշտեցնելու ֆորմիւլներ առաջարկած էր en gros ligne [= ընդհանուր գիծերու մէջ] հետեւեալ երկու կէտերու մէջ.

ա.- Ընդհ. կառավարչի պետութեանց համաձայնութեան կէտը այսպէս բարեփոխել «Էնսպեքթօն Ժէնէռալները [= ընդհանուր քննիչները] պետութեանց կողմէ recommander կ'ըլլան [= կը յանձնարարուին]».

բ.- Ընդհ. կառավարչի attribution-ներու [= իրաւունքներու] մասին.- «Inspect[eur] Gén[éraux]-ներն» իրենք կ'անուանեն բոլոր պաշտօնեաները, բայց իրատեով [= հրովարտակով կամ սուլթանին կամքով] ցարդ անուանուող պաշտօնեաներ, ընտրելէ վերջը, դարձեալ իրատէի պիտի ենթարկեն»⁶⁸:

Այս մասին ժողովը, մեծամասնութիւն չունենալով, բաւականացաւ միայն նախնական խորհրդակցութեամբ եւ յանձնարարուեցաւ մեր պատուիրակին թուղթի վրայ ֆորմիւլէ ընել տալ [= բանաձեւել] անոր վրայ խորհրդակցելու համար:

Պ. Մանտելշտամը յայտնած է թէ իրենք կը հաւանին նաեւ, որ բացի դեսպաններու կօնտրօլէն, տեղական հիւպատոսներու միջոցով եւս գործադրութի կօնտրօլը՝ տեղի վրայ:

- Բաշան թելադրած էր մեզ տեսնուելու ֆրանս. դեսպան Պ. Պօնբառի հետ, որպէսզի վերջինս երկաթուղիներու իրենց ստանալիք cession-ներու [= առանձնաշնորհեալ արտօնութիւններու] մէջ Հայկ. Բարեկարգութեան խնդիր իբրեւ պայման դրուի⁶⁹:

Այս մասին յարմար համարուեցաւ առնել ռուս դեսպանի խորհուրդը: (Դեսպանը աւելորդ գտաւ):

Սեպտ. 26[/Հոկտ. 9] 1913
Ապահով. Խորհրդ. եւ Վարչ. Յանձնաժ.

Յանձնաժողովները հրաւիրուած էին խորհրդակցելու մեր Գործին ներկայ վիճակին մասին: Թէ՛ այստեղ՝ ռուս դեսպ[անը] եւ թէ՛ Նուպար Բաշան Բերլինէն եւ Բարիզէն իր գրուած նամակներէն (Պ. Բիշօնի եւ Ռօզէնպէշկի հետ ունեցած իր

տուած է Պօղոս Նուպարի իր 11/24 Սեպտեմբեր 1913 թուակիրին մէջ (Յաւելուած 20):

⁶⁷ Բնագրին մէջ՝ Օգոստոս: Նախորդին նման՝ թիւրիմացութիւն ատենագրողին կողմէ:

⁶⁸ Նոյն ամսուն Ռուսիոյ եւ Գերմանիոյ կողմէ Բ. Դրան յանձնուած յուշագրին բնագիրը կը տրուի Յաւելուած 21-ով:

⁶⁹ Նուպար նկատի ունենալով որ Թուրքիա Փրանսայի պարտական է, կը գտնէր թէ այդ պարտքը Փրանսայի կողմէ կրնայ գործածուիլ իբրեւ ազդեցիկ ճնշամիջոց՝ ոչ միայն երկաթուղիներու կապակցութեամբ արտօնութիւններ կամ զիջումներ ձեռք բերելու, այլ նաեւ բարենորոգումներու խնդրով տեսակէտ պարտադրելու, եթէ, անշուշտ, Փրանսա հաւանէր հայկական շահերը ընդելուզել այդ կարգի բանակցութիւններու (Պօղոսեան, 69):

տեսակցությունները⁷⁰) կը հետեւէր, որ ռուս-գերմ. համաձայնությունն մը գոյանալու վրայ է – եթէ ցարդ դեռ գոյացած չէ–: Ծրագրին ընդի. կետերու շուրջ առ այժմ ընդի. համաձայնությունն մը գոյություն ունի, բայց որոշ համաձայնությունը ծրագրին հինգ էական կետերուն շուրջ կը թուի ըլլալ, որոնց երեքը միայն վիճելի էին եւ սակայն բարեփոխումներով ընդունուած կ'երեւին ռուս-գերմաններէն:

Ներկայ վիճակին մասին կարդացուեցաւ հետեւեալ գեկուցումը (Ապահով. քարտուղարէ պատրաստուած):

Վիճելի մնացած երեք կետերու մասին ռուս-գերմ[ան] իրաւախոհութեան այսօրուան վիճակը.

I Խնդիր

Մեր նախնական առաջարկը.– Հայկ. Վիլայէթները մէկի վերածելու մեր առաջարկին Բ.

Դուռը եւ գերմ. դեսպանը ներկայացուցին հակառաջարկ – պահել ներկայ վիլայէթները եւ վերածել զանոնք միայն երկու քննչական շրջանի (secteur):

Ռուսերը ընդդիմությունէ վերջը, զիջեցին վեց վիլայէթները երկուքի վերածելու, բաժանումը կատարելով հիւսիսէն հարաւ:

Գերմանները պահ մը ընդունիլ ձեւացուցին եւ վերջէն կրկին պնդեցին երկու secteur-ի վրայ:

Այսօր.– Ռուսաց-գերմ[աններու] մէջ կը թուի թէ համաձայնությունն գոյացած է պահել վիլայէթները, կցել անոնց եւ Տրապիզոնը եւ 7 վիլայէթները վերածել երկու քննչական շրջանի, բաժնելով արեւելքէն արեւմուտք (I sect. – Սվազ, Էրզրում, Տրապիզոն. II sect. – Վան, Բիթլիս, Տիգրանակ[երտ] եւ Խարբերդ): (Այս մտքով արտայայտուած են ֆրանս. եւ գերմ. արտաք. գործ. նախարարությունները):

Նախատեսելով այսպիսի ձեւակերպումը, Պ. Մանտէլշտամը մեզի հարցուցած էր թէ այդ պարագային ձեռնադրու է երկու secteur-ի համար պահանջել երկու նահանգային ժողով եւ ջնջել իւրաքանչիւր նահանգին մէջ եղած նահանգ. ժողովները:

II Խնդիր

Մեր նախնական առաջարկը.– Մէկ ընդի. կառավարիչ՝ անուանուած սուլթանէն համաձայնութեամբ եւրոպակ. պետութեանց:

Բ. Դուռ եւ Գերմ. դեսպանը կ'առաջարկէին ընդի. երկու քննիչներ անուանուած միայն սուլթանէն (պետութեանց համաձայնությունը չընդունելով):

Ռուսները զիջում մը ըրին ընդունելով երկու ընդի. քննիչներ (inspecteur général), բայց պահանջեցին որ անպայման ան անուանուի պետութեանց համաձայնութեամբ:

⁷⁰ Stephen Pichon, Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարար: Ռոզենպերկ (Frederic-Hans von Rosenberg) տուեալ շրջանին Գերմանիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան մէջ կը գործէր որպէս միջազգային օրէնքի գծով խորհրդական: Յիշեալին հետ հանդիպման մասին զադափար մը կու տայ Յաւելուած 19-ին աւելցուած նամակը, գոր Ճէվահիրճեան ուղղած է Նուպարի:

Այսօր.- Գերմանացիները զիջեցին եւ հետեւեալ միջին ֆօրմիւլ մը ընդունելի կը նկատուի երկու կողմէն.- Պետութիւնները կը յանձնարարեն (կամ կը ներկայացնեն) երկու եւրոպացի ընդհ. քննիչներ, որ կ'անուանէ Բ. Դուռը: Իւրաքանչիւր 5 տարին անգամ մը նոյն ձեւով պիտի անուանուին քննիչները:

III Խնդիր

Մեր նախնական առաջարկը.- Ընդհ. կառավարիչը իրաւունք ունի ընտրելու եւ հրաժարեցնելու վարչական եւ դատական բոլոր պաշտօնեաներ[ն] անխտիր:

Բ. Դուռը եւ Գերմ. կը համաձայնին որ քննիչները պաշտօնանկ ընեն բոլոր պաշտօնեաները, բայց վալիները եւ իրատեով նշանակուող միւս պաշտօնեաներ նոյն ձեւով պիտի անուանուին:

Գերմանացիները վերջէն նոր զիջում մը ըրին այս պայմանը ընդունելով միայն վալիի համար:

Այսօր.- Ռուսները եւ գերմ. համաձայնած կը թուին հետեւեալ ֆօրմիւլի վրայ.- Ընդհ. քննիչները իրաւունք ունին ընտրելու եւ հրաժարեցնելու բոլոր պաշտօնեաները բացի այն պաշտօնեաներու ընտրութենէն, որոնք ցարդ իրատեով կ'անուանուին: Այնպիսիներ կ'առաջարկուին ընդհ. քննիչներու կողմէ եւ կ'ենթարկուին իրատեի (զանոնք հրաժարեցնելու սակայն իրաւունք ունին ընդհ. քննիչները): Ռուս եւ գերմ. համաձայնած են ընդհ. քննիչներու տալու գործադիր իշխանութեան լայն իրաւասութիւններ⁷¹:

*

Հայկ. պահանջները Բ. Դռան ընդունիլ պարտադրելու իբր գործնական միջոց Պ. Մանտելշտամը մեր կարծիքը ուզած էր հետեւեալ ձեւի նկատմամբ. Բ. Դռան ներկայացնել նախ մեր պահանջներու էն էական մասերը, այսինքն 5 կէտեր/secteur-ներու, ընդհ. քննիչներու, անոնց իրաւասութեան, կէս առ կէսի եւ կօնտրօլի, որոնք անմիջապէս գործադրելի ըլլալով, անոնց ընդունուիլը Բ. Դռան կողմէ ի վիճակի է ապահովելու Հայկ. Բարենորոգումները: Այս կէտերը ընդունիլ տալէ վերջ գործադրութեան դնել եւ միեւնոյն ժամանակ միւս երկու կէտերու շուրջ բանակցութիւններ սկսիլ:

*

Վիճաբանութեան դրուեցաւ երկու խնդիր.

I- Ընդունի՞լ բարեփոխուած վերի երեք յօդուածները թե՞ նոր դիմում մը ընել պահանջելով վեց նահանգները գոնէ երկուքի վերածել եւ Տրապիզոնը Հայկ. Վիլայեթներու չը կցել:

II- Բ. Դռան ընդունիլ տալու Պ. Մանտելշտամի առաջարկած ձեւը յարմար կը նկատուի՞:

Ժողովականներու մէջ երկու տարբեր հոսանքներ կային: Առաջինը, որ փոքրամասնութիւնն էր, անգործնական եւ միանգամայն ազգի շահերուն վնասակար կը գտնար մեր երկար ամիսներու ջանքերու շնորհիւ եւ անուղղակի կերպով մեր թելադրութեանց արդիւնք եղող սոյն յօդուածներու ներկայ բարեփոխումներու դէմ բողոքել:

⁷¹ Տեսնել Յաւելուած 20-ի բնագրին վերաբերող ծանօթագրութիւնը:

Ատով խր[տ]չեցրած կ'ըլլանք ռուսներն եւ գերմ[ան]ները եւ պատճառ կ'ըլլանք նոր ձգձգումներու, մինչդեռ ժամ առաջ հարկ է որ վերջ տրուի ծրագրի շուրջ եղած քանակցութեանց:

Երկրորդ հոսանքը դիմումը ռուսաց եւ գերմ. դեսպանին անհրաժեշտ կը համարէր միայն վիլայէթներու պահպանման եւ մանաւանդ Տրապիզոնի կցման մասին, որ խիստ վնասակար պիտի ըլլար մեզի՝ ջնջելով Հայկ. Բարենորոգմանց ինքնութիւնը եւ 1 միլիոնէ աւելի մահմետական տարր մտցնելով հայկ. նահանգներու մէջ:

Երկար եւ շատ բուռն վիճաբանութիւններէ վերջ, առանց եզրակացութեան մը յանգելու, ժողովը ցրուեցաւ:

Սեպտ 30/13 Հոկտ.

Ապահով. Յանձնժ.

(հրաւիրուած Խորհրդ. Յանձնաժողովէն] 1 հոգի եկած էր)

Շարունակութիւն անցեալ ժողովի խնդրին:

Նոր վիճաբանութեան եզրակացութիւնը հետեւեալն է.

1.- Ռուս դեսպ[անատան] մեր միջնորդին առաջարկել տեսնելու Պ. Մանտէշտամին եւ տեղեկութիւններ խնդր[ելու] վերջին 10–15 օրուան անցուդարձերէն (ռուս-գերմ. դեսպ. համաձայնութիւն⁷², բարեփոխումներ ծրագրի մէջ, Բ. Դռան մօտ քանակցութիւն եւայլն):

2.- Սպասել Նուպար Բաշայի նամակին իր Բերլին 3-րդ անգամ այցելութեան առթիւ, ըստ այնմ յատուկ պատուիրակութեամբ մը դիմում կատարել ռուս եւ գերմ. դեսպաններուն աղաչելով, որ Տրապիզոնը դուրս թողուի Հայկ. Բարեկարգութեանց շրջանէն եւ վիլայէթները ջնջուին:

Հոկտ. 10/2[3] Հոկտ.⁷³

Խառն Ժողով

Այս ժողովը զեկուցումներու յատկացումը էր⁷⁴:

⁷² Տես Յաւելուած 21: Մեր թարգմանութեամբ ներկայացուած յաւելումին տարբերակին համար տեսնել՝ Աւագեան Ս., 60:

⁷³ Հին տոմարէն նորի սխալ փոխարկումի հետեւանքով ատենագրութեան մէջ նշուած է 21՝ 23-ի փոխարէն:

⁷⁴ Չեկուցումներուն մաս կազմած պէտք է ըլլան Հալաճեանի կողմէ տրուած տեղեկութիւններ, որոնց եւ այլ հարցերու մասին գաղափար մը կու տայ տեղապահի փոխանորդ Փերտահճեանի 8/21 Հոկտեմբեր թուակիրը՝ ուղղուած Նուպարի (տես Յաւելուած 22):

Չեկուցում տրուեցաւ Պ. Լը-Տու'ի⁷⁵ եւ ռուս դեսպանի հետ եղած տեսակցութեանց [մասին]: Կարդացուեցաւ նաեւ Պօղոս Բաշայի սպասուած նամակը Պ. Սագոնօֆի եւ Բիշօնի հետ եղած տեսակցութեանց [վերաբերեալ]⁷⁶:

Ներկայ վիճակին մասին խորհրդակցելու եւ մեր դիրքը որոշելու համար յատուկ նիստ մը նշանակուեցաւ ամսոյս 14/27-ին:

Հոկտ. 26[/Նոյ. 8]

Խառն Ժողով

2–3 անգամ Ապահով[ութեան] մանաւանդ խորհրդարանական [յանձնաժողովի] անդամները նիստի ապարդիւն հրաւիրելէ վերջ, այսօր ոչ լիազումար նիստ մը կազմուեցաւ:

Քննուեցաւ ռուս եւ գերման դեսպաններու կողմէ մշակուած եւ Բ. Դռան ներկայացուած վեց կէտերէ բաղկացած ծրագիրը եւ Սատրազամի բերանացի ըրած առաջարկները:

Չեկուցում տրուեցաւ նաեւ Խալիլ պէյի (պետակ. խորհրդի նախագահ) հետ անդամակիցներէն մէկուն տեսակցութեանը մասին⁷⁷:

Ժողովը վեց կէտեր պարունակող ծրագրի քննութիւնէն վերջ, այն եզրակացութեան եկաւ, որ այլ եւս այս կէտերէն աւելի զիջում ընելու անկարող ենք. ի հարկին, թիւրք կառավարութեան միայն կրնանք հասկցնել, որ եթէ միւս կէտերը անոր կողմէ ընդունուին, կօնտրօլի յատուկ յօդուածը – որ մեզի համար իրական նշանակութենէ զուրկ ըլլալով, իրապէս կօնտրօլը կը պարունակ[ու]էր յօդ. I-ի եւ II-ի մէջ – կրնանք դուրս թողուլ⁷⁸:

⁷⁵ Alphonse Ledoulx, Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանատան առաջին թարգման:

⁷⁶ Սագոնովի եւ Փիշոնի հետ իր հանդիպումներու ընթացքին Նուպար առաւելաբար կը շեշտէր Թուրքիոյ առեւտրական գործարքներուն վրայ հարկերը բարձրացնելու եւ ունեցած պարտքերուն դիմաց տնտեսական ճնշումներ բանեցնելու միջոցով հայկական բարենորոգումներու խնդրով զիջումներ ձեռք բերելու անհրաժեշտութիւնը: Սագոնով պատասխանած էր թէ իր երկիրն արդէն կատարած էր կարելին եւ խոստացած էր Փիշոնի հետ հանդիպման ընթացքին արծարծել հարցը՝ ֆրանսական ճնշում մը աւելի գործնական համարելով: Փիշոն, իր հերթին, Նուպարի հետ հանդիպման ընթացքին նշած էր թէ Ֆրանսա, առանց միւս մեծ տէրութիւններուն աջակցութեան, անգործնական կը նկատէր այդպիսի ճնշում մը (Պօղոսեան, 69–70): Նուպար Սագոնովի եւ Փիշոնի հետ իր հանդիպումներուն մասին առանձնաբար 18 Հոկտեմբեր 1913-ին տեղեկագրած է նաեւ Գէորգ Ե.ի (Հովսէփյան, 54–56): Նուպարի ուղարկուած պատասխան նամակին համար տեսնել Յաւելուած 24:

⁷⁷ Գրիգոր Չօհրապի հետ տեղի ունեցած այս հանդիպման տեղեկատուութեան մասին տեսնել Յաւելուած 25:

⁷⁸ Հակակշռի խնդրին վերաբերող ակնարկեալ առաջին երկու յօդուածներով համապա-

Քննուեցաւ նաեւ այն հարցը թէ դեսպաններու դիմումներուն ուժ տալու համար պէտք չէ՞ր արդեօք անպաշտօն տեսակցութիւններ ունենալ միջնորդը ըլլալու դեսպաններու եւ թիւրք վարիչ շրջանակներու, համոզելով թիւրքերը եւ լուսաբանելով մեր պահանջները՝ ընդունելութիւնը դիւրացնելու համար: Ըսուեցաւ նաեւ, որ այդ տեսակցութիւնները անպաշտօն ըլլալէ զատ, պէտք էր որ [իրենց] առանցք ունենալին] այն ուղղութիւնը որուն ցարդ հետեւած էինք – մեր հարցը միջազգայնութենէ չը հանել եւ բարենորոգումները կատարել տալ անոնց երաշխաւորութեամբ եւ միջոցաւ:

Այս սկզբունքին համաձայն գտնուեցան բոլոր ժողովականները, բայց հարցին վերջնական որոշումը յետաձգուեցաւ լիազումար նիստի մը եւ քանի մը դեսպաններու հետ ունենալիք նոր տեսակցութեանց արդիւնքին:

31 Հոկտ. [/13 Նոյեմբեր] 913

Ապահով. Խորհրդ. եւ Վարչ. Յանձ. Նիստ

Ռուս դեսպանը Բ. Դռան մէկ *contre-proposition*-ի [= հակառաջարկի] հիման վրայ (որ դրկած էր դեսպաններուն ի պատասխան վեց կէտերէ բաղկացած առաջարկներուն)⁷⁹, երկու ձեւի նոր առաջարկներ պատրաստած էր եւրոպացի *conseillers*-ներ [=

տասխանաբար կը նշուէր թէ՛ ա.) Բարձր Դուռը Տէրութիւններէն կը խնդրէ յանձնարարել երկու Ընդհանուր Զննիչ Արեւելեան Անատոլիոյ երկու շրջաններուն համար՝ 5 տարուան պայմանագիր կնքելով անոնց հետ եւ միաժամանակ որոշելով Տէրութիւններու օգնութեան դիմել երբ պայմանագրերուն տւելողութիւնն աւարտի. բ.) Բարձր Դուռը կ'ընդունի թէ այս երկու քննիչներն իրաւունք ունին գլխաւոր պաշտօնեաներն ու դատաւորները ներկայացնելու սուլթանի կառավարութեան նշանակման, ինչպէս նաեւ նշանակելու այլ պաշտօնեաներ եւ ազատօրէն ու առանց բացառութեան պաշտօնէ արձակելու պատկան շրջաններու բոլոր պաշտօնեաները: Վեց կէտանի ծանուցագրին ամբողջութեան համար տեսնել Փափագեան, 588:

⁷⁹ Թուրքիոյ վարչապետին կողմէ 13/26 Հոկտեմբերին ռուս դեսպանին ներկայացուածը կէտերէն իւրաքանչիւրին համար հակառաջարկ ընդգրկելու փոխարէն, «սկզբունքային հաղորդագրութիւն» մըն էր այն մասին, թէ Թուրքիա վճռած է բարենորոգումներ կատարել՝ դիմելով մեն պետութիւններու բարոյական եւ տնտեսական օժանդակութեան եւ անոնցմէ խնդրելով «անձնաւորութիւններ, որոնց անհատական աջակցութեան կարիքը կը զգայ»: Տը Կիրսի հետ հանդիպման ընթացքին վարչապետը կը պարզէ թէ Թուրքիոյ խնդրածը ո'չ թէ ընդհանուր վերահսկիչներ են, այլ՝ վերահսկիչներու համար խորհրդականներ, որոնք ունենան լիակատար իրաւունք եւ վերահսկիչները պարզապէս կատարեն անոնց խորհուրդները (Աւագեան Ս., 64–65): Վարչապետը 25 Հոկտեմբեր/7 Նոյեմբերին տը Կիրսի կը յանձնէ հինգ կէտերէ բաղկացեալ հակառաջարկ մը ծանօթ վեց կէտերուն դիմաց: Հոն անընդունելիօրէն ուշագրաւը այն կէտն էր, որու համաձայն ընդհանուր վերահսկիչներու եւ խորհրդականներու միջեւ տարակարծութիւններու պարագային, նախարարներու խորհուրդը կամ Բ. Դուռը ինք պիտի արձակէր վեճի մը վերջնական վճիռը: Ի պատասխան, տը Կիրս կը ներկայացնէ վերամշակեալ վեց կէտանի ծրագիր մը, որ նոյնպէս չէր կրնար

խորհրդականներ] նշանակելու հիման վրայ. դեսպանը մեզի դրկած էր, մեր թելադրությունները եւ կարծիքը առնելու համար:

Ժողովը մէկ կողմէ քննութեան [ենթարկեց]⁸⁰ զանոնք, որոշելով մեր դիտողութիւնները յայտնել դեսպանին. բայց միւս կողմէ որոշեց պնդել վեց կէտերու վրայ իբրեւ նուազագոյնը մեր պահանջներուն, յայտնելով թէ իր՝ մեր քննութեան յանձնած այս երկու ձեւի առաջարկները մեր բաղձանքները չեն գոհացներ:

Դեսպանի երկու ձեւի առաջարկութիւնը քննելու եւ ըստ այնմ սրբագրութիւններ մտցնելու պարտականութիւնը յանձնուեցաւ չորս անդամակիցներու:

գոհացուցիչ ըլլալ, թէւ ան կը տրամադրէր թէ խնդրոյ առարկայ տարակարծութիւնները Բ. Դուռը կը վճռէ դեսպանատուներու հետ համաձայնաբար:

Այս անգործնական ծրագիրներուն մասին Փեթերսպուրկէն իրաւամբ դիտել կը տրուէր թէ վերատեսուչ-խորհրդական վեճերը կրնային պատահիլ շատ յաճախ եւ դեսպանատուներու միջեւ համերաշխութեան հաստատումը դիւրին չըլլալով, Բ. Դուռը ի չիք կրնար դարձնել նշանակութիւնը այլապէս բարենորոգման երաշխիք ըլլալու սահմանուած որւէ պաշտօնական յանձնառութեան (անդ, 71–73): Բոլոր խնդրոյ առարկայ տարբերակներուն մէջ անադարտ կը մնային ընտրեալ ժողովներու մէջ իսլամներու եւ քրիստոնեաներու հաւասարութեան եւ պաշտօններու բաշխման կապակցութեամբ հաւասարութեան պահապանման կէտերը: Այս ուղղութեամբ բանակցութիւնները շարունակուելով պիտի յանգեցնէին մշակմանը 16 կէտերէ բաղկացեալ յուշագրի մը, զոր տը Կիրս Սագոնովին պիտի դրկէր 2/15 Նոյեմբերին (անդ, 75–77): Ապահովութեան Խորհուրդի պատուիրակներու հանդիպումներուն յատկացուած արձանագրութիւններու՝ առաջին էջը բացակայող տետրին առաջին արձանագրութիւնը որոշապէս ամփոփումն է տը Կիրսի հետ հին տոմարով Հոկտեմբեր 23-էն ետք եւ 31-էն առաջ տեղի ունեցած հանդիպման, ուր դեսպանը պատրիարքարանի պատուիրակներուն յանձնած է «երկու ձեւի նոր առաջարկները» եւ ջրած է ռուսական դիտաւորութիւններու նկատմամբ հայոց մօտ ծագած կասկածները, ընդգծելով թէ հայկական հարցը ռուսական արտաքին քաղաքականութեան մաս կը կազմէ եւ վստահեցնելով թէ բարենորոգումներու խնդիրը, թէւ դանդաղ եւ դժուարութիւններու բաղխելով, որոշ յաջողութիւններ արձանագրած է: Հանդիպման ընթացքին ան կ'ըսէ. «Դուք մենք յաջողութիւն մը կը համարէք Խալիլ բէյի հաւանութիւնը եւրոպացի inspecteurներու մասին, պայմանով որ պետութիւնները զայն պաշտօնապէս յանձնարարելու իրաւունք չունենան: Այդ առաջարկութիւնը ասկէ 15 օր առաջ Խալիլ բէյը ինձի ըրած էր: Բայց ես մերժեցի, որովհետեւ այդ ձեւի մէջ առնուելիք inspect. gén. ... երկրորդական պետութեան մը պիտի պատկանի, այդպիսով թիւրք կառավարութիւնը ուզած վայրկեանին պիտի կրնայ ճամբու դնել...»: Արձանագրութեան աւարտին նշուած է. «Մեր տպաւորութիւնը այն է, որ դեսպանը շատ գեղեցիկ կերպով ուսումնասիրած է հայկ. դատը եւ միակ ձեռնհասը պաշտպանելու զայն: Մեր տպաւորութիւնը միխթարական էր, չծածկեցինք դեսպանէն մեր կազդուրումը իր յայտարարութեանց համար եւ շնորհակալ եղանք» (ԳՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, արձանագրութիւններու տետր Ճ, 2–10):

⁸⁰ Բնագրին մէջ՝ *ձեռնարկեց*:

9/[22] Նոյեմբ. 1913

Ապահով. Խորհրդ. եւ Վարչ. Յանձ. Նիստ

Սրբազան Պատր[իարքին] նախագահութեամբ⁸¹

Ձեկուցումներ եղան մեր գործին վերջին փուլերու մասին ի տեղեկութիւն բացակայ անդամներու եւ Սրբազ[ան] Պատրիարքի, որ առաջին անգամ ներկայ կը գտնուէր ժողովին:

Ռուս դեսպանի առաջարկութիւնները քննող յանձնաժողովը տեղեկացուց թէ ինքը, նախ քան դեսպանին մեր դիտողութիւնները յայտնել[ը], առաջարկած է[ր]⁸² Սատրա-
զամէն պահանջել իր բերանացի խոստումներու ճշգրիտ գրաւոր արտայայտութիւնը, քանի որ գրաւորը բացարձակապէս հակառակ էր անոր: Դեսպանը Սատրազամին յայտնած էր այս առաջարկը եւ վերջինս իր ձեռքով երկու կարեւոր արձանագրու-
թիւններ մտցուցած էր իրենց contre-propos[ition]-ի մէջ 1.- Conseiller-ներն եւրոպացի պետութիւններէ ուզել եւ 2.- Կոնֆլիկտի [= վեճի կամ հակադիր տեսակետներու բախման] պարագային, որոշ ժամանակամիջոցէ մը վերջ, conseiller-ի կարծիքին գերակշռութիւն տալ եւ Կոնֆլիկտ դեսպաններու հաճութեամբ լուծել. սակայն այս վերջին պայմանը գաղտնի պիտի մնար: Յանձնաժողովը յայտնեց նաեւ, որ դեսպանը խիստ ստիպո-
ղական հանգամանք մը տալով ասոր, 2-3 անգամ մեզի կը դիմէ պատասխանը ուզելու: Արդէն ժողովը արտօնութիւն տուած ըլլալով պէտք եղած սրբագրութիւնները կատա-
րելէ վերջ ներկայացնել դեսպանին, յանձնաժողովը յանձնած էր զայն: Ազգ. Պատուի-
րակութեան կարծիքն եւս առնելու համար, գրուած էր Վսեմ. Փաշային եւ հեռագրով պատասխանը խնդրուած, որ եկած էր սրբագրուած առաջարկները դեսպանին յանձնուելէ վերջ եւ այդ պատասխանը, որ համաձայն էր նաեւ մեր տրամադրութեանց, իսկոյն հաղորդուած էր դեսպանին:

Ապա կարդացուեցան յանձնաժողովի պատրաստած ռուս դեսպանի մշակած առաջարկներու սրբագրութիւնները, որ նոր projet-ի [= նախագիծի կամ ծրագրի] մը ձեւը ստացած էին:

Այս մասին ժողովականներու կարծիքը առնուեցաւ եւ, բացի մէկ ժողովականէ (Հմ. Ու.⁸³) միւս բոլոր անդամները, նաեւ Ս. Պատրիարքը, [նշեցին] որ պատրաստուած աշխատութիւնը՝ ի նկատի առնելով ներկայ քաղաք. պայմանները եւ Թիւրքիոյ տրա-
մադրութիւնները, թէեւ չի կրնար բոլորովին գոհացնել հայոց պահանջները, սակայն առ այժմ պիտի գոհանալ. եւ նոյնիսկ կասկած յայտնուեցաւ թէ թիւրք կառավա-
րութիւնը պիտի ընդդիմանայ նաեւ ասոր:

Անդամներէն մէկը այս առթիւ ըսաւ, որ դեսպանը մեր այս առաջարկութիւնները

⁸¹ Ինչպէս նշուած էր, 9/22 Նոյեմբերին նորընտիր պատրիարք Չաւէն Տէր Եղիայեան իր սահմանադրական ուխտը կատարած էր Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի նիստի ընթացքին, որով, ըստ Ազգային Սահմանադրութեան տրամադրութիւններուն, օրինապէս կը ճանչցուէր նախագահ նոյն ժողովին եւ անկէ բխած բոլոր մարմիններուն:

⁸² Բնագրին մէջ՝ *էին անոր*:

⁸³ Ազգային Ժողովի երեսփոխան, իրաւաբան Հմայեակ Ուղուրլեան:

թելն ընդունած էր, սակայն իր կողմէ եւս պիտի սրբագրեր եւ այնպէս յանձնէր առանց նախօրօք մեր համաձայնութիւնը ստանալու անոր վերջնական ձեւի մասին⁸⁴:

Կարդացուեցաւ նաեւ Նուպար Բաշայի գեկուցումը (Նոյ 12) Պ. Քօքովցէվի հետ իր ունեցած տեսակցութեան մասին⁸⁵:

⁸⁴ Անտեղի պիտի չըլլայ նշել թէ նոյն շրջանին ռուս դեսպանը ռուսելթրքական տնտեսական խնդիրներով զբաղած ըլլալով, հայոց մօտ առաջացած էին կասկածներ ռուսերու դիտաւորութեան իսկութեան շուրջ: Այդ առումով յատկանշական է Ճէվահիրճեանի ստորագրութեամբ Նուպարի ուղղուած 3/16 Նոյեմբեր թուակիրը, ուր, Մանտէլշթամէն իմանալէ ետք թէ տը Կիրս բանակցութիւններով զբաղած ըլլալով, «չի կրնար միեւնոյն ժամանակ հայկ. պահանջումները յառաջ քշել», հետեւեալ ձեւով կը ներկայացուէր հայոց տազնապը. «... Կը տրամադրուինք մտածելու, որ Թիւրքիան այս անգամ եւս ճարպիկ գտնուելով, իր հին եղանակը ձեռք առած է - կաշառել պետութիւնները մոռցնել տալու համար իրեն հաճելի չեղող պահանջումները: Նա, եթէ կրցաւ չեզոքացնել Անգլիան, չեզոքացնելու վրայ է Փրանսան, ինչո՞ւ չպիտի կարենայ նոյն ձեւով չեզոքացնել նաեւ Ռուսիան: Տնտեսական ընթացիկ բանակցութիւնները լրագիրներէ կը տեղեկանանք, որ 4% մաքսատուրքի յաւելման եւ երկաթուղային հարցերու շուրջ է. եթէ Ռուսիան տրամադիր է 4% յաւելման համաձայնի, ի՞նչ փոխարինութիւն խոստացուած է անոր, արդեօք Բ. Դուռը չէ՞ առաջարկած նաեւ հրաժարիլ հայկ. խնդրէն, ատոր համար փոխարինութիւն մը եւս խոստանալով. չէ՞ որ անցեալի մէջ ալ, մեր դժբաղդ խնդիրը, նոյն խրտուիլակի դերն է կատարեր այս կամ այն պետութեան համար: Այս դառն խոհեր եւ ենթադրութիւնները կը բղիխն նոյն անյայտութիւնէն, որուն մէջ կը գտնուինք ներկայիս եւ այն խիստ խորհրդաւոր եւ վերապահ շարժումներէն, որ կը նկատենք մեզի հանդէպ ռուս դեսպանատան մէջ, թէն գերմաններն ալ նոյն դիրքին մէջ են...» (ԴՏԴ, տուփ 3, թղթապանակ 2, նամակատետր Ճ, 45-46):

⁸⁵ Ռուսաստանի վարչապետը՝ Զոքովցէվ (Vladimir Kokovtsov կամ Kokovtsev), ֆրանսական Le Temps թերթին շնորհուած հարցազրոյցով մը մտահոգութիւն պատճառած էր Նուպարի եւ այլոց: Առ այդ, Տօքթ. Գօնապըլըզեան ստորագրութիւնը կրող եւ 19 Նոյեմբեր 1913 թուակիր վաւերագրի մը մէջ, որ խորագրուած է «Հայկական Գաւառներու Բարենորոգումները. Շահեկան Տեսակցութիւն Մը Պօղոս Նուպար Փաշայի Հետ», կը կարդանք թէ Նուպարի հարցման պատասխանելով, Զոքովցէվ ըսած է. «Իմ յայտարարութիւններս սխալ մեկնուած էին եւ այնպէս կը հասկցուէր որ Հայաստան մտցուելիք բարենորոգումները իբր թէ ստիպողական բնոյթ ունեցած չըլլային. մինչդեռ ես պարզապէս թուրք եւ հելլէն ձգտումին ակնարկել ուզած էի եւ առաջնութիւնը անոր տուած, ինչ որ խաղաղութեամբ կարգադրուեցաւ:

«Գալով հայկական գաւառներու բարեկարգումներուն, իմ պատկանած կառավարութիւնս այդ խնդրոյն մէջ նախաքայլը առաւ, ինչ որ անվիճելի ապացոյց մ'է թէ անոր անհրաժեշտութեանը կատարելապէս համոզում գոյացուցած է եւ ամէն ժամանակէ աւելի հիմա է որ յարմար առիթը համարած է տարիներէ ի վեր ձգուած այսքան կարեւոր խնդրոյ մը կարգադրութեանը համար, որուն ամբողջովին համամիտ են նաեւ միւս բոլոր մեծ տէրութիւնները: ...

«Այդ բարենորոգումները ստիպողական են թէ՛ Ասիական Թուրքիոյ հողային ամբողջութեանը պահպանման համար, որուն ջերմապէս փափաքելու բազմաթիւ պատճառներ ունի Ռուսիա, թէ՛ Եւրոպայի խաղաղութեանը տեսականութեան համար եւ թէ՛ հայ ժողովուրդին

Որոշուեցաւ քանի մը օրէն լիազումար նիստ ունենալ ճշտելու համար մեր քաղաքականութիւնը այսուհետեւ հանդէպ եւրոպակ. պետութեանց եւ գլխաւորապէս հանդէպ օսմանեան կառավարութեան:

13/26 Նոյ. 913

Խորհրդ. եւ Վարչ. Ապահով. Յանձ.

Նախագահ Ս. Պատրիարք

Օրակարգ.- Բարեկարգ[ութեան] խնդրոյն մէջ մեր քաղաքականութիւնը հանդէպ թիւրք կառավ[արութեան].

Կարդացուեցաւ այն Notice confidentielle-ը, որ պիտի տրուէր դեսպաններուն, քացատրոդ թէ Հայաստանի մէջ այժմեան առերեւոյթ խաղաղութիւնը խաբուսիկ է եւ թէ հալածանքները աւելի կազմակերպուած կը շարունակուին: Որոշ սրբագրութիւններէ վերջ որոշուեցաւ յանձնել դեսպաններուն եւ միեւնոյն ժամանակ սակաւաթիւ օրինակներ հանելով, որկէլ Եւրոպա եւ Ռուսաստան պետական եւ քաղաքական շրջանակներու մէջ տարածելու համար⁸⁶:

Ժողովը մեծամասնութիւն չունենալով, մտքերու փոխանակութիւն միայն ունեցաւ օրակարգի խնդրոյն մասին:

Ներկաները հարկ չտեսան նոր փոփոխութիւններ մտցնել մեր քաղաքականութեան մէջ, քանի որ սկիզբէն իսկ թիւրք կառավ. հետ խզման կողմ չենք եղած, բայց, եթէ ուղղակի բանակցութեան մտած չենք, պատճառը այն է, որ առանց եւրոպական կարանտինի [= Երաշխաւորութեան] ոչ մէկ բարենորոգում կրնայ իրականանալ. իսկ այդպիսի կարանտին թիւրք կառավ. բացէ ի բաց կը մերժէ: Պէտք է շարունակել անոնց հետ անպաշտօն տեսակցութիւններ մեր պահանջներու ընդունելութիւնը դիւրացնելու,

անդորրութեան եւ կեանքի, ինչքի ու պատիւին ապահովութեանը համար» (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

⁸⁶ Այս խորհրդապահական նամակին բնագրին չենք հանդիպած: Նուպար անոր պատճենն ստանալէ ետք, 10 Դեկտեմբեր 1913-ին զայն տրամադրելի դարձուցած է Ազի Ֆրանսէզ Կոմիտէի պաշտօնաթերթի պատասխանատու խմբագիր եւ Journal des Débats թերթի դիւանագիտական բաժնի խմբագիր Ռոպէր տը Զէի (Robert de Caix),- որ հետագային բարձր պաշտօններ պիտի վարէր արտաքին գործոց նախարարութեան եւ Միջին Արեւելքի մէջ,- խնդրելով որ նամակին տուեալներն օգտագործէ թերթերուն մէջ, նշելով. «Անիկա ցոյց կու տայ թէ որքա՛ն քիչ վստահութեան միայն արժանի են օսմանեան կառավարութեան վերջին յայտարարութիւնները որոնցմով կը ձգտին հաստատել թէ ամէն բան լաւ կ'ընթանայ հայկական նահանգներուն մէջ: Այնտեղ պիտի տեսնէք թէ հարստահարութիւնները կը շարունակուին ուրիշ ամէն ատենէ աւելի, եւ հողերու յափշտակութիւններն ալ միշտ տեղի կ'ունենան, առանց իշխանութեանց կողմէ ո՛ր եւ է արգելքի հանդիպելու» (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

մեզի վերագրուած քաղաքական նպատակները եւ միտումները հերքելու եւ դիւրացնելու եւրոպական կարանտիի մը հաստատումը:

Միւս կողմէ ներկաները անհրաժեշտ տեսան հայկ. հարցի յաջողութեան համար տեղի չտալ թիւրք կառավարութեան, մամուլի եւ ժողովրդի գրգռումներուն⁸⁷: Պատրիարքարանը իր դիմումներու մէջ մեղմ եւ շրջահայեաց ըլլալ կասկածների տեղի չտալու եւ հայ ժողովրդի գլխուն նոր աղետ մը չբանալու համար:

Ապահով. Խորհրդ. եւ Վարչ. Ժողովներու Նիստ
Նոյեմբ. 25/[Դեկտեմբեր 8], 913⁸⁸

Ժողովը լսեց կարգ մը զեկուցումներ:

Փրանս. ծովային սպայ Պ. Խանգատեան⁸⁹ Բարիզէն նոր եկած ըլլալով զեկուցեց Բարիզի Հայկ. Մասնախմբի⁹⁰ եւ «Comité de l'Asie française-ի»⁹¹ գործունէութեան

⁸⁷ «Թասֆիրը Էֆքեար» թերթի 7/20 Դեկտեմբերի խմբագրականին հետեւեալ հատուածները կը ծառայեն որպէս ճշակ թրքական գրգռութիւններու եւ սպառնալիքներու մասին: «... Եթէ մեր Հայ հայրենակիցներուն տգէտ վարիչները շարունակեն պնդել տակաւին, արդիւնքը այն պիտի ըլլայ որ այլեւս հայկական խնդիր չպիտի մնայ. բայց այս յեղաշրջումը տոսկալի եւ փոթորկալից հետեւանքներ պիտի ունենայ:

«... Ռուսիա ինչո՞ւ համար քաղաքացիական իրաւունքներով չ'օժտեր իր երկրին 30 միլիոն թուրքերն ու իսլամները:

«Փրանսա, որ անասուններու տեղ կը դնէ Թունուզի եւ Ալճերիոյ իսլամները, կը կարծէ թէ Սուրիոյ իսլամները անտարբէ՞ր պիտի մնան այն շահագրգռութեան համար զոր ցոյց տալ կ'երեւայ Սուրիոյ քրիստոնեաներուն նկատմամբ:

«Անգլիա կը հաւատայ թէ իսլամական աշխարհը յաւիտենապէս պիտի տանի՝ Հնդկաստանի եւ Եգիպտոսի մէջ ի գործ դրած հարստահարութեան քաղաքականութիւնը:

«Արդեօք ... աշխարհի մէջ ... 350 միլիոն իսլամները արժէք մը չունի՞ն:

«Ահա՛ հետեւանքը այն դաւադրութիւններուն զորս կը սարքեն Օսմանեան Կայսրութեան դէմ որ իր վրայ կը մարմնացնէ իսլամական խալիֆայութիւնը: Խոհական մարդ մը ... կրնայ նախատեսել թէ ի՞նչ կրնայ դառնալ հայկական խնդիրը» (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

Տեսնել նաեւ Յաւելուած 26-ը ազդեցիկ իթթիհատականի մը սպառնալից ոճին համար:

⁸⁸ Նախորդ ատենագրութեան մէջ հին եւ նոր տոմարներով արձանագրուած թուականը աներկբայ կը դարձնէ թէ այս նիստը նոր տոմարով գումարուած էր 8 Դեկտեմբերին: Հետեւաբար, յաջորդ նիստերուն համար եւս առանց համապատասխան նշումի անհրաժեշտ կը նկատենք անկիւնաւոր փակագծերու մէջ աւելցնել նոր տոմարի համապատասխան ամսաթիւերը:

⁸⁹ Չատիկ Խանգատեան (1886–1980) առաւելաբար յայտնի է իր պատրաստած քարտեզներով եւ իր արժէքաւոր աջակցութիւնն ընծայած է նաեւ հայկական հարցին գծով Ազգային Պատուիրակութեան գործադրած ջանքերուն: Ան Թուրքիա դրկուած էր պաշտօնական առաքելութեամբ՝ որպէս անդամ ֆրանսական քննիչ յանձնախումբի:

մասին: Յայտնեց թե իրենք սերտ յարաբերության մեջ են l'Asie Franc.-ի կոմիտեի հետ, որ կազմուած է Ֆրանսայի ամենանշանաւոր անձերէ General de la Croix-ի նախագահութեան տակ: Անոնց տիկիներն եւս խիստ եռանդուն օժանդակութիւն մը կ'ընծայեն մեր դատին: Նոյն կոմիտեի օնգաններն [= պաշտօնաթերթերն] են «Թան», «Էքօ-տը-Փարի», «Տէքս» եւ այլ կարելոր թերթերը: Շարք մը քօնֆէռանսներ [= համաժողովներ] կազմակերպած են վերոյիշեալ կոմիտէներ եւ կազմակերպուելու վրայ են: Յայտնեց նաեւ թէ Հայաստանի մէջ ֆրանս. երկաթուղիներու ձեռնարկը կը պարտինք Gén. de la Croix-ին, որ այդ գաղափարը պաշտպանած է, թէ այս ամառը Բարիզի մէջ գումարուած⁹² անգղ., ռուս եւ ֆրանս. սպայակոյտի նախագահներու գումարման մէջ երեք պետութիւնները Վօսիօրի մասին վերցուցած են Անգղիոյ veto-ի [= խեցեվճի] իրաւունքը եւ Միջերկրականի մէջ Անգղ. եւ Ֆրանսիոյ շահերը վտանգուած ըլլալով, Ռուսիա խոստացած է անոնց դիւրութիւններ տալ ձգտելով դէպ Աղեքսանդրէի իջնել: Թէ այդ գումարումէն վերջը երեւան եկան Անգղիա Զօվէյթի վրայ իր հովանաւորութեան պահանջով եւ ֆրանսիացիք երկաթուղիներու խնդրով:

Պ. Խանգատեանը ցցուց քարտէզ մը, ուր բացի Պարսկաստանի մէջ անգղ. եւ ռուսական ազդեցութեան շրջանակներու բաժանումէ, բաժնուած էր նաեւ Փոքր Ասիան ռուսական եւ ֆրանսական շրջանակներու, Բաղդադի Գծէն վեր ռուսական եւ ամբողջ հարաւը Ֆրանսիոյ ձգելով: Այդ բաժանումներ իրականութեան մէջ անմիջապէս գործադրել տալու նպատակով Բարիզի հայ մասնախումբը խորհած է խլրտում մը հանել Հայաստանի մէջ, բայց Ֆրանս. Կոմիտէն համամիտ չէ գտնուած:

Թէ ատկէ վերջ Ֆրանս. Կոմիտէն դրաւ կօնտրօլի հարցը. կօնտրօլ մը, որ Փոքր Ասիան երեք շրջանակներու կը բաժնէր եւ վարչական կօնտրօլէ մը աւելի քաղաքական կօնտրօլ մը պիտի ըլլար պետութիւններու աշխարհակալական ձգտումներու համար: Gén. de la Croix երկու ամիս առաջ դիմած է Բիշօնին, որ խոստացած է անոր

⁹⁰ Որպէս հիմնադիր անդամներ իր մէջ Վահան Մալէգեանը, Աւետիս Ահարոնեանը, Ռափայէ Մարկոսեանը, Էտկար Շահինը, Տիգրան Խան Զեյեկեանը, Պօղոս Նուպարի երկու որդիները եւ քանի մը ուրիշներ ընդգրկած Փարիզի Հայկական Մասնախումբին նպատակն էր հայ դատին ի նպաստ քարոզչութիւն կատարել Փարիզի մէջ, յարաբերիլ այլ գաղութներու հայկական մասնախումբներուն հետ եւ Ազգային Պատուիրակութեան գործակցիլ «մշտական համաձայնութեամբ, ըստ այն քաղաքական ծրագրին գոր որդեգրած են ամենայն հայոց հայրապետը, Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանը եւ հայկական պատգամաւորութիւնը [իմա՝ Ազգային Պատուիրակութիւնը]», յանձն առնելով իր գործունէութեան մասին պարբերաբար իրազեկ դարձնել վերջինը: Ան իր առաջին նիստը գումարած էր 5 Փետրուար 1913-ին, ընտրելով հետեւեալ դիւանը՝ Առաքել պէյ Նուպար (ատենապետ), Երուանդ Թնկըր (փոխ-ատենապետ), Պօղոս Էսմէրեան (գանձապահ), Արշակ Չօպանեան (ատենադպիր) եւ Հ. Մարմարեան (օժանդակ ատենադպիր):

⁹¹ Ֆրանսական Ասիոյ Յանձնաժողով. ֆրանսական գաղթատիրութեան զարկ տուող եւ գաղթատիրական հարցերով զբաղող մարմին: Այս մարմինը, ֆրանսական շահերէ մեկնելով, Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքին ալ ցուցաբերած է ասիաբնակ հայոց համակրանքը սիրաշահելու քաղաքականութիւն:

⁹² Ջնջած ենք բնագրին մէջ գտնուող անտեղի է-ն, որ կը յաջորդէ *գումարուած* բային:

Փինանսական ճնշում գործադրելու թիւրքիոյ վրայ եւ թէ Նուպար Բաշային յայտնի է այդ պարագան:

Փրանս. Կոմիտէն յորդորած է խլրտում չը հանել եւ կ'աշխատին Հայկ. ինքնավարութիւն ստեղծել:

Թէ կը դիմեն մեզ, որ արտագաղթը ամէն միջոցներով արգիլենք: Փրանսացիներ դպրոցական մեծ ծրագիրներ ունին Հայաստանի մէջ:

Կը յորդորեն նաեւ պատրաստուիլ ուժեղ կերպով ինքնապաշտպանութեան եւ աշխատիլ լուռ ու մունջ:

Ժողովը շնորհակալութիւն յայտնեց Պ. Խանգատեանին իր զեկուցման համար եւ խնդրեց որ հաղորդէ նաեւ Հայկ. եւ Փրանս. կոմիտէներուն⁹³:

Պ. Խանգատեանէն վերջ զեկուցում մը տրուեցաւ Երկանեան Էֆ.ի⁹⁴ կողմէ, որ ընկերացած էր Ս. Պատրիարքին Թալաաթ բէլին եւ քանի մը դեսպաններու այցելութեան ատեն⁹⁵:

Թալաաթ բէլը առաջարկած էր որ հայերը քանի մը հոգի նշանակեն իրենց հետ բանակցելու հայկ. պահանջներու մասին, խնդրելով որ 2-3 օրէն պատասխանը հաղորդուի իրեն:

3-րդ զեկուցումը կատարուեցաւ Տօթթ. Չավրիէվի կողմէ որ եկած էր Բերլինէն եւ ներկայ գտնուած էր Պօղոս Բաշայի գործունէութեան Բերլինի մէջ:

Ըստ այդ զեկուցման, Բաշան կրցած էր յաջողիլ համոզելու գերմ. արտ. գործ. նախարարի խորհրդական Պ. Յիմերման, որ փոխառութիւն չտրուի թիւրքիոյ: Վերջինս արտօնած էր Նուպար Բաշան յայտարարելու Փրանսայի մէջ, թէ Գերմանիան հաւանաբար մերժէ փոխատուութիւնը: Պ. Յիմերմանը իր ջերմ հաւաստիներ[ը] կրկնած էր Հայկ. պահանջներու գործադրութեան մասին⁹⁶:

Չեկուցումներէ վերջ խորհրդակցութիւններ կատարուեցան Թալաաթ բէլի առաջարկի մասին:

Ընդհ. տրամադրութիւնն այն էր, որ ինչպէս որ մինչեւ այժմ պաշտօնապէս բանակցիլը թիւրքիոյ հետ համարուած է վնասակար մեր հարցի միջազգային հանգամանքի տեսակէտէն – քանի որ կօնտրօլ երբեք չեն ուզեր ընդունիլ – պաշտօնական բանակցութեան մէջ չը մտնել եւ միայն մէկ անգամուան համար ըլլալով այնպիսի պատասխան մը տալ որ այլ եւս շարունակուելու տեղի չը մնայ: Ոմանք կ'առաջարկէին դնել անոնց

⁹³ Որպէս Հայկական Կոմիտէ խօսքը կը վերաբերի Հայկական Մասնախումբին (տես ծանօթագրութիւն թիւ 90), իսկ Փրանսական Կոմիտէն Comité de l'Asie française-ի մէկ ենթամարմինն էր, որուն զբաղումներու առարկան հայկական նահանգներու բարենորոգման հարցն էր:

⁹⁴ Իրաւաբան, Պանտրըմա-Պալքքեսիրէն ընտրուած ազգային երեսփոխան եւ Պոլսոյ Իրաւաբանական Համալսարանի դասախօս Տիրան Երկանեան:

⁹⁵ Թալաաթի հետ կայացած հանդիպման արձանագրութիւնը կը տրուի Յաւելուած 27-ով:

⁹⁶ Իր բազմակողմանի առումներով հետաքրքրական բովանդակութեան համար Յաւելուած 28-ով կու տանք 24 Նոյեմբեր 1913-ին կայացած Յիմերման-Նուպար տեսակցութեան համարատուութիւնը:

առաջ մեր նախկին պահանջներ՝ աւելի տարամերժ երեւնալու համար, որպէսզի հիմ չունենան դեսպաններու բանակցութիւնները ձգձգելու: Ոմանք կը կարծէին որ մեզի չ[են] պատկանիր այդ բանակցութիւններ կամ պատասխաններ, քանի որ Հայկ. Հարցի իրաւատէրը պաշտօնապէս Կաթուղիկոսն է:

Երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ, անհրաժեշտ տեսնուեցաւ առնել այս մասին ուս դեսպանի կարծիքը, ըստ այնմ որոշում մը տալու համար:

Նոյ. 27[/Դեկտ. 10]. նոյն կազմով

Ռուս դեսպանը կը յայտնէր որ պիտի պնդէ վեց կէտերու վրայ եւ նա եւս համամիտ էր բանակցութեան գոյն չտալու:

Ժողով[ն] այս մասին թեր ու դէմ վիճաբանելէ վերջը – բացառութեամբ մէկ հոգիի – հետեւեալ հիմերը որոշեց, որ ձեւակերպուելով հաղորդուեցաւ Ս. Պատրիարքին բերանացի խօսելու համար: Ժողովը բանակցութեան ձեւ տալու կողմնակից չէր.

Յայտնել ա.- որ Գործին տէրը Վեհ. Կաթուղիկոսը ըլլալով, մենք միջամտել չպիտի կարենայինք:

բ.- Այսօր նախարարական խորհրդէն առաջ հաղորդել նախարարին մեր պատասխանը:

Մեր պատասխանը աւելի լայն իմաստով խմբագրուեցաւ եւ Ս. Պատրիարքը նոյն օրն իսկ հաղորդեց Թալաաթ բէյին (տե՛ս compte-rendu-ի II գիրքը)⁹⁷:

Դեկտ. 10[/23], [1]913⁹⁸

Ապահով. Խառն Յանձնաժողովներ

Սատրագամի կողմէ Պօղոս Բաշային եղած Պօլիս գալու հրաւերի մասին արդէն

⁹⁷ Արձանագրութիւններու այս երկրորդ տետրը բարեբախտաբար պահպանուած ըլլալով, կարելի կ'ըլլայ տեղեակ դառնալ 1913-ի Նոյեմբերի վերջերուն եւ յաջորդող քանի մը ամիսներու ընթացքին տեղի ունեցած տեսակցութիւններու մանրամասնութիւններուն: Վերոյիշեալ նոյն Յաւելուած 27-ը կ'ընդգրկէ նաեւ Չաւէն պատրիարքին կողմէ Թալաաթի տրուած պատասխանը:

⁹⁸ Այս նիստէն առաջ Ապահովութեան Յանձնաժողովը պատրաստած է Չաւէն պատրիարքի ուղղուած 4/17 թուակիր տեղեկագիրը՝ բարենորոգումներու հարցի հոլովոյթին մասին: Փափագեան տեղեկագրին անհրաժեշտութիւնը կը բացատրէ Չաւէն պատրիարքի տակաւին անձանօթ ըլլալովը միջավայրին եւ անկեղծ բաղձանքովը՝ «մօտիկէն եւ հիմէն ծանօթանալու իրմէ առաջ տարուած աշխատանքներուն ու անոնց արդիւնքին» (Փափագեան, 263): Տեղեկագիրը կը ներկայացնենք որպէս Յաւելուած 29 իր կարեւորութեանը համար:

մեր համամիտ չլլալը յայտնած էինք 2 օր առաջ ռուս դեսպանատան միջոցով:

Կարդացուեցաւ Պօղոս Բաշայի նամակը այդ հրաւերի մանրամասնութիւնները եւ Սատրազամի հեռագրին պատճեն[ը] պարունակող⁹⁹: Ժողովի ուշադրութիւնը հրաւիրուեցաւ Գերմ. կառավարութեան (մէկ ամիս առաջ) եւ, Սատրազամի հրաւերի առթիւ, ֆրանս. կառավարութեան խորհուրդ[ին վրայ], որպէս զի Բաշան Պօլիս երթայ եւ այս առթիւ խոստացած են իրենց աջակցութիւնը:

Ժողովը այսու հանդերձ համամիտ չը գտնուեցաւ անոր Պօլիս գալուն եւ որոշումը անփոփոխ պահուեցաւ:

Ձեկուցում տրուեցաւ Պետակ. Խորհրդի նախագահ Խալիլ բէյի եւ Չոհրաբ էֆ.ի տեսակցութեան մասին¹⁰⁰: Այս տեսակցութիւնը գիտէր նաեւ ռուսական թարգմանը, որ կասկած յայտնած էր թէ թիւրք կառավարութիւնը ընդունի Inspecteur-ի հրաժարման պարագային, երկրորդ ընտրութիւնը պետութեանց հաճութեամբ կատարելը, որ հաւասարագօր է կօնտրօլին:

Ժողովի քանի մը անդամներ դժգոհութիւն յայտնեցին Խալիլ բէյի տեսակցութենէն անմիջապէս վերջ Ապահով. Յանձ.ի քանի մը անդամներով միայն գումարուելու եւ տրուելիք պատասխանը որոշելու համար. իրենք եւս համամիտ գտնուելով տրուած պատասխանին, դժգոհ մնացին բոլոր անդամներուն հրաւեր ուղղուած չլլալուն համար: Բացատրութիւն տրուեցաւ որ այդ հաւաքումը եղած է միայն լսելու թիւրքերու հետ տեսնուող ազգայիններու զեկուցումները եւ նոր որոշում մը տրուած չէ:

⁹⁹ Վարչապետը 15 Դեկտեմբեր 1913-ին իր հրաւերի հեռագիրը ուղղած էր Փարիզի դեսպանին միջոցով, գրելով. «Կը խնդրեմ Նորին Վսեմութենէդ տեսնել Նուպար Փաշան եւ խնդրել, յանուն ինձի, Կոստանդնուպոլիս գալ որոշ կարևոր հարցեր քննարկելու համար: Ես բացարձակապէս կը փափաքիմ տեսնել զինք և կը խնդրեմ իրմէ Կոստանդնուպոլիս մեկնիլ կարելի եղածին չափ շուտ»: Նուպար, թուրք դեսպանին յայտնելէ ետք թէ պատասխան տալէ առաջ պէտք է հեռագրէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, Փարիզի ռուս դեսպան Իզվոլսքիի միջոցով դիմած էր տը Կիրսի խորհուրդին, ըստ այնմ պատասխան տալու համար: Ապա, 17 Դեկտեմբերին, թուրք դեսպանին յայտնած էր թէ կաթողիկոսն իրեն յիշեցուցած է թէ իրեն վստահուած առաքելութիւնը, սկիզբէն եւեթ, սահմանափակուած էր Եւրոպայով, բացառելով Կոստանդնուպոլիսը, ուր զինք կը ներկայացնէ պատրիարքութիւնը, որուն հետ Բ. Դուռը կրնայ ունենալ իր օգտակար խօսակցութիւնները: Նուպար նաեւ կ'ըսէ թէ կաթողիկոսն իրեն դիտել տուած է թէ բանակցութիւնները պէտք է թողուլ Մեծ Տէրութիւններուն, որոնք համոզուած ըլլալով թէ բարենորոգումները անհրաժեշտ են օսմանեան կայսրութեան ամբողջականութեան պահպանման համար, իրենք ձեռք առած են հարցը՝ ուղղակի վարուելու կառավարութեան հետ: Նուպար քաղաքավարական արտայայտութիւններով փակած էր դեսպանին ուղղուած նամակը՝ խնդրելով արտայայտիչը ըլլալ իր յարգանաց հաւաստիքին (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ): Նուպար կաթողիկոսին անուան օգտագործմամբ իր պատասխանը տալէ ետք, 19 Դեկտեմբերին Գեորգ Ե.ի կը զգացնէ թէ հարկադրաբար դիմած էր խուսափողական այդպիսի հնարքի եւ կ'աւելցնէ թէ կը փութայ եղելութիւնը տեղեկացնել, որպէսզի կաթողիկոսն ըստ այնմ պատասխան բանաձեւէ, եթէ թրքական կառավարութենէն դիմում ստանայ իր Պոլիս այցելութիւնն արտօնելու համար (Հովսեփյան, 64–65):

¹⁰⁰ Տես Յաւելուած 30:

Յետոյ, թիւրքերու կողմէ եկած այս առաջարկներու նկատմամբ, ինչպէս նաեւ մեր դիրքը անոնց հանդէպ որոշելու մասին թեր եւ դէմ երկար վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան:

Մաս մը ժողովականներէ, առանց պետութիւններու բանակցութեանց վնասելու, միջնորդի դեր (թիւրքաց եւ դեսպաններու) ստանձնել եւ համաձայնութեան բերելը օգտակար կը համարէին, քանի որ թիւրքերը շատ նեղ կացութեան մէջ կը գտնուին այս վայրկեանին եւ դիւրին է թերեւս մղել զանոնք նոր զիջումներու. միւս մասը վնասակար կը համարէր խօսիլ անոնց հետ, որ պատրուակ պիտի ըլլար աւելի անհաշտ դիրք բռնելու դեսպաններու առաջարկութեանց հանդէպ. առիթ մը պիտի դառնար ձգձգելու բանակցութիւնները եւ ժամանակ վաստկելու եւ վերջապէս ոչ մէկ հաւատ ունին թէ թիւրքերը անկեղծօրէն պիտի ընդունին եւ գործադրեն ռուս որոշում եւ խիստ վնասակար կը նկատեն նման բանակցութիւններ, որ կրնայ վտանգել մեր հարցին միջազգային հանգամանքը: Կ'առաջարկէին, այդպիսի պարագաներուն պատասխանել անոնց, թէ մեզի հետ խօսելու ոչ մէկ կարիք կայ, մեզի առաջարկածները թող ուղղակի դեսպաններուն առաջարկեն եւ անոնց հետ խօսին: Այսպիսով, եթէ մեր իրական պահանջները չընդունուին, գոնէ անոնք ընդունուած կ'ըլլան առանց մեր հաւանութեան:

Զոհրաբ Էֆ. արդէն հաղորդած էր Խալիլին թէ իրեն հետ խօսիլը անօգուտ կը համարէ, որովհետեւ հայերը ոչ մէկ վստահութիւն ունին այլեւս:

Խալիլը նորէն հրաւիրած է Զոհրաբ Էֆ., որ գացած եւ ժողովի որոշման համաձայն պետք եղածը խօսած էր:

18/[31] Դեկտ. 913

Խառն Յանձնաժողովներու Նիստ

Բ. Դռան պատասխանը գերմ. եւ ռուսական դեսպանին ժողովի վիճաբանութեան նիւթն էր¹⁰¹:

Ժողովը զբաղեցաւ նաեւ երեսփոխաններու եւ ժողովրդի մէջ ծագած այն կասկածներով եւ երկիւղով, որու համաձայն իբր թէ անհատներն անձնական քաղաքականութիւն կը հետապնդեն եւ այսպիսով կը վնասեն դատին:

Այս վերջին կէտի մասին պետք եղած բացատրութիւնները տրուելով, ժողովը մէկ անգամ ընդ միշտ կասկածներ փարատելու նպատակով շեշտեց այն որոշման վրայ, որ Ապահով. Յանձնաժողովը սկիզբէն ի վեր սկզբունք դրած էր, սակայն գործնականին մէջ միշտ չէր կրցած գործադրել, այն է. - դեսպաններու հետ պաշտօնական տեսակցութեանց մէջ մեր ներկայացուցիչները առանձին չը դրկուին, այլ երկու հոգով: Ս. Պատրիարքը իբր պատասխանատու անձն, իր վրայ պիտի կեդրոնացնէ բոլոր յարաբերութիւնները եւ նոյն իսկ ինքը, ի հարկին միայնակ չը պիտի տեսնուի օտար դեսպաններու հետ: Իսկ անպաշտօն տեսակցութիւններ հարկաւ պետք է, սակայն յարաբե-

¹⁰¹ Տես Յաւելուած 31:

րութիւն ունեցող անձերը պետք չէ որ մեր ազգ. քաղաքականութենէն դուրս ելլեն:

Այս խնդիրներու համար քանի որ Ազգ. Ժողովի խմբակցութեանց ներկայացուցիչները պիտի ժողովուին այսօր, շատ կարճ բացատրութիւն մը տալ անոնց եւ ըսիրսաներուն վերջ տալ:

Գալով Բ. Դռան պատասխանին, Ժողովը թէեւ ներքնապէս կ'ընդունի որ եղած այս զիջումները – որ դեսպանները տրամադիր են ընդունիլ – էտապ [= հանգրուան] մը կը համարէ, բայց բողոքողի դերի մէջ պիտի մնանք պաշտօնական յարաբերութեանց մէջ:

Այս առթիւ որոշուեցաւ երկու հոգի որկել ռուս դեսպանին յայտնելու այն բաղձանքը, որ հայերը կը խնդրեն իրմէ պնդելու եւ անխախտ ընդունիլ տալու բարենորոգման միւս բոլոր կէտերը եւ մասնաւորապէս անոնցմէ մէկ քանիներ, որոնք միայն կրնան փոխարինել կօնսորտի մեր նախնական ձեւէն շատ թոյլ ձեւին. կէտերը, որոնք անոր ուշադրութեանը պիտի յանձնուէ[ին] հետեւեալներն էին.-

- 1 Ընդհ. կառավարչին լիազօրութիւնը
- 2 Անոր անկախութիւնը կեդրոնի կառավարութենէն
- 3 Կէս առ կէսի խնդիրը
- 4 Vacance-ի [= պաշտօնի թափուրութեան] պարագային որոշել ժամանակամիջոցը ընդհ. կառավարչի յաջորդի նշանակման համար:

(Այս որոշումը գրաւորապէս հաղորդուեցաւ Ա. թարգմանին՝ դեսպանին հաղորդելու համար):

Որոշուեցաւ այս օրերս (որ ամենէն կրիտիկ եւ լուծման յանգող օրերն են) աւելի [յ]աճախ ժողովներ ընել:

20 Դեկտ. 913 [2 Յունուար 1914]
Ապահով. Երկու Յանձնաժողովներ

ա.- Խալիլ բէշը հրաւիրած էր կրկին Չոհրապ էֆ. եւ յայտնելով թէ իրենք հայերուն զոհացում տալու ուղղութեամբ հողային օրէնք մը պատրաստած են Բարենորոգման Ծրագրին հետ միեւնոյն ժամանակ հրատարակելու համար, բայց նախ քան վաւերացումը անպաշտօն կերպով եւ, առանց հայերու հետ բանակցութեան սկսելու դիտում[ի], կը խնդրէ որ քանի մը հայ մասնագէտներ ծանօթանային անոր եւ իրենց կարծիքը յայտնէին. օրէնքը կը խոստանար որկել Չոհրապ էֆ.ին, որ անոր առաջարկը բերած էր ժողովին¹⁰²:

Ժողովը օրէնքին ծանօթանալու համար – բայց առանց պաշտօնական հանգամանք եւ բանակցութեան ձեւ տալու – որոշեց յանձնարարել առնելու եւ Չոհրապ, Գարայեան եւ Ռ. Փափագեան¹⁰³ էֆ.ներէ յանձնախումբ մը կազմեց, որոնք ծանօթա-

¹⁰² Տես Յաւելուած 32:

¹⁰³ Ազգային երեսփոխան, իրաւաբան Ռուբէն Փափագեան: Ըստ Վահան Փափագեանի՝ ազգական Քաղաքական Ժողովի ատենապետ Ստեփան Գարայեանի (Փափագեան, 219):

նալէ վերջը իրենց դիտողութիւնները պիտի յայտնեն Ապահով. Յանձնաժողովին:
բ.- Անցեալ նիստի մէջ ընդունուած որոշման համաձայն, ռուս դեսպանին ներկայա-
նալու որոշուած անձերը յարմար դատած էին մեր բաղձանքները դեսպանին
հաղորդել գրաւոր ձեւով, որ եւ յանձնուած էր Պ. Թարգմանին նոյն օրը: Ժողովը
իր հաւանութիւնը յայտնեց ասոր:

25 Դեկտ. [7 Յունուար] 914¹⁰⁴
Ապահով. Երկու Յանձնաժողովներ

- I- Չօհրապ էֆ.ն հողային օրէնքը մասնաւոր ձեւով առնելու եւ ծանօթանալու մեր
որոշման չսպասելով, գրաւորապէս յայտնած էր Խալիլ բէյի, թէ մինչեւ այն
վայրկեան «իր բարեկամներէն» պատասխան մը առած չըլլալով, աւելորդ կը
դառնար առնել այլ եւս յիշեալ օրէնքը: Հետեւաբար հողային օրէնքը անծանօթ
մնաց յանձնաժողովին¹⁰⁵:
- II- Չօհրապ էֆ.ի դէմ ժողովրդի եւ ազգային շրջանակներու մէջ խիստ տգեղ եւ
անստոյգ լուրերը մեծ չափով շրջան առած ըլլալով, յիշեալը չէզոքացած էր եւ այլ եւս
ոչ մէկ դեր կ'ուզէր ստանձնել:
- Ի նկատի ունենալով սակայն անոր կատարած կարելոր աշխատութիւնները եւ
գործին հանդէպ ցցուցած անձնութիւնները եւ միւս կողմէ եղած տարաձայնու-
թեանց խիստ վրդովիչ հանգամանքը, ժողովը որոշեց իր անդամներէն երկուքը
դրկել Չօհրապ էֆ.ն համոզելու, որ զայ կրկին աշխատակցելու յանձնաժողովին եւ
իր վստահութիւնը յայտնելու անոր¹⁰⁶:

¹⁰⁴ 1914 տարուան արձանագրութիւնը ատենագրութիւններու տետրին մէջ կը հիմնաւորէ
նախորդ նիստերու նոր-տոմարային թուականներուն առնչութեամբ մեր գործադրած
յաւելադրումը, զոր կը շարունակենք այսուհետեւ եւս:

¹⁰⁵ Տեսնել նաեւ Յաւելուած 32-ի տեղեկատուական բաժնի աւարտին Փափագեանի աւելցու-
ցած նշումը:

¹⁰⁶ Չօհրապ մինչեւ իսկ ստացած էր սպառնագիր: Չօհրապի տարեգրութեան նուիրուած
գիրքին մէջ կը կարդանք. «<[Դեկտեմբերի] նոյն օրերին>- ստանում է սպառնական նամակ
(չի պահպանվել): Ուղարկում է Պատրիարքին:» (Շարուրյան, 421): Այդ սպառնագրին
բնօրինակը կը գտնուի Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանը: «Կարապետ» ստորա-
գրած անձ մը զայն ուղղած է «Անզգայ դաւաճան» Չօհրապի 19 Դեկտեմբեր 1913/1 Յու-
նուար 1914-ին, ըսելով. «Ազգային գործէ անմիջապէս նաեւ ազգային երեսփոխանութենէ
հրաժարէ: Հիմա քեզ հետ անուշութեամբ [կը վարուիմ,] եթէ տեղի չտաս վերջէն.....»:
Վահան Փափագեան արձանագրած է. «Նմոյշ մը հայ ազգի երախտագիտութեանը
հանդէպ իւր գործիչներու» (տես Յաւելուած 33): Կը թուի թէ զրոյցներէն ոմանց մէջ կրնար
ըլլալ ճշմարտութեան հատիկ մը: Այսօրայնեան նշելէ ետք թէ Չօհրապ բարենորոգութիւն-
ներու ծրագրին գծով «կատարեց կարելոր դեր մը, թերեւս փառասիրութենէ մղուած
յանդգնութեամբ մը, ինքզինքն վտանգելով», կ'աւելցնէ. «... բանակցութիւններու միջոցին

III Չեկուցում տրուեցաւ վիճելի մնացած կէտերու մասին եւ յանձնարարուեցաւ, յարաբերութիւն պահող անձերուն, հետապնդելու մեր պահանջները:

26 Դեկտ. [/8 Յունուար]
Ապահով. Երկու Ժողովներ

I- Սատրագամը դեսպանին յանձնած էր նոր contre-proposition մը որ քննուեցաւ ժողովին մէջ: Նոր proposition-ը անբաւարար նկատուեցաւ եւ այս առթիւ որոշուեցաւ notice մը պատրաստել դեսպանատան վերջին առաջարկութիւններէն այլ եւս չը զիջելու խնդրանքով¹⁰⁷:

28 Դեկտ. [/10 Յունուար]
Ապահով. Երկու Ժողովներ

I- Ժողովը այն տպաւորութիւնը ստացած էր, որ Պօլսոյ ռուս դեսպանատունը պետք եղած կորովով չի պաշտպաներ հայկ. պահանջները: Ատոր պատճառ կրնար ըլլալ կամ դեսպանին անձնաւորութիւնը կամ, որ աւելի հաւանական էր, Պետերբուրգէն պետք եղած օժանդակութիւնը եւ կորովը չէր ընծայուեր դեսպանին. եւ միւս կողմէ բանակցութիւններու այս երկարաձգումներն ալ կրնային վնասել արդիւնքին: Այս հիմերու վրայ, առաջարկ եղաւ որ Վսեմ. Պօղոս Բաշային մեր կողմէ խնդրուի երթալ Պետերսպուրգ եւ դրդել աւելի կտրուկ միջոցներ գործածելու. Բերլին ալ հանդիպիլ եւ նոր դիմումներ կատարել արտ. գործ. նախարարութեան, որովհետեւ գերմանական տակտիկը [= ռազմավարութիւնը] այս խնդրոյն մէջ շատ կրաւորական կ'երեւէր եւ թերեւս քաջալերող թրքական ընդդիմութիւնը: Միւս կողմէ դիտել տրուեցաւ որ Բաշայի Պետերսպուրգ երթալը շատ գէշ պիտի ազդէ թիւրքերու վրայ եւ զանոնք պիտի գրգռէ, պիտի արթնցնէ նաեւ գերմ. կառավարութեան կասկածները: Կար նաեւ առաջարկ մը որ կ'ընդունէր Բաշայի Պետերսպուրկ երթալու անհրաժեշտութիւնը եւ աղմուկ եւ գրգռութիւն չը յարուցանելու համար, նախ Վեհ. Կաթողիկոսին այցելել, ապա անցնել Բետերսպուրկ:

Թեր եւ դէմ այս տեսակետները նոյնութեամբ որոշեցինք գրել Վսեմ. Բաշային եւ իր իմաստութեանը թողուլ ռուսակ. մայրաքաղաքը երթալու յարմարութեան մասին:

II- Ռուս դեսպանը արձակուրդով մեկնելու վրայ ըլլալով, կ'ուզէր ժամ առաջ լմնցնել [գործը] նոր զիջումներով: Այս պարագային ժողովը երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ «աւելի լաւ է որ առկախ մնայ խնդիրը մինչեւ իր վերադարձը» արտայայ-

սայթաքողներ եղան»: Ան Չօհրապը կը նկատէ սայթաքողներէն մին, «բարենտաբար թերեւս», յիշատակելով միջադէպ մը (Ալպոյանեան, 211–212):

¹⁰⁷ Տես Յաւելուած 34:

տուողներ եւս եղան: Համակերպի՞լ արդեօք: Համակերպութեան կողմնակիցներ չկային գրեթէ. որոշուեցաւ դիմադրութիւն ցցունել եւ սրբագրել Բ. Դռան վերջին առաջարկները Բաշայի միջոցաւ ուղղակի Պետերսբուրգի մէջ, որովհետեւ դեսպանը տրամադիր չէր երեւնար նոր սրբագրութիւններ ընդունելու:

4[/17] Յունվ.

Ապահով. Երկու Ժողովներ

- I- Պատրաստուեցաւ դեսպանին տրուելիք notice մը, որով [մեր] դժգոհութիւնը կը յայտնուէր Բ. Դռան proposition-ի մասին եւ քանի մը սրբագրութիւններ կ'առաջարկուէր¹⁰⁸:

7[/20] Յունվ.

Ապահով. Երկու Յանձնաժողովներ

- I- Դեսպանատունը մեզ յանձնած էր իրենց եւ Բ. Դռան մէջ երկուստեք ընդունուած կարգ մը կէտեր: Այդ առթիւ դեսպանը պատրիարքարանի պաշտօնական կարծիքը կ'ուզէր (գրաւոր եւ պաշտօնական թղթի վրայ): Կարդացուեցաւ սեւագրութիւնը մեր կողմէ պատրաստուած notice-ին որու մէջ երկուստեք ընդունուած կէտերու առաջին մասի համար կը յայտնէինք մեր համակերպութիւնը եւ կ'առարկէինք երկրորդ մասին համար, խնդրելով որ լուս կ'ելոյր. կատարութիւնը պէտք եղած միջոցներ ձեռք առնէ ապահովելու զանոնք եւ ժամ առաջ լմնցնէ բանակցութիւնները:

Ժողովը ընդունեց պատրաստուած notice[-ը] եւ հետեւեալ օրը երբ ներկայացուցինք, Ա. թարգմանը խնդրեց որ երկրորդ notice-ով մը շատ որոշակի մեր կարծիքը յայտնենք դեռ վիճելի մնացած կէտերու մասին, ինչ որ կատարուեցաւ եւ յանձնուեցաւ առանց ժողովին ներկայացնելու, որովհետեւ անոնց մասին մեր տեսակէտները նախապէս որոշուած էին:

Փափաք յայտնուեցաւ որ պնդուի անպատճառ գոնէ ապահովութեան ուժերու կէս առ կէսի մասին:

Notice[-ը] պիտի յանձնուէր հետեւեալ օրը եւ բերանացի պիտի պարզաբանուէր ապահով. ուժերու կէս առ կէսի, բացի Վան եւ Բիթլիզ ու Էրզրում, միւս նահանգներու մէջ ժողովներու 1/3-ի, Համիտիէներու եւ կրթական խնդրի մասին մեր առաջարկները:

- II- Դեսպանատունը փափաք յայտնած էր, որ այժմէն իսկ ձեռնարկենք պատրաստելու

¹⁰⁸ Տես Յաւելուած 35:

Inspecteur-ներու իրաւասութեանց եւ տրուելիք հրահանգներու ուրուագիծը: Կագ-մուեցաւ յանձնաժողով մը որ պիտի զբաղի անոր պատրաստութեամբ:

10[/23] Յունվ.
Ապահով. Երկու Յանձնաժ.

(Յունվ. 10[/23]-ին Ապահով. Վարչ. Յանձն[նախումբը] Ազգ. Կեդր. Վարչութեան զեկուցումը ըրաւ Հայկ. Հարցի ներկայ վիճակի մասին: Վարչութիւնը իր գոհութիւնը յայտնեց[ը] թախուած աշխատանքին առթիւ եւ յանձնարարեց ժամ առաջ գործնականացման ձգտիլ):

Բանակցութիւններու երկարաձգուելուն առթիւ անդամներէն մէկ քանին վախ կը յայտնէին, որ եթէ դեսպանատունը մղելու ըլլանք աւելի զօրեղ ընդդիմութեան, Բ. Դուռը – շուտով աւելի լաւ պայմաններու մէջ իյնալով – կրնայ volte-face մը ընել: Ժողովը բացարձակ մեծամասնութեամբ որոշեց այլ եւս չը պնդել վերջին մեր առաջարկներու վրայ (1/3-ի եւայլն): Այս տրամադրութեան ուժ տուաւ նաեւ Վսեմ. Բաշայի վերջին վայրկեանին եկած մէկ նամակը, որ նոյնպէս պէտքը ցոյց կուտար ժամ առաջ լմնցնելու խնդիրը ի գին իսկ զիջումներու:

Բայց նախ քան մեր համամտութիւնը դեսպանատանը յայտնելու, [յ]արմար համարուեցաւ մեր երկիւղները յայտնել անոնց եւ հարցնել իրենց կարծիքը:

(Ա. թարգմանը ըսած էր, որ հեռագրած է Պետերսբուրգ եւ պատասխանի կ'սպասուի անկէ եւ թէ 2–3 օր եւս պիտի դիմադրեն):

Յունվ. 14[/27]
Ապահով. Երկու Յանձ.

Ներկայ բարեկարգումներու ամբողջութեան մասին ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր բռնելիք դիրքը – գոհ երեւնանք թէ դժգոհ. ի՞նչ պիտի ըսել հայ ժողովրդին:

Ժողովը կ'ընդունի որ այս բարեկարգումները բոլորովին չ[են] գոհացներ հարկաւ հայ ժողովուրդը, բայց հանգրուան մը կը ծառայ[են] ապագային համար: Պէտք չէ դժգոհութիւններ ցուցական ձեւով արտայայտել, որովհետեւ պիտի զրգոնք թիրքերը մեր դէմ եւ նոր աղէտներու տեղի պիտի տանք եւ միւս կողմէ ջլատենք հայ ժողովրդի ոգին, որ այնքան անհամբերութեամբ մէկ տարիէ աւելի լարուած կերպով կ'սպասէ:

Դիտել տրուեցաւ նաեւ, որ ոեւէ բարենորոգում, որքան ալ լայն ըլլայ, չը պիտի կարենայ օգտակար ըլլալ մեզի, եթէ մեր ազգ. մարմինները այժմէն իսկ պատրաստութիւններ չը տեսնեն անոր գործնականացման դիւրութիւններ ստեղծելու համար (փաստաբաններ, ներկայացուցիչներ, պաշտօնեաներու ցուցակ, երկրի մէջ ազգ. դիւաններու կազմութիւն եւայլն): Այս մասին ժողովի քարտուղարին կողմէ նախագիծ

մը պիտի բերուի ժողովին:

Այս մասին կարդացուեցաւ հայ քաղաք. կուսակցութեանց համերաշխ[ական] ժողովի¹⁰⁹ մէկ գիրը հետեւեալ բովանդակութեամբ, որ իբր բողոք կը յայտնուէր.-

«1. Բարենորոգումներու Ծրագիրը իր էական կէտերուն մէջ չի համապատասխաներ հայ քաղաք. կուսակցութիւններու ակնկալութեանց.

2. Չանդրադառնալ նորէն արդէն համաձայնութիւն կայացած կէտերուն՝ իրրեւ կատարուած իրողութիւն մը:

3. Դեռ առկախ մնացած կէտերու վերաբերմամբ գիշումը նկատել աննպատակայարմար եւ հայերուս կողմանէ եղած առաջարկները (կէս առ կէս՝ 3 նահանգներու մէջ եւ 1/3 մնացած նահանգներու մէջ. ապահով[ական] ուժերը նոյն համեմատութեամբ) համարել վերջնական:

4. Այս եզրակացութիւնը իբր ստիպողական ներկայացնել պատրիարքարանին»:

Յունվ. 12/[25], [1914:

Իսկ պարլամենտական յառաջիկայ ընտրութեանց մասին միջկուսակց. մարմինը հետեւեալ բանաձեւը դրկած էր.- «Մինչեւ բարենորոգումներու մասին այժմ շարունակուող բանակցութեանց ձեւակերպութիւններու պաշտօնական վերջաբանը՝ չը ձեռնարկել պարլամենտական ընտրութիւններու համար ռեւէ բնակցութեան...»¹¹⁰:

¹⁰⁹ 1913-ի Հոկտեմբերին, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Արեւմտեան Բիւրօն, Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցութեան Տանկաստանի Կեդրոնական Վարիչ Մարմինը, Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան Կեդրոնական Ակումբը եւ Վերակազմեալ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնի Վարչութիւնը համերաշխական համաձայնութիւն մը կնքելով սկսած էին գումարել հերթական ժողովներ՝ միասնաբար աշխատելու հայկական բարենորոգումներու իրականացման, ազգային ներկայացուցչական մարմիններու մէջ համաձայնաբար շարժելու եւ օսմանեան ընտրութիւններու, ինչպէս նաեւ խորհրդարանական խնդիրներու կապակցութեամբ համերաշխ ընթացք մը որդեգրելու համար (Լազեան, *Վաւերագրեր*, 141–143: Նաեւ՝ Փամպուքեան, Ժ., 115–116): Նոյն շրջանին համերաշխական տարածուն ոգի մը ստեղծուած էր նոյնիսկ հայ յարանուանութիւններու մօտ: Հայ գիրերու գիւտի 1500-ամեակին եւ տպագրութեան 400-ամեակին ի պատիւ 11/24 Հոկտեմբեր 1913-ին գումարուած Ազգային Ընդհանուր Ժողովի բացառիկ նիստի ատենագրութեան մէջ «Համաձայնութիւն Հայոց եւ Հայ Աւետարանականներու Միջեւ» խորագրեալ առանձին գլուխի մը տակ խումբ մը երեսփոխաններ համոզում կը յայտնէին թէ հասունցած էր պահը ազգին դաւանական բոլոր հատուածներուն գործակցութեան կարելիութեան՝ «ազգային կրթական եւ բարեգործական բոլոր խնդիրներուն մէջ», իւրաքանչիւր հատուած կամ յարանուանութիւն պահելով հանդերձ իր կրօնական-վարչային ինքնուրունութիւնն ու անկախութիւնը, եւ կ'առաջարկէին կոչ ընել բոլոր յարանուանութիւններուն, որ վերոնշեալ յիշարժան թուականներուն տօնախմբութիւնը խորհրդանշան մը ըլլայ «դէպի համազգային միութիւն առաջնորդող նուիրական զաղափարին», համախմբուելու «Սահմանադրութեամբ նուիրագործուած մեր ներքին ինքնավարութեան շուրջ, միացեալ ուժերով բեղմնաւորելու համար այն պատմական դերը, որուն սահմանուած է հայ ժողովուրդը իր քաղաքակրթական կոչումին մէջ» (էջ 12):

¹¹⁰ Այս պահանջը կը հիմնաւորուէր մէկ կողմէ այն պատճառաբանութեամբ թէ Բ. Դուռը կրնար նման որեւէ բանակցութիւն շահագործել՝ զայն իրրեւ հայելթրքական իրերհասկա-

Յունվ. 19[/Փետր. 1-ի] Նիսս

Սագոնովեն սպասուած պատասխանը եկած էր. կը հրամայէր պնդել $\frac{1}{2}$ էրգրում եւ $\frac{1}{3}$ միւս 4 վիլայէթներու մէջ¹¹¹: Ա. թարգմանը անկարելի կը տեսնէր այլեւս պնդել եւ ընդունիլ տալ եւ երկարաձգումը վնասակար կը համարէր¹¹²: Այս մասին հեռագրեցինք Բաշային:

Փետրվ. 3[/16]

Ապահով. Խորհրդ. եւ Վարչ. Յանձնաժ.

Համաձայնագրի *parafé* [= ստորագրութեան նշանը դրուած] ըլլալու մասին գեկուցում տրուեցաւ¹¹³: Անդամներէն մէկը հարցուց «Թան» լրագրի մէջ երեւցած այն

ցողութեան ապացոյց ներկայացնելով մեծ պետութիւններն ապակողմնորոշելու համար, իսկ միւս կողմէ՝ ընտրութիւններու համեմատական ներկայացուցչութեան եւ երկրորդ կարգի ընտրելիներն անոնց ազգային պատկանելութեան հաշուառումով իրագործելու սկզբունքներուն անտեսման պատճառով: Միջկուսակցական Մարմինը այս առիթով նաեւ առանձին հաղորդակցութիւն մը ուղղած էր կուսակցական մարմիններուն՝ յորդորելով ձեռնպահ մնալ ամենուր (Փամպուքեան, ԺԱ., 76):

¹¹¹ Խօսքը կը վերաբերի Ընդհանուր Ժողովներու (Մեմլիսի Ումումի) մէջ հայերու համեմատական ներկայացուցչութեան: Սագոնով կը պնդէր Փեթերսպուրկի հայոց թելադրութեամբ, ինչպէս պիտի պարզուէր հետագային:

¹¹² Այդ օրերուն Նուպար Փարիզի մէջ հերթական հանդիպումներ կ'ունենար տը Կիրսի հետ եւ Պոլսոյ մէջ ռուսական դեսպանատան գործերը կը վարէր Կուլքեիչ (Konstantin Gulkevich): Այդ հանդիպումներու արձանագրութիւններէն կը պարզուի հետեւեալը.- Պատրիարքարանը հեռագրով Նուպարի կը հաղորդէ թէ թուրքերը վեճի առարկայ կ'ետերու մասին «աւելի պատշաճ բանաձեւ» մը ընդունած ըլլալով, հայկական կողմը որոշած է իսկոյն համաձայնութեան գալ եւ այդ մտադրութիւնը հաղորդուած է Փեթերսպուրկ: Տը Կիրս ալ հեռագիր կը ստանայ Պոլսոյ ռուսական դեսպանատան հաւատարմատար Կուլքեիչէ, որ կը յայտնէ թէ թուրքերը նոր փոփոխութեամբ մը համեմատական ներկայացուցչութեան հարցին գծով առաջարկէր են Սրվազի, Խարբերդի եւ Տիարպէքիի նահանգներուն մէջ իսլամներու համար հիմնուիլ ընտրական ցուցակներու վրայ, իսկ հայոց համար ալ իրենց ազգային իշխանութեանց ցուցակներուն վրայ: Առարկութիւններու պարագային, ընդհանուր քննիչներուն կը ձգուի արդար համեմատութեան մը հաստատումը: Կուլքեիչ այս նկատելով առաւելագոյն զիջում, ինք ալ Փեթերսպուրկ գրած է հրահանգ ստանալու (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

¹¹³ Փրանսերէն բառն այստեղ օգտագործուած կը թուի ըլլալ այն պատճառով որ պատրիարքարանի պատուիրակը երբ 26 Յունուար/8 Փետրուար 1914-ին ներկայացած է ռուսական դեսպանատան առաջին թարգման Մանտէլշթամի, ան յանձնարարած է պատրիարքին յայտնել հետեւեալը. «... համաձայնութիւնը ստորագրուած է արդէն (*être parafé*) Մեծն-Եպարզոսին եւ Կուլքեիչի կողմէ եւ թէ ստորագրուած օրինակները փոխա-

յուրի մասին իբր թե պատրիարքարանի կողմէ կատարուած դիմումին վրայ կատարուած է դեսպաններու զիջումը¹¹⁴: Բացատրութիւն տրուեցաւ թե պատրիարքարանը ոչ մէկ ատեն զիջում ընելու մասին դիմում չէ քրած եւ ընդհակառակն միշտ պնդած է մեր պահանջներու վրայ: Վերջերս միայն Պօղոս Բաշայի կրկնակ հեռագիրներու վրայ, որով համաձայնագրի կնքումը յետաձգելու մէջ մեծ վտանգ կը տեսնէր¹¹⁵, դիմած էինք ռուս դեսպանին խնդրելով որ փութացնեն համաձայնագիրին կնքումը: Դեսպանատունը ըսած է թէ Բետերսբուրգի հայերու նոր դիմումին վրայ է որ իրենց կեդրոնը դեռ նոր զիջումներ ձեռք բերելու կը պնդէ. դեսպանը խորհուրդ տուած էր հեռագրել Բետերսպուրկի հայերուն այլ եւս յետաձգել չը տալ համաձայնագրի կնքումը:

1/3-ին զիջման համաձայնութիւնը տուած էր արդէն դեսպանատունը առանց մեր գիտութեան. կը մնար Էրզրումի մէջ մէկ տարուան համար Մէջլիսի Ումումիի [= Ընդհանուր Ժողովի] մէջ կէս առ կէսի խնդիրը, որուն դեսպանը կարելորութիւն չէր տար քանի որ շատ կարճ միջոցի մը համար էր¹¹⁶:

նակուած են»: Մանտելշթամ թելադրած է ստորագրուած ըլլալու պարագան «գաղտնի պահել եւ յայտնել միայն Ս. Պատրիարքին, որովհետեւ թուրքերը չեն ուզեր միջազգային պայմանագրի կերպարանք տալը յայտարարել: Յանկալի չէ նաեւ իրենց որ հայոց կողմէ տարածուի մամուլի, ժողովրդի եւ մանաւանդ օտար դեսպանատուներու մէջ»: Արձանագրողը կը շարունակէ. «[Մանտելշթամ] Ըսաւ որ այս համաձայնագիրը յանձնարարութիւն [կարդալ՝ յանձնառութիւն- Վ.Դ.] մըն է Ռուսիոյ հանդէպ եւ արդէն երկուստեք ընդունուած կէտերու սկիզբը[ը] քանի մը տող կայ, որով Մեծ Եպարգոսը Ռուսիոյ հանդէպ յանձնառութիւն կը ստանձնէ այդ note-ը, էնապէստօրներու հետ յայտնել մեծ Պետութեանց: Խորհուրդ տուաւ նաեւ [որ] Պօղոս փաշային այս յուրը յայտնող հեռագրին մէջ զգուշաւոր ըլլանք» (ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, արձանագրութիւններու տետր Ճ, 114–115): Այս զգուշացման հետեւելու կարիք չէր մնացած, որովհետեւ թուրքերն իրենք հրատարակած էին համաձայնագիրը:

¹¹⁴ Le Temps եւ Le Débat հրատարակած էին հեռագրեր, որոնց համաձայն Պոլսոյ հայերը կ'ուզէին ժամ առաջ կնքուած տեսնել բարենորոգութեանց համաձայնութիւնը՝ հետազգային գայն կատարելագործելու յոյսով:

¹¹⁵ Նուպար տագնապած էր Թուրքիոյ ելմտական նախարար Ճավիտի կրկին Փարիզն ափ առնելէն եւ ունէր այն մտավախութիւնը թէ ելեմտական ճնշումը կրնար վերջ գտնել ուշ կամ կանուխ, որով Թուրքիա, իրեն անհրաժեշտ փոխառութիւնն ստանալէ ետք, կրնար նուազ զիջող ըլլալ բարենորոգումներու հարցին մէջ (Նուպարի 26 Յունուար 1914 թուակիրէն՝ ուղղուած Չավրիէվի. ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

¹¹⁶ 3 Փետրուար 1913-ին Փարիզի մէջ Նուպար տը Կիրսի հետ ունեցած էր հանդիպում մը, ուր յայտնելէ ետք թէ Բ. Դոմն ընդունած էր Համիտիէ հեծելագունը վերածել պահեստի ձիաւորներու՝ անոնց զէնքերը պահելով զինուորական մթերանոցներու մէջ, եւ թէ նահանգներու հանրային կրթութեան ամսվարկէն ամէն մէկ հասարակութեան բաժինը պիտի որոշուէր ըստ անոր վճարած հանրային կրթութեան տուրքին, աւելցուցած էր թէ այս երկու կէտերն ընդունուած ըլլալով, եւ քանի որ համաձայնուած էր Վան, Պիթիս եւ Էրզրում մենկիսներու մէջ ներկայացուցութեան խնդրով ընդունիլ կէս առ կէսի դրութիւնը՝ եթէ մարդահամար կատարուած չըլլայ մինչեւ տարի մը, անոյժ կը մնար Սըվազի, Խարբեր-

Ժողովը լսեց նաեւ իր յանձնաժողովի պատրաստած ընդհ. քննիչներուն տրուելիք հրահանգներու մէկ նախագիծը, որու պատճէնը դրկուած էր արդէն Պօղոս Բաշային եւ մասնաւոր կերպով յանձնուած էր Պ. Մանտէշտամին անոր կարծիքը ստանալու նպատակով:

Ժողովը ամբողջութեամբ լսեց ընթերցանութիւնը եւ մտքերու փոխանակումներ ունեցաւ անոր մէկ քանի թերութիւններու մասին, որ յանձնուեցաւ յատուկ յանձնաժողովի նկատառման:

Յատուկ յանձնաժողովը սոյն հրահանգը պատրաստած էր հիմ ունենալով ձեռք բերուած ռէֆօռմներու համաձայնագիրը եւ պարզած էր անոր մէկ քանի կէտերը, նաեւ Բ. Դան Յուլիս 1 շրջաբերական-հրահանգները եւ մտցուցած էր անոր մէջ այն կէտերը, որոնք անհրաժեշտ ըլլալով, կրնային հրահանգի մէջ մտնայ: Ժողովը համաձայնեցաւ այս մեթոտին:

17 Փետրվ./[2 Մարտ]
Մեծամասնութիւն չկար:

Հրահանգները վերախմբագրուած ըլլալով՝ կարդացուեցան եւ մաքուր[ի] առնելէ վերջ յարմար տեսնուեցաւ դնել Ս. Պատրիարքի տրամադրութեան տակ ընթացք տալու համար անոր¹¹⁷, քանի որ Վարչութեան հրաժարման հետ կը դադրի այլ եւս Ապահով. Յանձնաժողովի պաշտօնն եւս:¹¹⁸

դի եւ Տիարալեքիի մենիսներուն մէջ հայոց մէկ երրորդի ներկայացուցչութեան հարցը, որուն յամառօրէն կ'ընդդիմանար Թուրքիա՝ պնդելով համեմատական ներկայացուցչութեան տեսակէտին վրայ: Տը Կիրս աննշան կէտ մը նկատած ըլլալով զայն, Նուպար խոստացած էր Փեթերսպուրկի հայոց գրել որ չպնդեն այդ կէտին վրայ, փափաքելով որ ժամ առաջ կնքուի համաձայնութիւնը: Այնուհետեւ, չորս օր անց, 7 Փետրուարին, Նուպար Փարիզի ռուս դեսպան Իզվոլսքիի հետ հանդիպման ընթացքին նշած էր թէ պատրիարքարանն ու ինք համաձայն են որ գիշում կատարուի: Ըստ այնմ Իզվոլսքի Նուպարի թոյլտուութեամբ հեռագրած էր Փեթերսպուրկ (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ): Խնդիրը հարթուած ըլլալով, բարենորոգութիւններու ռուսելթրքական համաձայնագիրը կնքուած էր Փետրուար 8-ին:

¹¹⁷ Պատրիարքարանէն հայկական նահանգներու պատասխանատուներուն դրկուած 5 Յուլիս թուակիրէն կարելի է հետեւցնել թէ վերախմբագրուած հրահանգները իրենց հասցէատէրերուն առաքուած էին որպէս 17 Փետրուար/2 Մարտ թուակիր եւ թէ հրահանգներէն մին կը վերաբերէր պատրաստութեանը պետական պաշտօն ստանձնելու յարմար եւ կարող անձերու ցուցակի մը (Լազեան, *Վաւերագրեր*, 168):

¹¹⁸ Ստեփան Գարաբեանի գլխաւորած Վարչութիւնը (նաեւ ծանօթ որպէս Զաղաքական Ժողով), որ պաշտօնի կոչած էր ատենագրութիւններու այս տեսքին մէջ Ապահովութեան Վարչական Յանձնաժողով անուամբ գործող մարմինը, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի 7/20 Փետրուար 1914-ի նիստին ներկայացուցած էր իր հրաժարականը, որուն ընդունումը, սակայն, բախած էր դժուարութիւններու եւ յետաձգուած՝ յաջորդ նիստին:

1914 Փետրվ. 17[/Մարտ 2]էն վերջ լուծուեցաւ Ապահով. Յանձնաժողովը
Անդամ քարտուղար՝ Վ. Փափագեան

Գրուած երեսները եօթանասուն եւ ինն եւ (79 երես):¹¹⁹

¹¹⁹ Կարմիր տառերով աւելցուած լուսանցքին:

«[Համաձայնագրին կնքումով] ... նոր հորիզոն մը կը բացուէր ազգին առջեւ, որ իրաւունք ունէր յուսալից գեղեցիկ ապագայի մը սպասելու: Սակայն համաձայնութեան կնքումը՝ կարելոր յաջողութիւն մը ըլլալով հանդերձ, ամէն ինչ չէր: Անոր տրամադրութիւնները պէտք էր իրագործել, ինչ որ ոչ նուազ դժուար բան մըն էր, տրուած ըլլալով թրքական կառավարութեան «ի յառաջագունէ» ունեցած անբարեացակամութիւնը եւ ... Երրեակ Համաձայնութեան եւ Երրեակ Չինակցութեան հակամարտութիւնը Հայկական Խնդրոյն մէջ...»:

Չաւէն Արքեպիսկոպոս

«Պատրիարքական Յուշերս», *Գահիրէ*, 1947, էջ 37

«Ըզմեզ օտարը խոցեց,

Խոցեցինք մենք ալ ըզմեզ»:

Վահան Թէքէեան

«Կենդանութիւն Հայրենի» («Սէր», *Փարիզ*, 1933, էջ 11)

1914 JUNE 25

Բացառել եւ հրճնաւէս յձրակել առ անոնք

4. - Հայ ազգի վերին տարիներու պատմությանը, անոր մարտիրոս-
գրությանը, ժգոռաները, քաղաքային հալածանք, քաղցր եւ անոր աների
հետեւանությունը :

Պատճենը, ըստ Յաւելում 38-ի, ընդհանուր քննիչներու հետ տեսակցելիք պատուիրակներուն տրուած Թեյադրութիւններուն:

Վաղորդայն

Ատենագրություններու տետրի աւարտին Փափագեան արձանագրած էր թէ Մարտ 2-էն ետք լուծուած էր Ապահովութեան Յանձնաժողովը: Իր յուշերուն մէջ ան յաւելուածաբար նշած է յանձնաժողովին դէմ ստեղծուած մթնոլորտ մը, ուր այլեւս անկարելի կ'ըլլար աշխատիլ եւ Գրիգոր Դաւիթեանով զլխաւորուած նոր Վարչութիւնն իր ձեռքը կ'առնէր Ապահովութեան Յանձնաժողովին գործերը¹:

Նախ հարկ է նշել թէ, հակառակ 7/20 Փետրուար 1914-ի նիստին «անդառնալի հրաժարական»ի ակնարկութեան, զոր կատարած էր Փափագեան, Ազգային Ժողովը մեծամասնութեամբ մերժած էր ընդունիլ Վարչութեան հրաժարականը: Ընդունումը պիտի կատարուէր 21 Փետրուար/6 Մարտ 1914-ի նիստին, ուր նաեւ պիտի ընտրուէր ապահովութեան մարզին մէջ Վարչութեան գործունէութիւնը քննելու նպատակով խորհրդարանական յանձնաժողով մը. անդամներ՝ Ռուբէն Զարդարեան, Բարսեղ Աւետիսեան, Ներսէս Օհանեան, Եղիշէ Արք. Դուրեան եւ Արշակ Ալայօյանեան²:

Ապա, նոյնպէս հարկ է նշել թէ ստացուած նամակներու ճակտին Չաւէն պատրիարքի անուան սկզբնատառերով ստորագրուած «Ապահովութեան Յանձնաժողովին» մակագրություններ կը յուշեն այդպիսի յանձնաժողովի մը գոյութիւնը: Այդպիսի նամակներէն մին՝ 10 Մարտ 1914 թուակիր, Կարնոյ առաջնորդ Սմբատ Սաստիճեան եպիսկոպոսի ստորագրութեամբ, Բարենորոգումներու ծրագրին հրատարակուած օրինակին վերաբերեալ ուշադրութիւն կը հրաւիրէր զանց առնուած պարագաներու վրայ՝ իրենց «ստիպողական հանգամանքին» համար³: Աւելի ուշ, Ռուսիոյ խորհրդարանի անդամ Միքայէլ Պապաջանեան 11 Յունիս 1914 թուակիր նամակով, ուղղուած Չաւէն պատրիարքի, կը շօշափէ հայկական բարենորոգելի շրջաններու մէջ խորհրդատու իրաւաբաններու գործունէութեան համար ակնկալուող ամալարկի հարցը՝ Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէէն յատկացում ապահովելու համար, եւ կը խնդրէ որ իր հարցերուն պատասխանները Վահան Փափագեանի միջոցով հեռագրուին իրեն⁴:

*

¹ Փափագեան, 266:

² ԱԱԺ, նիստ ԻԷ., 462:

³ Տես Յաւելուած 36:

⁴ ՊՏԴ, Շ266–Շ267:

Համաձայնագրի ստորագրությունն քանի մը օր ետք՝ 11 Փետրուար 1914-ին, Ազգային Պատուիրակութիւնը պիտի գումարէր իր վերջին նիստը⁵ եւ բարենորոգութեան ծրագրին հետեւելու համար Փարիզէն իր մեկնումը յետաձգած Նուպար վերջապէս իր անձնական գործերը կարգի դնելու համար Եգիպտոս մեկնելէ առաջ եւ իր 20 Փետրուար թուակիրով Գէորգ Ե.ի տեղեկագրելէ ետք քննիչներ գտնելու հարցով իր տարած աշխատանքին մասին, 21 Փետրուար թուակիրով պիտի ներկայացնէր իր հրաժարականը⁶:

Նուպարի 1 Մայիս 1914 թուակիրէն, ուղղեալ՝ Գէորգ Ե.-ի, յայտնի կը դառնայ թէ Ամենայն Հայոց Հայրապետը փափաքած է որ Նուպար շարունակէ գործել իբրեւ իր ներկայացուցիչը «բարենորոգումներու կատարեալ յաջողութեան համար»⁷, որով Նուպար քիչ ետք կրկին Եւրոպայի մէջ կը վերսկսի իր գործունէութեան:

*

Պատուիրակութեան, ինչպէս նաեւ բարենորոգման խնդրով Պոլիս թէ այլուր զբաղած օժանդակ կամ գործակից անձերու գործունէութեան երկարաձգումն անհրաժեշտութիւն մըն էր: Ռուսելթըքական համաձայնագիրը պարզապէս սկիզբն էր նոր՝ բարենորոգումներու գործադրութեան հանգրուանին, որ կը պահանջէր հետեւողական աշխատանքով յաղթահարումը խոյժերու, սկսելով քննիչներու ընտրութեան հարցէն⁸:

Համաձայնագրին նախատեսութիւններով կարելի առաւելագոյն արդիւնքի հասնելու նպատակով պատրիարքարանն անմիջապէս շրջաբերականներ եւ հարցարաններ պիտի ուղղէր համապատասխան նահանգներու առաջնորդներուն, ինչպէս ի յայտ կու գայ Յաւելուած 36-ի «Յետ գրութեան» պարբերութենէն եւ անոր կցորդէն:

Ապա, թելադրանքի անսալով, թերեւս նաեւ՝ թելադրանքէն անկախ ու առաջ՝ ինքնաբեր կանխահոգութեամբ, պատրիարքարանն անհրաժեշտ պիտի նկատէր քննիչները լուսաբանելու համար հրահանգներ պատրաստել⁹ եւ նշանակել այդ աշխատանքը կատարելու սահմանուած բանագնացներ յանձինս իր գործունէութիւնը ժամանակաւորապէս դադրեցուցած Ազգային Պատուիրակութեան անդամ անգլիաբնակ Յարութիւն Մօստիչեանի եւ դաշնակցական գործիչ բժիշկ Յակոբ Չավրիէվի, որ առաջին օրէն կարելոր օժանդակութիւն մը ընծայած էր Ապառնովական Յանձնաժողովին՝ Պոլիս, Ռուսաստան թէ այլուր թափառումներով¹⁰:

⁵ ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, Մ753:

⁶ Հովսեփյան, 74–75:

⁷ Նոյն, 78:

⁸ Կատարելի աշխատանքներուն մասին շօշափելի գաղափար մը ունենալու համար տեսնել Յաւելուած 37:

⁹ Տես Յաւելուած 38:

¹⁰ Տես Յաւելուած 39 Ա., Բ. եւ Գ.: Դիտել տանք թէ հանդիպումներէն ոմանց Մօստիչեան պիտի չկարենար մասնակցի, բայց Չավրիէվ իր հետ ունեցած է Արմէն Գարօն Լա Հէյի մէջ: Արմէն Գարօ հոն Վեսթենենքի հետ հանդիպման մասին 27 Ապրիլ 1914-ին Հ. Յ. Դ. Արեւմտեան Բիւրոյին կը գրէ. «Մանրամասնօրէն պարզեցինք իրեն մեր կուսակցութեան դերը այս գործում եւ շեշտեցինք որ առանց մեր աջակցութեան ոչինչ պիտի կարողանայ յաջող-

Էջմիածնայ Մայր Աթոռը պիտի շարունակեր զբաղիլ բարենորոգումներու խնդրով, կատարելով յանձնարարություններ¹¹:

Հայկական նահանգներուն մէջ կոտորածներու վտանգով մէկտեղ պիտի յամենար թրքական նոյն քաղաքականութիւնը, ինչպէս կը պարզեն բազմաթիւ վաւերագրեր, որոնցմէ մէկուն մէջ, ուղարկուած 1 Ապրիլ 1914-ի ժամը 3-ին, կը կարդանք.

«Քիւրտերը այսօր յարձակեցան. [Մուշ] քաղաքին մօտ սոսկալի կռիւ կը մղուի. անիշխանութիւն է. մահու սարսափի տակ ենք. օգնութիւն. պատասխանեցէք:

Սուրէն Վարդապետ [Գալէմեան, առաջնորդ Բաղէշի]
[Տարօնի առաջնորդ] Խարախանեան Եպ.էն եւ Բաղէշի առաջնորդէն ասկէ առաջ եկած հեռագիրները հաղորդուած ըլլալով ռ[ուս] դեսպ[անին] սոյն հեռագիրն իր վրդովիչ պարունակութեան համար յանձնուեցաւ ռ[ուս] եւ գ[երման] դեսպաններու միաժամանակ»¹²:

Հայահալած այդ քաղաքականութիւնը պիտի շարունակուէր նոյնիսկ ընդհանուր քննիչներուն Պոլիս ժամանումէն եւ 9 Մայիս 1914-ին պատրիարքարան ներկայաւալէն¹³ ետք:

Չաւէն պատրիարք Գեորգ Ե.ի պիտի յայտնէր թէ քննիչները միայն մէկ անգամ այցելած էին իրեն եւ պատրիարքարանին կարգադրութեամբ կատարուած լուսաբանական աշխատանքը չէր կրցած մեծ արժէք մը ունենալ, որովհետեւ թրքական կառավարութիւնը քննիչներուն յաջողած էր պարտադրել պայմանագիր մը, որ ունէր խոցելի կողմեր, ինչպէս նաեւ տուած էր հրահանգներ, զորս հարկ էր վերատեսութեան ենթարկել, քանի որ անոնք կը հակասէին ռուսեւթրքական համաձայնագրի ոգիին¹⁴:

ցնել»: Թէ ազգային այլ մարմիններու կողմէ բարենորոգումներու խնդրին առնչութեամբ ընտրուած կամ նշանակուած դաշնակցական գործիչներ յարակցաբար կը գործադրէին կուսակցական հրահանգներ եւ կը հետապնդէին կուսակցական շահեր, բացայայտ կը դառնայ այս նամակով: Ի դէպ, Փամպուքեան Արմէն Գարոյի նամակներու ներածականին մէջ նշած է. «... կուսակցութիւնը Եւրոպա առաքած էր արդէն Արմէն Գարոն (Փաստորմանեան) եւ բժ. Յ. Չաւրեանը՝ նկատի առնուած թեկնածուներուն հանդիպելու եւ զանոնք նախապատրաստելու իրենց ստանձնելիք պաշտօնին» (Փամպուքեան, ԺԱ., 55–57): Մեր ներկայացուցած վաւերագրերուն համաձայն, պատրիարքարանն էր Չաւրիէվի (նաեւ՝ Չաւրեան) առաքելութիւն վստահող հեղինակութիւնը:

¹¹ Տես Յաւելուած 40:

¹² ՊՏԴ, տու.փ 3, թղթապանակ 2, Մ819:

¹³ Տես Յաւելուած 41: Քննիչները Պոլիս ժամանած էին 18 Ապրիլ/1 Մայիս 1914-ին (Փափագեան, 594): Անոնցմէ Վեպթենէնք պատրիարքարանէն մեկնումի պահուն խորհրդաւոր դէմք ստանալով ըսած է. «Խոհեմութիւն, խոհեմութիւն եւ դարձեալ խոհեմութիւն. պէտք չէ դէպքերը հրմշտկել» (Նոյն, 272):

¹⁴ Չաւէն պատրիարքի նամակին համար տեսնել Յաւելուած 42: Բ. Դրան կողմէ 10/23 Մայիս 1914-ին երկու քննիչներու իշխանութեան եւ ձեռնհասութեան մասին տրուած հրահանգին

«Հրահանգներ»-ն դժուար չէր հետեւցնել թէ քննիչներուն վերապահուած էր առկայ օրէնքներն ու սահմանուած հրահանգները հաւատարմօրէն գործադրողի, այլ մարմիններու կողմէ օրէնքներու եւ Համաձայնագրով ընդունուած կէտերու գործադրութեան հսկողի եւ պարբերաբար Բ. Դրան տեղեկագրողի դերը: Նոր օրինագիծերու անհրաժեշտութիւնն զգացուելու պարագային զանոնք Բ. Դրան ներկայացնելու պարագային կամ այլ նախաձեռնութիւններու համար, պայման էր ապահովել կառավարիչներու (վալիներու) համակարծութիւնը, ինչպէս նաեւ վաւերացումը համապատասխան կառավարական մարմիններու: Դիտելի է նաեւ թէ, հակառակ անոր որ երրորդ յօդուածը կը տրամադրէր. «Ընդհանուր Քննիչներն իրենց պատկանող շրջաններուն մէջ պիտի հսկեն [օսմանեան կառավարութեան] վիլայէթներու եւ համայնքներու օրէնքի որոշումներուն գործադրութեան վրայ, ինչպէս նաեւ Կայսրութեան այն բոլոր օրէնքներուն եւ կանոններուն, որոնք կը վերաբերին քաղաքացիական վարչութեան, արդարադատութեան, ոստիկանութեան եւ ոստիկան գործերուն», կառավարութիւնը կրնար որեւէ ժամանակ վիլայէթներու եւ համայնքներու վերաբերեալ տուեալ պահու օրէնքներն ու կանոնները ենթարկել ոչ-խալամներու շահերը վտանգող արմատական կամ մասնակի փոփոխութիւններու, քննիչները դնելով դրութեան մը մէջ, ուր անոնք անհամաձայն գտնուելու կամ դժկամակելու պարագային չգտնէին հրաժարել տարբեր լուծում:

Ստեղծուած կացութիւնը պիտի հարկադրէր նաեւ, որ 5 Յուլիս 1914-ին պատրիարքարանը հայկական նահանգներու ազգային մարմիններուն ուղղուած շրջաբերականով մը յայտնէ թէ, քանի որ երկու քննիչներն իրենց պաշտօնատեղիները հասնելէ ետք քննական պտոյտներ պիտի կատարեն, անհրաժեշտ կը դառնայ անոնց ուշադրութեան յանձնել պատրիարքարանին շրջաբերականով ներկայացուած կէտերն ու հետեւիլ համապատասխան թելադրութիւններուն: Շրջաբերականը կը պարունակէր հետեւեալ հաստատումը. «Բ. Դուռը վերջերս խմբագրած է ... [Ընդհանուր Քննիչներուն] պաշտօնին վերաբերող հրահանգ մը, որ իրապէս պիտի [կարդալ՝ պէտք է- Վ.Դ.] բխէր Յունուար 26ի Համաձայնագրէն, մինչդեռ իր էութեան մէջ կը հակասէ անոր, սակայն յիշեալ Հրահանգը միջազգային արժէք մը չի ներկայացներ եւ չպիտի կարենայ նսեմացնել Հայկական բարենորոգումներու արժէքը: Բնական է ուրեմն որ ազգային իրաւունքներու պաշտպանութեան մէջ այսուհետեւ մենք պիտի ճանչնանք միայն Յունուար 26ի Համաձայնագիրը եւ [դուք պէտք է] զայն ընդունիք իբր միակ հիմը եւ ուղեցոյցը ձեր դիմումներուն եւ կատարելիք աշխատանքներուն» (շեղագրումը մեր կողմէ- Վ.Դ.)¹⁵:

Նկատի ունենալով անդադրում հարստահարութիւններն ու համաձայնագրի գոր-

հայացուած պատճենն ատենին հրատարակուած է Մայր Աթոռի «Արարատ» ամսագրին մէջ (Օգոստոս 1914, համար Ը., 697–706): Լէօ իր «Հայոց Հարցի Վաւերագրերը» աշխատութեան մէջ (էջ 342–356) արտատպած է զայն «Արարատ» ամսագրէն, բայց հաւանաբար անուշադրութեան մը հետեւանքով իբրեւ աղբիւր վկայակոչուած է ամսագրին 6-րդ եւ ոչ թէ 8-րդ համարը:

¹⁵ Լազեան, *Վաւերագրեր*, 166–167:

ծաղրության անգոհացուցիչ ընթացքը, պատրիարքարանը Յուլիս ամսուն պիտի պատրաստէր նոր խորհրդապահական ծանօթագիր մը, ուր յստակօրէն պատկերուած են անդոհանքն ու մռայլ մտավախութիւնները, որոնց մատնուած էին Թուրքիոյ հայերը¹⁶:

Ինչպէս համաձայնագրին ստորագրութենէն առաջ, այնպէս ալ անկէ ետք, հայկական բարենորոգումներու եւ Օսմանեան Թուրքիոյ ամբողջականութեան պահպանման անհրաժեշտութենէն ճառող վեց մեծ պետութիւններուն մրցակցական թէ ներհակ շահերուն բախումով, վարագոյրը շուտով պիտի իջնէր հայոց փայփայած յոյսերուն վրայ՝ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին մօտեցող շոինդովը, առանց իսկ նահանգներուն մէջ բարենորոգումներու ծրագրի գործադրութեան հետապնդումէն անցնելու իսկական գործադրութեան մը, որուն անկեղծ դիտաւորութիւնը թուրք պատասխանատուներու մէջ անկարելի է հետեւցնել բանակցութիւններու ընթացքէն եւ վաւերագրերէն:

¹⁶ Տես Յաւելուած 43:

4/3 4/3 9/1
 17/2
 18/2
 19/2
 20/2
 21/2
 22/2
 23/2
 24/2
 25/2
 26/2
 27/2
 28/2
 29/2
 30/2
 31/2
 1/3
 2/3
 3/3
 4/3
 5/3
 6/3
 7/3
 8/3
 9/3
 10/3
 11/3
 12/3
 13/3
 14/3
 15/3
 16/3
 17/3
 18/3
 19/3
 20/3
 21/3
 22/3
 23/3
 24/3
 25/3
 26/3
 27/3
 28/3
 29/3
 30/3
 31/3
 1/4
 2/4
 3/4
 4/4
 5/4
 6/4
 7/4
 8/4
 9/4
 10/4
 11/4
 12/4
 13/4
 14/4
 15/4
 16/4
 17/4
 18/4
 19/4
 20/4
 21/4
 22/4
 23/4
 24/4
 25/4
 26/4
 27/4
 28/4
 29/4
 30/4
 31/4
 1/5
 2/5
 3/5
 4/5
 5/5
 6/5
 7/5
 8/5
 9/5
 10/5
 11/5
 12/5
 13/5
 14/5
 15/5
 16/5
 17/5
 18/5
 19/5
 20/5
 21/5
 22/5
 23/5
 24/5
 25/5
 26/5
 27/5
 28/5
 29/5
 30/5
 31/5
 1/6
 2/6
 3/6
 4/6
 5/6
 6/6
 7/6
 8/6
 9/6
 10/6
 11/6
 12/6
 13/6
 14/6
 15/6
 16/6
 17/6
 18/6
 19/6
 20/6
 21/6
 22/6
 23/6
 24/6
 25/6
 26/6
 27/6
 28/6
 29/6
 30/6
 31/6
 1/7
 2/7
 3/7
 4/7
 5/7
 6/7
 7/7
 8/7
 9/7
 10/7
 11/7
 12/7
 13/7
 14/7
 15/7
 16/7
 17/7
 18/7
 19/7
 20/7
 21/7
 22/7
 23/7
 24/7
 25/7
 26/7
 27/7
 28/7
 29/7
 30/7
 31/7
 1/8
 2/8
 3/8
 4/8
 5/8
 6/8
 7/8
 8/8
 9/8
 10/8
 11/8
 12/8
 13/8
 14/8
 15/8
 16/8
 17/8
 18/8
 19/8
 20/8
 21/8
 22/8
 23/8
 24/8
 25/8
 26/8
 27/8
 28/8
 29/8
 30/8
 31/8
 1/9
 2/9
 3/9
 4/9
 5/9
 6/9
 7/9
 8/9
 9/9
 10/9
 11/9
 12/9
 13/9
 14/9
 15/9
 16/9
 17/9
 18/9
 19/9
 20/9
 21/9
 22/9
 23/9
 24/9
 25/9
 26/9
 27/9
 28/9
 29/9
 30/9
 31/9
 1/10
 2/10
 3/10
 4/10
 5/10
 6/10
 7/10
 8/10
 9/10
 10/10
 11/10
 12/10
 13/10
 14/10
 15/10
 16/10
 17/10
 18/10
 19/10
 20/10
 21/10
 22/10
 23/10
 24/10
 25/10
 26/10
 27/10
 28/10
 29/10
 30/10
 31/10
 1/11
 2/11
 3/11
 4/11
 5/11
 6/11
 7/11
 8/11
 9/11
 10/11
 11/11
 12/11
 13/11
 14/11
 15/11
 16/11
 17/11
 18/11
 19/11
 20/11
 21/11
 22/11
 23/11
 24/11
 25/11
 26/11
 27/11
 28/11
 29/11
 30/11
 31/11
 1/12
 2/12
 3/12
 4/12
 5/12
 6/12
 7/12
 8/12
 9/12
 10/12
 11/12
 12/12
 13/12
 14/12
 15/12
 16/12
 17/12
 18/12
 19/12
 20/12
 21/12
 22/12
 23/12
 24/12
 25/12
 26/12
 27/12
 28/12
 29/12
 30/12
 31/12

1/1
 2/1
 3/1
 4/1
 5/1
 6/1
 7/1
 8/1
 9/1
 10/1
 11/1
 12/1
 13/1
 14/1
 15/1
 16/1
 17/1
 18/1
 19/1
 20/1
 21/1
 22/1
 23/1
 24/1
 25/1
 26/1
 27/1
 28/1
 29/1
 30/1
 31/1
 1/2
 2/2
 3/2
 4/2
 5/2
 6/2
 7/2
 8/2
 9/2
 10/2
 11/2
 12/2
 13/2
 14/2
 15/2
 16/2
 17/2
 18/2
 19/2
 20/2
 21/2
 22/2
 23/2
 24/2
 25/2
 26/2
 27/2
 28/2
 29/2
 30/2
 31/2
 1/3
 2/3
 3/3
 4/3
 5/3
 6/3
 7/3
 8/3
 9/3
 10/3
 11/3
 12/3
 13/3
 14/3
 15/3
 16/3
 17/3
 18/3
 19/3
 20/3
 21/3
 22/3
 23/3
 24/3
 25/3
 26/3
 27/3
 28/3
 29/3
 30/3
 31/3
 1/4
 2/4
 3/4
 4/4
 5/4
 6/4
 7/4
 8/4
 9/4
 10/4
 11/4
 12/4
 13/4
 14/4
 15/4
 16/4
 17/4
 18/4
 19/4
 20/4
 21/4
 22/4
 23/4
 24/4
 25/4
 26/4
 27/4
 28/4
 29/4
 30/4
 31/4
 1/5
 2/5
 3/5
 4/5
 5/5
 6/5
 7/5
 8/5
 9/5
 10/5
 11/5
 12/5
 13/5
 14/5
 15/5
 16/5
 17/5
 18/5
 19/5
 20/5
 21/5
 22/5
 23/5
 24/5
 25/5
 26/5
 27/5
 28/5
 29/5
 30/5
 31/5
 1/6
 2/6
 3/6
 4/6
 5/6
 6/6
 7/6
 8/6
 9/6
 10/6
 11/6
 12/6
 13/6
 14/6
 15/6
 16/6
 17/6
 18/6
 19/6
 20/6
 21/6
 22/6
 23/6
 24/6
 25/6
 26/6
 27/6
 28/6
 29/6
 30/6
 31/6
 1/7
 2/7
 3/7
 4/7
 5/7
 6/7
 7/7
 8/7
 9/7
 10/7
 11/7
 12/7
 13/7
 14/7
 15/7
 16/7
 17/7
 18/7
 19/7
 20/7
 21/7
 22/7
 23/7
 24/7
 25/7
 26/7
 27/7
 28/7
 29/7
 30/7
 31/7
 1/8
 2/8
 3/8
 4/8
 5/8
 6/8
 7/8
 8/8
 9/8
 10/8
 11/8
 12/8
 13/8
 14/8
 15/8
 16/8
 17/8
 18/8
 19/8
 20/8
 21/8
 22/8
 23/8
 24/8
 25/8
 26/8
 27/8
 28/8
 29/8
 30/8
 31/8
 1/9
 2/9
 3/9
 4/9
 5/9
 6/9
 7/9
 8/9
 9/9
 10/9
 11/9
 12/9
 13/9
 14/9
 15/9
 16/9
 17/9
 18/9
 19/9
 20/9
 21/9
 22/9
 23/9
 24/9
 25/9
 26/9
 27/9
 28/9
 29/9
 30/9
 31/9
 1/10
 2/10
 3/10
 4/10
 5/10
 6/10
 7/10
 8/10
 9/10
 10/10
 11/10
 12/10
 13/10
 14/10
 15/10
 16/10
 17/10
 18/10
 19/10
 20/10
 21/10
 22/10
 23/10
 24/10
 25/10
 26/10
 27/10
 28/10
 29/10
 30/10
 31/10
 1/11
 2/11
 3/11
 4/11
 5/11
 6/11
 7/11
 8/11
 9/11
 10/11
 11/11
 12/11
 13/11
 14/11
 15/11
 16/11
 17/11
 18/11
 19/11
 20/11
 21/11
 22/11
 23/11
 24/11
 25/11
 26/11
 27/11
 28/11
 29/11
 30/11
 31/11
 1/12
 2/12
 3/12
 4/12
 5/12
 6/12
 7/12
 8/12
 9/12
 10/12
 11/12
 12/12
 13/12
 14/12
 15/12
 16/12
 17/12
 18/12
 19/12
 20/12
 21/12
 22/12
 23/12
 24/12
 25/12
 26/12
 27/12
 28/12
 29/12
 30/12
 31/12

Պատճենը Հերիսի անգլերեն թարգմանուած տեղեկատուութեան, որմէ կատարուած
 մէջբերումը կը տրուի զինսահայեաց էջով:

[Երիտթուրքերու] նոր վարչակարգը քաջալերելով, Եւրոպան իժ կը սնուցանէ իր ծոցին մէջ, քանի որ առաւելագոյնը որուն Երիտասարդ Թուրքիան կրնայ հասնիլ՝ ձեւաւորումն է զինեալ բռնատիրութեան մը՝ նոյնիսկ աւելի յետադիմական եւ հակա-քրիստոնէայ քան Ապտիլ-Համիտի Թուրքիան: Ատանայի ջարդերն իրենց մանրամասնութիւններով աւելի վայրագ էին քան 1896-ին կատարուածները...:

Պուկարիոյ **Ֆերտինանտ Յար**, 8 Դեկտ. 1909

Յուշագիր P.J.C. McGregor-ի

British Documents on the Origins of the War 1898-1914, հտ. Թ., Մաս Ա.,

Լոնտոն, 1933, էջ 94

... անհրաժեշտ է հասկացութեան մը գալ թէ Ռուսիոյ եւ թէ Գերմանիոյ հետ Հայոց համար պաշտպանութիւն ապահովելու նպատակաւ:

[Ոմանք] ... պաշտպանեցին այն գաղափարը որ վեց Արեւելեան

Վիլայեթներն կառավարիչի մը տակ դրուին Լիբանանի նման:

Անշուշտ լիովին կը գնահատեմ Հայոց փափաքը անկախութեան մօտեցող կարգադրութեան մը մասին. բայց քանի որ կարող չեղանք այսպիսի կարգադրութիւն մը ապահովել Մակեդոնիոյ մասին, ի՞նչ յոյս կրնանք ունենալ ձեռք ձգելու զայն այնպիսի հեռաւոր վայրերու համար որպիսիք են Պիթլիս եւ Վան:

Սուրբ գրոց մասնագէտ Փրոֆ. **Ռենտըլ Հերիս**, 19 Փետր. 1913

Իր կնոջ՝ Հելէն Հերիսի հետ հեղինակակից Letters from Armenia գիրքին

ՊՏԴ, տուի 2, թղթապանակ M110, Ն991-N992

Հայաստանը Տաճկաստանի համար կամ հիմնաքար կամ կորստեան անդունդ պէտք է լինի...:

Եռհաննէս Լեփսիուս

«Հայկական Հարց», «Հորիզոն», Թիֆլիս, 28 Յունիս 1913

... Պէտք չէ, որ հայերը իրենց ուշադրութեան կենտրոնական առարկան ընեն բարենորոգումներուն շուրջ կատարուած դիւանագիտական բանակցութիւնները...: ... ո՛չ որ, ո՛չ իսկ Ռուսիան իրենց վրայ չի նայիր իբրեւ հայերու...: Հայերը ռուսներու համար ...

դէպի հարաւ էջքի գործիքներ են միայն: ...Հիմա հայերը ... կը գտնուին երկսայրի վտանգի մը առջեւ, այն է կոտորածը յամենայն դէպս, այնքան բարենորոգումներու ներմուծման, որքան զինման պարագային: ... պէտք է հայերը կազմակերպեն իրենց ինքնապաշտպանութիւնը, եւ այդ պէտք է ըլլայ իրենց այսօրուայ մեծագոյն, առաջնագոյն մտահոգութիւնը:

Վիքթոր Պերար (հայասեր եւ միանգամայն թրքասեր՝ իր բառերով)
*«Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար», հատոր
 ԺԱ., Պէրոյթ, 2015, էջ 39*

[Համաձայնագիրը] պէտք է համարել հայ ազգի պատմութեան աւելի բախտաւոր դարաշրջանի սկիզբ:

Քոնսթանթին Կուլքեւիչ, 8 Փետրուար 1914
«Ժողովածու Դիպլոմատիքական Դոկումենտների. Բարենորոգումները Հայաստանում», Թիֆլիս, 1915, էջ 111

... անցեալին մէջ ... հակառակ էի ... ամէն յեղափոխական եւ ապստամբական շարժմանց, որոնք իբր թէ կը ձգտէին Օսմանեան Կայսրութեան Հայոց վիճակը բարելաւելու: Որովհետեւ վստահ էի թէ մենք, մեր սեփական ոյժերով, չէինք կրնար մեր ազգային կամքը պարտադրել Թուրքիոյ, եւ աւելի նուազ եւս Եւրոպայի. թէ այս վերջինը ... մեզ մինակ պիտի թողուր մեր հարստահարիչներուն հետ: Այսպէս, մեր կողմէ ամէն անմտած գործողութիւն ո՛չ միայն չպիտի բարելաւէր մեր վիճակը, այլ ընդհակառակը աւելի պիտի վատթարացներ զայն:

Այս պատճառաւ էր որ երկու տարի առաջ ամբողջ կրցածս ըրի կասեցնելու համար ապստամբութեան այն փորձը զոր քանի մը անխորհուրդ հայրենասէրներ ընելու վրայ էին Կիլիկիոյ մէջ...:

Պօղոս Նուպար Սահակ Բ. Խապայեանի 30 Ապրիլ 1915
«Ազգային Պատուիրակութեան Գործունէութիւնը 1915-1916 (Վաւերագրեր)», Պէրոյթ, 2017, էջ 431

Երիտասարդ-Թուրք Րէժիմի չորրորդ շրջանը, պատերազմէն առաջ 1912–1914, կարելի չէր ուրիշ անունով մը բնորոշել, բայց եթէ Սարսափի անունով: ... Երիտասարդ-Թուրքերը ... հմայուած [էին] այն երկու նպատակներէն որոնք հիմա կը թուէին կազմել իրենց ամբողջ ծրագիրը, այսինքն համիսլամութիւն եւ համաթրքութիւն:

Անտրէ Մանտէլ[2]թամ

*«Երիտասարդ Թուրքերը Պատերազմէն Առաջ», Առաջին մաս, թրգմ.
 Միքայէլ Շամտանճեանի, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 127*

Վերջաբան, բայց ո՛չ վերջին խօսք

Գրաւեալ պատմական հայրենիք ունեցող եւ գերեվարեալ ամէն ազգի անկողողպտելի իրաւունքն է ձգտիլ իր պատմական հայրենիքին ազատագրման՝ պապենական հողին վրայ վայելելու ազատ, անկախ եւ արժանապատիւ կեանք:

Այդ վախճանակետը ազգեր պատմութեան ընթացքին նուաճած են պատեհ պահերու ինքնեկ կամ դրսեկ մղումներով, ըստ հնարաւորութեան ընտրելով զինեալ պայքարի ուղին կամ զուգորդելով բանակցային եւ ուժային գործունէութիւնները, երբեմն ալ համակերպելով անցնիլ հոգատարական, ինքնավարական եւ այլ հանգրուաններէ:

Այս հատորով ներկայացուած նիւթերը ցոյց կու տան թէ դարեր շարունակ օսմանեան հարստահարիչ լուծին տակ իրենց պատմական բազմադարեան հայրենիքի կարգ մը շրջաններուն մէջ տակաւին հոծ ներկայութիւն պահպանած հայութեան կեանքի, ինչքի եւ պատիւի ապահովութեան ու ազգային ինքնութեան պահպանման համար քայլի ձեռնարկած պատրիարքարանն սկզբնապէս բաւարարուած էր աղերսարկուի, խնդրագրեր ներկայացնողի դերով, որպէսզի թրքական կառավարութիւնը անխտրաբար գործադրէր օսմանեան սահմանադրութեան տրամադրութիւնները իր հայ հպատակներուն համար:

Աւելի քան երեք տարի շարունակ, մինչեւ Պալքանեան Ա. Պատերազմի բռնկման նախօրեակը, պատրիարքարանն իր մարմիններով բացատրելի բայց դժուար արդարանալի համբերութեամբ օրօրուած էր կառավարական խոստումներով եւ յորդորներով օսմանեան խորհրդարանի հայ երեսփոխաններուն, հակառակ անոր որ բազմաթիւ ամիթներ ներկայացած էին հաստատելու թէ կառավարութիւնը ո՛չ թէ «կամեցող բայց անկարող» էր, այլ՝ հայոց կացութիւնը բարւոքելու չկամ:

Հայկական ղեկավար շրջանակները յապաղումով եզրակացուցած էին թէ՛ այլեւս ոչինչ ակնկալելով թրքական կառավարութենէն եւ հիմք ընդունելով 1878-ին եւ 1895-ին Թուրքիոյ ստանձնած միջազգային յանձնառութիւնները՝ հարկ էր վերակենդանացնել բարենորոգումներու հարցը, իրենց տարրական իրաւունքներուն ապահովման երաշխիքը որոնելով արտաքին ուժերու մէջ¹:

¹ Ապահովութեան զոյգ յանձնախումբերու 13/26 Նոյեմբեր 1913-ի նիստին արձանագրութիւնը՝ թէ առանց եւրոպական երաշխաւորութեան ոչ մէկ բարենորոգում կրնար իրականանալ եւ այդպիսի երաշխաւորութիւն թիւրք կառավարութիւնը բացայայտօրէն կը մերժէր, իր մէջ կ'ամփոփէր ընդհանուր պատկերը:

Այդ ղեկավարությունը որպես ռազմավարություն որդեգրած էր մի'այն բանակցություններու ճամբով իրաւունքներու նուաճման գործելակերպը, յայտարարելով թէ զաւառահայությունը կ'ուզէ մնալ հաւատարիմ օսմանեան հպատակ եւ բացառելով ուժի կիրարկման գործօնը: Այդ բացառումը կը կատարուէր հակառակ անոր որ, ըստ վաւերագրերուն, շրջակայ թուրք եւ քիւրտ բնակակիցները զինուած էին եւ կը շարունակէին զինուիլ միջոցներովը կառավարութեան մը, որ ո'չ միայն ոչինչ կ'ընէր ապահովելու իր հայ հպատակներուն անվտանգությունը, այլեւ կը մերժէր զինեալ տարրերու հարստահարութեան դէմ հայերու ինքնապաշտպանական միջոցներ տրամադրելու խնդրանքները:

Հանրագումարը՝ Բարենորոգումներու հարցին վերաբերող անցեալ վաւերագրական թէ քննական գրականութեան եւ ներկայ հատորով ներկայացուող նիւթերուն,- ուր կը հանդիպինք արեւմտահայերն ու արեւելահայերը խրամատելու եւ կամրջելու հակընդդէմ երեւոյթներու, ժուսամէտ, թրքամէտ կամ այլամէտ արեւելումներու, ինչպէս նաեւ կուսակցական ու հատուածական մօտեցումներու,- կը մղէ խորհրդածելու, թոյլատրելի դարձնելով առանձին ուսումնասիրութեան կարօտ հարցադրումներ, առաջին զծի վրայ բերելով խնդրոյ առարկայ ծրագրին հետապնդման եղանակը.- զինեալ, թէ՛ անզէն հետապնդում, կամ՝ դիւանագիտական եւ բանակցային ճիգերու հետ ինքնապաշտպանութեան ընդելուզո՞ւմ, թէ՛ ոչ:

Բարենորոգումներու հարցին քննաբար մօտեցողներ մատնանիշ ըրած են այդ հարցով զբաղող պատասխանատու կողմերու (Կաթողիկոսութիւն, Պատրիարքութիւն, Պատուիրակութիւն, Թիֆլիսի Ազգային Բիւրօ) անձեռնհասութիւն: Լէօ, օրինակ, Թիֆլիսի Ազգային Բիւրոյին մաս կազմած ըլլալով, բոլորն ալ բարի ցանկութիւններով օժտուած մարդիկ նկատելով հանդերձ, զանոնք գտած է «խոշոր դիւանագիտական առաքելութիւն» կատարելու ձեռնհասութենէ գուրկ²: Աւելի ուշ, Չորմիսեան մատնացոյց ըրած է «քաղաքական դատողութեան տկարութիւններ» եւ ինքնապաշտպանութեան անտեսումով «դիւրին ճամբու ընտրութիւն»³:

Իսկ ինչպէ՞ս որակել կարգ մը շփումներ.- միամիտ ազգասիրութի՞ւն, անուշադիր կամ անգիտակից անգաղտնապահութի՞ւն, դաւաճանութի՞ւն⁴:

² Լեո, *Անցալից*, 247: Տես նաեւ Յաւելուածներու բաժնի թիւ 1 ծանօթագրութիւնը:

³ Չորմիսեան, *Համապատկեր* Գ., 172–179:

⁴ Օրինակ բերելով Իտալիոյ պարագան, որուն Պոլսոյ դեսպանատունը կանոնաւոր կերպով իրագէկ դարձած է Ազգային Ժողովի գումարումներուն եւ նոյնիսկ քարոզչական գրքոյկներու հրատարակման ծրագրին՝ անոնց հրատարակութենէն առաջ, տեղին պիտի ըլլայ արձանագրել թէ դեսպանատան տեղեկաբերներէն մին Օրմանեանին յղում կատարելով դեսպանին յայտնած է թէ՛ Ազգային Պատուիրակութիւնը կը բաղձայ քիւրտերն ալ մասնակից ընել Հայաստանի բարեփոխումներու նախաձեռնութեան. թէ՛ երկուքի բաժնուած հայերէն մաս մը կ'ուզէ տեղական հայկական կոմիտէներու միջոցով սաղրանքներ եւ խժոժութիւններ գործադրել. թէ՛ արդէն կայ երկու ապստամբական կեդրոն, մին Վանայ մէջ, միւսը՝ Չէլթունի, վերջինը յունական կառավարութեան հետ սերտ կապի մէջ ըլլալով, եւայլն (Բալոյան, 29–33): Եւ մտածել թէ Իտալիա անդամ էր Բարենորոգումներու ծրագիրը յաջողեցնել ջանացող Երրեակ Համաձայնութեան դէմ գործող եւ թրքական մերձեցումը

Ընթերցողը կրնայ նաև տարուիլ այլ կարգի հարցադրումներով.-

– Արդեօ՞ք լաւագոյն պիտի ըլլար հեռու կենալ հայկական հարցին միջազգայնացման փորձէն եւ ուղղակի բանակցիլ Բ. Դուռն իրենց ափին մէջ ունեցող գլխաւոր դերակատարներուն հետ, գիտնալով հանդերձ թէ անոնք կը հետամտէին համիսլամութեան, համաթուրանականութեան եւ օսմանականացման քաղաքականութեան, եւ թէ իրերայաջորդ իշխանութիւններ ո՛չ միայն չէին յարգած իրենց խոստումներն ու յանձնառութիւնները, այլեւ զինած էին հայերը հարստահարող իսլամ տարրեր, ցոյց տալով նաեւ զոհը պատասխանատու եւ յանցաւոր հռչակելու հակամիտութիւն⁵:

– Արդեօ՞ք ճիշդ էր բարենորոգումներու լուծման խնդրին մէջ Ռուսիոյ վերապահել առանցքային դերակատարութիւնը: Կարելի՞ էր, սակայն, այդպէս չընել, երբ պատրիարքարանը ձախող ելքի պարագային օսմանահպատակ հայերը վրիժառութենէ փրկած ըլլալու համար շրջահայեցաբար իբրեւ ռազմավարութիւն որոշած էր բարենորոգումներու խնդիրը միջազգայնացման միջոցով ապահովելու փորձին պատասխանատու ցոյց տալ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը⁶: Եւ դեռ՝ կարելի՞ էր թուրքերու եւ գերմաններու առջեւ պնդել թէ հայկական բարենորոգութիւններու հարցը կը ծառայէր Թուրքիոյ եւ ո՛չ թէ Ռուսիոյ շահերուն:

Կրնայ երկարիլ շարքը նման հարցադրումներու, բայց պատմական-դիւանագիտական դասեր քաղելու ծառայող այդ մտամարզանքները անհրաժեշտ եւ օգտակար ըլլալով հանդերձ, մաս չեն կազմեր մեր նպատակին, որ կը սահմանափակուի իրողութիւններու արձանագրութեամբ:

Պատմական *կատարեալ* իրադարձութենէ մը ետք, «եթէ ... ապա» վերլուծական յետահայեաց փորձը կը յանգի խոցելի թեական եզրակացութիւններու՝ իրողութիւններու իրարու շողկապուած տարրերը դիտելով որպէս *կայուն* վիճակ, իւրաքանչիւրն իբրեւ *կատարեալ* եւ անփոփոխելի ինք իր մէջ, անտեսելով թէ իւրաքանչիւր քայլ եւ գործողութիւն կրնայ յառաջացնել համապատասխան արձագանգ եւ հակազդեցութիւն:

պաշտպանող Երրեակ Չինակցութեան:

⁵ Տուեալ շրջանի պատմութեան քննական ուսումնասիրութեամբ զբաղողներ կատարած են հարցադրումը.- ինչո՞ւ ազգային մարմինները ընդառաջ գացած էին բարենորոգումներու խնդրին լուծումը Ռուսիոյ եւ Արեւմտեան Եւրոպայի պետութիւններուն վստահելու գաղափարին՝ խուսափելով օսմանեան կողմին հետ ուղղակի բանակցութենէ: Ինչո՞վ արդարանալի էր մեզ քանիցս յուսախար ձգած թուրքերու հետ բանակցել խուսափումը, երբ մեզ մէկէ աւելի անգամ յուսախար թողուցած էին նաեւ Ռուսիան եւ Արեւմտեան Եւրոպան (տեսնել, օրինակ՝ Դ. Անանուն, *Ռուսահայերի Հասարակական Չարգացումը*, հատոր երրորդ (1901–1918), Վենետիկ, 1926. Կարապետ Իզմիրլեան, *Հայ Ժողովուրդի Քաղաքական Ճակատագիրը Անցեալին Եւ Ներկայիս (Քննական Տեսութիւն)*, տպ. Մեւան, Պէլլուր, 1964). Չորմիսեանի նախապէս նշեալ աշխատութիւնը):

⁶ Այլապէս ալ նկատի ունենալ թէ Արշարունի վերջնականապէս համոզուած էր թէ միայն ռուսական դիւանագիտութեան կրնային վստահիլ հայերը, իսկ ռուս դեսպանին պաշտօնական այցելութիւն տուած Գրիգոր Չօիրապն ու Ոսկան Մարտիկեանը մինչեւ իսկ ռուսական մշտական գրաւման խօսք բանալով, Մարտիկեան հաւաստած էր թէ ռուսական գրաւումը ցանկութիւնն էր բոլոր հայ կուսակցութիւններուն միասնաբար (Միմոնյան, 26):

Նոյնը կը վերաբերի ռուսելոթքական համաձայնագրի ստորագրութենէն առաջ որդեգրուած քաղաքականութեան նկատմամբ սկզբնապէս վերապահութիւն ցոյց տուած կամ տարակարծիք գտնուած անձնաւորութիւններու կամ կազմակերպութիւններու կեցուածքներուն: Թոյլատրելի հարցադրումներու յառաջացման նպատակ մը բերելով հանդերձ, սխալ պիտի ըլլայ *կատարեալ* իրողութենէ մեկնելով արձակումը արդարացման կամ դատաւարտման վճիռներու, որովհետեւ այդ վճիռներն ամբողջ տարուած աշխատանքը դիտած պիտի ըլլան որպէս *կայուն* ինք իր մէջ, բացառումով փոխկապակցուած տարրերու փոփոխականութեան հաւանականութեան:

Կ'անցնինք, ուրեմն, ընդհանուր նիւթին մէջ մեր առանձնապէս նշել փափաքած կարգ մը կէտերու:

Ապահովութեան վարչական եւ խորհրդարանական յանձնաժողովներու մասին

Ինչպէս «Նախապատմութիւն» բաժնին մէջ նշած էինք, Փափագեանի յուշերուն համաձայն, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի 21 Դեկտեմբեր 1912-ի դռնփակ «պատմական» նիստէն անմիջապէս ետք⁷ Խառն Ժողովը ընտրած էր իր անդամներէն բաղկացած ինքնավար քաղաքական մարմին մը՝ անոր տալով Ապահովութեան Յանձնաժողով անունը, որպէսզի հետապնդէ Հայկական Հարցը: Նախագահ՝ Եղիշէ Արք. Դուրեան եւ անդամներ՝ Գրիգորիս վրդ. Պալաքեան, Ստեփան Գարաեան, Ոսկան Մարտիկեան, Լեւոն Տէմիրճիպաշեան, Մուրատ [իմա՝ Համբարձում- Վ.Ղ.] Պոյաճեան եւ ինք՝ Վահան Փափագեան, որ կը դառնայ յանձնաժողովին գործավար-քարտուղարը⁸:

Աւելի ուշ, Փափագեան դարձեալ նշած է յանձնաժողովի անդամներուն անունները, առանց ընդգրկելու Պոյաճեանը⁹: Փափագեան նախապէս գրած էր. «Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը ... անմիջապէս իրմէ առանձնացուց հինգ հոգիէ բաղկացած ենթամարմին մը՝ «Ապահովութեան Յանձնաժողով» անունով», յիշատակելով Դուրեանը, Պալաքեանը, Տէմիրճիպաշեանը, Մարտիկեանն ու իր անձը¹⁰: Ան նաեւ Ապահովութեան

⁷ Շարուրեան թոյլ տուած է երկու սխալ, երբ որպէս աղբիւր նշելով «Վէմ» հանդէսը, գրած է. «Ըստ Վ. Փափագեանի, Ապահովութեան յանձնաժողովը ստեղծուել է Ազգային Ժողովի 1912ի դեկտեմբերի 12ի դռնփակ նիստում» (Շարուրեան, 122): Ազգային Ժողովի նիստը գումարուած էր 21 Դեկտեմբերին եւ նշեալ աղբիւրին մէջ Փափագեան գրած էր թէ Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը անմիջապէս իր մէջէն առանձնացուցած էր հնգանդամ յանձնաժողովը: Այլ խօսքով, Ապահովութեան Յանձնաժողովն ստեղծուել էր դռնփակ նիստին յաջորդած Ազգ. Կեդր. Վարչութեան կամ Խառն Ժողովի գումարման ընթացքին:

⁸ Փափագեան, 183: Նաեւ՝ Փափագեան, «Հայկական Բարենորոգումները», «Վէմ» երկամսեայ հանդէս մշակոյթի եւ պատմութեան, Ա. տարի թիւ 1, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր 1933, Փարիզ, 92-93:

⁹ Փափագեան, 219:

¹⁰ Փափագեան, «Հայկական Բարենորոգումները», «Վէմ», Ա. տարի թիւ 1, 1933, 92-93:

Յանձնախումբը պիտակած էր որպես «միջազգային քաղաքական աշխարհի համար տեսակ մը տեղեկատու դիւան Հայկական Հարցի նկատմամբ»¹¹:

Կարգաթող Մուշեղ Սերոբեան որպէս Ապահովութեան Յանձնաժողովի անդամ յիշատակած է հետեւեալ անունները՝ Դուրեան, Պալաքեան, Տէմիրճիպաշեան եւ Մ. Ոսկանեան¹²: Ազգային երեսփոխան Ոսկան Մարտիկեանն իր գործին մէջ դարձած է Մ[արտիկ] Ոսկանեան:

Գարրիէլ Լազեան ալ որպէս Ապահովութեան Յանձնաժողովի անդամ թուարկած է Դուրեանը, Պալաքեանը, Մարտիկեանը, Փափագեանն ու Տէմիրճիպաշեանը, սակայն վերջինին անունը սխալմամբ դարձուցած է Տէմիրճեան ու աւելցուցած. «Յանձնաժողովը իրեն աջակիցներ կ'ունենայ Մուրատ Պոյանեանը, Յ. Շահրիկեանը եւ Գր. Զօհրապը»¹³:

Այսքանով վերջ չեն գտներ առաջարկուած տարբերակները: Վաւերագրային հրապարակման մը մէջ կ'ըսուի թէ Ազգային Ժողովին ընտրած յանձնաժողովին կազմը կը բաղկացնէին Արշարունի պատրիարքը, որպէս նախագահ (ի դէպ, պատրիարքը, ըստ Ազգային Սահմանադրութեան, նախագահն էր թէ՛ Ազգային Ընդհանուր Ժողովին եւ թէ՛ Ազգային Վարչութեան կամ Խառն Ժողովին, ինչպէս նաեւ անոնցմէ բխող բոլոր մարմիններուն), Եղիշէ Արք. Դուրեանը, Գրիգորիոս [կարդալ՝ Գրիգորիս- Վ.Ղ.] Պալաքեանը, Գնէլ վարդապետ Գալամքերեանը [կարդալ՝ Գալէմքերեան, ըստ Ազգային Ժողովի երեսփոխաններու անուանացանկին- Վ.Ղ.], Ստ. Գարաեանը, Օսկան [կարդալ՝ Ոսկան- Վ.Ղ.] Մարտիկեանը, Վ. Փափագեանը եւ ուսուցչապետ [Աբրահամ] Տէր-Յակոբեանը¹⁴: Հարկ է նշել թէ տուեալ վաւերագրին ատաղձը կազմող 23 Հոկտեմբեր/6

¹¹ Փափագեան, «Հայկական Բարենորոգումները», «Վէմ», Բ. տարի, թիւ 1, 1934, 73:

¹² Սերոբեան Մ., *Մեր Պայքարը Հայ Ազատագրութեան Ուղիով. Վերլուծումներ Հայկական Հարցին Շուրջ*, Գահիրէ, Տպ. «Նոր Աստղ», 1948, 223:

¹³ Լազեան, *Վաւերագրեր*, 145:

¹⁴ Նարեկ Յակոբեան, «1912-1914ի Հայկական բարենորոգումները եւ Գրիգորիս վրդ. Պալաքեանի նամակը Գէորգ Է. [կարդալ՝ Ե.- Վ.Ղ.] Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին», «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», ԼԵ. Հատոր, Պէյրութ, 2015, 642-643: Յակոբեան աղբիւր չէ յիշատակած: Նոյն տեղեկութեան կը հանդիպինք այլուր, այս անգամ որպէս աղբիւր նշումովը Մատենադարանի Կաթողիկոսական Դիւանին մէջ պահպանուող վաւերագրի մը (Սիմոնյան, 112): Ի դէպ, Հրաչիկ Սիմոնեան իր այս կարեւոր աշխատութեան մէջ առանց թուական ճշդելու գրելով Ազգային Ժողովի նիստի մը մասին, կը նշէ թէ երեսփոխանները որոշած են Ազգային Վարչութեան առընթեր ստեղծել ուր իրենց կազմուած «Ապահովութեան Յանձնաժողով» անուամբ յատուկ մարմին մը (էջ 111): Ան իբրեւ աղբիւր նշած է «Վէմ» պարբերականի 1933-ի Բ. համարը, ուր սակայն այդպիսի տեղեկութիւն չկայ: Եւ երբ կը թուարկէ Նարեկ Յակոբեանի ալ նշած անունները իբրեւ անդամ յանձնաժողովի, կը թողու այն տպաւորութիւնը թէ Ազգային Ժողովն ընտրած է Ապահովութեան Յանձնաժողովը «ընդհանուր համաձայնութեամբ»: Ազգային Ժողովի ատենագրութիւններուն մէջ հանդիպած չլրջալրվ այդպիսի տեղեկութեան եւ տեսած չլրջալրվ հանդերձ Սիմոնեանի յիշատակած վաւերաթուղթը,- գէշ այս աշխատութեան մղում տուած գլխաւոր նիւթին՝ զոյգ ապահովութեան խորհուրդներու գործունէութիւնը ներկայացնող ատենագրութեան տետրին կապակցութեամբ,- կը մնանք կառչած այն

[5- Վ.Ղ.] Նոյեմբեր 1912 թուականին մեջ յղում կը կատարուի «ծայր աստիճան գաղտնապահութեամբ» գործող Ապահովութեան Յանձնաժողովի մը, որուն կ'անդամակցին Պալաքեան եւ Սարգիս Սուին, որ անդամ էր Քաղաքական Ժողովին ալ: Այդպիսի մարմնի մը գոյութեան վերաբերող ակնարկութեան մը կը հանդիպինք նախկին պատրիարք Օրմանեանի 13 Դեկտեմբեր 1912 թուականին մէջ՝ ուղղուած Փարիզ գտնուող երեսփոխան Գեորգ Ալանեանի, ուր կ'ըսուի. «Ազգ. Քաղաքական Ժողովին մէջէն մասնաժողով մը կայ, որ Հայկական հարցը կը մշակեն...: Միայն թէ այնպէս կ'իմանամ, թէ պատրիարքը շատ մօտէն չեն բռներ, թոյլբերանութենէն կասկածելով»¹⁵:

Հետեւութիւնը կ'ըլլայ այն, թէ 21 Դեկտեմբերի նիստէն ետք կազմուած Ապահովութեան Յանձնաժողովէն առաջ գործած է Խառն Ժողովին կողմէ նշանակուած նոյնաբան մարմին մը, որ զբաղած է հարստահարութիւններու հարցով: Չփոթել զայն Ազգային Ժողովի 14/27 Սեպտեմբեր 1912-ի նիստին ընտրուած Հարստահարական Խորհրդարանական Յանձնաժողովին հետ: Վերոյիշեալներէն Սուին Էջմիածին, իսկ Գալեմբեարեան Պուլկարիա եւ Հունգարիա պիտի դրկուէին առաքելութեամբ:

Կայ նաեւ խառնաշփոթութիւն մը Չաւէն պատրիարքի յուշերուն մէջ: Ան կ'ըսէ. «...Հայկական Բարենորոգմանց համար, Վարչութեան չափ կարելոր դեր ունէին երկու Յանձնաժողովներ, մին ընտրուած Ազգ. Ընդհ. Ժողովէն, Հարստահարական Խորհրդարանական Յանձնաժողով՝ անունով», - որպէս անդամ յիշատակելով Գրիգոր Չօհրապը, Յարութիւն Շահրիկեանը, Յարութիւն Գալֆայեանն ու Դաւիթ Տէր Մովսէսեանը, - «եւ միւսը՝ կազմուած Ազգ. Կեդր. Վարչութենէն Ապահովութեան Յանձնաժողով՝ անունով եւ բաղկացած հետեւեալ անդամներէ. Եղիշէ Արքեպս. Դուրեան, Հայկ Խօնասարեան, Յարութիւն Գալֆայեան, Վահան Թէքէեան, Դաւիթ Տէր Մովսէսեան, Յարութիւն Շահրիկեան, Գրիգոր Չօհրապ, Լեւոն Տէմիրճիպաշեան»¹⁶:

Բաւարարուելով այսքանով եւ նկատի ունենալով զոյգ մարմիններու մասին ներկայ աշխատութեան մէջ կատարուած նշումները, կ'եզրակացուի հետեւեալը իբրեւ ստոյգ.-

21 Դեկտեմբեր 1921-ի նիստէն ետք Խառն Ժողովին կողմէ կազմուած Ապահովութեան Վարչական Յանձնաժողով՝

Եղիշէ Արք. Դուրեան (նիստերու նախագահ)

Գրիգորիս Վրդ. Պալաքեան (հետագային գործուղուած Պերին)

տեսակէտին թէ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւն անուամբ ծանօթ Խառն Ժողովը իր անդամներէն առանձնացուցած էր հնգանդամ Ապահովութեան Յանձնաժողով մը՝ Ազգային Ժողովի 21 Դեկտեմբեր 1912/3 Յունուար 1913-ի նիստէն անմիջապէս ետք:

¹⁵ ՓՆՄ, Օրմանեանի նամակատետր, 326:

¹⁶ Չաւէն Արքեպս., 31–32: Պատրիարքին թուարկած անուններուն մէջ ամենէն ուշագրաւը նահատակ հնչակեան ազգային երեսփոխան Պետրոս Գալֆաեանի փոխարէն նշումն է դաշնակցական գործիչ Յարութիւն Գալֆայեանի անունը: Վերջինը նախագահն էր Մագրիգիւղի թաղապետութեան, բայց ո՛չ ազգային երեսփոխան: Ծփոթը վրիպած է նաեւ ուշադրութենէն Չաւէն պատրիարքի յուշագրական հատորին ամբողջացման եւ հրատարակութեան օգնած Արշակ Ալայօյանեանի, որ Գրիգոր Չօհրապի նուիրում իր աշխատութեան մէջ յստակօրէն գրած էր թէ խորհրդարանական յանձնաժողովին մէջ ընդգրկուած էր հնչակեաններէն Պ[ետրոս] Գալֆաեան:

Լեւոն Տէմիրճիպաշեան

Ոսկան Մարտիկեան

Վահան Փափագեան (քարտուղար-գործավար)

3 Մայիս 1913-ին Ազգային Ժողովին կողմէ՝ ընտրուած Ապահովութեան Խորհրդա-
րանական Յանձնաժողով՝

Գրիգոր Զօհրապ

Դաւիթ Տէր Մովսէսեան¹⁷

Յարութիւն Շահիրիկեան (մինչեւ հրաժարումն ու իր մասնակցութեան
առկախումը)

Պետրոս Գալֆաեան

Վահան Թէքէեան (մինչեւ իր Կեսարիա գործուղումը)

Նիստերուն, բնականաբար, որեւէ ժամանակ կրնային մասնակցիլ օրուան պատ-
րիարքն ու Ստեփան Գարաեանն ի պաշտօնէ, մին՝ Ազգային Կեդրոնական Վարչու-
թեան նախագահի եւ միւսը՝ Զաղաքական Ժողովի ատենապետի հանգամանքով:

Յարակցաբար նշենք թէ, ըստ Փափագեանի, խորհրդարանական մարմնի անդամ-
ներէն «բարեխղճօրէն եւ նուիրումով իրենց պարտականութիւնը կատարեցին Գ.
Զօհրապը եւ մասամբ Շահիրիկեանն ու Թէքէեանը միայն»¹⁸: Շահիրիկեանի «մասամբ»
մասնակցութիւնը կրնայ թերեւս բացատրուիլ անոր առկախեալ հրաժարականով, իսկ
Թէքէեանինը՝ Սեպտեմբերի կիսուն Կեսարիա մեկնումովը որպէս Ս. Կարապետ վանքի
վարժապետանոցի նորանշանակ տեսուչ:

Կը մնայ աւելցնել թէ Թէքէեան Կեսարիոյ վանքի վարժարանին տնօրէն ընտրուած
ըլլալով՝ փոխարինող մը գտած ըլլալու գոհունակութեամբ 2/15 Սեպտեմբեր 1913-ին
ճամբայ ելլելէ օր մը առաջ Հայ Սահմանադրական Ռամկավար Կուսակցութեան Գա-
հիրէի եւ Աղեքսանդրիոյ ակումբներուն ուղղած իր նամակին մէջ կը գրէր. «Գոհ եմ որ
բարեկամս Տ. Հայկ Խօճասարեան ընդունեց Ազգ. Ժողովին եւ Ապահովութեան Խոր-
հրդարանական Յանձնաժողովին մէջ պաշտօնապէս ներկայացնել Ռամկավար
խմբակցութիւնը»¹⁹: Խօճասարեան տուեալ շրջանին տնօրէնն էր Գատըգիւղի հայկա-
կան վարժարանին:

Բարենորոգումներու հայկական ծրագրին եւ Պատրիարքարան-Ազգային Պատուիրակութիւն յարաբերութեան մասին

Բարենորոգումներու հարցին առնչուող գրականութեան մէջ շեշտը առաւելաբար
դրուած է Ապահովութեան Խորհուրդին պատրաստած եւ տը Կիրսի միջոցով
ռուսական կառավարութեան ներկայացուած նախագիծին վրայ, որ աստիճանաբար

¹⁷ Գաբրիէլ Լազեանի Հայաստան Եւ Հայ Դատը Հայեւորու յարաբերութիւններու յոյսին տակ
հատորին մէջ (տպ. Յուսաբեր, Գահիրէ, 1957, 160) ակնյայտ գրաշարական սխալով մը
ներկայացուած որպէս Գ. Տէր Մովսէսեան եւ հետագային կրկնուած Լազեանի հատորէն
օգտուողներու կողմէ:

¹⁸ Փափագեան, 184:

¹⁹ Համաձայն վաւերագրի մը մեր տրամադրութեան ներքեւ գտնուող պատճենին:

պիտի դառնար Մանտելշթամի վերամշակումով վեց պետություններու քննարկման առարկան դարձած ծրագիրը: Մինչ այդ, Գեորգ Ե.-ի նախաձեռնություններին ետք զուգահեռաբար ծրագրեր կը մշակուէին նաեւ Ազգային Պատուիրակութեան եւ Ռուսաստանի հայոց կողմէ²⁰, այդ ծրագրերու քննութիւնը վերապահելով Թիֆլիսի Ազգային Բիւրոյին՝ նախքան ընդհանրական հայրապետին կողմէ վերջնական ծրագրի վաւերացումը: Այս նախաձեռնություններուն վրայ ուշադրութիւն կեդրոնացնելով, շուքի մէջ մնացած են այլ նախաձեռնություններ, որոնք մինչեւ իսկ նախորդած են վերոյիշեալներուն:

Յիրաւի, գաւառներէն սկսած էին պատրիարքարան հասնիլ ծրագրեր՝ արձագանգելով գաւառային առաջնորդարաններ ուղարկուած 11/24 Սեպտեմբեր եւ 19 Սեպտեմբեր/2 Հոկտեմբեր 1912 թուակիր շրջաբերականներուն, ինչպէս կը հետեւեցուի իբրեւ Յաւելուած 44, 45 եւ 46 ներկայացուած վաւերագրերէն: Նոյնիմաստ թուացող երկրորդ շրջաբերականին առաքումը կը մղէ ենթադրելու թէ երկրորդը կրնար անհրաժեշտ նկատուած ըլլալ վեց նահանգներէն դուրս գտնուող հայաբնակ շրջաններու համար:

Այդ վաւերագրերուն մէջ ուշագրաւ է կէտերէն ոմանց ներդաշնակութիւնը Վանէն մինչեւ Սամսոն: Առաջին շրջաբերականն արդէն թելադրած էր որ թեմական խառն ժողովները նկատի առնէին ո՛չ միայն տուեալ գաւառի, այլեւ ընդհանրապէս հայաբնակ նահանգներու համար կարելորդ «ապահովութեան, ինչպէս նաեւ ինքնօգնութեան յարմարաւոր միջոցները»: Ներդաշնակութիւնը կը յուշէ թէ, բացի պայմաններու նմանութենէն, կրնար առկա ըլլալ համադրուած, համակարգուած աշխատանք մը՝ վերագրելի Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան ապահովութեան խնդրով զբաղող մարմնին, թերեւս նաեւ կուսակցական գործիչներու:

Վահան Փափագեան եւ Չաւէն պատրիարք իրենց յուշերով հաստատած են թէ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը մշակած էր ծրագիր մը, որ հիմք պիտի ծառայէր պատրիարքարանի ծրագրին²¹:

²⁰ Մանրամասնություններու համար տեսնել՝ Փափագեան, 220–227:

²¹ Դաշնակցական գործիչներ հետեւողականօրէն պիտի ջանային իրենց սկզբնական ծրագրէն դուրս մնացած տրամադրութիւններ յառաջ մղել, ինչպէս յայտնապէս կը պարզուի Միքայէլ Վարանդեանի 21 Հոկտեմբեր 1913 թուակիր նամակէն, ուր Սազոնովի մասին խօսելով, կ'ըսէ թէ ան պիտի աշխատի «ընդունիլ տալ նախկին կուսակցական ծրագրի մի քանի մերժուած կէտերը» (Փամպուքեան, ԺԱ., 34): Այս ճիգը կը կատարուէր հակառակ անոր որ մշակուած էր արդէն իրաւախոհական եւ պաշտօնականացուած ծրագիր մը: Բարենորոգումներու ծրագրին մշակման մասնակիցներէն եւ Ապահովութեան Խորհրդարանական Յանձնաժողովի անդամ Յարութիւն Շահրիկեան, առանց իր պատկանած կուսակցութեան անունը տալու, պիտի գրէր. «... պատմութեան կը մնայ լոյս աշխարհ բերել թէ ի՞նչ դեր կատարած են Հայ Զաղաքական Կուսակցությունները հաւաքաբար թէ առանձնապէս եւ ի՞նչ չափով. կամ ի՞նչպէս եղած է որ Հայ Պատուիրակութեան պաշտպանած նախագիծը դարձած է Երրեակ Համաձայնութեան, կամ աւելի ճիշտ՝ Ռուս Դիւանագիտութեան առաջարկած ծրագրի հիմք: ... կարելի է որոշապէս ըսել թէ հայկական իրականութեան մէջ ամենէն աւելի քաղաքական հասունութիւն ունեցող որոշ տարր մը իր ազդեցութիւնն ունեցեր է եւ անոր նախաձեռնութիւնով ծրագրուածն է նախապատու-

Միասնական իրաւախոհական ծրագրի մը պատրաստութեան համար Նուպար կ'առաջարկէ որ պատրիարքարանը Փարիզ դրկէ ներկայացուցիչ մը: Բնականաբար յարմարագոյն անձ կը նկատուի Ապահովութեան Յանձնաժողովի քարտուղար Վահան Փափագեանը, որուն Պոլսոյ դաշնակցական պատասխանատու մարմինը կը յանձնարարէ «իր պաշտօնական դերը կատարելով հանդերձ» միշտ խորհրդակցիլ Ժընեւ լոյս տեսնող «Դիօշակ» պաշտօնաթերթի խմբագրութեան հետ եւ պաշտպանել ու անցնել տալ կուսակցութեան «պահանջագիրը որքան հնարաւոր է»²²:

Փափագեան Փարիզ կը մեկնի 16 Փետրուար/1 Մարտ 1913-ին եւ Պոլիս կը վերադառնայ 15/28 Ապրիլին: Իր փարիզեան առաքելութեան վերաբերող տեղեկագրին մէջ՝ յանձնուած Իսառն Ժողովին, ան կը տեղեկացնէ թէ 1913-ի Փետրուարին Պօղոս Նուպարի գլխաւորած Ազգային Պատուիրակութիւնը անհրաժեշտ նկատած էր որ Պոլսէն Ապահովութեան Յանձնաժողովը ներկայացնող պատուիրակ մը դրկուի Փարիզ՝ միասնաբար մշակելու Անատոլիոյ հայկական վեց նահանգներու բարեկարգութեան պաշտօնական ծրագիր մը՝ քննարկելով պատուիրակութեան Փարիզի մէջ մշակած

թիւն ստացեր, դառնալով սեփականութիւնը Ազգային Պաշտօնական Մարմիններուն եւ Կաթողիկոսական Պատուիրակութեան» (Ատոմ, 91): Յաջորդող էջերու մէջ Ճահրիկեան շարադրած է բարենորոգումներու ծրագրին պատրաստութեան համար նկատի առնուած հիմունքը: Դիտելի է թէ համաձայնագրին ստորագրութենէ ետք, 1914-ի Յուլիսին գումարուած Հ.Յ.Դ. Ը. Ընդհանուր Ժողովը պիտի որոշէր. «Գալով բարենորոգմանց ծրագրին, այն ձեռով՝ որ ընդունուած է Պոլսոյ եւրոպական դեսպաններու, թուրք կառավարութեան եւ Ընդհանուր քննիչներու կողմէ, կը նկատէ զայն իր ամբողջութեան մէջ անբաւարար եւ օգտակար չի գտներ որ նոյն ծրագրի գործադրութեան ժամանակ կազմակերպութիւնը կուսակցօրէն աջակցութիւն ցոյց տայ եւ այդպիսով որոշ պատասխանատուութիւն ստանձնէ. կը թելադրէ միջամտութեան գործը թողուլ ազգային պաշտօնական մարմիններու» (Փամպուքեան, ԺԱ., 116):

²² Փամպուքեան, Ժ., 154: Թէ Փափագեան պատուիրակութեան հետ իր քննարկումներու ընթացքին իրարու ագուցած է իր դաշնակցականութիւնն ու յանձնախմբականութիւնը, պարզ կը դառնայ Փարիզէն Հ.Յ.Դ. Արեւմտեան Բիւրոյին իր գրած 12 Մարտ թուակիրէն, ուր կը յայտնէ. «Բարեբախտաբար ձեր ծրագիրն էլ ժամանակին հասաւ, այնպէս որ ի նկատի կ'առնենք եւ ըստ իմ սովորութեան (որ թերեւս շատերիդ կողմից հաւանութիւն չի գտնում) առանց ասելու թէ Դաշնակցութեան է, ընդունել կու տամ լռելեայն»: Ապա ներկայացնելով պատուիրակութեան տեսակետներէն մի քանին, կը խնդրէ անոնց կարծիքն ունենալ տասներկու օրէն ոչ ուշ՝ զայն ալ նկատի առնելու համար պատրիարքարանէն գալիք պատասխանին հետ, եւ կ'աւելցնէ. «Տոյց տալու համար թէ որքան «ջանա ծեծուած է» [= փիւր՝ սաստիկ բանավէճ ետեղի ունեցած է] մեր ծրագիրը ընդունիլ տալու համար, հետո պիտի բերեմ նրանց ծրագիրը եւ պիտի տեսնէք տարբերութիւնը հիմակուան ընդունուած այս ձեռի եւ նրանց նախկին որոշումների մէջ» (Փամպուքեան, Ժ., 156): Հարց է թէ «հիմակուան ընդունումը» ձեռք կ'ըլլա՞ր տարբեր, եթէ Փափագեան «լռելեայն» ընդունիլ տալ չիորձէր Դաշնակցութեան մշակած կէտերը, երբ դիմացի կողմը Փափագեանի պնդումները կ'ընդունէր որպէս տեսակետները պատրիարքարանին եւ երբ Նուպար, որ, ըստ Փափագեանի, ողջմիտ եւ ուղղամիտ մարդ էր, ընդունած էր համախորհուրդ գործել պատրիարքարանին հետ (Փափագեան, 186):

ծրագիրն ու Պոլսոյ մէջ Ապահովութեան Յանձնաժողովին կողմէ պատրաստուած ծրագիրը, որ *արժանացած էր Ազգային Ընդհանուր Ժողովի Մայր Դիւանին եւ խորհրդարանական խմբակցութիւններու ներկայացուցիչներու հաւանութեան ու վաւերացուած էր Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Խառն Ժողովին կողմէ*:

Առ այդ Արշարունիի ստորագրութիւնը կրող նամակով մը Փափագեանին կը յանձնարարուի, յարակցաբար, Վիեննայէն անցնելու ատեն, ապա նաեւ Պերլին այցելելով, հանդիպիլ Վիեննական Միխիթարեան Միաբանութեան արքայափոխ եւ Պերլինի մէջ հայասէր գերմանացիներու նորակազմ յանձնաժողովին²³ տեղեկութիւններու փոխանակման եւ անոնց անհրաժեշտ թելադրութիւններ ընելու համար: Կ'ակնկալուի որ Փափագեան իր Պերլին այցելութեան ընթացքին նաեւ տեսակցի «պարսից հայագգի դեսպան Վսեմ. Յովհաննէս խան Մասէհեանի» հետ²⁴:

23 Փետրուարին Թիֆլիսի Հայոց Բիւրօն, որուն Գեորգ Ե. յանձնած էր բարենորոգումներու ծրագրին քննութիւնը, կաթողիկոսին կը գրէ թէ հայկական դատին համար «վերին աստիճանի վնասակար» կը գտնէ վերջնական մշակման եւ վաւերացման չենթարկուած ծրագրերուն յանձնումը Նուպարի կողմէ Իզվոլսքիի եւ պատրիարքարանին կողմէ տը Կիրսի, նշելով թէ թէ՛ պաշտօնապէս եւ թէ՛ ոչ պաշտօնապէս միայն մէկ եւ կաթողիկոսին հաւանութեան արժանացած ծրագիր կարելի է ներկայացնել, մնացեալ բոլոր ծրագիրները համարուելով ոչ մէկ քաղաքական նշանակութիւն ունեցող նախագիծեր: Նամակն ստորագրողները՝ նախագահ Սամսոն Յարութիւնեան եւ քարտուղար Նիկոլ Աղբալեան, կաթողիկոսէն կը պահանջեն Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարին յայտնել թէ յանձնուած ծրագրերը գուրկ են պաշտօնական արժէքէ եւ յորդոր կարդալ պատուիրակութեան ու պատրիարքարանին²⁵:

Յարութիւնեանի ուղղուած 1 Ապրիլ 1913 թուակիրով Նուպար կը հերքէ իր կողմէ Իզվոլսքիի որեւէ ծրագիր յանձնուած ըլլալը, քանի որ աւարտուն ծրագիր չկայ եւ պատուիրակութեան ու պատրիարքարանի ծրագիրները միաձուլելու աշխատանք կը տարուի²⁶: Ի տարբերութիւն, պատրիարքարանը տեղի տալով տը Կիրսի ճնշման, անոր յանձնած էր ծրագիրը, որուն քննարկման համար Փափագեան մեկնած էր Փարիզ:

Հետեանքը կ'ըլլայ այն, որ Փափագեան Ապրիլի երկրորդ կիսուն ստանայ պատրիարքարանէն դրկուած նամակ մը, ուր կը յայտնուէր թէ Պոլսոյ ռուս դեսպանը պատրիարքարանի ծրագրին վրայ պատրաստած է ուսումնասիրութիւն մը, որ պիտի դրկուի Փեթերսպուրկ, եւ թէ փոփոխութիւններու հարկ տեսնուելու պարագային, պիտի վերադարձուի. այլապէս՝ վերջնական ծրագիր պիտի համարուի, որով՝ Ազգային Պատուիրակութիւնը մինչ այդ ոչ մէկ փոփոխութիւն պէտք է կատարէ «ցորչափ Պետերսպուրկէն դեսպանը դիտողութիւններ չէ ստացած այդ մասին թէ մեր պահանջները անջատական բնոյթ չունին եւ ոչ ալ ինքնավարութեան կը միտինք, այլ լուրջ եւ իրական քօնթօլ եւ մարդկային իրաւունքներու տարրական պահանջներ են»: Նուպար կը

²³ Ակնարկութիւն Հայեւագերման կամ Գերման-Հայ Միութեան: Տեսնել Յաւելուած 50:

²⁴ ՊՏԴ, Շ400:

²⁵ Բեհրուդեան, 138–139:

²⁶ Հովսէփյան, 19:

տարուի ենթադրելու թե «յետին միտքերով գործ մը կը տեսնուի պատրիարքարանին մէջ, որ խաղ կը խաղան իր գլխուն», կատարուած իրողութիւններու ամօքն դնելով զինք²⁷:

Այս ենթադրութիւնն ինքնին կը մատնէ ամկայութիւնը կասկածանքի եւ անվստահութեան ենթահողի մը, որ այլ գործօններու շարքին, կրնար վերագրուիլ պատրիարքարանի ընթացքին (տեսնել Յաւելուած 1-ն իր ծանօթագրութիւններով եւ աստեանագրութիւններու բաժնի թիւ 31 ծանօթագրութիւնը):²⁸

Պատրիարքարանի ընթացքին մասին Նուպարի համար կասկած յառաջացնող ուրիշ ամիթ մը պիտի ըլլար Համբարձում Առաքելեանի ֆրանսագիր 5/18 Մայիս թուակիր նամակը, որուն Արամ Անտոնեանի թարգմանած օրինակը կու տանք որպէս Յաւելուած 47:

Վերադառնալով ծրագրին, Արշարունի 13 Ապրիլ 1913-ին Նուպարի կը գրէ թէ տը Կիրս արդէն մատնանշած է սրբագրելի կէտեր իբր իր «անձնական համոզումները», եւ թէ Փեթերսպուրկէն վերադարձուելիք ծրագիրը պիտի կազմէ «միակ եւ վերջնական ծրագիրը, զոր պիտի փութանք Ձեր Վսեմութեան ուղարկել ընդ փոյթ»²⁹:

Այսպիսով, կը ստեղծուէր կատարուած իրողութիւն մը³⁰ եւ երբ հայկական բաղձանքներուն նկատառումով Մանտելշթամի պատրաստած ծրագրին կը վիճակուի դառնալ դեսպաններու ժողովին քննարկման հիմքը, կը ծագի ակադեմական հարցումը.- Իսկութեան մէջ հայկական էր ծրագիրը, թե՞ ռուսական:

Ծրագրին վերաբերող հետագայ զարգացումներու մասին կարելուք տեղեկութիւններն արդէն ներկայացուած ըլլալով աստեանագրութիւններով եւ համապատասխան

²⁷ ՊՏԴ, Շ405:

²⁸ Ազգային Պատուիրակութիւնն սկիզբէն եւեթ եղած է քար գայթակղութեան՝ ստեղծած ըլլալով դժգոհներու շրջանակ մը իր կազմով եւ գործունէութեամբ: Փեթերսպուրկի հայկական խմբակէն Նիկողայոս Ադոնց եւ Սիրական Տիգրանեան տակաւին 1913-ի Յունուարին Պոլիս այցելելով ուզած էին պարզել թէ պատուիրակութիւնն ունէ՞ր բարենորոգումներու հարցով զբաղելու ձեռնհասութիւն: Այցելուները, բնականաբար, շփուած էին Զադաքական ժողովի եւ Ապահովութեան Յանձնաժողովի անդամներուն, ինչպէս նաեւ այլ կարելուք եւ դիրքերու վրայ գտնուող դէմքերու հետ: Երկու պատուիրակները վերադարձած էին «բազմիցս տեղի հայ գործիչներից դժգոհութիւն» լսելէ ետք (Սիմոնյան, 244–249):

²⁹ Հովսեփյան, 20:

³⁰ Նուպար իր 21 Ապրիլ թուակիրով Արշարունիի պիտի յայտնէր թէ պատրիարքարանին բռնած ընթացքը վնասակար կը նկատէ հայ դատին, որովհետեւ պատրիարքարանին եւ պատուիրակութեան միջեւ անհամաձայնութիւն մը կրնայ շահագործուիլ Թուրքիոյ եւ մեծ պետութեանց կողմէ: Նաեւ պիտի յայտնէր թէ պահ մը նոյնիսկ մտածած է հրաժարական տալու մասին: Նուպար օր մը ետք իր դժգոհութիւնն արտայայտող նամակ մը պիտի ուղղէր նաեւ Գէորգ Ե.ի (Հովսեփյան, 21–26): Իր 23 Ապրիլ թուակիրով Նուպար Հ. Առաքելեանի պիտի յայտնէր թէ պատրիարքարանը, որ կ'ուզէ Պոլսոյ մէջ վարել բանակցութիւններ անկախ անոնցմէ զորս Պատուիրակութիւնը Կաթողիկոսէն պաշտօն ստացած է կատարելու Եւրոպայի մէջ, ստեղծած է «ծանր կնճռոտութիւններ» (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

յաւելուածներով ու ծանօթագրութիւններով, կը մնայ ըսել թէ, դատելով տպագիր աղբիւրներէ եւ վաւերաթուղթերէ, պատրիարքարան-պատուիրակութիւն յարաբերութիւնը չէ ունեցած բաղձալի չափով հեզասահ ընթացք գէթ մինչեւ Յուլիս 1913, երբ բարենորոգումներու ծրագրին շուրջ միջպետական բանակցութիւնները վստահուեցան Պոլսոյ դեսպաններուն:

Բացի հատուածական դրդապատճառներէ, պարագան կրնայ մասամբ բացատրուիլ նաեւ անով, որ պատրիարքարանն իր մարմիններով իբրեւ արեւմտահայութեան ներկայացուցիչ՝ ինքզինք կը նկատէր բարենորոգումներու հարցին տէրը, որմով, սակայն, Գեորգ Ե.ի կարգադրութեամբ ուրիշներ, ներառեալ՝ Ազգային Պատուիրակութիւնը, սկսած էին զբաղիլ *անկախօրէն եւ պաշտօնական հանգամանքով*³¹:

Այդ ուրիշներուն մէջ կը թուի թէ նկատի չէր առնուած Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը: Սահակ Բ. Խապայեան կաթողիկոսի անթուակիր [Նոյեմբեր/Դեկտեմբեր 1912] նամակը արտայայտիչը կ'ըլլար գաւառի եւ մասնաւորապէս Կիլիկիոյ հայութեան անտեսումին ու անտեղեակ ձգուելուն, միաժամանակ իր մէջ խտացնելով մտավախութիւն մը, - որ միայն իրը չէր, - թէ բարենորոգումներու հետապնդումը կրնար յանգեցնել «ախտաւոր ոչխարը առողջ գազանի հետ փոխանակելու»³²:

Փափագեան իր տեղեկագիրը փակած է նշումներով եւ առաջարկներով, որոնք շօշափուած նիւթին հետ իրենց անմիջական կապով յաւելեալ լոյս կը սփռեն պատուիրակութեան նկատմամբ գէթ պատրիարքարանի ներկայացուցչին մօտեցման մասին: Ան կը գրէ.

Կ'ուզէի, իբր իմ դիտողութեանս եւ ուսումնասիրութեանց արդիւնքը, քանի մը խօսք ըսել պատուիրակութեան կազմութեան եւ անոր գործունէութեան մասին:

³¹ Փափագեան պիտի գրէր. «...մենք չէինք կրնար թիրքահայութեան ճակատագրի տնօրինութիւնը ամբողջովին թողուլ Էջմիածնին կամ Կովկասեան դեկավարութեան: Մեր բախտն էր որ պէտք է տնօրինուէր...: ... Ապահովութեան Յանձնաժողովի առաջին ձեռնարկներէն մէկը եղաւ մեր տեսակէտները հաղորդել Կաթողիկոսին. որոշակի հասկցնել, թէ դատին բուն տէրը մենք ենք եւ ուրեմն, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը եւ իր խորհրդականները պարտաւոր են հաշուի առնել Թիրքահայոց պատրիարքութեան տեսակէտը եւ դեկավարուիլ անով»: Նաեւ պիտի աւելցնէր թէ Յանձնաժողովը Նուպարի ալ հասկցուց թէ «կենդանի կապ պէտք է պահել եւ համախորհուրդ գործէ Պատրիարքարանի հետ» եւ քանի որ Նուպար ողջմիտ եւ ուղղամիտ մարդ էր, տրամաբանական գտաւ պահանջն ու ներքին երկուութիւնը հարթուեցաւ (Փափագեան, 186): Հակառակ այս հաստատումին, ինչպէս նիւթերէն կը պարզուի, որոշ անհարթութիւններ յամեցած էին: Թէ Ամենայն Հայոց Հայրապետին արեւմտահայերուն վերաբերող հարցով զբաղելու իրաւասութիւնը եղած է խնդրոյ առարկայ, կարելի է հետեւցնել նաեւ Վանայ առաջնորդ Յովսէփ Եպսկ. Սարաճեանի մէկ զրոյցէն, ուր պատրիարքարանէն ստացուած պաշտօնական նամակէ մը զայրացած, կ'ըսէ. «Ինչ իրաւասութեան հարց է որ կը յարուցանեն: Չէ՞ որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը բոլոր Հայերու քուէներովը ընտրուած՝ անոնց իսկական եւ իրաւական ներկայացուցիչն է եւ, հետեւաբար, ամէն իրաւունք կը վայելէ անոր անունով խօսելու» (Ա. Թէրզիպաշեան, *Նուպար*, տպ. Ա. Տէր Յակոբեան, Փարիզ, 1939, 94):

³² Տես Յաւելուած 48:

Թէեւ գործի սկիզբէն, Թիւրքիոյ մեր կացութիւնը ի նկատի ունելով, Ս. Պատրիարքը դիմած էր Վեհ. Հայրապետի[ն]. սակայն այդ դիմումը բառացի ըմբռնուելով, Վեհ. Կաթողիկոսը սխալ մը ըրած եղաւ. Եւրոպայի պատուիրակութիւնը նշանակելով, առանց կանխաւ պատրիարքարանի հաճութիւնը առնելու: Երկրորդ սխալ մը այն էր, որ Վեհ. Կաթողիկոսը նշանակելով Պօղոս փաշա Նուպարին իբրեւ նախագահ պատուիրակութեան, անոր էր թողուցած իր անդամները գտնելու գործը: Եւ արդիւնքը, իմ դիտածիս համաձայն, շատ բացասական է: Պօղոս փաշան ինք զինքը միայնակ տէր կը նկատէ գործին. ընդհանրապէս ինքն է որ կը ծրագրէ իրենց քայլերը եւ ինքն է որ կը կատարէ արդիւնքը միայն տեղեկացնելով իր ընկերներուն. տեսակցութիւնները բացառապէս ինքն է որ միայնակ կ'ունենայ քաղաք[ական] անձերու հետ: Եւ իր դիրքի եւ կոչման հանդէպ կերպով մը ճնշուած կը տեսնայի իր անդամակիցները. անոնց դերը աւելի կրաւորական էր քան ներգործական:

Այս ան[յ]արմարութիւնը կարելի է մասամբ վերագրել այն հանգամանքին, որ պատուիրակութեան երկու անդամները, իրենց սեպիական գործերը ունենալով, անկարող են ամփոփ ըլլալ:

Փաշան դժբաղդաբար ծանօթ չէ, պետք եղած չափով, հայկական հարցի անցեալին եւ երկրին հետ, զի չի ճանչնար Թիւրքիան եւ անծանօթ է ներկայ պետական կազմակերպութեան: Սակայն պիտի խոստովանիմ, որ երիտասարդական կորովով փարած է գործին եւ կ'ուսումնասիրէ ամբողջ սրտով իր սեղանին կրած: Կը սիրէ գործը, ահագին կապեր ունի եւ համակրանք կը վայելէ քաղաքագետներու շրջաններուն մէջ: Փաշան միակ գործի մարդը կրնար ըլլալ, եթէ նա շրջապատուած ըլլար 2-3 պաշտօնական խորհրդատուներով, որոնք շատ լաւ ծանօթ ըլլային թէ հայկական հարցին, Թիւրքիոյ եւ թէ եւրոպական քաղաքագիտութեան:

Փաշան իրականօրէն մինակ է ներկայիս եւ սկիզբէն ալ երեւոյթապէս ընկերներ է ունեցեր եւ այդ հանգամանքին կը պարտինք այն սխալը, որ գործուած է: Փաշան նախագահած է Փարիզի հայ ժողովի մը եւ, ինչպէս պ. Չոբանեանը վկայեց, ստորագրած է -միւսներու հետ- ուղերձ մը յղուած Զեամիլ փաշային:

Ներկայիս փաշայի[ն] հետ կը գտնուի Արթին Եաղուպ փաշա, որ, չեմ կարծեր, թէ նոյնպէս լաւ եւ մօտէն ծանօթ ըլլայ մեր հարցին: Պ. Չերազը հրաժարած է. պ. Սօստիչեանը Լօնտօնէն չի կրնար բացակայիլ. թէեւ նա շատ մեծ աջակցութիւն կրնար տալ պատուիրակութեան, իբրեւ ամէնէն լաւ ծանօթ հայ իրականութեան, իսկ Իւթիւնեան Եպ. շատ կարող չտեսայ, օգտակար ըլլալու համար:

Իբր եզրակացութիւն կ'առաջարկեմ.-

Ա) Վերջնական ծրագիրը պատրաստելու համար -Պետերսպուրկի պատասխանը առնելէս վերջը- ստիպողաբար երկու հոգի դրկել Փարիզ.

Բ) Երթացող պատուիրակները լինին շատ մօտէն ծանօթ հայոց հարցին, հայ կեանքին եւ հարցին պատմութեանը եւ անոնց տալ պաշտօն ծրագրի

խնդրեն վերջ մնալ պատուիրակության մէջ իբրեւ խորհրդականներ: Այս մասին առնել Վեհ. Կաթողիկոսի համաձայնութիւնը³³:

Հայասերներու մասին

Նիւթին վերաբերող եզրերու ենթաբաժնին մէջ տուած ըլլալով «հայասեր» բառին առնչուած մեր մօտեցումը, պարզապէս պատշաճ կը համարենք իբրեւ Յաւելուած 49 ներկայացնել Գերման-Հայկական Ընկերութեան կողմէ Զաւէն պատրիարքի ուղղուած 6 Դեկտեմբեր 1914 թուակիրը, որ թէւէ չի նսեմացներ հայասերներու՝ հայութեան մատուցած գնահատելի ծառայութիւններուն տարողութիւնն ու չի նուազեցներ անոնց գործին հանդէպ երախտագիտական զգացումները, բայց ցոյց կու տայ ազդեցութիւնը, զոր իրենց երկիրներու արտաքին քաղաքականութիւնները կրնային գործել անոնց կողմնորոշումներուն վրայ՝ իբրեւ հաւատարիմ քաղաքացիներ:

Այդ հայասերներուն մէջ քիչ չեն եղած անշահախնդրօրէն, անկեղծօրէն հայոց օգտակար ըլլալ ուզողներ, բայց նաեւ անհաւանական չէ որ անոնց մէջ գտնուած ըլլան միամիտներ, որոնք հաւատք ընծայած ըլլան իրենց կառավարութիւններուն որպէս թէ հայանպաստ քաղաքականութեան կամ սնամէջ խոստումներուն:

Խօսքը մասնաւորելով ներկայացուող վաւերագիրն ստորագրած անձերուն՝ Լեւիսիուս, Ռոհրպախ³⁴ եւ Գրինֆիլտ, անոնք Առաջին Աշխարհամարտի աւարտէն ետք ալ բանիւ եւ գործով պիտի շարունակէին զբաղիլ հայկական հարցերով եւ ջանալ օգտակար ըլլալ հայոց³⁵, բայց վաւերաթուղթին ոգին բացորոշաբար կը մղէ եզրակացնելու թէ հեղինակները կ'ուզէին հայերը Ռուսիայէն անջատելով գերմանութեան կառքին լծել, հայոց աչքին շողացնելով տուեալ պահու «դժուարութեանց բարձումէն» ետք խոստմնալից ապագայ մը, երբ Թուրքիա, իբրեւ պետական ուժ, յստակ ըրած էր իր դիտաւորութիւնները իր ընդամենը ազգային փոքրամասնութիւն մը կազմող հայատակ հայերուն նկատմամբ:

Աղերսական բանակցութիւններ, թէ՛ զինեալ պահանջատիրութիւն եւ ինքնապաշտպանութիւն – Կիլիկիոյ մէջ ապստամբութեան մը հարցը

Ինչպէս Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի, այնպէս ալ ապահովական յանձնաժողովներու նիստերը լի են խուլ ականջներու հանդիպած եւ ապարդիւն մնացած ծանօթագրերու, յուշագրերու, դիմումներու մասին արձանագրութիւններով, որոնց

³³ ՊՏԴ, Ծ406–Ծ407:

³⁴ Հայերն իրենց բնօրրանէն տեղահանելով Պաղտատի Երկաթուղագիծին շուրջ բնակեցնելու վերաբերեալ 1913-ի Դեկտեմբերին Ռոհրպախի կատարած առաջարկին մասին տեսնել Յաւելուած 39-ի Բ. վաւերագիրը ինչպէս նաեւ Մուշեղ [Սերոբեան] Արքեպիսկոպոսի *Հայկական Միջնաւանդը. Քննական Վերլուծումներ* աշխատութիւնը (տպ. «Ազգ»ի, Պոստոն, 1916, 70–71):

³⁵ Աշոտ Հայրունի, *Յոհաննէս Լեւիսիուսի Առաքելությունը*, «Նաիրի» հրատ., Երեւան, 2002: Աշոտ Հայրունի, «Յոհաննէս Լեւիսիուսը եւ Հայ Գործիչները», «Էջմիածին» ամսագիր, ԿԹ. Տարի, Ապրիլ 2013, 60–86: *Հայաստան ըստ Ռոհրպախի 1919-ի Տեսություն*, Հ. Յ. Դաշնակցութեան մատենաշար թիւ 2, տպ. Արարատ, Կ. Պոլիս, 1919:

կողքին մերթ ընդ մերթ կը հանդիպինք նաեւ ինքնապաշտպանութեան յիշատակման:

Անհաւանական չենք նկատեր որ Ազգային Ժողովի նիստերու արձանագրութիւններէն կամ նոյնիսկ սակաւաթիւ անդամներ հաշուող ապահովութեան յանձնաժողովներու նիստերու ատենագրութիւններէն գաղտնապահական նկատումներով կանխահոգաբար դուրս ձգուած ըլլան ինքնապաշտպանութեան եւ զինապահովութեան մասին որոշումներ՝ եթէ կայացուած են այդպիսիներ: Բայց եւ այնպէս, յատկանշական կը մնայ այն, որ ինքնապաշտպանութեան հարցը հետեւողականօրէն մնացած է ստուերի մէջ եւ, լաւագոյն պարագային, կա՛մ նշուած է թէ ժողովը փակուած է առանց հարցը քննարկելու, կա՛մ զանց առնուած է այդպիսի արձանագրութիւն մը իսկ:

Պատրիարքարանի շրջանակներն ինքնապաշտպանութեան խնդրին դարմանը խոհեմութիւն համարած են ապահովել նա՛խ օսմանեան կառավարութենէն: Ինքնապաշտպանութեան մասին առաջին ակնարկութիւնը կատարուած էր արդէն Ազգային Ժողովի 15/28 Հոկտեմբեր 1908-ի նիստին, թէւ այդ նիստի ընթացքին որոշումով Բ. Դրան ներկայացուած դիմումին մէջ բացակայած է զինեալ թուրքերու եւ քիւրտերու հարստահարութեան ենթակայ անգէն հայերու ինքնապաշտպանութեան միջոց տրամադրելու խնդրանքը: «Անձնապաշտպանութեան համար Հայոց ալ գէնք կրելու հրաման տալու» առաջարկ բերուած էր նաեւ 10/23 Յունիս 1911-ի նիստին, դա՛րձեալ առանց գէթ երեւութապէս շօշափելի արդիւնքի:

Ինքնապաշտպանութեան յիշատակումը հպանցիկ կերպով վերայայտնուած էր, ինչպէս նշուած է, 17/30 Մայիս 1913-ի նիստին: Այնուհետեւ, 5/18 Յուլիս 1913-ի դռնփակ նիստին, որ յաջորդած էր Ռոստոսթոյի եւ շրջակայքի արիւնալի դէպքերուն, ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը արտայայտութիւն գտած էր Ներսէս Օհանեանի բերնով³⁶:

Ինքնապաշտպանութիւնն իբրեւ օրակարգի հարց ընդգրկուած էր ապահովութեան յանձնաժողովներու ատենագրութիւններուն յատկացուած Բ. տետրի առաջին նիստին մէջ իսկ, 6/19 Յունիս 1913-ին, բայց կը պարզուի թէ ժողովականները միայն միտքերու փոխանակութիւն ունեցած եւ միջոցներ առաջարկած էին՝ որոշումը յետաձգել առաջ:

Միջանկեալ նիստէ մը ետք նիւթը դարձեալ տեղ գրաւած էր օրակարգի մէջ՝ մնալով առանց քննարկման: Նոյնը կրկնուած էր յաջորդ՝ 24 Յունիս/7 Յուլիս 1913-ի նիստին, այս անգամ յստակօրէն արձանագրուելով թէ ժողովը չէ կրցած զբաղիլ անով: Այնուհետեւ դարձեալ երկու յաջորդական նիստերու օրակարգին մէջ տեղ գտած ինքնապաշտպանութեան հարցը կը թուի թէ մնացած էր առանց քննարկման՝ հետեւեցնելով լուծման մասին որեւէ նշումի չգոյութենէն:

Այդքան: Յաջորդ նիստերու արձանագրութիւններուն մէջ, մինչեւ ատենագրութիւններու տետրին փակումը, այլեւս ոչ մէկ տեղ կը յիշատակուի ինքնապաշտպանութիւնը:

Արդեօ՞ք պարագան պետք է առնչել յեղափոխական-ապստամբական-խռովարարական գործունէութիւններէ հեռու կենալու խորհուրդներուն, զորս տուած էին մեծ պետութիւններու ներկայացուցիչները, որպէս թէ բանակցութիւններուն չվնասելու

³⁶ ԱԱԺ, Բացում 1913–14 նստաշրջանի, նիստ Ը., 144:

միտումով³⁷: Ուրիշ հարց թե՛ հնարաւոր կրնա՞ր ըլլալ իրականացումը բանակցութիւններու ընթացքին մէջ բեկումնային նշանակութիւն մտցնող այդպիսի գործունէութեան մը՝ խուսափելով մէկտեղ ջարդերու յանգեցնող վրիժառութենէ, երբ նաեւ կային լրտեսներ եւ բացարձակ գաղտնապահութեան բացակայութիւն:

Յայտնին այն է թէ, քանի որ պաշտօնական մարմինները հայկական հարցը կամ, տուեալ պահուն, բարենորոգումներու խնդիրը որոշած էին հետապնդել միայն դիւանագիտական միջոցով եւ ինքնապաշտպանութիւնը «մարդկայնապէս ամենաօրինական գործը» ըլլալով հանդերձ, կարելի չէր «ստանձնուած տեսնել» անոնց կողմէ, 1912-ի Հոկտեմբերին, պալքանեան պատերազմի բռնկումէն անմիջապէս ետք, Եգիպտոսի մէջ չորս հայ կուսակցութիւններուն պատկանող անհատներ «պաշտօնական շրջանակէ դուրս ձգուած թերին լրացնելու համար» կազմած էին *Ազգային Ինքնապաշտպանութեան Զոմիթ* անուամբ մարմին մը՝ իրականացնելու ազգային ինքնապաշտպանութեան գործը եւ նոյնիսկ ջանալու ձեռք բերել ինքնավարութիւն մը, այլապէս ալ գէթ բաւարարուելով Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ իրական ու տեւական բարենորոգումներու գործադրութեամբ՝ եւրոպական Մեծ Պետութեանց կամ անոնցմէ մէկուն հակակշիռն տակ³⁸:

Այս մարմինն է որ մշակած էր Կիլիկիոյ մէջ զինապահովումով ինքնավարութեան հասնելու ծրագիրը եւ հրատարակած՝ ֆրանսերէն գրքոյկը, զոր Վանկենհայմի հետ 4 Յուլիս 1913-ի հանդիպման ընթացքին անգիտանալ կը ձեւացնէր Արշարունի³⁹ եւ որուն վիժման համար աշխատանք տարած էին հայկական պաշտօնական մարմինները:

³⁷ Սագոնով եւ տը Կիրս, օրինակ, թելադրած էին թէ «Եւրոպայի աչքին հայերը պէտք է որ ներկայանան ո՛չ իբրեւ ըմբոստ յեղափոխականներ, այլ... զոհեր» (Փափագեան, 187):

³⁸ Պետրոս Տեփոյեան, *Առում Ապանեան*, խմբ. եւ ծնթգրթ. Դոկտ. Վաչէ Ղազարեանի, հրատ. Թեքէեան Մշակութային Միութեան Մ. Նահանգներու եւ Գանատայի Կեդրոնական Վարչութեան, Պէյրութ, 1988, 129–134 եւ Պետրոս Յ. Տեփոյեան, *Միհրան Տամատեան (1863–1945)*, 129–130):

³⁹ Տեսնել Յաւելուած 7-ն ու անոր թիւ 9–10 ծանօթագրութիւնները: Նշենք թէ Արշարունիի իր գրած պատասխան նամակով Նուպար երբ կը յայտնէ թէ իրեն ծանօթ չէ Փարիզ տպուած նման գրքոյկ, կը խորհինք թէ շփոթութեան մը մատնուած ըլլալու է ան՝ գրքոյկը ֆրանսերէն լեզուով ըլլալուն համար: Ան կրնար Եգիպտոս կամ այլուր տպուած ըլլալ: Գրքոյկին մէջ ոչ մէկ տեղ նշուած է Ֆրանսա տպուած ըլլալը եւ ֆրանսերէն լեզուն, բնականաբար, չէր կրնար հիմնաւորել Ֆրանսա տպուած ըլլալու ինքնաբերական ենթադրութիւն մը: Իսկ թէ Նուպար ծանօթ էր գրքոյկին, կը հետեւցուի 2 Յունիս 1913-ին Լեւոն Մկրտիչեանի ուղղած իր նամակէն, ուր կ'ըսէ. «Շատ զարմացայ ստանալով գրքոյկ մը՝ հրատարակուած ինքնակոչ «Եգիպտոսի Ազգային Պաշտպանութեան Զօմիթ»-ի մը կողմէ, որ կը պահանջէ Կիլիկիոյ Հայոց ինքնավարութիւնը»: Ապա կ'աւելցնէ թէ ծանօթ չըլլալով հեղինակներուն, չի կրնար անոնց դիմել, բայց թէ Մկրտիչեան կրնայ անոնց հասկցնել թէ վտանգաւոր է անոնց ընթացքը: Նուպար «ոճրագործ անմտութիւն» կ'որակէ ճիգը եւ կը շեշտէ. «Առանց Պատուիրակութեան հաւանութեան ներկայացուած ամէն ծրագիր արժէք չունի պետութեանց աչքին, եւ ուրիշ արդիւնք չի կրնար տալ այլ միայն խանգարել բանակցութիւնները եւ վնասել այն դատին գոր բոլոր Հայերը պարտաւոր են պաշտպանելու» (ՓՆՄ, ԶՆՀՀՄ):

Ըսինք կը ձեւացնէ, որովհետեւ Արշարունի 27 Մայիս 1913-ին Նուպարի կը գրէր. «... Մէկ քանի օր առաջ ստացանք «Եգիպտոսի Ազգային Պաշտպանութեան Բօմիթէ» անունը կրող Կիլիկիոյ ինքնավարութեան ծրագիր մը, ֆրանսերէն լեզուով տպագրուած: Մեզ անձանօթ լինելով այդ անունը կրող մարմին մը յԵգիպտոս, զարմացանք թէ ի՞նչ հանգամանքով ինքնավարութեան ծրագիր մը պատրաստուած ու հրատարակուած է, որ Կիլիկիոյ Հայութեան դատին չձառայելէ զատ, պատճառ կրնայ ըլլալ մի գուցէ եւ աղետի մը: Չի այդ տպագրուած պրոշիւրը Կիլիկիոյ ինքնավարութեան, անշուշտ ձեռքը պիտի իյնայ Օսմանեան կառավարութեան, որ հարուածը ուրկէ՞ եւ ինչպէ՞ս գալը հասկնալով, ըստ այնմ «միջոցներ» ձեռք պիտի առնէ իրեն յատուկ եղանակաւ»⁴⁰: Պատրիարքը կը խնդրէ որ Նուպար այս «անխորհուրդ գործ»ը ջանայ

⁴⁰ Այստեղ չենք ուզեր շատ տարածուիլ ապստամբական ծրագրին մասին, որովհետեւ, նախ, նիւթը մասնակիօրէն շօշափած ենք անցեալին («Ինքնապաշտպանութեան Փորձ Մը Կիլիկիեայութեան Համար», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԼԸ. հատոր, Պէյրութ, 2019, 679–704). ապա՝ նիւթին որոշած ենք անդրադառնալ նոր վաւերագրերով ընդլայնուած առանձին աշխատութեամբ: Նշենք միայն, թէ 8 Մարտ 1913-ին Լեւոն Մկրտիչեան Ադեքսանդրիայէն Գէորգ Ե.ի կը տեղեկացնէ յունական կառավարութեան դրոյմով Կիլիկիոյ մէջ հայկական ապստամբութեան մը ծրագրին մասին՝ պալքանեան պատերազմի այդ օրերուն, զգացնելով նման շարժման մը առաջին առնելու պէտքը (Բեհրուդեան, 143–145): Նոյն օրը այդ պէտքին մասին կ'արտայայտուի նաեւ Նուպար Գէորգ Ե.ի ուղղուած նամակով եւ նշելով թէ ազդու միջամտութեան համար անհրաժեշտ է պատուիրակութենէն աւելի հեղինակաւոր ձայն մը՝ կաթողիկոսինը (նոյն, 146–147): Հետեւաբար, 17/30 Մարտ 1913-ին Գէորգ Ե. Արշարունիի կ'ուղղէ նամակ մը, պատրիարքին եւ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան անդամներուն ըսելու համար թէ, ինչպէս իրենք արդէն գիտեն, «դժուար հանգամանքները» բոլորէն կը պահանջեն զգուշութիւն, յուրջ կշռադատութիւն եւ հեռատեսութիւն իրենց գործունէութեան ընթացքին, ինչպէս նաեւ խուսափում այնպիսի յախումն գործերէ, որոնք յայտնապէս կրնան գրգռել մոլեռանդութիւնն ու վրէժխնդրութիւնը ամբոյսին եւ կարճամիտ պաշտօնեաներու, որոնք չեն ըմբռներ օգուտն ու շահը «Տանկաց Պետութեան», ներկայ ժամանակին պատրուակի վերածուելով «ընդդէմ անօգնական հոգեւոր որդւոց» հայոց:

Նամակին գրութեան որպէս դրդապատճառ կը նշուէր Եգիպտոսէն ստացուած տեղեկութիւն մը, ըստ որո՞ւ օսմանեան կառավարութիւնը կ'ուզէ նեղել Կիլիկիոյ հայ բնակչութիւնը եւ առ այդ զօրք կը դրկուի Ուլնիա (Չէյթուն) եւ Կիլիկեան այլ հայաբնակ վայրեր՝ որպէս թէ խաղաղեցնելու դժբաղդ եւ խաղաղ բնակիչները երկրին: Ուստի, կը թելադրուի ընել ինչ որ պէտք է՝ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին եւ ազդեցիկ գործիչներու միջոցով հայ աշխատասէր ժողովուրդին անդորրութեան եւ ապահովութեան համար (ՊՏԴ, Շ120): Մեզի կը թուի թէ Գէորգ Ե., կանխազգուշաբար իսկական շարժառիթը ծածկելով, որպէս դրդապատճառ ներկայացուցած է «խաղաղ բնակիչներ» խաղաղեցնելու նպատակով օսմանեան իշխանութիւններու Կիլիկիա զօրք դրկելու նախաձեռնութիւնը, որ կը հետապնդէր այլ նպատակ:

Առանձին քննութեան կը կարօտի Ապահովութեան Յանձնաժողովներու Նոյեմբեր 25/Դեկտեմբեր 8 նիստի ընթացքին Չատիկ Խանզատեանի յայտնած տեղեկութիւնը թէ Փարիզի մասնախումբը խորհած է խլրտում մը հանել Հայաստանի մէջ, բայց Ֆրանսական Կոմիտէն համամիտ չէ գտնուած, թէեւ յորդորած է «պատրաստուիլ ուժեղ կերպով ինքնապաշտպանութեան», յուր աշխատանքով:

կասեցնել, այդ գնահատելի ազգասիրութեամբ շարժող ազգայիններուն յիշեցնելով թէ անոնց «սխալ քայլերուն աղիտաբեր հետեւանքները կրողը պիտի լինի բնագաւառի Հայ ժողովուրդը»⁴¹:

Հետաքրքրական գուգադիպութեամբ, նոյն օրը, 27 Մայիսին, Միքայել Վարանդեան, որ Փարիզ գտնուելով լսած էր քննարկման մը ընթացքին Նուպարի «երբ դիւանագիտական միջոցները ձախողին, այն ատեն ... կը խորհինք» ըսած ըլլալը, կը գրէ անոր թէ հայ ժողովուրդը «անգնէ թողով զարհուրելի հաւանականութեանց առջեւ եւ ջլատելով ջանքերը անոնց որոնք կ'աշխատին երկիր մտցնելու մէկ քանի պաշտպանութեան գործիքներ», մեծ պատասխանատւութիւն մը կը բարդուի Ազգային Պատուիրակութեան վրայ: Կը յստակացնէ թէ խնդիրը կը վերաբերի ոչ թէ ապստամբութեան, այլ՝ ինքնապաշտպանութեան, եւ կ'աւելցնէ. «Ամենէն չափաւոր եւրոպացիներն իսկ մեզի կը յանձնարարեն միջոցներ ձեռք առնել, որպէս զի ... մեր հայրենակիցները ոչխարներու պէս չմոլորուին՝ աշխարհի արհամարհանքը հրաւիրելով մեր վրայ, այլ կարենան քիչ շատ դիմադրութիւն ցոյց տալ իսլամ ամբոխներու յարձակմանց դէմ: Փորձառութեամբ գիտենք որ քանի մը զինուած քաջեր կը յաջողին փրկել ամբողջ գիւղ մը: Զիւրտը լոկ անպաշտպան մարդոց հանդէպ քաջ է»⁴²:

⁴¹ ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ: Դիտել տանք թէ Նուպար տակաւին 7 Փետրուար 1913-ին Գահիրէի Քաղաքական Ժողովին գրած էր. «Ազգային Պատգամաւորութիւնս իմացած ըլլալով զանագաններէ, թէ վերջերս Եգիպտոսի մէջ մասնաւոր Կոմիտէ մը կազմուած է դրամ հաւաքելու եւ հաւանական ինքնապաշտպանութեան համար Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մեր հայրենակիցներուն բաշխելու նպատակաւ, կը կարծէ սակայն, որ մանաւանդ ներկայ քրիթիկական հանգամանքներուն մէջ, այսպիսի գործունէութիւններ ազգին շահերուն հակառակ են: Արդարեւ այսպիսի շարժում մը անվրիպելիօրէն մէջտեղ ըլլալով, պիտի կրնար թշնամի տարրերու մոլեռանդական պոռթկումը գրգռել եւ այսպիսով շատ ծանրակշիռ կնճռոտութեանց պատճառ դառնալ, որ բնականաբար մեր դատը պիտի վտանգեն...:

«... Կը խնդրենք, որ հասկցնէք անոնց այն վտանգը, որուն պիտի ենթարկուի հայ ժողովուրդը, եթէ անխոհեմ գործերով, նոյնիսկ լաւագոյն դիտաւորութեամբ, դիւրին պատրուակներ հայթայթուին՝ անոր վրայ յարձակելու համար» (Աւագեան Գ., Ա., 155):

⁴² ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ: Դաշնակցական գործիչ եւ խմբագիր Վարանդեան, որ թղթակցած է Նուպարի հետ զանազան առիթներով եւ որուն 13 Նոյեմբեր 1913 թուակիրին դրապէս պատասխան տալով Նուպար յատկացումով մը պիտի օժանդակէր 1912-ին հիմնուած հայանպաստ Pour les peuples d'orient պարբերաթերթին կանգուն մնալուն, Տարօնի մէջ Հ.Յ.Դ.ի գործունէութեան անդրադառնալով, միջավայրի մը կարեւորութեան մասին նշած է. «Երկրի մը աշխարհագրական դիրքը, զմագրութիւնը, ազգաբնակչութեան ցեղային ու ընկերային կազմը միշտ առաջնակարգ դեր են խաղացեր ազատագրական շարժման հողովոյթի մէջ», թուարկելով օսմանեան լուծէն ազատագրուած ժողովուրդներ, որոնց աշխարհագրական դիրքն ու «այլատարր ժողովուրդներու թիկունքային յարձակումներէն» ազատ բնակչային առանձնայատկութիւնները նպաստած էին անոնց պայքարին յաջողութեան, եւ հակադրելով անոնց միջավայրը հայկականին (Վարանդեան, 217–219): Ազատագրական շարժման մը յաջողութեան համար միջավայրի կարեւորութեան մասին այս դրոյթը նոյնպիսի ճշգրտութեամբ կիրարկելի էր 1913-ին հայկական նահանգներու եւ նոյնիսկ ծովային ելք ունեցող Կիլիկիոյ պարագային:

Նոյն մտածումը չէին բաժներ Վարանդեանի՝ Դաշնակցության Արեւմտեան Բիւրոյի գաղափարակիցները, երբ 13 Մայիսին Մարաշ դրկուած նամակի մը մէջ ակնարկելով Կիլիկիոյ մէջ ապստամբական «անյաջող փորձերու եւ անցուդարձերուն», կ'ըսէին. «Մենք մեր կողմէն հակառակ էինք ամէն յախուռն ձեռնարկի, որ, ի վերջոյ, դատապարտուած էր վիժելու»⁴³:

Կը թուի թէ բարենորոգումներու ծրագրային կէտերու քննարկումները Պոլսոյ դեսպանատուներու ներկայացուցիչներուն վստահուելէ եւ ռուսելզերմանական ծրագրի որդեգրումէն ու անոր հիմամբ Բ. Դրան հետ բանակցութիւններու ձեռնարկումէն ետք, հայկական պաշտօնական մարմիններու մէջ նահանջ արձանագրած է ինքնապաշտպանութեան քննարկման անհրաժեշտութիւնը եւ գերակշիռ դարձած է *միայն դիւանագիտական բանակցութիւններով* խնդիրը հետապնդելու սկզբունքը, որ կրնար փոփոխութիւն կրել ընդհանուր քննիչներուն ճամբու դրուելէն ետք:

Ռուսելթրքական համաձայնագրին նշանակութիւնը

Բարենորոգումներու պատրանքը⁴⁴ համաձայնագրի ձեւ ստանալէ եւ ստորագրութիւնները դրուելէ ուր օր առաջ, 18/31 Յունուար 1914-ին, Պոլսոյ մէջ բանագնացական կարելուր աշխատանք տարած Գրիգոր Չօիրապ Եւրոպայի մէջ կարելուր քարոզչական աշխատանք տարած Արշակ Չօպանեանի կը ներկայացնէր հաշուեկշիռը «պահ մը մեծ ակնկալութիւններ եւ պահ մըն ալ ամէն բան վրայ տուածի վախը ունենալով» տարուած աշխատանքին:

Գոհունակ՝ ան շահ կը նկատէր եօթ կէտեր.- տաս տարուան համար անուանուած եւրոպացի ընդհանուր քննիչները, հայերէնի գործածութիւնը պաշտօնատուներու եւ դատարաններու մէջ, ժամանակաւոր համեմատական մասնակցութիւնը տեղական

Նշենք նաեւ թէ Վարանդեան 30 Յուլիս 1913 թուակիրով Նուպարի պիտի փոխանցէր Սազնոմլի հետ տեսակցութեան մը մասին իր մէկ բարեկամէն ստացուած տեղեկութիւններ, որոնց համաձայն ռուս արտաքին գործոց նախարարը կը յայտնէ թէ՝ Գերմանիոյ կեցուածքին պատճառով Ռուսիա պիտի հարկադրուի զիջումներ կատարել հայկական բարենորոգումներու գծով. թէ՛ կարգ մը տէրութիւններ կը վախճան որ բարենորոգումներու ծրագիրը «վերջաւորութեան սկզբնաւորութիւն» նշանակէ Թուրքիոյ համար՝ զայն մասնատելու իմաստով. եւ թէ՛ «զինուորական ճնշման մը հաւանականութիւն» չկայ տուեալ պահուն ծրագիրը թուրքերուն բռնադատելու համար: Ապա յետ գրութեամբ կը շօշափէ հանգանակեալ գումարներէ ինքնապաշտպանութեան բաժին հանելու հարցը՝ ըսելով թէ ազգը ինքնապաշտպանութենէ զրկելը կամաւոր անձնասպանութիւն մը պիտի ըլլայ և նշելով թէ կը մտածուի Վանի եւ Մուշի մէջ խառն մարմիններ կազմելով գոհացնել պետքերը այդ գործին, «որուն նոյն ինքն ազգային երեսփոխանական ժողովը վերջերս ակնարկութիւն ըրած էր թափանցիկ կերպով»: Անտոնեան նշեալ նամակին եւ Նուպարի անոր տուած պատասխանին արտագրումէն ետք որպէս ծանօթութիւն աւելցուցած է. «... Փաշան ոչ իսկ բառ մը զրած է Պ. Վարանդեանի նամակին Յետ Գրութեան մասին, որ ինքնապաշտպանութեան հանգանակութեան գործին կ'ակնարկէր» (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

⁴³ Փամպուքեան, Ժ. հատոր, 385:

⁴⁴ Աղայան, 324:

մարմիններու մէջ, հանրային պաշտօններու եւ ոստիկանութեան ու ոստիկան զօրքերու մէջ ըստ կարելոյն ոչ-մահմետականներու եւ մահմետականներու կէս առ կէս մասնակցութիւնը, հողային հարցի կարգադրութիւնը քննիչներու հսկողութեամբ, կրթական տուրքէն ըստ վճարուած տուրքի քանակին համեմատական բաժինը հայ կրթութեան, եւ վերջապէս Համիտիէներու ենթարկումը կանոնաւոր բանակի կանոններուն: Կորուստ կը համարէր մէկի փոխարէն երկու հայկական նահանգներու գոյացումը եւ «Մշտնջենական հանգամանք [չունենալը] ընդի. կառավարչի Պետութեանց հաճութեամբ անուանումին»:

Լաւատես էր Չօհրապ: Կը խորհէր թէ հետզհետէ աւելի պիտի զօրանային տկարացող Թուրքիոյ դիմաց ռուսական ու եւրոպական պաշտպանութիւնները եւ «Հայոց ներքին ուժերուն համերաշխ գործակցութիւնը. Հայոց մտաւորական եւ տնտեսական զարգացումը եւ թիւով շատնալը»⁴⁵:

8 Փետրուար 1914-ին ռուսելթըքական համաձայնագրի կնքման օրն իսկ, ռուս հաւատարմատար Քոնսթանթին Կուլքեւիչ իր պետին՝ արտաքին գործերու նախարար Սագոնովի կը գրէր թէ զայն «պէտք է համարել հայ ազգի պատմութեան աւելի բախտաւոր դարաշրջանի սկիզբ: ... Հայերը չեն կրնար չգիտակցիլ, որ յիշեալ օրուրնէ կատարուած է առաջին քայլը ազատելու զանոնք տաճկական բռնութենէն», զայն նկատելով նաեւ ռուսական դիւանագիտական յաղթանակ մը⁴⁶: Տողերուն ընդմէջէն կարելի է ենթադրել թէ տեղեկագիրը ռուսական ծրագրին շուրջ կատարուած բանակցութիւններու ընթացքն ու գերմանելթըքական սաստիկ ընդդիմութեան պատճառով դիմագրաւուած դժուարութիւնները հաւատարմօրէն ներկայացնելով հանդերձ, կը միտէր հաճոյանալ տուեալ պահուն Պոլսէն հեռացած դեսպան տը Կիրսի եւ իր պետին:

⁴⁵ «Անահիտ» հանդէս մտածման եւ արուեստի, նոր շրջան, Բ. տարի, թիւ 3, Սեպտ.-Հոկտ. 1930, 10–12): Նաեւ՝ *Արեւմտահայ Գրողների Նամակների*, գիրք VI, պրակ Ա., Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1972, 5053:

⁴⁶ Աւագեան Ս., 111: Առաւելաբար մահմետական բնակչութեամբ Տրապիզոնի ընդգրկումը համաձայնագրին մէջ որպէս հայկական երկու շրջաններէն մէկուն մաս կազմող նահանգ Ռուսիոյ համար ծովային գերակշռութեան հասնելու քաղաքականութեան առումով եւ այլապէս ալ կրնար դիտուիլ իբրեւ նախաքայլ մը դէպի հետագայ դրական զարգացում (*Հայոց Պատմություն*, հատոր Գ., գիրք Բ., հրատ. ՀՀ Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտի, Չանգակ հրատարակչութիւն, Երեւան, 2015, 145): Այս հրատարակութեան մէջ կը նշուի նաեւ թէ ծով ելք չունեցող հայոց համար ալ Տրապիզոնի ընդգրկումը «չէր կրնար անտեսուիլ» (նոյն). ուրիշ հարց թէ անպատեհութիւնները կրնային գերակշիռ ըլլալ, ինչպէս մտավախութիւն յայտնուած էր Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութեան կողմէ Գէորգ Ե.ի: Խնդրոյ առարկայ ակադեմական հատորին դիմողը կրնայ հիմնական գաղափար մը ունենալ հայոց համար համաձայնագրին շահ ու զենին շուրջ՝ ի բաղդատութիւն նախկին դաշնագրային կամ բարենորոգչական տրամադրութիւններու: Չանագան աղբիւրներ դիտել տուած են արդէն թէ, մինչ Պերլինի Դաշնագիրը 1878-ին որպէս բարենորոգումներու իրականացման տարածք բառացիօրէն կը նշէր «հայոց կողմէ բնակուած նահանգներ», իսկ 1895-ի բարենորոգումներու յիշատակագիրը յղումներ կը կատարէր հայոց, ռուսելթըքական համաձայնագիրը կը բաւականանար յղում կատարելով Արեւելեան Անատոլիի նահանգներու եւ ոչ-մահմետականներու:

Աւստրիոյ դեսպան Փալլավիչինի պիտի բանաձեւեր աւելի իրատեսական մօտեցում մը, գրելով թէ Թուրքիան մերժած ըլլալով պետութիւններուն կողմէ բարեփոխումներու կառոյցին վրայ վերահսկողութեան սահմանումը, զոր ռուսական նախագիծին ամենակարեւոր պահանջը կը նկատէր ինք, բարեփոխումներն արժանացած կ'ըլլային բոլոր նախկին բարենորոգչական խոստումներու ճակատագրին⁴⁷:

Փրանսացի փորձառու դիւանագէտ Զլեմանսօ վերապահութեամբ կը մօտենար համաձայնագրի գործադրութեան կարելիութեան, նշելով թէ թուրքերը Եւրոպան վարժեցուցած էին անակնկալ պատահմունքներու դիմաց գտնուելու. հետեւաբար, տեսական ընդհանրացումով, կը կասկածէր թէ հպատակներու համար արդարութիւն կրնայ գոյութիւն ունենալ առանց ազատութեան⁴⁸:

Վահան Փափագեանի համար «Տնծութիւնը ընդհանուր էր: Ամենքս հաւատացած էինք որ վերածնունդի նոր շրջան մը կը բացուէր: Ձեռք բերուած բարենորոգումները առաջին հանգրուան մը կը համարէինք՝ հասնելու ապագայ աւելի լայն ու ազատ զարգացման: Բայց յանկարծ պայթեցաւ համաշխարհային պատերազմը...»⁴⁹:

Չորմիսեան, տակաւին 15–16 տարեկան պատանի այդ շրջանին, պիտի յայտնէր իր խորապէս տպաւորուած ըլլալը «Պոլսոյ հայ թերթերուն, կուսակցական գործիչներուն, ուսուցիչներուն, հոգեւորականներուն, ժողովուրդի բոլոր խաւերուն» խանդավառ զգացումներէն⁵⁰:

«Բոլոր խաւերու» խանդավառութիւն վերագրել չափազանցութիւն է անշուշտ, որովհետեւ քիչ չէին վերապահներ եւ աղէտի մը հաւանականութիւնը չբացառող մտահոգ անձեր:

Եթէ Պոլիս աւելի մեծ թիւ մը կը ներկայացնէին խանդավառներն ու լաւատեսները, պարագան նոյնը կրնար չլլալ գաւառաբնակ հայերու համար: Օրինակ, քիչ մը աւելի ուշ, 1914-ի ամբան, հայաբնակ գաւառներ շրջապտոյտի ելած Սիմոն Վրացեան իր յուշերուն մէջ պիտի պատկերէր անոնց վերապահութիւններն ու մտավախութիւնները⁵¹:

Ատենագրութիւններուն տողերը կը մղեն ենթադրելու թէ ռուսեւթրքական համաձայնագրին ստորագրութենէն քիչ առաջ պատրիարքարանի շրջանակին մէջ սողոսկած էր թերահաւատութիւն մը՝ կատարուող բանակցութիւններու արդիւնքին նկատմամբ, որով նաեւ ճիգ՝ պատասխանատուութենէ խուսափելու, երբ 10/23 Դեկտեմբեր 1913-ի նիստին ըսողներ կ'ըլլան թէ հարկ է խուսափիլ թուրքերու հետ ուղղակի բանակցելէ եւ թողուլ որ անոնք իրենց առաջարկներն ուղղեն մեծ տէրութիւններու Պոլսոյ դեսպաններուն, որպէսզի «եթէ մեր իրական պահանջները չընդունուին, զոնէ անոնք ըն-

⁴⁷ Բաում, 72 (մէջբերուած հետեւեալ աղբիւրէն՝ Artem Ohandjanian: *Armenien. Der verschwiegene Völkermord*, wien-Köln-Graz 1989):

⁴⁸ «Արարատ», Պաշտօնական Ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, ԽԸ. տարի, համար Գ., 1914, 233:

⁴⁹ Փափագեան, 272:

⁵⁰ Չորմիսեան, *Կուսակցութիւնները*, 64:

⁵¹ Վրացեան, 147–161:

դունուած կ'ըլլան առանց մեր հաւանութեան», իսկ 10/23 Յունուար 1914-ի նիստին ժողովականները կը մտմտան. «Ներկայ բարեկարգումներու ամբողջութեան մասին ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր բռնելիք դիրքը – գոհ երեւնանք թէ դժգոհ. ի՞նչ պիտի ըսել հայ ժողովրդին: Ժողովը կ'ընդունի որ այս բարեկարգումները բոլորովին չ[են] գոհացներ հարկաւ հայ ժողովուրդը...: Պէտք չէ դժգոհութիւններ ցուցական ձեւով արտայայտել, որովհետեւ պիտի գրգռենք թիւրքերը մեր դէմ ... եւ միւս կողմէ ջլատենք հայ ժողովրդի ոգին...»:

Համաձայնագրի ստորագրութենէն ետք, Շահրիկեան պիտի հրատարակէր իր լուրջ քննական վերլուծութիւնը բարենորոգումներու խնդրին մասին: Հոն, սկսելով համաձայնագրի նախաբանէն, – ուր դիտել կու տար թէ զայն մեծ տէրութեանց ծանուցելու յանձնառութիւնն եղած ըլլալով յանուն պետական անձի մը եւ ո՛չ թէ օսմանեան կառավարութեան, փաստաթուղթը կարծուածին չափ մեծ արժէք չէր կրնար ներկայացնել, – կ'եզրակացնէր, իրաւամբ. «Թո՛ղ դիւանագիտութիւնն ալ մեզի հետ խոստովանի թէ իր ձեռք բերած այս արդիւնքը ... Իթթիհատական կառավարութեան դիւանագիտական ամենանորը եւ ճարպիկ յաղթանակներէն մէկն է: Նոր Կառավարութիւնը՝ Դիւանագիտութեան միայն տուաւ այն՝ ինչ որ իր հրատարակած օրէնքները կը թոյլատրէին, ստիպելով նոյն այդ դիւանագիտութիւնը՝ որ արդէն իսկ օրինադրուածները իբրեւ դիւանագիտական յաջողութիւններ ու նորութիւններ մարտէ»⁵²:

Հետագայ դէպքերը ցոյց տուին թէ համաձայնագիրը մեռծին էր իր բնոյթով, երբ երկու իրարու հակադիր երրեակ դաշինքներ կնքած վեց մեծ տէրութիւններէն իւրաքանչիւրը կը հետապնդէր անհամատեղելի առանձին շահեր Թուրքիոյ կապակցութեամբ եւ Թուրքիա յաջողած էր երկու քննիչներուն ստորագրել տալ իր պարտադրած հրահանգները, մինչ վիճելի հարցեր յառաջ գալու պարագային բարենորոգումներու գործադրութիւնը կը կարօտէր տուեալ պետութիւններուն համախոհութեան:

Դժուար է չմտածել թէ Պալքանեան Բ. Պատերազմէն յաղթական դուրս եկած Թուրքիայով եւ Թուրքիան հետզհետէ աւելի սեղմ կերպով իր քրքանին մէջ առնող Գերմանիայով՝ ռուսեւզերման բանակցութիւնները իրենց սկզբնական հունէն շեղած ու վերածուած էին հայկական հողերէ անցնող ապագայ ծրագիրներու իրագործման համար հայերու համակրութիւն ցոյց տալու եւ հայոց համակրութիւնը շահելու մրցութեան⁵³:

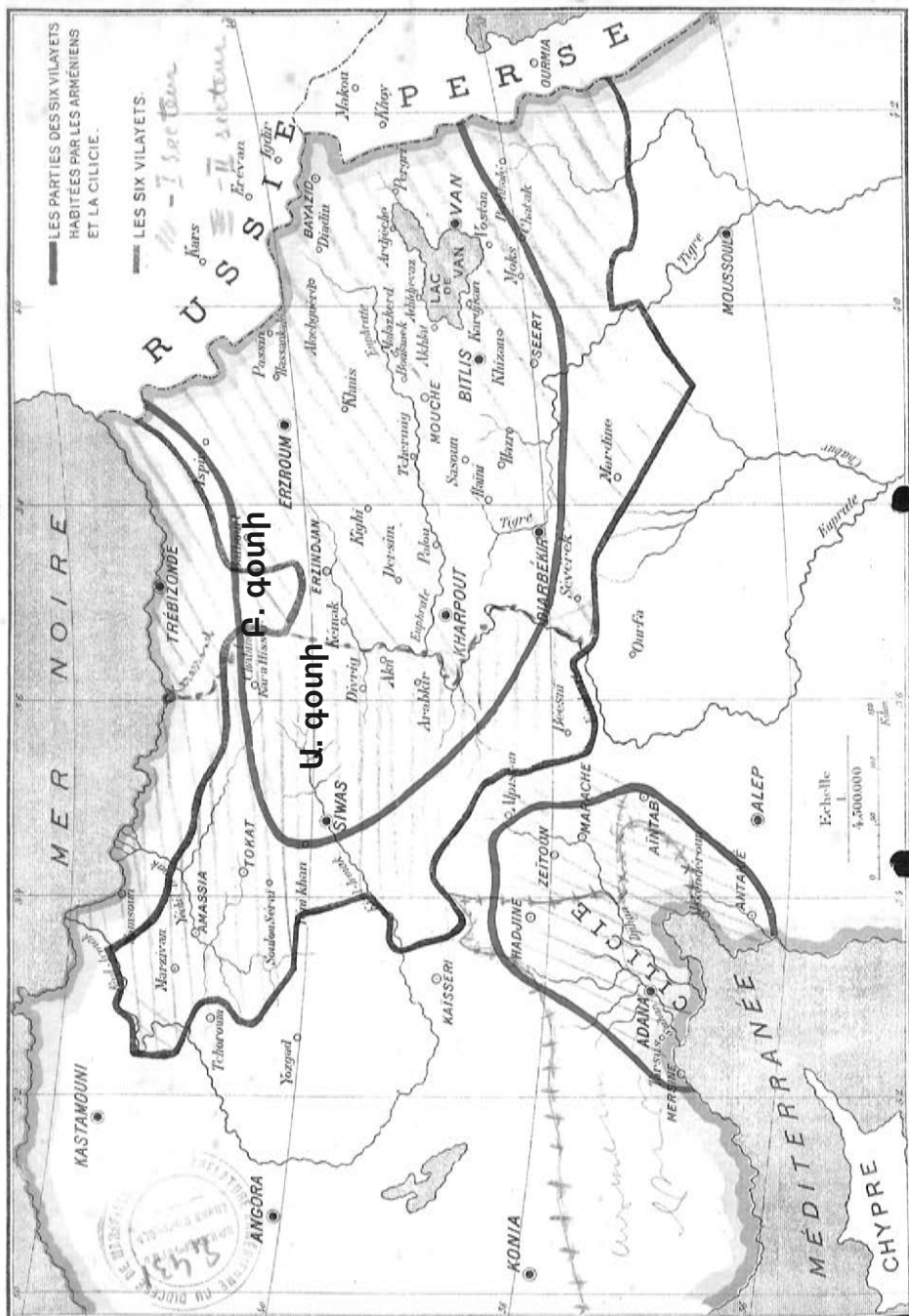
Կը մնայ հարց տալ. – Երբ բարենորոգումներու խնդրին միջազգայնացման համար Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գէորգ Ե.ին դիմող Արշարունի եւ Ազգային Ժողովի վստահութիւնն ապահոված Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւն ծրագրի մշակման եւ անոր գործադրութեան հետապնդման կը լծուէին, 1895-ի բարենորոգումներու ծրագրին հետեւած կոտորածներու լոյսին տակ գաւառի հայութեան կացութիւնն աւելի չքարդա-

⁵² Ատոմ, 128–140:

⁵³ Պարագան իր լաւագոյն արտայայտութիւնը կը գտնէր Մանտելշթամի բերնով, երբ 4/17 Յունուար 1914-ին կը տեսակցէր պատրիարքարանի ներկայացուցչին հետ. «[Հայերը] աչքովին տեսան որ միայն Ռուսիան մինչեւ վերջը անձնուրաց մնաց եւ գործը եզրակացութեան մը յանգեցուց»:

ցնելու եւ կոտորածէ խուսափելու համար գործադրելով հանդերձ անհրաժեշտ շրջա-
հայեցութիւնը՝ բաւարար լրջութեամբ նկատի առա՞ծ էին աւելի քան երեսնամեակ մը
առաջ երկաթէ շերտի դասը, զոր 1878-ին Խրիմեան քաղաքէն պերլինեան բանակ-
ցութիւններէն եւ դաշնագրէն, որ մեռծին էր պարզապէս այն պատճառով, որ անոր
գործադրութեան հսկողութիւնը ձգուած էր հակադիր շահեր հետապնդող մէկէ աւելի
տէրութիւններու: Եւ եթէ նկատի առած էին, ապա Պալքանեան Բ. Պատերազմէն
Թուրքիոյ յաղթական դուրս գալէն, գերման զինուորական առաքելութեան Թուրքիա
հաստատուելէն եւ համաձայնագրի ստորագրութենէն ետք կարելի եղա՞ծ էր այդ
զարգացումներուն համընթաց եւ համապատասխան վերամշակման ենթարկել իրենց
թաքուն ռազմավարութիւնը, եթէ կար այդպիսին եւ ուշ չէր արդէն:

L'ARMÉNIE TURQUE

Հայկական տարածքները 1913 թվականին (Հայկական տարածքները 1913 թվականին)

Հայկական վեց նահանգներով եւ Տրապիզոնով երկու գօտիի կազմութեան ռուսական առաջարկը: Այնի մօտակալքէն հիւսիս-հարաւ ուղղութեամբ անցնող զօնկաւոր եւ կիսաւոր սահմանագիծը կը բաժնէ Ա. եւ Բ. գօտիները (ՊՏԴ, տուի 6, Ն431):

ՅԱՒԵԼՈՒԱԾՆԵՐ

Յաւելում 1Ծածկաբար

15 Մայիս 1913 թ.

Ս. Էջմիածին

Ամենապատիւ Պատրիարքին Հայոց Թուրքիոյ
Տ. Յովհաննէս Սրբազան Արքեպիսկոպոս
Արշարունուն

Գոհութեամբ ստացած ենք ժամանակին Ձեր ուղարկած բարենորոգութեանց ծրագիրը (համառօտը 1912 թ. Դեկտ. 29/11-ին համար 29 գրութեան հետ եւ ընդարձակը 1913 թ. Փետր. 24/6 համար 39-ին կից), հայաբնակ վեց նահանգների աշխարհացոյցը, ազգագրական վիճակացոյցը եւ մանրամասն գեկուցագրերը Ձեր ունեցած յարաբերութեանց մասին եւրոպական դեսպանների եւ տաճկաց կառավարութեան հետ, ինչպէս եւ այն ֆրանսերէն գրքոյկները, որոց մէջ հրատարակուած են Պատրիարքարանիդ բողոքներն ու յիշատակագրերը (թաքրիրները) եւ հանգուցեալ Պապիկեան Էֆէնտու տեղեկագիրը (La situation des Arméniens en Turquie, exposé par des documents 1908–1912, I, II, III) եւ Հայաստանում շարունակ կրկնուող ցաւալի երեւոյթների նկարագրութիւնները (La situation actuelle dans les provinces de l'Anatolie Orientale habitée par les Arméniens, I–XIII): Ձեզանից ստացած այդ բոլոր հետաքրքիր եւ անհրաժեշտ տեղեկութիւնները մեր դիւանի միջոցաւ ուղարկուած են ժամանակին Կովկասի եւ Ռուսաստանի ազդեցիկ թերթերի խմբագրութեանց եւ յայտնի գործիչներին ու խմբակցութեանց: Յարդ չենք ստացած Ձեզանից միայն Փետրուար 5/18 թուակիր համար 46 գրութեան մէջ խոստացած «Կիլիկիոյ ազգագրական վիճակացոյցը» (ստացուած է Կիլիկիոյ մասին միայն Սուլթան Մուրադ IV-ի հրովարտակի թարգմանութիւնը), նաեւ չի ստացուած բարեկարգութեան ծրագրի պատճառարանեալ յիշատակագիրը (exposé des motifs), որը խոստացուած է Ձերդ ամենապատուութեան Փետրուար 5/18 թուակիր, համար 46 եւ Փետր. 15/28 համար 49 գրութեանց մէջ:

«Հիմնական տրամադրութիւններ Արեւելեան հայաբնակ նահանգներու բարեկարգութեան» 21 յօդուածից բաղկացած ծրագիրը եւ Փարիզում Վսեմ. Պօղոս փաշայ Նուպարի ղեկավարութեամբ խմբագրուած ծրագիրը յանձնեցինք Թիֆլիզի մի խումբ ձեռնհաս ազգայնոց՝ ծանօթանալու հիմնաւորապէս եւ իրենց դիտողութիւններն ու կարծիքները գեկուցանելու մեզ ի տնօրէնութիւն: Անհրաժեշտ համարեցինք այդ խորհրդակցութիւնը եւ Կովկասահայ ժողովրդի մի մասի ներկայացուցիչների մասնակցութիւնը համազգային կարելոր խնդրին, քանի որ այս ձեւով զոնէ հնարաւոր էր տալ առաջարկելիք ծրագրին ընդհանուր բնոյթ եւ արտայայտած բաղձանքները կ'լրէին համեմատաբար համազգային կնիք, ուրեմն եւ աւելի մեծ հեղինակութիւն կ'ունենար, որն անպայման ցանկալի էր թէ՛ Ձեզ, թէ մեզ՝ գործի յաջողութեան տեսակէտից: Եւ մինչ այս ուղղութեամբ շարունակուում էին աշխատանքները եւ արդէն վերջանալու մօտ էին, ստացանք Փետրուարի 26-ին Թիֆլիզի մասնախմբից¹ մի

¹ Գէորգ Ե. նկատի ունեցած է Կովկասի հայաբնակ քաղաքներէն ընտրեալ պատգամաւոր-

ընդարձակ գրություն, որով, ի միջի այլոց, յայտնում էր թե՛ տեղի է ունեցել ո՛չ-ցանկալի քայլ. այն է՝ Կ. Պոլսում Ձերդ Ամենապատուութիւնը, իսկ Փարիզում Վսեմ. Պօղոս փաշան ներկայացրել էր Ռուս դեսպաններին բարենորոգութեան ծրագիրը, դեռ չվաւերացրած Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կողմից: Մեր պատուէրով դիւանը Փետրուար 28-ին համար 379 գրութեամբ պատասխանեց Մասնախմբին եւ հերքեց այդ լուրը, հիմնուելով Ձեզանից եւ Վսեմ. Պօղոս փաշայից ստացուած գրութեանց վրայ եւ երբէ՛ք չկասկածելով թե՛ այդպիսի մի քայլ կարող է տեղի ունենալ: Տ. դիւանապետին պատուիրեցինք ուղարկել այդ գրութեանց պատճենները Ձեզ ի գիտութիւն: Սակայն Ձերդ Ամենապատուութեան Ապրիլ 6 եւ 8 թուակիր համար 72 եւ 79 գրութիւնները հաստատեցին վերջնականապէս, որ, արդարեւ, դուք արդէն ներկայացրել էք Ռուսաց դեսպանին Հայաստանի բարենորոգութեան ծրագիրը եւ այդ վերջնական էք համարում, քանի որ գրում էք ենթադրաբար Վսեմ. Պօղոս փաշայի մշակած ծրագրի գոյութեան մասին (որ Ձեզ յայտնի պիտի լինի), աւելցնելով «եթէ զայն ի վաւերացումն մատուցուած է Ձերդ Վեհափառութեան, հանեցէք ամէն գնով արգելք հանդիսանալ այդ ծրագիրը Բարիզի Ռուս դեսպանին մատուցանելուն մէջ, միեւնոյն ժամանակ փաշան ալ սիրաշահելով»: Մենք ո՛չ մի վնաս չենք տեսնում Փարիզի Ռուսաց դեսպան պ. Իզվոլսկուն մասնաւոր կերպով ծրագիր ներկայացնելու մէջ անհրաժեշտ բացատրութիւններով: Ձերդ Ամենապատուութեան արդէն յայտնի է, որ Ռուսաց

ներով Թիֆլիսի մէջ ստեղծուած յանձնաժողովը, որուն վստահուած էր յանուն ռուսահայոց ձեռք առնել բոլոր միջոցները՝ հայկական հարցի վերաբարձման եւ բարուք լուծման համար: Յանձնաժողովին, այլոց կողքին, մաս կը կազմէին՝ Սամսոն Յարութիւնեան (նախագահ), Նիկոլ Աղբալեան (քարտուղար), Ալեքսանդր Քալանթար, Ալեքսանդր Խատիսեան եւ Յովհաննէս Թումանեան: 1913-ի Յունուարին յանձնաժողովը Արշարունիի դիմելով կը խնդրէր պարբերաբար տեղեկութիւններ ստանալ Թուրքիոյ հայոց կացութեան մասին, նշելով թէ իբրեւ կաթողիկոսին խորհրդատու եւ աջակից մարմին, իրենց պարտականութիւն կը նկատեն կապեր հաստատել նոյն նպատակին ձգտող պաշտօնական մարմիններու եւ շրջանակներու հետ համերաշխ եւ ներդաշնակ գործունէութիւն ունենալու նպատակով, հայ տառապանքին ճշգրիտ պատկերը ներկայացնել Մոսկուայի եւ Փետերսպուրկի ռուսական մամուլին մէջ (ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD1004, Շ172-Շ173): Լէօ խիստ քննադատութեան պիտի ենթարկէր «Հայկական Բիւրօ» անուամբ մկրտուած յանձնաժողովին գործունէութիւնը, ըսելով թէ ինք հակառակած էր բիւրօ հիմնելու գաղափարին եւ զայն ներկայացնելով որպէս «թուրքահայ ժողովրդի կեանքի եւ մահուան հարցն իր ձեռքն առած Թիֆլիսի բուրժուական ինտելիգենցիա», աւելցնելով թէ ան չունէր բարենորոգումներու ծրագրին նման դիւանագիտական առաքելութիւն մը կատարելու ձեռնհասութիւնը, թէ նկատի չէր առնուած գաւառի հայոց ձայնը, թէ մանաւանդ ինչո՞ւ «վեդարաւոր դիւանագէտները» չէին ուզեր հաւատալ թուրքերուն, բայց կը հաւատային եւրոպացի, ամերիկացի, ռուս պետական մարդոց խօսքերուն: Լէօ կ'առանձնացնէր Գաբրիէլ Նորատունկեանը, որ շրջան մը վարած է օսմանեան Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարի պաշտօնը եւ շատ չանցած պիտի ընտրուէր Ազգային Ընդհանուր Ժողովի մայր դիւանի ատենապետ, որպէս միակ պետական մտածողութեան տէր մարդը, որ բարենորոգումներու հարցին լուծման ապահովումը կը կապէր թուրքերու եւ ոչ թէ Եւրոպայի հետ կատարելի բանակցութիւններու հետ (Լեո, 235-36, 247-48 եւ 254-55):

քաղաքականությունը լաւ է տրամադրուած դէպի տաճկահայոց հարցը եւ աշխատում է բարելաւել տալ հայերի վիճակը, ի նկատի ունելով թէ՛ իւր պետական շահերը, որոնք վերջապէս ըմբռնում են, եւ թէ մերը, որոնք ներկայ բարեյաջող պայմաններում զուգադիպում են: Միանգամայն հասկանալի է, որ այս խնդրի յաջողութեան մէջ մեծ նշանակութիւն ունի արտաքին գործոց նախարար տ. Սազոնովի կտրուկ եւ դրական վերաբերմունքը. իսկ այսպիսի տրամադրութեան ու վերաբերմունքի զօրեղանալուն մեծապէս նպաստելու է, անշուշտ, Կ. Պոլսոյ դեսպան պ. Գիրսը, որի զեկուցագրից ու համոզմունքից շատ բան է կախուած: Սակայն լաւ պէտք է ըմբռնել եւ ա՛յն, որ ո՛չ պակաս կարեւորութիւն եւ նշանակութիւն ունի նաեւ Փարիզի Ռուսաց դեսպան պ. Իզվոլսկու տեղեկագիրն ու համոզմունքը՝ որպէս նախորդ Արտաքին Գործոց Նախարարի եւ հեղինակաւոր դիւանագէտի, ընդհանրապէս արտաքին քաղաքականութեան եւ մասնաւորապէս Հայոց հարցի վերաբերմամբ, մանաւանդ այսուհետեւ երբ Փարիզում կայանալու են Տաճկաստանի ֆինանսական դրութեան մասին խորհրդածութիւններ: Այս տեսակէտից բարեբախտութիւն պիտի համարել, որ այսպիսի մի յայտնի դիւանագէտը Փարիզումն է գտնուում եւ մօտ յարաբերութեան մէջ է Պօղոս փաշայ Նուպարի հետ: Պէ՛տք է նպաստել այդ կապի զօրեղանալուն եւ ո՛չ թէ արգելքներ յարուցանել, մանաւանդ երբ ծրագիր ներկայացնելը Պօլսոյ եւ Փարիզի Ռուսաց դեսպաններին առ այժմ կատարւում է ո՛չ պաշտօնապէս այս մասնաւոր կերպով, աւելի որպէս խորհրդակցութիւն: Երանի՛ թէ այդպիսի տրամադրութիւն ցոյց տային նաեւ այլ դեսպանները, որոց կառավարութիւնները, ըստ երեւութին, փոքր ինչ լաւ տրամադրուած են ցոյց տալիս դէպի հայկական նահանգների բարեկարգութիւնը: Պէ՛տք է աշխատել նաեւ Լոնդոնի Ռուսաց դեսպանի հետ լաւ տրամադրութիւններ մշակել, որի մասին արդէն յանձնարարուած է: Սակայն այս բոլորը այնպէս զգուշութեամբ եւ հեռատեսութեամբ պիտի վարել, որ եւրոպական միւս պետութեանց ներկայացուցիչները չգրգռուեն եւ աւելի թշնամաբար չտրամադրուեն:

Բարենորոգութեան ծրագիր ներկայացնելու ամենականոնաւոր եւ ցանկալի ճանապարհն այն էր, ինչպէս նախապէս ենթադրուում էր, որ այդ ծրագիրը որոշ ազգային մարմինների քննութեան ենթարկելուց յետոյ, մենք հաւանութիւն տայինք եւ վաւերացնէինք, որպէս Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Կաթողիկոս Ամենայն հայոց, ապա թէ դուք այդտեղ (կրկին կիսապաշտօնապէս) ներկայացնէիք դեսպաններին, իսկ Պօղոս փաշան ազգային պատգամաւորութեան հետ Փարիզում եւ այլ մայրաքաղաքներում պաշտօնապէս ներկայացնէր այս ընդհանուր ծրագիրը վեց եւրոպական պետութեանց նախարարապետներին եւ նախարարներին: Այդպիսով առանց տարաձայնութեան ծրագիրը կ'իյնէր մի, ընդհանուր եւ միեւնոյն ժամանակ ներկայացրած ազգային մարմնի ձեռքով հաւասար պայմաններում ամենայն տեղ: Աստուած մի արասցէ, եթէ շօշափելի հետեւեանք չունենայ, որ չենք կարծում, այդպիսի դժբախտ դէպքումն եւս վրէժխնդրութեամբ լցուած տաճիկ կառավարութեան մօտ միշտ կարող էիք յիշել աւելի վստահաբար, որ բարենորոգութեան ծրագրի վերջնականապէս մշակողն ու հաստատողը եղել է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը իր նշանակած պատգամաւորութեան միջոցով, որ միանգամայն բնական է եւ նոյնքան բնական հետեւեանք տաճկաց անշնորհակալ ու յոռի կառավարական պաշտօնեաների անարդար վարմունքի եւ սանձարձակ

քրդերի վայրագությանց: Դժբախտաբար այդպես չեղաւ, յաջողուեց, քանի որ, ինչպէս գրում էք, Ձեզանից պահանջել է Ռուսաց դեսպան պ. Գիրսը անյապաղ ներկայացնել իրեն բարենորոգութեան ծրագիրը եւ մինչ իսկ յանձնարարել է (որ զարմանալի է) արգելել տալ Վսեմ. Պօղոս փաշային Փարիզի Ռուսաց դեսպան պ. Իզվոլսկուն ծրագիր ներկայացնելը:

Արդեօք Պոլսոյ դեսպան պ. Գիրսը կ'ներկայացնի առաջին անգամ տ. Նախարար Սազոնովին թէ Փարիզի դեսպան պ. Իզվոլսկին այդ՝ մեր գործի համար միեւնոյն է, քանի որ երկուսն էլ[] ուղարկելու են Պետերբուրգ տ. Նախարարին ի քննութիւն, որից եւ կախուած է վերջնական որոշումը: Այս պարագայում աւելորդ է, մինչ իսկ վնասակար գործի յաջողութեան համար, Պօղոս փաշային արգելելը, մանաւանդ որ եթէ կարիք զգացուի ներկայացնելու, դա կ'լինի մասնաւոր կերպով անշուշտ դեսպան Իզվոլսկու պահանջի հիման վրայ, ինչպէս պատահել է նաեւ այդտեղ: Հասկանալի է, որ մեր պատգամաւոր Պօղոս փաշայի մերժումը կ'ստեղծէր նոյնպէս անախորժ դրութիւն եւ ոչ-ցանկալի վերաբերմունք դեսպանի կողմից:

Ենթադրելով, որ Ձեզ համար անհնարին է եղել դեսպանի պահանջի յետաձգումն իսկ, մինչեւ մեզանից վաւերացրած ծրագրի ստանալը, այժմ գտնուում ենք կատարուած իրողութեան առաջ: Արդեօք ի՞նչ պիտի անել գործի կանոնաւորութեան եւ յաջողութեան համար: Միակ նպատակայարմար ելքն է՝ ծրագիրը Պետերբուրգից ստանալուց յետոյ, եթէ շատ մեծ փոփոխութիւնների ենթարկուած չլինի, այն դէպքում առանց ժամանակ կորցնելու կ'վաւերացնենք եւ կ'յանձնենք եւրոպական վեց պետութիւններին՝ այդտեղ դեսպաններին կիսապաշտօնապէս Ձերդ Ամենապատուութեան միջոցով (եթէ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը այս միջոցը յարմար կ'համարի), իսկ միւս եւրոպական մայրաքաղաքներում (Փարիզ, Լոնդոն, Բերլին, Վիեննա, Հռոմ) Պօղոս փաշայի գլխաւորութեամբ ազգային պատգամաւորութեան միջոցով. նոյն պատգամաւորութիւնը մեր կողմից նշանակած այլ եւս երկու կամ երեք Ռուսահայ պատգամաւորների հետ կ'ներկայացնի նաեւ Պետերբուրգ Ռուսաց կառավարութեան միեւնոյն ժամանակ: Ազգային պատգամաւորութիւնը, որ նշանակել ենք մենք, ո՛չ թէ պէտք է չեզոքացնել, այլ ընդհակառակը պէ՛տք է տալ աւելի ոյժ եւ հեղինակութիւն, որպէսզի իւր մեծ ու պատասխանատու ազգային առաքելութիւնը յաջողութեամբ կատարի, մանաւանդ որ դեռ եւս խնդրի վախճանը յայտնի չէ, անկարելի է ամենայն ինչ կանխատեսել եւ գործելու էլ շատ բան ունի պատգամաւորութիւնը յօգուտ Տանկահայաստանի: Գործի կատարեալ յաջողութեան համար միանգամայն անհրաժեշտ համարելով Պատրիարքարանիդ եւ Ազգային Պատգամաւորութեան միջեւ համերաշխ գործակցութիւն, յիշոյս ենք, որ կ'աշխատէք երկութիւն ու տարաձայնութիւնը, եթէ կան, հարթել, որչափ հնարաւոր է շուտով, քանի որ, ըստ երեւութին, ազգային մեծ խնդրի լուծման բոլորէն մօտենում է²:

² Արշարունիի ուղղուած 24 Յուլիս թուակիր նամակով Գէորգ Ե. պիտի յայտնէր թէ Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան լուր հասած է Պատրիարքարանին եւ Ազգային Պատուիրակութեան միջեւ ծագած տարաձայնութեան մասին, բայց նաեւ աւելցնելով. «... շատ ուրախ եմ եւ միփթարուած, որ այժմ կատարեալ համերաշխութիւն է տիրում, որ

Բարեհաճեցէք անմիջապէս ուղարկել Տաճկահայաստանի բարենորոգութեան ծրագիրը Ռուսաց դեսպանին ներկայացրած վերջին խմբագրութեամբ, եւ պատճառաբանեալ բացատրութիւնը (*exposé des motifs*), որոնք ուղարկուել են Պետերբուրգ:

Պետերբուրգից նախարարի վերաքննուած ծրագիրն եւս ստանալուն պէս ուղարկեցէք մի օրինակ ֆրանսերէն, որը, եթէ անփոփոխ մնացած լինի անմիջապէս հեռագրով յայտնեցէք թէ՛ անփոփոխ է:

Օրինում եմ Ձեզ եւ Ազգային Ժողովի բոլոր մեծայարգ անդամներին, մաղթելով եռանդուն եւ համերաշխ գործունէութիւն եւ ներքին զօրեղ բարոյական միութիւն մեր այս ազգային ճգնաժամին: Տէրը զօրացնէ եւ օգնէ Ձեզ բոլորիդ եւ մեզ, ամէն:

Եղբայրական սիրոյ ողջունիւ, մնամ Աղօթակից

Գէորգ Ե. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD1004, Շ123–Շ127

նկատելի է նաեւ ամենայն տեղ» (ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD1004, Շ135–Շ137. նաեւ՝ Բէիքուղեան, 186–187):

Յաւելում 2

[Անթուակիր, Յունիս 1913]

Ամենապատիւ

Յով. Սրբազան Արքեպ. Արշարունի

Պատրիարք Թուրքիոյ

Էւայլն Էւայլն Էւայլն

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր

Շնորհիւ ձեր Սրբազնութեան աղօթքին ուրբաթ առտու ամենայն հանգստութեամբ հասայ Բարիս Էւ հետեւեալ օրը, շաբաթ, գացի տեսնել Բարիսի պատուիրակութեան պետ Պօղոս Նուպար բաշան:

Նախ ըսեմ թէ բաշան ձեր Սրբազնութեան իմ Բարիս մեկնիլս ծանօթացնող նամակը չէ ընդունած: Նոյն օրը երկարօրէն տեսակցեցանք. բաշան մինչեւ վերջը պնդեց թէ պ. Բաբազեանի հետ համաձայնութեամբ պատրաստած տրանզաքսիօնէլ [= իրաւախոհական] ծրագրէն ուրիշ ծրագիր ո՛չ կ'ընդունի եւ ոչ պլ պետութեանց կը ներկայացնէ. վերջապէս որոշեցինք հետեւեալ առտու, կիրակի, կանչել պատուիրակութեան անդամ Արթին Եակուպ բաշան եւ պ. Մինաս Չերագ³:

Այսօր Նուպար բաշա ի ներկայութեան վերոյիշեալ անձերուն կրկնեց ինչ որ ըսած էր երէկ, թէ Պատրիարքարանը իրաւունք չունի Պոլսոյ մէջ բանակցութիւններ կատարելու, հետեւաբար իրաւունք չունէր Պօլսոյ ռուս դեսպանին ծրագիր տալու, գոնէ առանց նախապէս պատուիրակութեան հետ համաձայնած ըլլալու, թէ Պատրիարքարանը մինչեւ հիմա սխալներ գործած է եւ իր բռնած ընթացքով մեծապէս վնասած է գործին, թէ ինքն է միակ ներկայացուցիչը հայ ազգին ընտրուած Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին կողմէ, թէ Պատրիարքարանի կողմէ պատրաստուած ծրագիրը շատ մը թերութիւններ ունի, թէ ինքը Պատրիարքարանի եւ իր կողմէ պատրաստուած ծրագիրներուն լաւ մասերն առնելով անթերի ծրագիր մը պատրաստած է (տրանզաքսիօնէլը [= իրաւախոհականը]) որուն վրայ որ եւ է փոփոխութիւն չ'ընդունիր, թէ եթէ Պատրիարքարանը չիւրացնէ իսկ այս վերջին ծրագիրը, ինք իբրեւ ընդհանուր հայոց ներկայացուցիչը պիտի ներկայացնէ զայն բոլոր պետութեանց եւ եթէ հարկ ըլլայ պիտի երթայ մինչեւ Բերթրսպուրկ Էւայլն Էւայլն:

Ասկէ գատ Թայմզ լրագիրը իր Մայիս 12 թիւին մէջ եւ Թան լրագիրն իր վերջին թիւերէն մէկուն մէջ իրենց Պօլսոյ թղթակիցներուն մէկ մէկ հեռագիրը հրատարակած են որոնց մէջ կ'ըսեն թէ Հայոց Պատրիարքարանը յայտարարած է որ Նուպար բաշա թրքահայոց ներկայացուցիչը չէ այլ Էջմիածնայ Կաթողիկոսին կողմէ ընտրուած

³ 6 Մայիս 1913 թուակիրով մը՝ ուղղուած Գէորգ Ե.ի, Մինաս Չերագ հրաժարած էր Հայ Ազգային Պատուիրակութեան անդամակցութենէն՝ պատճառաբանելով անձնական տկարութիւն եւ ըսելով. «Պատուիրակութեան միւս չորս յարգելի անդամները լիովին կը բաւեն իրենց պաշտօնին համար, քանի որ Պէրլինի Վեհաժողովին դիմող պատուիրակութիւնն ալ չորս անդամէ կը բաղկանար»: Ան յոյս կը յայտնէր որ «Ռուսիոյ խաչագլուխ սուրը գէթ այս անգամ խզէ հայկական խնդրի Կորդեան Հանգոյցը» (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

Ռուսիոյ եւ Եգիպտոսի հայոց ներկայացուցիչը միայն. այս բանն ալ շատ նեղացուցած է բաշան⁴: Յետ երկար վիճաբանութեանց, որո[նց] միջոցին ամէն ճիգ ըրի վերջնական խզում մը յառաջ չբերելու համար, հետեւեալ որոշումներուն յանգեցանք:

Ա. Համոզեցի բաշան թէ Թայմզի եւ Թանի թղթակիցներուն տուած լուրը որ ինքնին սխալ է ոչ ձեր Սրբազնութեան եւ ոչ ալ Պատրիարքարանի կողմէ տրուած կրնայ ըլլալ: Իբրեւ գոհացում բաշան թէպէտեւ պահանջեց որ Պատրիարքարանը լրագրաց մէջ պաշտօնապէս հերքում տայ, բայց այն ամարկութեան ամօշեւ թէ այդ ձեւի հերքում մը անկարելի է, բաւականացաւ որ ձեր Սրբազնութիւնը իրեն նամակ մը գրելով ըսէք թէ այդ յայտարարութիւնը ոչ ձեր Սրբազնութեան եւ ոչ ալ Պատրիարքարանի կողմէ եղած է եւ թէ Պատրիարքարանը զինքը կը ճանչնայ իբրեւ թրքահայոց ներկայացուցիչը:

Բ. Պատրիարքարանի եւ Բարիզի պատուիրակութեան ապագայ յարաբերութեանց գալով, որոշուեցաւ որ յետ այսորիկ, նոր շփոթութեանց տեղի չտալու համար, Պատրիարքարանը Պոլսոյ մէջ ոչ մէկ յանձնառութիւն (engagement) առնէ առանց նախապէս Բարիզի պատուիրակութեան հետ խորհրդակցելու եւ անոր հետ համաձայնելու: Եթէ երբեք ձեր Սրբազնութիւնը եւ Ապահովութեան Յանձնաժողովը ընդունելի գտնաք այս երկու կէտերը, հանգեք անյապաղ ամօշին բօստայով նամակ մը գրել բաշային:

Գ. Գալով բուն ծրագրին, բաշան տրանզաքսիօնէ ծրագրին մէջէն մնայուն քօմիսիօնի մասը հանելով եւ մէկ երկու կէտեր ալ փոխելով նոր ծրագիր մը խրկեր է Պատրիարքարան. այդ ծրագիրը ինձ յանձնուեցաւ որ ուսումնասիրելով եւ մեր ծրագրին հետ բաղդատելով իմ դիտողութիւններս ներկայացնեմ պատուիրակութեան: Պօղոս բաշա յանձն ամաւ բարեփոխել ծրագիրը ըստ իմ դիտողութեանց, եթէ պատուիրակութիւնը բանաւոր գտնէ զանոնք: Արդիւնքը անյապաղ կը տեղեկագրեմ:

Մնամ որդիական յարգանօք

Լեւոն Տէմիրճիպաշեան

Թայմզի եւ Թանի հրատարակած հեռագիրներուն մէկ մէկ օրինակը եւ անգլիական խորհրդարանի մէջ պ. Պրայսի եւ պ. Օքօնորի հայկական հարցին շուրջ խօսած ճառերուն եւ արտաքին գործոց նախարարին օգնականին տուած պատասխանին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը ներփակ կը խրկեմ:

Հասցէս

Levon Demirjibashian

app. 215

Palasis d'Orsay

Paris

ՊՏԴ, Շ311-Շ313

⁴ Հաղորդուած սխալ տեղեկութիւնն ուղղելու նպատակով «Թայմզ» օրաթերթի խմբագրութեան ուղղուած Նուպարի նամակին թարգմանութեան համար տեսնել՝ Օտեան, 74-76:

[20 Յունիս 1913-ին ստացուած, անթուակիր]

Ամենապատիւ

Յովհաննէս Սրբազան Արքեպ. Արշարունի

Պատրիարք Թուրքիոյ

Նախագահ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Ամէն բանէ առաջ կը փութամ ձեր Սրբազնութեան յայտնել թէ ամբողջ շաբթուան մը ջանքերէ եւ աշխատութենէ ետքը կարելի եղաւ վերջապէս ծանօթ ծրագրին մասին համաձայնութիւն ձեռք բերել:

Այսօր նորէն հաւաքուեցանք Պօղոս Բաշա Նուպարի տունը. բացի Բաշայէն եւ ինձմէ ներկայ էին նաեւ Եագուպ Արթին Բաշա, Գեորգ Էֆ. Ասլանեան եւ ծանօթ քաղաքագետ մը:

Յետ երկար խորհրդակցութեան որոշուեցաւ թէ 1° Բարիզի պատուիրակութիւնը մէկ կողմ ձգէ իր պատրաստած տրանզաքսիօնէլ ծրագիրը եւ ընդունի նոյնութեամբ պատրիարքարանի պատրաստած եւ ժուս կառավարութեան մատուցած ծրագիրը. պատրիարքարանը պարտի ծրագրի մասին իր բանակցութիւնները շարունակել Պօլսոյ ժուս դեսպանատան հետ եւ այս վերջնոյն միջոցաւ ժուս կառավարութեան դիտողութիւնները լսելէ վերջը, ըստ այդ դիտողութեանց եւ պատուիրակութեան հետ համախորհուրդ ընել փոփոխութիւնները եւ այսպէս պատրաստելով վերջնական ծրագիրը խրկել պատուիրակութեան, որ պիտի ներկայացնէ եւրոպական պետութեանց իբրեւ հայոց բաղձանքները ներկայացնող միակ ծրագիրը: Միայն թէ պատրիարքարանին պատրաստած ծրագիրը այսօրուան հաւաքման մէջ յօդուած առ յօդուած նորէն կարդացուեցաւ եւ ուսումնասիրութեան առարկայ եղաւ. ծրագրին ձեւը եւ ոգին, յօդուածներուն թիւն ու կարգը առանց փոխելու մէկ քանի յօդուածներու մէջ պզտիկ բայց բանաւոր փոփոխութիւններ մտցնելու պէտքն զգալի եղաւ. երբ Պօլսոյ ժուս դեսպանատունը իր կառավարութեան դիտողութիւնները ներկայացնէ պատրիարքարանին, նոյն միջոցին այս վերջինը պարտի ամենայն փափկ[անկատ]ութեամբ ի վեր հանել այս փոփոխութեանց պէտքը եւ աշխատիլ զանոնք դեսպանատան ընդունիլ տալու եւ այնպէս պատրաստել վերջնական ծրագիրը. այս փոփոխութիւնները այնպիսի փոփոխութիւններ են որ ապահով են թէ ըլլայ պատրիարքարանը ըլլայ դեսպանատունը սիրով պիտի ընդունին. թէ որ յօդուածներն են որ փոփոխութեան կարօտ են, թէ ինչ տեսակ փոփոխութիւններ ընելու տեղի կայ եւ թէ ինչ է այդ փոփոխութեանց պատճառը, ասոնք մանրամասնաբար յառաջիկայ նամակաւս պիտի գրեմ ձեր Սրբազնութեան:

Նուպար Բաշա բոլոր այս կարգադրութիւնները ընդունելու համար պայման կը դնէ թէ պատրիարքարանը վերջերս եւրոպական թերթերու մէջ տեսնուած եւ իբր թէ պատրիարքարանէ բղխած սուտ ու սխալ լուրերը հերքելու համար իրեն նամակ մը գրելով ըսէ թէ իր նախագահութեան տակ գտնուած պատուիրակութիւնը կը ներկայացնէ նաեւ Թուրքիոյ հայերը. թէ ապագային նոր անհամաձայնութեանց տեղի չտալու համար պատրիարքարանը յանձն կ'առնէ ասկէ ետքը դեսպանատանց հետ ունեցած

իր յարաբերությանց մէջ որ եւ է յանձնառութիւն (engagement) չառնել առանց նախապէս պատուիրակութեան հետ համաձայնելու: Նախորդ նամակաւս ասոնք գրած էի արդէն, կը յուսամ թէ մինչեւ հիմա այդպիսի նամակ մը գրուած է Բաշային, եթէ ոչ, խնդրեմ, անմիջապէս գրեցէք. այդպիսի նամակ մը առանց վնաս ունենալու օգուտ միայն ունի: Հոս թէ Լոնտոն այնպէս տարաձայնուած է թէ պատրիարքարանի եւ պատուիրակութեան մէջ մեծ անհամաձայնութիւններ կան. աս ալ գործին շատ վնասելու վրայ է: Պէտք է որ այս տարաձայնութիւնները ժամ առաջ մէջտեղէն վերնան: Բաշան կը փափաքի որ միշտ համաձայնութեամբ գործուի եւ պատրիարքարան ու պատուիրակութիւն միշտ զիրար գիտակից պահեն իրենց գործառնութեանց մասին:

Այսօրուան հաւաքման մէջ այն համոզումը գոյացաւ թէ հայկական խնդրոյն յաջողութեան համար ռուս երկու դեսպաններուն, ի Պօլիս եւ ի Բարիս, աջակցութիւնը շատ թանկագին է. խնդիրը իբրեւ Թուրքիոյ ներքին բարեկարգութեանց խնդիր Պոլսոյ դեսպանին աջակցութիւնը անհրաժեշտ է. մանաւանդ խնդիրը եւրոպական պետութեանց կողմէ սկզբ[ը]մամբ ընդունուելէ վերջը թուրք կառավարութեան եւս ընդունիլ տալու համար Բ. Դրան մօտ իր ընելիք ազդեցիկ դիմումները շատ օգտակար պիտի ըլլան. նոյնպէս շատ օգտակար պիտի ըլլայ մեզ Բարիսի ռուս դեսպանը թէ Ֆրանսայի, թէ ռուս կառավարութեանց եւ թէ Բարիսի կարեւոր լրագրութեան մօտ ունեցած մեծ ազդեցութեամբ. հետեւաբար պէտք է սիրաշահիլ ռուս երկու դեսպաններն ալ՝ պատրիարքարանի ի Պօլիս եւ պատուիրակութիւնն ի Բարիս:

Առ այժմ Բաշան ծրագրին մէկ համառօտ ամփոփումը ընելով պիտի տայ ուր որ անկ է մինչեւ որ ծրագիրը իր վերջնական ձեւը ստանայ:

Մնամ որդիական յարգանքօք

Լեւոն Տէմիրճիպաշեան

Ներփակ կը դրկեմ Թայմրզի մէջ հրատարակուած Պօղոս Բաշայի մէկ նամակը որով հերքում կուտայ նոյն թերթին մէջ տրուած սխալ տեղեկութեանց:

ՊՏԴ, տուի 8, թղթապանակ Ն-Շ, Շ332-Շ333

Բարիս 19 Յունիս (ն.տ.) 1913

Ամենապատիւ

Յովհաննէս Սրբազան Արքեպ. Արշարունի

Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց

եւ Նախագահ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Ընդունեցի ձեր Սրբազնութեան 1/14 թուակիր նամակը, որով նոր բացատրութիւններ կը պահանջէք ծրագրին վրայ ըլլալիք փոփոխութեանց մասին:

Ես այնպէս կը կարծեմ թէ նախորդ նամակաւս խնդիրը պէտք եղածին պէս չեմ

կրցած բացատրել: Հետեւաբար կը փութամ նախ յայտնել թէ հոս Պօղոս Բաշայի մօտ տեղի ունեցած հաւաքման մէջ կարծեաց փոխանակութեամբ այն համոզումը գոյացաւ թէ առաջարկուած փոփոխութիւններով ծրագիրը աւելի օրինաւոր եւ օգտակար կրնայ ըլլալ. եւ ատոնք իբրեւ թելադրանքներ միայն եղած են եւ երբէք պարտադրիչ հանգամանք չունին, հետեւաբար եթէ ձեր Սրբազնութիւնն ու վարչական ժողովներն բանաւոր կը դատէք կ'ընդունիք այդ փոփոխութիւնները, թէ ոչ կը մերժէք եւ կամ միայն անոնք կ'ընդունիք զորս օգտակար կը համարէք:

Իսկ գալով ձեր Սրբազնութեան երկու գլխաւոր կէտերու մասին պահանջած լուսաբանութեանց, կը փութամ հետեւեալ բացատրութիւններն եւս տալ.

Առաջին կէտին, այն է ընդհանուր կառավարչին խնդրոյն համար լաւագոյն համարուեցաւ ծրագրին մէջ ըսել միայն «ընդհանուր կառավարիչ մը» առանց անոր եւրոպացի կամ օսմանցի ըլլալու պայմանը ճշտելու, որովհետեւ ծրագիրը մեծ պետութիւններէն ընդունուելէ վերջը պէտք է նաեւ, ինչպէս գիտէք, օսմանեան կառավարութեան հաւանութիւնը, հետեւաբար այս վերջինը չխրտչեցնելու համար կառավարչին հպատակութեան խնդիրը անորոշ ձգել առաջարկուեցաւ, բայց պատեհ ժամանակին կառավարիչը եւրոպացի ընտրել տալու աշխատելու պայմանաւ:

Երկրորդ կէտին, այն է Համիտիյէ զօրագունդերուն խնդրոյն գալով, երբէք փափաք չյայտնուեցաւ անոնք արդի վիճակի մէջ պահել. այլ այնպէս կարծուեցաւ թէ ծրագրին մէջ գործածուած ջնջել բառը կրնայ խրտչեցնել օսմ. կառավարութիւնը եւ մանաւանդ քիւրտերը եւ այս պատճառաւ դժուարութեանց հանդիպիլ. մինչդեռ բարեկարգել աւելի մեղմ է եւ ոսկեգօծեալ. արդէն Համիտիյէ զօրագունդերն խսկապէս բարեկարգել պարգապէս զանոնք կանոնաւոր բանակին մէջ ձուլել կը նշանակէ:

Մնամ ձեր Բարձր Սրբազնութեան որդիական յարգանքօք

Լեւոն Տէմիրճիպաշեան

ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ MD330, Շ325–Շ326

Յաւելում 3

29[Ապրիլ]/12 Մայիս 1913

Ամենապատիւ Տէր

Տ. Յովհաննէս Ս. Արքեպիսկ. Արշարունի

Բարեխնամ Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

Ի Կ. Պօլիս

Նախորդ շաբթու, Աւագ Ուրբաթ օր ի Լօնտօն մի Համագումար ժողով կամ միթինկ գումարուեցաւ. տօնական աւուրց մէջ զբաղեալ վիճակս ի նկատ առնելով հրաւիրուած չէի, բայց ներկայ գտնուող բանիմաց անդամներէն մին յատուկ խնդրանօք իւր տպաւորութիւններն գրաւոր ներկայեց մեզ եւ ահաւասիկ.- «Այլեւայլ երկիրներու Մասնախումբերու պատուիրակաց, Անգլիոյ խորհրդարանի Հայասէր անդամներու, եւ Անգլիոյ Հայութեան պատուիրակներու Համագումար խորհրդակցութեանց ներկայ գտնուելով, եղած բանախօսութիւններէն եւ առանձին խորհրդակցութիւններէն հետեւեալ տպաւորութիւններն քաղեցի»: Սոյն միթինկին ներկայ եղած է նաեւ Վսեմ. Պօղոս Նուպար փաշա:

«1°. Բուսիայէն պատուիրակ չկար, մէկը լոյս չձգեց Բուսիոյ պաշտօնական կամ անպաշտօն շրջանակներու դիտումներուն վրայ⁵: Գիտցուածն յայտնի է. Բուսիա կը թոյլատրէ որ Տէրութեանց կազմելիք Վեհաժողովի գումարման ատեն Հայկական խնդիրը բերուի սեղանի վրայ, բայց ոչ իր նախաձեռնութեամբ՝ այլ ինչպէս կը յանձնարարէ, Անգլիոյ նախաձեռնութեամբ:

«2°. Գերմանիոյ պատուիրակն որոշակի մէջտեղ դրաւ այս խնդրի լուծման մէջ երկուութիւն մը. կամ, ըսաւ, այս խնդիրը պիտի լուծուի առանձնակի Բուսիոյ ձեռամբ եւ Բուսիոյ հայեացքների համեմատ, եւ կամ, Անգլիոյ ու Գերմանիոյ հայեացքների համեմատ, եւ, պէտք է դիտել թէ՛ այս վերջերս երկու պետութիւնք կը միտին, իրենց

⁵ Նուպարի 5 Մայիս 1913 թուակիր գեկոյցէն՝ ուղղուած ֆրանսացի պատմաբան եւ դիւանագէտ Փալէոլոյկի, որ 1914-ին պիտի նշանակուէր Ռուսիոյ մօտ Ֆրանսայի դեսպան, կը տեղեկանանք թէ 25 Ապրիլ 1913-ին հայասերներու անգլիական յանձնաժողովին հրաւերով Լոնտոն, խորհրդարանի սրահներէն մէկուն մէջ մէկտեղուած են Լոնտոնի, Պերլինի, Ժընէի եւ Փարիզի «բացարձակապէս եւրոպացի անդամներով» կազմուած հայասէր յանձնաժողովներու անդամները: Սան Փեթերսպուրկի յանձնաժողովին դրկուած հրաւերն ուշ հասած ըլլալով, ռուս պատուիրակ չէ կրցած ներկայանալ: Հաւաքին նպատակն էր «նախ ճշգրիտ կերպով մը ծանօթանալ հայկական պահանջմանց, եւ երկրորդ, գործունէութեան ընդհանուր ուղեգիծ մը կազմել»: Մասնակիցները միաձայնութեամբ քուէարկած են հետեւեալ որոշումը. «Գումարման մասնակցող անդամները յանձն կ'առնեն պահել իրենց փոխադարձ երկիրներուն մէջ կազմուած քօմիթէները, որպէս զի հայկական խնդրին նկատմամբ լուսաբանեն հանրային կարծիքը եւ յարատեւ ջանքերով գործեն կառավարութեանց մօտ, ի նպաստ այն բարենորոգումներուն որոնք կը պահանջուին քրիստոնեայ բնակչութեանց պաշտպանութեան համար, եւ որոնք անհրաժեշտ են Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջականութեան պահպանման տեսակէտով: Այս քօմիթէները յանձն կ'առնեն մշտակայ յարաբերութեան մէջ մնալ իրարու հետ» (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

շահույց բերմամբ, մօտենալ իրարու՝ Մօտաւոր Արեւելքի խնդրոց լուծման եղանակին նկատմամբ: Գերմանիա ոչ եւս ունի այն չէզոք կամ ձեռնպահ դիրքը՝ զոր կը բռնէր 1894–96ի դէպքերու ատեն. այլ մեծ շահագրգռութեամբ եւ աչալիջութեամբ կը հետեւի Փոքր Ասիոյ իրադարձութեանց, որովհետեւ Եւրոպական Թուրքիոյ խնդիրները այլեւս մէջտեղէն ելած կրնան նկատուիլ, եւ բոլոր ուշադրութիւնը պէտք է դարձնել Ասիական Թուրքիոյ՝ ուր Գերմանիոյ շահերն ալ կը բարդուին հետզհետէ: Այս նկատումներով Գերմանիա շատ բարեացակամ հայեացքով կը նայի Հայկական նահանգներու մէջ բարենորոգմանց գործադրութեան, (եւ աւելցուց մեր Արտաքին Գործոց պաշտօնատուն յօժար է հաճութիւն տալու Նուպար փաշայի յանձնարարած ծրագրին), երաշխաւորութեամբ վեց Մեծ Պետութեանց, բայց իսպառ հակառակ է առանձնակի կամ գլխաւորաբար Բուսիոյ հսկողութեան կամ վերին իշխանութեան տակ բարենորոգմանց ծրագիր գործադրուելուն:»*

* Ծանօթ.- Նուպար փաշայի Պատգամ. Յանձնաժողովն ծրագրի պատրաստութեան միջոցին հսկողութեան վերաբերեալ յօդուածին առթիւ հեռատեսութեամբ նշանակեց, թէ՛ կա՛մ Պետութիւնը միահամուռ հսկեն, կա՛մ, իրենցմէ միայն միոյն յանձնեն հսկողութիւնը: Թէպէտ մատնանիշ չըրաւ այդ մին՝ բայց անդամոց ներքին փափաքն էր որ Բուսիա լինի այն, քանի որ նա է Հայաստանի ամենամօտիկ պետութիւնը եւ բնական է որ անոր կը պատշաճի հսկողութեան ամենակարեւոր եւ մեծ գործը: Այս եւ այլ կէտերու մասին Պատրիարքարանիդ պատուիրակ Վահան Էֆ. Փափագեան արդէն ծանօթութիւններ տուած կը լինի:

[«]3°. Արդ, երբ երկուքն ալ, Բուսիա եւ Գերմանիա կը հրաժարին այս նախաձեռնութենէն եւ կը յայտարարեն թէ՛ Անգլիոյ անկ է այդ նախաձեռնութիւն՝ զարմանալի զուգադիպութիւն մ'է որ, Անգլիա (պաշտօնական Անգլիա եւ մամուլ) կը յամառի ծայրագոյն զգուշաւորութեան դիրք մը բռնել այս խնդրոյ հանդէպ, (որուն ա՛յնքան յայտնի եւ ջերմ առաջաւորներն եղած էին 1894–96 թուականներուն) եւ նոյն իսկ այդ խնդրոյն վրայ Սըր Էտուարտ Կրէյ⁶ միշտ կը յետաձգէ տեսակցութիւն մը շնորհել Նուպար փաշայի, եւ Անգլիացի խորհրդարանի անդամներու դիմումներուն եւ հարցումներուն եւս այս խնդրի մասին զգուշաւորութեան խորհուրդէ, յետաձգման

⁶ Edward Grey, Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին գործերու նախարար տուեալ պահուն: The New York Times-ի 19 Սեպտեմբեր 1913-ի համարով լոյս տեսած «Հայոց Ճակատագիրը» (The Fate of the Armenians) խորագիրը կրող յօդուածին մէջ, ուր մէջբերում մըն ալ կատարուած էր Գրիգոր Զօհրապի Մարսէլ Լէար ծածկանունով հրատարակուած ֆրանսերէն գրքոյկէն, պիտի նշուէր. «Սըր Էտուարտ Կրէյ դեռ քանի մը օր առաջ յստակօրէն յայտարարեց թէ թուրքերու ապագան կը գտնուի իրենց Ասիական տիրոյթներուն մէջ եւ թէ Եւրոպան Թուրքիոյ ամբողջականութիւնն այնտեղ պիտի յարգէ, բայց միայն պայմանաւ որ [թուրքերը] պատշաճօրէն իշխեն»: Կրէյ նաեւ ըսած է թէ, եթէ Եւրոպական Համաձայնութիւնը միջոցներ ձեռք պիտի չառնէ Թուրքիոյ նկատմամբ, ապա իր անդամներէն մէկուն թոյլ պէտք է տրուի այդպէս ընել: «Եթէ թուրքերը ետ մղուին դէպի Ասիա, այդ պարտականութիւնն ստանձնող պետութիւնը խիստ բնականաբար պիտի ըլլայ Ռուսիան, եւ յաջորդ անգամ Ռուսիան դժուար պիտի ըլլայ կանգնեցնել Սան Սթեֆանոյի բարձունքներուն վրայ»:

հարկը ներկայացնել է գատ ուրիշ բան չ'ըսեր, եւ, ո՛ր եւ է խոստում չ'ըներ այս խնդիրը Պետութեանց Վեհաժողովի առջեւ բերելու նախաձեռնութիւն ստանձնելու մասին: Իսկ Անգլիական ազդեցիկ մամուլը կը շարունակէ իր զգուշաւորութիւնը եւ չ'ուզեր այս խնդրով զբաղիլ, մինչեւ որ Սըր Էտուարտ Կրէյ հաճի զբաղիլ եւ Անգլիոյ բռնելիք ուղղութիւնը ստուերագրել: Այս եւս նշան մ'է, թէ՛ ազդեցիկ մամուլը գեկոյց ստացած ըլլալու է այս խնդրին արծարծումէն զգուշանալու:

«Ինչո՞ւ այս ծայրայեղ հոգածութիւնը, անձկութիւնը սխալ քայլ մը չ'առնելու՝ կանխահաս արծարծմամբ այս խնդրին: Մարդ կ'ստիպուի կասկածելու թէ մի՛ գուցէ Անգլիա ներքնապէս գիտակցութիւն ունենալով թէ Հայ Բարենորոգմանց Ծրագրի համար Բուսիոյ ընդունելի ձեւ մը ինքն անպայման պիտի մերժէ, եւ Պերլինի Դաշնագրին տրամադրութեանց տեսակէն Վեցպետութեանական Քօնթրօլի ձեւն ալ Բուսիան պաղ կը ձգէ, եւ հետեւաբար այս խնդրին յառաջ բերումը ո՛ր եւ է որոշ արդիւնք ունենալէ հեռի, պարզապէս պիտի ծառայէ երկու բարեկամ Տէրութեանց մէջ տարբերութիւններ եւ ցրտութիւն երեւան բերելու, եւ լոկ այսու Գերմանիոյ հացը իւղոտելու՝ որ այս երկուքն իրարմէ պաղեցնել կը ճգնի: Անտեղի բան մը չ'պիտի ընենք, եթէ ըսենք թէ՛ Անգլիա համակիր է Թուրքիոյ յօգուտ իւր, եւ թէ՛ Անգլիա իւր շահուց չ'վնասող եղանակ կը համարի ոչ Տէրութեանց Վեհաժողովին առաջ բերել մեր խնդիրը, այլ ուղղակի զԹուրքիա համոզել, զօրացնել, անոր նիւթական եւ բարոյական միջոցներ հայթայթել, կեդրոնական կառավարութեան ձեռքն ի գաւառս զօրեղ եւ անդիմադրելի ընել եւ վերջապէս Թուրքիոյ ձեռամբ գործադրել տալ բարենորոգումները: Ուրեմն Անգլիա Թուրքիոյ *bonne foi*ն [= բերեկամեցողութեան], կամքին, ուղիղ սրտին, ճշմարիտ մտադրութեանց հաւատք ընծայելու կեղծիքը կ'ընդունի, փորձուածը կրկին փորձել, եւ, մեզ հայքս աւելի կատաղի վրիժառութեանց վտանգին ենթարկել խիղճ չ'ըներ!!!»

«Եզրակացնելով կ'ըսենք թէ՛ Անգլիա այժմեան Հայոցս համար դիւրաբեկ եղեզ մ'է եւ բնա՛ւ չենք կրնար յենուլ անոր, մի գուցէ ճախճախուտներու մէջ միարձիմք եւ բոլորովին կորսուիմք: Միակ ճշմարիտ եւ վստահելի դարմանիչ ու ազատարար կը մնայ Բուսաց համայնից եւ քրիստոնէից պաշտպան առատագուր ԿԱՅՍՐՆ եւ նորին Բարեխնամ Կառավարութիւն. պէտք է մեր բոլոր ուշն ու ուշադրութիւնը գրաւէ Մեծն Բուսիա, պէտք է մեր պաղատանքը, հպատակութիւնը, հաւատարիմ հնազանդութիւնը բոլորովիմք նուիրել Անո՛ր, Բուսիոյ, վստահ լինելով թէ՛ Անոր առաջնորդութեամբ ելնենք ի լոյս, ի լոյս, եւ ի կեանս այս անտանելի եւ մահահոտ կեանքէն՝ որ ի Թուրքիա: Իցի՛ւ թէ սխալ մեկնած լինէինք Անգլիոյ դիտաւորութիւններն ու հաշիւները. բայց առ այժմ ի չգոյէ հակառակին համար ստոյգ եւ վաւերական ցուցմանց՝ կը միտիմք այս յոռետեսութեան, նկատմամբ Անգլիոյ:»]

Արդ, Ամենապատիւ Սրբազան եղբայր, գիտէք որ Անգլիաբնակ մերագնեայք քառասուն տարիներ առաջ սկսած են Հայկական ցաւերով զբաղիլ եւ հետեւիլ քաղաքական իրադարձութեանց, նոյնպէս եւ մեր մեր բազմամեայ պաշտօնավարութեան ժամանակամիջոցին մէջ: Ուստի մեր յայտնած այս գաղափարներն մեր եւ մեր ժողովրդեան, մա՛նաւանդ բանիմաց դասակարգին գաղափարներն են, որոնք այսօր այս եզրակացութեան եկած են, եւ որոց խնդրանօք այս ամենքն տեղեկագրեցի Ազգիս Վեհ. Ս.

Հայրապետին Ապրիլ 25/8 Մայիս ամսաթվով եւ 2502 համար նամակով մը, խնդրելով որ Րուսիոյ Վեհափառ Ձարին նոր եւ ազդու դիմում մ'ալ բարեհաճի ընել, քանզի կը տեսնեմք թէ ուրիշ տեղէ յոյս մը չ'երեւիր... հակառակ տեղի ունեցած ա'յնքան ջանքերու, յոգնութեանց եւ հանապազօրեայ դիմումներու, եւայլն:

Հարկ անհրաժեշտ համարեցի Ձեր Բարձր Սրբազնութեան եւս խորին ուշադրութիւնն հրաւիրել առ Ն.Ս.Օծութիւն մեր գրած վերոյիշեալ ընդարձակ գրութեան վրայ, խնդրելով որ եթէ յարմար կը դատէք Ձեր Յարգելի խորհրդականաց հետ՝ նոր եւ ազդու դիմում մ'ալ Դուք հաճիք ընել Նորին Վեհափառութեան Ձարին Վսեմ. Դեսպանին Թուրքիոյ Ձեր յարմար դատած եղանակաւ. իսկ եթէ ոչ՝ զէթ տեղեակ եղած լինիք մեր սոյն նամակի պարունակութեան:

Ն.Ս.Օծութեան Ազգիս Վեհափառ Հայրապետին մեզ շնորհեալ Արքութեան պատուոյն առթիւ Ձեր Բարձր Սրբազնութեան յայտնած սրտագին շնորհաւորութեանց համար մեր ամենախորին շնորհակալութիւններն կը փութամք յայտնել՝ մաղթելով ի բոլոր սրտէ կարողութիւն Ձեզ եւ յաջողութիւն ամենայն ջանից եւ վաստակոց Ձեր Բարձր Սրբազնութեան՝

Որում մնամք եղբայրական սիրոյ սուրբ ողջունիւ աղօթակից

Առաջնորդ Հայոց Եւրոպիոյ

Գեորգ Արքեպիսկոպոս Իւթիւնեան

Խնդրեմ, ներկայս ընդունելնիդ երկտողիւ հաճեցէք յայտնել մեզ ի միամտութիւն:

ԳԵԱՍ

ՊՏԴ, տուփ 8, թղթապանակ Ն-Շ, Շ43–Շ44

Յաւելում 4**Ա.**

Կ. Պոլիս 1/14 Յունիս 1913

Ամենապատիւ

Տ. Եղիշէ Ս. Արքեպս. Դուրեան

Ատենապետ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան

Ապահովութեան Մասնաժողովին

Խորհրդարանական Յանձնաժողովս, ըստ կանխօրօք որոշման, երէկ խառն նիստ գումարեց Ազգ. Ժողովոյ խմբակցութեանց ներկայացուցիչներուն հետ, իր պաշտօնին վերաբերեալ խնդրոյն վերջին պարագաները քննելու եւ Ազգ. Ժողովոյ կողմէ արտայայտութեան մը պէտքը որոշելու համար: Այդ մասին ժողովն իր եզրակացութեան յանգելէ ետք, Յանձնաժողովս առանձին խորհրդակցութիւն մը կատարեց՝ Եւրոպիոյ պատուիրակութենէն ստացուած վերջին զեկուցումին մանրամասնութեանց տեղեկանալու համար եւ իր անդամակիցներէն Պ. Գալփաեան Էֆ.ի միջոցաւ խնդրեց Մասնաժողովիդ ատենադպիր Գեր. Գրիգորիս վրդ. Պալաքեանէ իրեն յանձնել Բարիզէն հասած վերջին նամակն եւ Յանձնաժողովիս ատենապետին կողմէ նախապէս ցուցակով մը ուզուած միւս փաստաթուղթերը: Դժբախտաբար, ատենապետ Գեր. Պալաքեան վրդ. յենով Մասնաժողովիդ մէկ որոշման վրայ, խնդրուած գրութիւնները չյանձնեց մեզ, որով այդ մասին մեր խորհրդակցութիւնն անհնար դարձաւ: Արդ, կը խնդրենք ներկայիս որպէսզի հաճիք Յանձնաժողովիս յառաջիկայ նիստին, որ պիտի կայանայ Երեքշ. 4 Յունիս երեկոյեան ժամը 4ին Ղալաթիոյ խորհրդարանը, մեր տրամադրութեան ներքեւ դնել ըստ ցուցակի նոյն գրութիւնները ամբողջութեամբ, միանգամայն պաշտօն տալով Մասնաժողովիդ անդամներէն միոյն՝ հարկ եղած բերանացի տեղեկութիւնները կամ նոյն պահուն պէտք տեսնուելիք ուրիշ գրութիւններն եւս Յանձնաժողովիս հաղորդելու համար:

Մնամք խորին յարգանքօք

Ի դիմաց Հարատահարութեան Խորհրդարանական Յանձնաժողովոյ

Ատենադպիր

Ատենապետ

Վահան Թէքէեան

Յ. Շահրիկ[եան]

Բ.

Ամենապատիւ

Տ. Եղիշէ Ս. Արքեպս. Դուրեան

Ատենապետ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան

Ապահովութեան Մասնաժողովին

Խորհրդարանական Յանձնախումբս, լսելով այն կարեւոր զեկուցումը որ կատարուեցաւ վերջին Հինգշաբթի Պատ. Մասնաժողովի հետ մեր գումարած խառն

նիստին մէջ եւ նկատելով որ եղած թելադրութեանց համաձայն Ազգ. Վարչութիւնը այլ եւս կը պարտաւորի գործնական քայլեր առնելու,- ուշադիր Ազգ. Ժողովոյ հանդէպ իր պատասխանատուութեան ծանրութեանը՝ իր հաւաքական ուղղութիւնը կարենալ գծելու համար որոշեց իր տրամադրութեան տակ ունենալ, բաց ի Ծրագրի վերաբերեալ արդէն յանձնուած գրութիւններէն, նաեւ Բարիգի Պատուիրակութեան եւ Էջմիածնի հետ փոխանակուած թղթակցութիւնները եւ ա՛յն բոլոր զեկուցումները որոնք զանազան պարագաներու մէջ տարբեր անձերու կողմէ տրուած են Մասնաժողովիդ:

Խնդրելով որ Պատ. Մասնաժողովդ հաճի ընդ փոյթ գոհացում տալ սոյն փափաքին,

Մնամք խորին յարգանօք

Ի դիմաց Հարստահարութեան Խորհրդարանական Յանձնաժողովոյ

Ատենադպիր

Ատենապետ

Վահան Թէքէեան

Յ. Շահրիկ[եան]

Կ. Պոլիս, 9/[22] Յունիս 1913

ՓԵՄ, Ապստոլական Յանձնաժողովի թղթապանակ, 093–094

Յաւելում 5

Հայկական Բարենորոգումներու
պահանջները քննելու համար կազմուած թարգմաններու
յանձնաժողովին արձանագրութեանց ամփոփումը⁷

Յանձնաժողովը գումարուեցաւ աստոր.-հունգարական պատուիրակին
նախագահութեան տակ
Առաջին նիստ
[20 Յունիս/]3 Յուլիս 1913⁸

Ներկայ են

Գերմանիոյ կողմէ	Պար. Շէօնպէրկ [Schönberg]
Աւստր.-Հունգարիոյ կողմէ	Պար. Բանֆիլի [Panfili]
Ֆրանսայի կողմէ	Պար. Տը Սէն Զանտէն [Saint-Quentin]
Իտալիոյ կողմէ	Պար. Շապէռ [Schaber]
Ռուսիոյ կողմէ	Պար. Մանտէլշթամ [Mandelstam]
Անգլիոյ կողմէ	Պար. Ֆից-Մօրիս [Fitzmaurice]

Գերմանիոյ, Աւստրիոյ եւ Իտալիոյ պատուիրակները կը յայտարարեն թէ Բարձր
Դռան 1 Յուլիս 1913 թուակիր՝ Փոքր Ասիոյ վիլայէթներուն վարչական դրութեան
բարենորոգման վերաբերեալ շրջաբերականը նոր իրողութիւն մը ըլլալով՝ պէտք է
նկատողութեան առնել՝ բարենորոգումներու քննութիւնը թրքական առաջարկութեանց
հիման վրայ կատարելու համար⁹:

⁷ Արձանագրութիւններու կամ ատենագրութիւններու ընդարձակ տարբերակին համար տեսնել՝ Աւագեան Ս., 121–188:

⁸ Թարգմաններու Յանձնաժողովի գումարումէն տաս օր առաջ, 10 Յունիսին, Իտալիոյ արտաքին գործերու նախարարն իր Պոլսոյ դեսպանին յայտնած էր թէ Վանկենհայմին յանձնարարուած է կազմակերպել Երրեակ Չինակցութեան դեսպաններու հաւաք մը, որուն գաղտնաբար պիտի մասնակցի Ռուրքիոյ վարչապետը (Բալոյան, 37):

⁹ Տիրան Քելեկեան Նուպարի պիտի հաղորդէր թէ Թարգմաններու Ժողովին առիթով ռուսական ծրագիրը մէկդի ձգելով թրքական ծրագրին քննութիւնը հիմ թռնել տալու համար գերման դեսպանը՝ Վանկենհայմ, դիմած է խարդաւանքի, պնդելով թէ Նուպար համաձայն է թրքական ծրագրին՝ բացի հակակշռի կէտէն: Դեսպանը իր ընթացքը հիմնաւորած էր 20 Յունիսին L'Homme Libre թերթին մէջ Նուպարի ստորագրութեամբ հրատարակուած նամակով մը: Քելեկեանի տեղեկութիւնը դրդած է որ Նուպար գրէ նոր նամակ մը՝ լոյս տեսած նոյն թերթին 21 Յուլիսի համարով (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ): Տեսնել նաեւ Յաւելում 13 Գ.: Յիշեալ օրաթերթին հիմնադիրն էր Նուպարի բարեկամ Ժորժ Բլեմանսօ (Georges Clemenceau), որ մինչ այդ վարած էր նախարարի եւ վարչապետի պաշտօններ եւ հետագային ալ պիտի պաշտօնավարէր նման դերերով: Եւ մտածել թէ թրքական ծրագրին եւ

Ռուսիոյ, Ֆրանսայի եւ Անգղիոյ պատուիրակները կարծիք կը յայտնեն թէ սոյն շրջաբերականը պատճառ մը չէ Ռուսիոյ կողմէ մատուցուած նախագիծին քննութիւնը յետաձգելու համար:

Պատուիրակները այս մասին իրենց դեսպաններէն հրահանգ խնդրելու կը համաձայնին:

Երկրորդ նիստ

7 Յուլիս 1913

Գերմանիոյ, Աւստրիոյ եւ Իտալիոյ պատուիրակները կը յայտարարեն թէ պատրաստ են ռուսական նախագիծը քննելու, Բարձր Դռան կողմէ հրատարակուած բարենորոգմանց հետ միասին:

Նախագահ Պ. Բանֆիլի կը կարդայ ռուսական նախագիծին առաջին յօդուածը.

«Մէկ նահանգ մը պիտի կազմուի հետեւեալ 6 վիլայէթներէն. Վան, Էրզրում, Պիթլիս, Տիարպէքիր, Սվազ, Խարբերդ, ասոնցմէ դուրս ձգելով սահմաններու վրայ գտնուող մի քանի մասերը որոնք են. Հէքքեարի, Սդերդի, Պշէրիքի եւ Մալաթիայի հարաւային մասերը, ինչպէս նաեւ Սվազի հիւսիս-արեւմտեան մասերը:»

«Բ» Սոյն նահանգը իր մէջ պիտի բովանդակէ հետեւեալ վարչային բաժանումները. 1) սանճաք 2) քազա 3) նահիյէ:»

Ռուս պատուիրակը կը պարզէ յիշեալ յօդուածին առաջին եւ երկրորդ հատուածները. Պէրլինի դաշնադրութեան 61րդ յօդուածը կ'ակնարկէ Հայերէ բնակուած նահանգներու մէջ ի գործ դրուելիք բարենորոգումներ: Այս ֆորմիլը սահմանագծում մը կը կազմէ: Անկէ յետոյ ալ, Էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի, Խարբերդի, Տիարպէքիրի եւ Սվազի վիլայէթները նշանակուեցան եւ ճանչցուեցան իբրեւ Հայերէ բնակուած վիլայէթներ, եւ այդ 6 վիլայէթներու ամբողջութիւնը նոյն բարենորոգումները վայելելու սահմանուած ըլլալով, բնական բան մըն էր զանոնք միացնելու փափաքը: Ռուս նախագիծը դուրս ձգեց միայն մի քանի մասեր որոնք սահմանի մօտ են եւ ուր Հայերը բաւական թիւով չեն գտնուիր: Ասով կը համապատասխանէ 61րդ յօդուածին ոգիին:

Տէրութեանց կողմէ 1895ին պատրաստուած նախագիծը վեց վիլայէթները միասին նկատի կ'առնէ: Անոնք իրականապէս (virtuellement) միացուցած է նաեւ թուրք կառավարութիւնը որ նոյն թուականին՝ մէկ ընդհանուր քննիչ մը անուանելով (Շաքիր փաշան)՝ նոյն տեսակետը ընդունած է: Մէկ անձ մը պետք է այդ երկիրներու մէջ գործադրէ անհրաժեշտ եղող բարենորոգումները. այսինքն, Հայերէ բնակուած վիլայէթները պետք է որ գտնուին միեւնոյն պետին իշխանութեան տակ եւ կազմեն մէկ

զայն պաշտպանող գերման ներկայացուցչին մասին Մանտելշթամ գրած է. «... անմիջապէս որ Բ. Դուռը տեղեկացաւ թէ Ռուսական դեսպանատունը կը պատրաստուէր Եւնի-քէօյի մէջ վեց պետութիւններու յանձնաժողովին Հայաստանի բարենորոգմանց ծրագիր մը ներկայացնելու, երեք օրուան մէջ ամբողջ Կայսրութեան համար բարենորոգումներու թրքական ծրագիր մը պատրաստել տուաւ. ծրագիր որ իր անկապակցութեամբ եւ պարզ-մտութեամբ երբեմն շփոթութեան կը մատնէր ... գերման դեսպանատան ներկայացուցիչը» (Մանտելշթամ, 92–93):

վարչային միություն:

Աւստրիոյ պատուիրակը կ'առարկէ թէ բարենորոգմանց գործադրութիւնը մէկ նահանգի մը կազմութեան կապուած խնդիր չէ, եւ թէ երկու շրջանի (secteur) բաժնետոյժ, ինչպէս կ'առաջարկէ Բարձր Դուռը, կարելի է փափաքուած նպատակին հասնիլ:

Գերմանիոյ պատուիրակը կը կարծէ թէ վիլայէթներու ջնջումը օգտակար պիտի ըլլայ, վասն զի ասով աւելի դիւրին պիտի ըլլայ զանոնք լաւ վարելու կարող վալիներ (?) գտնել:

Աւստրիոյ պատուիրակը կ'ըսէ թէ պէտք է մանաւանդ յոյս դնել ընդհանուր քննիչներու վրայ որոնց պիտի օժանդակէ եւրոպական քօնթրօլը:

Գերմանացի պատուիրակը կարծիք կը յայտնէ թէ պէտք է զանազանել սովորական վարչութիւնը անոր վրայ հսկելու եւ զայն բարեկարգելու պաշտօնը ունեցող մարմինէն: Ըստ իրեն, այս երկու մարմինները պէտ չեն իրարու հետ խառնուիլ:

Անգղիոյ պատուիրակը ոյժ կուտայ (appui) ժուսական նախագիծին:

Ռուս պատուիրակը կը թուէ այն պատճառները, որոնց վրայ հիմնուելով, համոզում գոյացուցած է թէ մէկ նահանգ մը կազմելը անհրաժեշտ է. կը նկարագրէ հալածանքի քաղաքականութիւնը որուն գոհը եղած են Հայերը, 30 տարի է ի վեր: Այդ քաղաքականութեան հետեւանքով է որ հայկական նահանգը անդամահատուած է: Արդի վիլայէթները այդ նահանգին բեկորներն են: Բարենորոգումներու գործը տեսութեան միօրինակութիւն եւ գործադրութեան մէջ միութիւն կը պահանջէ. կամք եւ իշխանութիւն պէտք է նոյնանան, որպէս զի բարենորոգումներու գործը յաջողի: Արդի վարչական դրութիւնը պահել եւ անոր վրայ դնել քննիչ եւ միեւնոյն ատեն գործադիր մարմին մը -այս է Թուրքիոյ կողմէ առաջարկուած ընդհանուր քննիչներու հանգամանքը- ուրիշ բան չէ, բայց եթէ մշտնջենական միջամտութեան մը դուռը բանալ (Բարձր Դռան կողմէ) եւ այսպէսով բարենորոգումներու գործը անխուսափելի անյաջողութեան մը դատապարտել:

Աւստրիոյ պատուիրակը այն կարծիքէն է թէ ժուսական նախագիծը առանձնաշնորհեալ նահանգ մը կը ստեղծէ. այդ նախագիծին հետեւանքը պիտի ըլլայ կայսրութեան միւս մասերուն մէջ ալ նոյն տեսակ ձգտումներ առաջ բերել:

Իտալիոյ պատուիրակն ալ իր աւստրիացի պաշտօնակցին կարծիքէն է:

Անգղիացի պատուիրակը կը պատասխանէ թէ ժուս նախագիծը առանձնաշնորհեալ նահանգ մը չ'ստեղծէր, այլ կը ձգտի հայերէ բնակուած վիլայէթները մէկ վարչութեան տակ դնել:

Փրանսայի պատուիրակը կ'ըսէ թէ հայ նահանգներու մէջ լաւ վարչութիւն մը հաստատելու համար պէտք կայ զանոնք միացնելու:

Նախագահը կը կարդայ 3րդ յօդուածը.

«3) Վարչային բաժանումները պիտի կատարուին այնպիսի եղանակով մը որ ազգաբնակչութիւնը կարելի եղածին չափ համատարր ազգագրական խումբերու վերածուի:»

Ռուս պատուիրակը այս հատուածը կը պարզէ:

Ռեւէ առարկութեան տեղի չի տար:

Երրորդ նիստ

[27 Յունիս/յ9 Յուլիս 1913

Նախագահը կը կարդայ երկրորդ յօդուածը.

«Հայկական նահանգին ընդհանուր կառավարիչը (վալիի ումումի) օսման. հպատակ քրիստոնէայ մը, կամ լաւ եւս եւրոպացի մը պիտի ըլլայ, որն որ պիտի անուանուի 5 տարուան համար Վեհ. Կայսեր կողմէ, պետութեանց հաւանութեամբը:»

Ռուս պատուիրակը կը պարզէ այս յօդուածը: Կը բացատրէ ընդհանուր կառավարիչին ընտրութիւնը պետութեանց հաւանութեամբ ըլլալու անհրաժեշտութիւնը: Ասիկա 1895էն իսկ՝ պետութեանց կողմէ պէտք տեսնուած էր:

Անգղիոյ առաջարկութիւնը՝ որուն համեմատ Բ. Դռան անուանելիք քօմիտէրը պէտք է հաստատուէր պետութեանց կողմէ (Livre Jaune No. 52, 55)՝ ընդունուած է Ռուսիայէն եւ Ֆրանսայէն:

Երբ Ծափիր փաշա[յ]ի իբր Բարձր Պատուիրակ (Haut commissaire) անուանուիլը՝ Դռան կողմէ պետութեանց հաղորդուեցաւ, այս վերջիններս այն անուանումը ընդունեցին (accepter) իրենց հաւանութիւնը վերապահելով սակայն բարենորոգմանց նախագիծին մատուցման եւ Բարձր Քօմիտէին իրաւասութեանց որոշուելուն (Livre Jaune No. 8, 81, 82):

Դուռը 1 Յուլիս թուակիր շրջաբերականով, կը ծանուցանէ թէ երկու Հայկական շրջաններու մէջ ընդհանուր քննիչները եւրոպացի պիտի ըլլան. այս ընդհանուր քննիչները առանց պետութեանց հաւանութեանը պիտի անուանուին: Արդ աւելի լաւ պիտի ըլլար օսմանահպատակ անձինք անուանել պետութեանց հաւանութեամբը, քան թէ օտարա-հպատակներ, առանց այս հաւանութեան:

Աւստրիոյ եւ Գերմանիոյ պատուիրակներն Թուրքիոյ նախագիծը կը նախընտրեն, այսինքն՝ պահել վալիները, իրենց գլուխը դնելով օտարա-հպատակ ընդհանուր քննիչ մը, եւրոպական քօնթրօլով (appuyée par le contrôle européen):

Ընդհանուր քննիչին պետութեանց հաւանութեամբը անուանուիլը հարուած մըն է օսմանեան կայսրութեան վեհապետութեան համար: Այն կը պարունակէ իր մէջ ինքնավարութիւնը, եւ ու է ինքնավարութիւն բաժանման կը տանի:

Ռուս պատուիրակը կը պատասխանէ թէ Արեւելեան-Ռումէլիի եւ Լիբանանու մէջ յիշեալ հաւանութիւնը անհաշտելի չէ՝ նկատուած օսմանեան վեհապետութեան սկզբունքին հետ:

Աւստրիոյ պատուիրակը կը կարծէ թէ պետութեանց հաւանութիւնը խնդիր մըն է որուն դեսպանատունները միայն կարելորութիւն կուտան. իսկ ազգաբնակչութիւնները, ոչ: Արդէն Դուռը միշտ եւրոպական կառավարութեան մը պիտի դիմէ ընդհանուր քննիչ մը գտնելու համար, որով յիշեալ կառավարութեան կողմէ անուանում մը տեղի պիտի ունենայ, եւ այս իրողութիւնը գրաւական մը կը կազմէ լաւ ընտրութեան մը համար:

Աւստրիոյ եւ Գերմանիոյ պատուիրակները կարծիք կը յայտնեն թէ պէտք է Դռան կողմէ առաջարկուած բարենորոգումները ընդունիլ, սահմանուած եւրոպական քօնթրօլով մը՝ անոնց վրայ հսկելու համար:

Ֆրանսայի պատուիրակը ոյժ կուտայ Ռուսիոյ առաջարկութեան:

Անգղիոյ պատուիրակը դիտել կուտայ թէ ըստ թրքական բարենորոգումներու

ծրագրին -բարեփոխում Գերմանիոյ պատուիրակին յայտնած կարծեաց համեմատ-
3 organe պիտի ըլլայ, այսինքն վալի, ընդհանուր քննիչ եւ եւրոպական քօնթօյ:

Ուստի ռուսական նախագիծը աւելի պարզ է եւ աւելի կը համապատասխանէ լաւ
վարչութեան մը պահանջներուն¹⁰:

Չորրորդ նիստ
[30 Յունիս/12 Յուլիս 1913

Կը կարդացուի երրորդ յօդուածը.

«1) Ընդհանուր կառավարիչը նահանգին պետն է: Նա կ'անուանէ եւ կը
հրաժարեցնէ առանց բացա[ռ]ութեան նահանգին բոլոր պաշտօնեաները: Անոր կողմէ
կ'անուանուին նաեւ նահանգին բոլոր դատաւորները:

«2) Ոստիկանական եւ ոստիկան-գինուորական ոյժերը դրուած են ընդհանուր
կառավարիչին ուղղակի իշխանութեան տակ:

«3) Ընդհանուր կառավարչին պահանջին վրայ գինուորական ոյժերը իր տրամա-
դրութեան տակ պիտի դրուին՝ նահանգին մէջ բարեկարգութեան պահպանման
համար:»

Գերմանիոյ պատուիրակը կը հակառակի այն իրաւունքին որ՝ ըստ ռուս նախագի-
ծին՝ կը տրուի ընդհանուր կառավարչին եւ որու համաձայն պիտի անուանէ բոլոր
պաշտօնեաները եւ դատաւորները, առանց բացառութեան: Այս դրութեամբ՝ ամէն 5
տարի -որ ընդհանուր կառավարիչին պաշտօնավարութեան միջոցն է- ամբողջ վարչա-
յին եւ դատական պաշտօնէութիւնը պիտի փոխուի. կը պնդէ նաեւ թէ ռուսական
նախագիծը կը վնասէ վեհապետութեան սկզբունքին:

Ռուս պատուիրակը կը պատասխանէ թէ ըստ գերմանական գիտութեան նոր տե-
սութիւններուն (théories), վեհապետութիւնը միայն պետութիւններու ամբողջութեան

¹⁰ 27 Յունիս/10 Յուլիսին պատրիարքարանին կողմէ տը Կիրսի յանձնուած գիրով մը կ'առա-
ջարկուի հետեւեալ փոփոխութիւնները նկատի ունենալ Մանտէլշթամի ներկայացուցած
նախագիծին մէջ.-

ԳԼՈՒԲ II.- Որոշ է թէ եւրոպացի ընդհանուր նահանգապետը, բոլոր նկատումներով, և
նոյնիսկ իսլամ բնակչութեան զգացումներուն տեսակէտով, գերադասելի է ընդհանուր
նահանգապետէ մը, որ քրիստոնեայ օսմանեան հպատակ է: Փափաքելի պիտի ըլլար
կեդրոնաձայ առաջինին վրայ:

ԳԼՈՒԲ XI.- Փաստօրէն, իւրաքանչիւր գիւղ կը նշանակէ իր գիւղական պահակները, որոնց
պաշտօնները կը կազմեն գիւղի պահակութիւնը. ուստի անոնք պէտք է ունենան, առաջին
հերթին, գիւղին վստահութիւնը՝ գիւղապետութեան վաւերացումով: Օգտակար պիտի
ըլլար նշել այս:

ԳԼՈՒԲ XVII.- Հայերուն իրենց հողերուն հատուցումը պէտք է ըլլայ կարգաւորման
բնականոն հիմքը: Համարժէք գումարի վճարումը որպէս կանխիկ կամ հողատարածք
պիտի ըլլայ ընթացիկ սեփականատիրոջ համար:

ԳԼՈՒԲ XXII, - Մենք կ'ենթադրենք թէ տէրութիւնները միայն տեղւոյն վրայ դրական և
գործնական վերահսկողութիւն հաստատելով պիտի կարենան ապահովել իրենց կողմէ
որոշուած տրամադրութիւններուն գործադրութիւնը (ՓՆՄ, ԶՆՀՀՄ):

մէջ չի պարունակուիր, այլ իր անկախութեանը իրողութեան մէջ. թէ ինքնակալ պետութեան մը՝ կամովին իր իշխանութեանց մէկ մասէն հրաժարելովը, անոր իբր ինքնակալ տէրութիւն ունեցած հանգամանքը չի նուազիր. մինչդեռ ոչ անկախ տէրութիւն մը՝ ուրիշի կողմէ իրեն տրուած իշխանութիւններուն աւելնալովը չի կրնար ըսել թէ ինքնակալ պետութիւն մը եղած է:

Աւստրիոյ եւ Գերմանիոյ պատուիրակները կը կրկնեն թէ իրականութեան մէջ՝ իշխանութեանց նուազումը հաւասարագոր պիտի ըլլայ վեհապետութեան նուազումին:

Աւստրիոյ պատուիրակը՝ իր գերմանացի պաշտօնակիցին պէս՝ կը կարծէ թէ ընդհանուր կառավարիչին պէտք չէ տալ ամէն պաշտօնեաները եւ դատաւորները անուանելու եւ պաշտօնէ հանելու իրաւունքը. այս իրաւունքը Սուլթանինն է. զայն ընդհանուր կառավարիչին տալ՝ վեհապետին իրաւանց վնասել է:

Իտալական պատուիրակն ալ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ պատուիրակներուն կարծիքէն է:

Ֆրանսայի պատուիրակը դիտել կուտայ թէ արդէն Սուլթանը ընդհանուր քննիչին՝ առանց բացառութեան ամէն պաշտօնեաները պաշտօնանկ ընելու իրաւունք տուած է: Գալով ընդհանուր քննիչին պաշտօնավարութեան լրանալուն վարչային եւ դատական ամբողջ պաշտօնէութեան ալ իրեն հետ միասին փոխուելու էական կէտին, իբր օրինակ առաջ կը բերէ Լիբանանը ուր այդ պաշտօնէութիւնը երբեք չի փոխուիր նոր կառավարիչի մը անուանման հետեւանքով, թէպէտ եւ այդ երկրին մէջ խիստ վառ ըլլան միշտ քաղաքական կիրքերը:

Նախագահը կը կարդայ չորրորդ յօդուածը.

«Ընդհանուր կառավարիչին քով պիտի գտնուի վարչային խորհուրդ մը որ խորհրդակցական (consultatif) հանգամանք պիտի ունենայ եւ պիտի կազմուի.

«Ա) Նահանգին զանազան վարչային պաշտօնատանց ներկայացուցիչներէն:

«Բ) Կրօնական զանազան հասարակութեանց հոգեւոր պետերէն:

«Գ) Կայսերական կառավարութեան ծառայութեան մէջ գտնուող եւրոպացի մասնագէտ-խորհրդականներէ, որոնք կ'օժանդակեն վարչային պաշտօնատանց տեսուչներուն:

«Դ) 6 խորհրդականներէ (3ը իսլամ, 3ը քրիստոնեայ), որոնք կ'ընտրէ նահանգային ժողովը իր անդամներուն մէջէն:»

Ռուս պատուիրակը կը պարզէ այս յօդուածը:

Գերմանացի պատուիրակը դիտել կուտայ թէ ժողովրդեան շահերուն համապատասխան բան մը պիտի չըլլայ վալիի իրաւասութիւնները չափէն աւելի աւելցնել՝ վարչային ժողովին զուտ խորհրդակցական հանգամանք մը տալով:

Ռուս պատուիրակը կը պատասխանէ թէ խիստ զօրաւոր գործադիր իշխանութիւն մը վերջին աստիճան փափաքելի է:

Նախագահը կը կարդայ 5-րդ յօդուածը.

«1) Նահանգային ժողովը պիտի կազմուի իսլամներէ եւ քրիստոնեաներէ, հաւասար թիւով:

«2) Նահանգային ժողովին անդամները պիտի ընտրուին գաղտնի քուէով քաղանքէ-քուէ մէջ, այս նպատակաւ կազմուած ընտրական մարմիններու կողմէ:

«3) Չանագան իսլամ եւ քրիստոնեայ ազգութեանց տրուելիք այթոռներուն թիւը պիտի որոշուի ամէն քազաին առանձին: Այդ թիւը համեմատական պիտի ըլլայ քազայի ազգաբնակչութեան թիւին, հնարաւոր չափով պատշաճեցնելով այդ դրութիւնը ներկայ յօդուածին առաջին հատուածին սկզբունքին:»

Անգղիոյ պատուիրակը կ'առաջարկէ այս յօդուածին մէջ քրիստոնեաներ բառին տեղ ոչ-իսլամներ գործածել: Բոլոր պատուիրակները այդ փոփոխութեան մասին համակարծիք կը գտնուին:

Գերմանիոյ պատուիրակը կը հակառակի վերոյիշեալ յօդուածին ընդունուելուն: Ըստ իր կարծիքին, իսլամներու եւ ոչ-իսլամներու մէջ թուի հաւասարութեան պէտք չկայ: Կը հակառակի նաեւ վարչական ժողովին զուտ խորհրդակցական հանգամանք մը տրուելուն, ինչ որ կը տրամադրէ ժուսական նախագիծը:

Աւստրիոյ պատուիրակը կ'ընդունի այթոռներու հաւասարութիւնը իսլամներու եւ քրիստոնեաներու մէջ. այդ հաւասարութիւնը իրաւունք մըն է որ միշտ ճանչցուած է քրիստոնէից. կարելի չէ խլել զայն անոնցմէ:

Փրանսայի եւ Անգղիոյ պատուիրակներն ալ նոյն կարծիքէն են:

Գերմանիոյ պատուիրակը կը պնդէ: Ընդհանուր ժողովին մէջ -քրիստոնեաներու պաշտպանութեան համար- կարելի է պայման դնել թէ կարելոր խնդիրները երկու երրորդի մեծամասնութեամբ որոշուին: Արդէն, ազգաբնակչութեան թիւերուն վրայ հիմնուելով՝ կը կարծէ թէ իսլամները գրեթէ հաւասար թիւով այթոռ պիտի ունենան: Ըստ թուրք կառավարութեան, հայերը բնակչութեան 30 կամ 35%ը կը կազմեն. ըստ պատրիարքարանի, 45%ը կը կազմեն:

Իտալացի պատուիրակը իր գերմանացի պաշտօնակցին հետ համակարծիք է:

Հինգերորդ նիստ

[3/16 Յուլիս 1913

Փրանսացի պատուիրակը վախ կը յայտնէ թէ համեմատութեան սկզբունքը ցեղի կռիւի տեղի չտայ եւ անկէ անընդհատ բախումներ առաջ չգան. այդ սկզբունքը Մակեդոնիոյ մէջ ամենագէշ արդիւնքներ տուաւ: Իսկ հաւասարութեան սկզբունքը այդ անպատեհութիւնը չունի:

Աւստրիոյ պատուիրակը նորէն կը պնդէ ընդհանուր ժողովին մէջ քրիստոնեաներու եւ իսլամներու համար այթոռներու հաւասարութեան պէտքին մասին:

Նախագահը վեցերորդ յօդուածը կը կարդայ.

«1) Նահանգային ժողովը պիտի ընտրուի 5 տարուան համար եւ պիտի գումարուի տարին մի անգամ՝ երկու ամիս տեւողութիւն ունեցող սովորական շրջանով մը: Այս շրջանը կրնայ ընդհանուր կառավարիչին կողմէ՝ երկարաձգուիլ:

«2) Ժողովը կրնայ ընդհանուր կառավարիչին կողմէ՝ իր նախաձեռնութեամբ, կամ ժողովի անդամներուն 2/3ին պահանջին վրայ՝ արտասովոր շրջանի մը համար գումարուիլ:

«3) Ընդհանուր կառավարիչը կրնայ նահանգային ժողովը լուծել: Այս պարագայիս, ընտրողները պէտք է որ կոչուին լուծման հրովարտակին թուականէն [մինչեւ] երկու ամիս՝ եւ նորընտիր ժողովը գումարուի տոյն հրովարտակէն չորս ամիս վերջը:

«4) Գումարման եւ լուծման հրովարտակաները պիտի հռչակուին յանուն Վեհ. Սուլթանին:»

Դիտողութեանց փոխանակութիւն մը կ'ըլլայ տելոդութեան մասին:

Նախագահը կը կարդայ 7րդ յօդուածը.

«1) Նահանգային ժողովը օրէնսդիր հանգամանք ունի նահանգի ներքին գործերու վերաբերող խնդիրներու մէջ:

«2) Նահանգային ժողովին օրէնսդրական եւ ելեւմտական իրաւունքը գոնէ այնքան լայն պիտի ըլլայ որչափ որ եւրոպական յատուկ յանձնաժողովի մը կողմէ 1880ին պատրաստուած նախագիծին 82–93րդ յօդուածները կը տրամադրեն:

«3) Քուէարկուած օրէնքները պիտի ենթարկուին Վեհ. Սուլթանին վաւերացման: Այս վաւերացումը հարկ է որ տրուի կամ մերժուի երկու ամսուան միջոցի մը մէջ. եթէ այս ժամանակամիջոցն անցնի, կառավարութեան լ[ռ]ութիւնը պիտի նկատուի իբրեւ վաւերացում:»

Գերմանիոյ պատուիրակը ռուսական այս առաջարկութիւնը կ'ընդունի:

Ռուս պատուիրակը դիտել կուտայ թէ վիլայէթներու օրէնքը որ՝ ընդհանուր ժողովին կողմէ քուէարկուած օրէնքներու համար՝ կը գոհանայ վալիին վաւերացումով, նուազ նպաստաւոր է վեհապետին իրաւանց քան ռուսական նախագիծը որ կը պահանջէ կայսեր կողմէ վաւերացումը:

Նախագահը կը կարդայ 8րդ յօդուածը.

«1) Սանճաքներու վարչային խորհուրդներու պիտի նախագահեն միւթէսարքֆները. այս խորհուրդները պիտի կազմուին սանճաքին պաշտօնատանց տեսուչներէն, հոգեւոր պետերէն եւ կրօնական հասարակութեանց գլուխներէն, ինչպէս նաեւ 6 անդամներէ (3ը իսլամ եւ 3ը քրիստոնէայ)՝ քաղանքու վարչային խորհուրդներու կողմէ ընտրուած:

«2) Գազաներու վարչային խորհուրդներուն կը նախագահեն գայմագամները. այս խորհուրդները պիտի կազմուին գազա[լ]իին պաշտօնատանց տեսուչներէն, հոգեւոր պետերէն եւ կրօնական հասարակութեանց գլուխներէն, ինչպէս նաեւ 4 անդամներէ (2ը իսլամ եւ երկուքը քրիստոնէայ)՝ նահիյէներու խորհուրդներուն կողմէ ընտրուած:

«3) Այս խորհուրդներուն իրաւասութիւնները պիտի որոշուին՝ 1880ի եւրոպական յանձնաժողովին կողմէ պատրաստուած օրինագիծին 115–116րդ եւ 139–140րդ յօդուածներու տրամադրութեանց համաձայն:»

Գերմանիոյ պատուիրակը համեմատական ձեւին կողմն է:

Աւստրիոյ պատուիրակն ալ՝ վարչական խորհուրդին մասին՝ համեմատականութեան կողմն է, եւ կ'ըսէ թէ ոչ-իսլամները, վարչային խորհուրդին մէջ այնչափ ենթարկուած չեն ճնշուելու վտանգին որչափ որ ընդհանուր ժողովին մէջ: Վարչային խորհուրդին անդամները պաշտօնեաներ են որոնք ընդհանրապէս կրթութիւն ստացած են:

Այս պարագայիս մէջ համեմատականութիւնը քրիստոնէաներուն պիտի չվնասէ:

Ֆրանսայի պատուիրակը դիտել կուտայ թէ քանի որ հաւասարութիւնը ընդունուած է ընդհանուր ժողովին համար -որ ժողովրդային ժողով մըն է-, պէտք է առաւել եւս ընդունուի վարչային խորհուրդին համար որ աւելի կառավարական ժողով մըն է եւ ուր քրիստոնէայ տարրը պէտք ունի մանաւանդ պաշտպանութեան:

Անգղիոյ պատուիրակին կարծիքն ալ նմանապէս նպաստաւոր է վարչային խորհուրդին մէջ հաւասարութեան սկզբունքին:

Իտալիոյ պատուիրակը իր աւստրիացի եւ գերմանացի պաշտօնակիցներուն կարծիքէն է:

Նախագահը իններորդ յօդուածը կը կարդայ.

«1) Ամէն մէկ նահիյէի բաժանումը (circonscription) պիտի ճշտուի՝ ըստ կարելոյն՝ այնպիսի եղանակով մը որ միեւնոյն ցեղի պատկանող գիւղերը մէկ նահիյէի մէջ խմբուին:

«2) Ամէն նահիյէ պիտի կառավարուի միւտիրով մը, որուն քով պիտի գտնուի ժողովուրդին կողմէ ընտրուած խորհուրդ մը որն կազմուած պիտի ըլլայ առ նուազն 4 եւ առ առաւելն 8 անդամ: Այս խորհուրդը իր անդամոց մէջէն պիտի ընտրէ միւտիրը եւ ասոր օգնականը: Միւտիրը պէտք է պատկանի բնակչաց մեծամասնութիւնը կազմող ազգաբնակչութեան. իսկ օգնականը փոքրամասնութեան:

«3) Այն նահիյէներու մէջ ուր ազգաբնակչութիւնը խառն է, փոքրամասնութիւնը պէտք է իր կարելորդութեան համեմատ ներկայացուի խորհուրդին մէջ, պայմանաւ որ այդ փոքրամասնութիւնը առ նուազն 25 տունէ բաղկացած ըլլայ:

«4) Նահիյէներու խորհուրդներու իրաւասութիւնները պիտի որոշուին 1880ին եւրոպական յանձնաժողովին կողմէ պատրաստուած օրինագիծին 162–168րդ յօդուածներու տրամադրութեանց համաձայն:»

Այս յօդուածը դիտողութեանց տեղի չի տար:

Նախագահը 10րդ յօդուածը կը կարդայ.

«1) Ամէն նահիյէի մէջ պիտի գտնուի հաշտարար դատաւոր մը (juge de paix)՝ անուանուած ընդհանուր կառավարիչին կողմէ եւ որ պէտք է պատկանի նահիյէի բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմող դաւանութեան: Ամէն քաղաքի կեդրոնը հաշտարար դատաւոր մը պիտի գտնուի:

«2) Հաշտարար դատաւորը պիտի կարենայ վճիռ տալ.

«Ա) Պատժական գործոց մէջ (en matière pénale) վերջնական կերպով (sans appel), երբ օրինագանցութիւնները պարզ յանցանքներու կը վերաբերին. իսկ վճիռը վերաքննելի է, երբ յանցանքը ենթակայ է աւելի ծանր պատժի մը քան 500 դահեկան տուգանք կամ 3 ամիս բանտարկութիւն:

«Բ) Զաղաքացիական խնդիրներու մէջ՝ վերջնական կերպով (sans appel)՝ անձնական, քաղաքական եւ առեւտրական ամէն տեսակ դատի համար, պայմանաւ որ պահանջը 1.000 դահեկանէ վեր չըլլայ եւ վճիռը վերաքննելի ըլլալու պայմանաւ մինչեւ 5000 դահեկանի գումար մը:

«Գ) Հաշտարար դատաւորը կրնայ նաեւ tenir son tribunal en conciliation [= դատարանը վարել հաշտարար կերպով]. պիտի կարենայ՝ երկու կողման պահանջին վրայ՝ իրաւարարներ կարգել, 5000 դահեկանէ վեր չեղող խնդիրներու մասին որոշում տալու նպատակաւ: Իրաւա[րար]ական վճիռ (sentence arbitrale) տրուած պարագային, երկու կողմը վերաքննութեան դիմելու իրաւունք պիտի չունենան:

«Դ) Սանճաքին դատարանները պիտի ունենան քաղաքական մէկ ատեան մը (chambre civile)՝ բաղկացած մէկ նախագահէ եւ երկու վկայեալ դատաւորէ (մին իսլամ,

միւսը քրիստոնեայ), ընդհանուր կառավարիչին կողմէ անուանուած: Սանճաքին դատարանները իրաւունք պիտի ունենան դատելու, նախնական աստիճանով (en première instance), այն պահանջները որոնք 5000 դահեկանէ վեր չեն, եւ վերաքննելու (connaître en appel), իրաւարար դատաւորներու կողմէ, քաղաքական (civile) կամ առեւտրական գործոց համար տրուած վճիռները:

«Ե) Սանճաքին դատարաններու եղեռնադատ բաժանմունքներուն տեղ պիտի հաստատուին եղեռնադատ շրջուն ատեաններ: Այս ատեանները պիտի կազմուին մէկ նախագահէ -որ անուանուած պիտի ըլլայ սանճաքին դատարանէն վեր եղող (dont relève) վերաքննիչ ատեանին կողմէ որն սոյն նախագահը իր անդամներուն մէջէն պիտի ընտրէ- եւ երկու անդամներէ, որոնք ալ սանճաքին հաշտարար դատարաններուն մէջէն ընտրուելով՝ նոյն ատեանին կողմէ պիտի նշանակուին, մին իսլամ եւ միւսը քրիստոնեայ ըլլալու պայմանաւ:

«Զ) Եղեռնադատ ատեանը պիտի գումարուի պարբերաբար այն ամէն քազաներու մէջ ուր իր ներկայութիւնը հարկաւոր դատուի:

«Է) Ամէն քազա[յի] մէջ պիտի գտնուի հաշտարար դատաւոր մը: Եղեռնադատ ատեանին նախագահը, քազան ժամանելուն պէս, հարցաքննիչ դատաւորէն պիտի պահանջէ հարցաքննուած ու անմիջապէս իրեն յանձնուելու վիճակին մէջ գտնուող գործերուն, ինչպէս նաեւ հարցաքննութիւնը դեռ չլրացած գործերուն մէջ մէկ ցուցակը: Եթէ այս վերջիններուն մասին անկանոնութիւններ կամ ձգձգումներ տեսնէ՝ որոնք պատճառաբանեալ չլլան, անմիջապէս տեղեկագիր մը պիտի դրկէ վերաքննիչ դատարանին նախագահին:

«Ը) Եղեռնադատ ատեանը՝ յանցանքի խնդրոց մասին հաշտարար դատաւորներու կողմէ տրուած վճիռները պիտի վերաքննէ (connaître en appel):

«Յիշեալ ատեանը նախնական եւ վերջնական կերպով պիտի դատէ ոճիրները, ինչպէս նաեւ 500 դահեկան տուգանքէ եւ 3 ամիս բանտարկութենէն վեր պատիժի մը ենթակայ եղող յանցանքները:

«Թ) Պիտի գտնուի առ նուազն 6 վերաքննիչ ատեան: Ամէն վերաքննիչ ատեան կազմուած է մէկ նախագահէ -որ վկայեալ magistrat պիտի ըլլայ, ընդհանուր կառավարիչին կողմէ անուանուած- եւ ունենայ բաւականաչափ ճիւղեր (chambres), որպէս զի կարելի ըլլայ վերաքննութեան եկած գործերը դատել եւ մի եւ նոյն ատեն շրջուն եղեռնադատ ատեաններու համար նախագահներ հայթայթել: Երբ երկու անդամ եւ մէկ նախագահ ներկայ գտնուին, վերաքննիչ ատեանը օրինապէս կազմուած կը համարուի:

«Իրեն մաս կը կազմեն նաեւ ընդհանուր դատախազ մը եւ բաւական թիւով դատախազներ եւ դատախազի փոխանորդներ:

«Ժ) Առեւտրական դատարաններ պիտի հաստատուին այն ամէն տեղերու մէջ ուր անոնց պէտքը զգալի ըլլայ: Այն տեղերը ուր առեւտրական դատարաններ կան, քաղաքական դատարանները առեւտրական խնդիրները դատելու իրաւասութիւն պիտի չունենան:

«ԸԱ) Շէրիի դատարաններու իրաւասութիւնը բացարձակապէս որոշուած պիտի ըլլայ եւ ընդհանուր քննիչը պիտի հսկէ որպէս զի նահանգին միւս դատարաններուն իրաւասութեանց վրայ ոտնձգութիւն չգործեն: Շէրիի դատաւորները իրենց պաշտօնին

հետ միասին՝ նահանգին միւս դատարաններուն մէջ՝ նախագահի կամ անդամի պաշտօնը պիտի չկարենան վարել:»

Այս յօդուածը առարկութեանց տեղի չի տար:

Գերմանացի պատուիրակը կը փափաքի դատական նոր բարենորոգմանց գործադրութեան արդիւնքը տեսնել:

Յրդ նիստ

[5/18 Յուլիս 1913

Նախագահը կը կարդայ 11րդ յօդուածը.

«1) Քաղաքապահ եւ ոստիկան զինուորական մարմիններ պիտի ստեղծուին: Ասոնք պիտի կազմուին նահանգին իսկաւ եւ քրիստոնեայ բնակիչներէն, կէս առ կէսի համեմատութեամբ:

«2) Յիշեալ մարմիններուն կազմակերպութիւնը եւ բարձրագոյն հրամանատարութիւնը պիտի յանձնուի եւրոպացի սպաներու, որոնք պիտի գտնուին նահանգին ծառայութեան մէջ:

«3) Նահիյէներու մէջ գիւղական պահակներ պիտի կազմուին որոնք պիտի անուանուին նահիյէներու խորհուրդներուն կողմէ եւ պիտի գտնուին միւսիւրներու հրամաններուն տակ:»

Գերմանիոյ, Աւստրիոյ եւ Իտալիոյ պատուիրակները համեմատութեան կողմ են: Փրանսայի եւ Անգղիոյ պատուիրակները ռուսական առաջարկութեան ոյժ կուտան:

Նախագահը 12րդ յօդուածը կը կարդայ.

«1) Այն զինուորները որոնք նահանգին բնիկներն են խաղաղութեան ատեն տեղւոյն վրայ պիտի կատարեն իրենց զինուորական ծառայութիւնը:

«2) Զիւրտ թերթի հեծելագործի գունդերը (հին Համիտիյէները) պիտի ցրուին:»

Գերմանիոյ պատուիրակը կը հակառակի առաջին հատուածին: Կ'առարկէ թէ ան իր ոգւոյն մէջ բացորոշ կերպով ինքնօրինութիւնը կը պարունակէ: Իսկ Համիտիյէներու ցրուելուն մասին համամիտ է:

Միւս պատուիրակները նոյն կարծիքը կը յայտնեն:

Ռուս պատուիրակը դիտել կուտայ թէ տեղական զինուորական ծառայութիւնը արդէն ընդունուած է թուրք կառավարութեան կողմէ:

13րդ յօդուածը կը կարդացուի.

«1) Վարչութեան պաշտօնեաները եւ նահանգին դատաւորները պիտի ընտրուին, հաւասար թիւով, իսկամներէն եւ քրիստոնեաներէն:

«2) Սաննաքի եւ քազայի կառավարիչի պաշտօններու բաշխման ատեն՝ նկատի պիտի առնուին ազգագրական զանազան համախմբմանց թիւերը:»

Գերմանիոյ պատուիրակը եւ իրեն հետ Աւստրիոյ ու Իտալիոյ պատուիրակները կը պնդեն համեմատութեան վրայ:

Անգղիոյ եւ Փրանսայի պատուիրակները կը պաշտպանեն հաւասարութիւնը:

Երկրորդ հատուածը Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ պատուիրակներուն կողմէ կ'ընդունուի:

Կը կարդացուին 14, 15, 16րդ յօդուածները.

«Յօդուած 14.- Միայն մնայուն բնակիչները ընտրելու եւ ընտրուելու իրաւունքը պիտի վայլեն:

«Յօդուած 15.- 1) Նահանգին մէջ հրատարակուելիք օրէնքները, հրովարտակաները, հրամանագիրները, շրջաբերականները եւ պաշտօնական զեկուցումները պիտի խմբագրուին նահանգին երեք գլխաւոր լեզուներով (թուրքերէն, հայերէն, քրտերէն):

«2) Աղերսագիրները, խնդրագիրները եւ վարչական կամ դատական իշխանութեան մատուցուելիք ամէն տեսակ գրութիւններ պիտի խմբագրուին այդ երեք գլխաւոր լեզուներէն մէկով, շահագրգռուած կողմին ընտրութեամբը:

«3) Դատարաններու առջեւ՝ դատավարութիւնները պիտի կարենան շահագրգռուածներու լեզուով ըլլայ, եթէ այս վերջիններս ուզեն:

«4) Վճիռները պիտի խմբագրուին թուրքերէն լեզուով՝ որուն քով պիտի գտնուի նաեւ թարգմանութիւնը, երկու կողմերու լեզուով:»

«Յօդուած 16.- 1) Նահանգին մէջ գտնուող ազգերը ամէն աստիճանի անհատական դպրոցներ հիմնելու եւ զանոնք մատակարարելու իրաւունք ունին:

«2) Պիտի կարենան մասնաւոր տուրքեր հաստատել իրենց համայնքին անհատներուն վրայ, դպրոցներու պէտքերը հոգալու համար:

«3) Այդ անհատական դպրոցներուն մէջ ուսուցումը ազգային լեզուով պիտի ըլլայ:

«4) Այդ դպրոցներուն բարձրագոյն հսկողութիւնը ընդհանուր կառավարիչին կողմէ պիտի կատարուի, նահանգին statut organique-ին տրամադրութեանց համաձայն:

«5) Անհատական դպրոցներու մէջ թուրքերէն լեզուի ուսուցումը պարտաւորիչ պիտի ըլլայ:»

Այս յօդուածը առարկութեանց տեղի չի տար:

16րդ յօդուածը մէկ նահանգ մը կազմուելու կէտին մասին վերապահումներու տեղի կուտայ:

17րդ յօդուածը կը կարդացուի.

«Մասնաւոր յանձնաժողով մը, որուն պիտի նախագահէ ընդհանուր կառավարիչը, պիտի որոշէ պայմանները որոնց համեմատ հայոց գրաւուած հողերը իրենց պիտի վերադարձուին եւ կամ այդ հողերուն փոխարէն դրամ եւ կամ ուրիշ հողեր պիտի ստանան:

Ռուս պատուիրակը կը բացատրէ թէ կարգադրութեան օրինաւոր հիմը պիտի ըլլայ հայերուն հողերը իրենց վերադարձնել: Իսկ դրամական փոխարինութիւնը պէտք է բացառութիւն կազմէ:

Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ պատուիրակները կը հակառակին այս յօդուածին: Ըստ իրենց կարծիքին, պէտք է այս խնդրոյն լուծումը ձգել կալուածային արձանագրութեան գործողութիւնը կատարելու նպատակաւ կազմուած նոր յանձնաժողովներուն: Այս յանձնաժողովները, ընդհանուր քննիչներու հսկողութեան տակ, պիտի յաջողին այդ վեճերը (conflicts) գոհացուցիչ կերպով կարգադրել:

Ֆրանսայի եւ Անգղիոյ պատուիրակները համամիտ են ռուսական առաջարկին:

Իտալիոյ պատուիրակը իր գերմանացի եւ աւստրիացի պաշտօնակիցներուն կարծիքէն է:

18րդ յօդուածը կը կարդացուի.

«Հայոց ազգին՝ 1863ի Սահմանադրութեամբ եւ Սուլթաններու կողմէ զանազան պէրաթներով տրուած իրաւունքներուն եւ առանձնաշնորհումներուն անբռնաբարելիութիւնը բացարձակապէս ճանչցուցած է:»

Այս յօդուածը առարկութեանց տեղի չի տար:

Կը կարդացուի 19րդ յօդուածը (մուհանիրները):

«Նահանգին սահմաններուն մէջ մուհանիրներ պիտի չտեղաւորուին:»

Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ պատուիրակները կը հակառակին այս յօդուածին որ հարուած մըն է Թուրքիոյ վեհապետական իրաւունքին դէմ:

Ռուսիոյ պատուիրակը կը բացատրէ թէ սոյն յօդուածը կը ձգտի հայերը պաշտպանել օսմանեան կառավարութեան կողմէ հայոց միատարրութիւնը եղծելու նպատակաւ որեւէ գործուած զեղծումին դէմ. այդ դրութիւնը մշտական խռովութեանց տեղի տուած է:

Փրանսայի եւ Անգղիոյ պատուիրակները Ռուսիոյ առաջարկութեան կողմն են:

20րդ յօդուածը կը կարդացուի.

[«]Վերը յիշուած սկզբունքներուն համաձայն մասնաւոր տրամադրութիւններ պիտի պատրաստուին նահանգին սահմաններէն դուրս եւ մանաւանդ Կիլիկիոյ մէջ ապրող հայերու վիճակը բարւոքելու համար:[»]

Գերմանիոյ պատուիրակը այս յօդուածին կը հակառակի, վասն զի մէկ նահանգ մը կազմուիլը չ'ընդունիր:

21րդ յօդուածը կը կարդացուի.

«Մասնաւոր յանձնաժողով մը -կազմուած օսմ. Կառավարութեան եւ պետութեանց ներկայացուցիչներէ- պիտի պատրաստէ նահանգին statut organiqueը, ինչպէս նաեւ 20րդ յօդուածին մէջ յիշատակուած տրամադրութիւնները, ղեկավարուելով ներկայ նախագիծի սկզբունքներէն:»

Այս յօդուածը՝ մէկ նահանգի մը կազմութեան հակառակ գտնուող պատուիրակներուն ըրած վերապահումներէն զատ՝ ուրիշ առարկութեանց տեղի չի տար:

7րդ նիստ

[10/յ23 Յուլիս 1913

Կը կարդացուի 22-րդ յօդուածը:

«Պետութիւնները պիտի ապահովուին ամբողջ այս տրամադրութեանց գործադրութեան մասին:»

Պատուիրակները կը համաձայնին հետեւեալ բանաձեւը ընդունելու.

«Ըօնթօլը պիտի կայանայ 6 դեսպաններու հաւաքական միջամտութեան վրայ. այդ միջամտութիւնը տեղի պիտի ունենայ առաջարկութեամբ իրենց երիցագոյնին որուն պիտի մատուցուին, ուղղակի կերպով, ընդհանուր քննիչներու կամ ընդհանուր կառավարիչին (ռուսական նախագիծին ընդունուելու պարագային) տեղեկագիրները:»

Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ պատուիրակները կը յայտարարեն թէ նախամեծար կը համարեն որ բարենորոգումները գործադրուին 1 Յուլիս 1913 թուակիր՝ համար [34233/75] ծանուցագրին մէջ յիշատակուած օսմանեան առաջարկութեանց հիման

վրայ, պահանջելով թուրք կառավարութենէն որ զանոնք հետեւեալ տրամադրութիւններով ամբողջացնէ.

- 1 Չիջանիլ եւրոպական քօնթօլի մը:
- 2 Օտար մասնագէտ խորհրդականներ ընդունիլ:
- 3 Ոչ-իսլամներու ընդհանուր ժողովներու եւ վարչական խորհուրդներու մէջ համեմատական դրութեամբ ներկայացուցչութիւն (Աւստրիոյ պատուիրակը ընդհանուր ժողովներու մէջ հաւասարութիւն կ'ընդունի):
- 4 Վալիները պարտաւորել ընդհանուր ժողովը գումարելու, երբ անդամոց երկու երրորդը պահանջեն:
- 5 Վիլայէթներու ընդհանուր ժողովոց օրէնսդրական եւ ելեւմտական իրաւասութիւնը որոշել՝ 1880ին Ռումէլիի նահանգաց համար պատրաստուած նախագիծին 82-93րդ յօդուածներուն տրամադրութեանց համաձայն:
- 6 Համեմատական ներկայացուցչութիւն սանճաքի վարչային խորհուրդներուն մէջ ուր ոչ-իսլամները ստուար թիւով կը գտնուին:
- 7 Նոյն նախագիծին 115, 116, 139, 140րդ յօդուածներուն համաձայն, որոշել սանճաքներու վարչային խորհուրդներու իրաւասութիւնը:
- 8 Ոչ-իսլամ տարրին -այն տեղերը ուր այդ տարրը ստուար թիւով կը գտնուի- ոստիկան-զինուորութեան եւ ոստիկանութեան մէջ համեմատական կերպով մասնակցիլը:
- 9 Ոստիկան զինուորները եւ ոստիկանութիւնը պիտի դրուին օտար մասնագէտներու հրամանին տակ:
- 10 Համիտիյէ գունդերու ցրուիլը:
- 11 Հայերուն ստուար թիւով գտնուած տեղերը՝ իրենց համեմատական կերպով հանրային պաշտօններու կոչուիլը:
- 12 Վալիները, միւթէսարքֆները եւ գայմագամները պիտի պատկանին մեծամասնութիւնը կազմող տարրին դաւանութեան. իսկ մուավիինները միւս դաւանութեան:
- 13 Ռուս նախագիծին 14, 15րդ յօդուածներուն եւ 16րդ յօդուածին 1, 2, 3 եւ 5րդ հատուածներուն, ինչպէս նաեւ 18րդ յօդուածին ընդունուիլը:
- 14 Հոդային հարցին համար յանձնարարել ստիպողական լուծում մը:

Յաւելում 6

Գերաշնորհ

Պատրիարքական Տեղապահ

Տ. Գաբրիէլ Ճէվահիրճեանին,

Ստացած ենք Ամենապատիւ Պատրիարքի Յուլիս 2 թուակիր N. 114 գրութիւնը Հայոց հարցին եւ Ռուսական նոր հիւպատոսութեանց եւ փոխ-հիւպատոսութեանց վերաբերեալ: Առաջին կարելոր կէտի առթիւ ուղարկեցինք պետք եղածը հրահանգներ Վսեմ. Պօղոս Փաշային, շէտելով, որ առաւել եւս եռանդուն եւ զգուշութեամբ պետք է շարունակէ իր օգտակար աշխատանքն ու գործունէութիւնը այսուհետեւ¹¹: Երկրորդ հարցի առթիւ եւս գրուեց ինչ որ անհրաժեշտ է Պետերբուրգ:

Գոհութեամբ ստացած ենք նաեւ Ձեր Յուլիս 31 թուակիր N. 125 գրութիւնը [եւ] դեսպանական ներկայացուցիչների եօթն նիստերի արձանագրութեանց ամփոփումը մեր հարցին նկատմամբ: Ձեր զեկուցումից եւ արձանագրութիւններից տեսնում ենք, որ եռապետեան համաձայնութիւնն ընդհանրապէս լաւ է վերաբերում դէպի բարենորոգութեան խնդիրն ու առաջարկած ծրագրի գլխաւոր կէտերը, այն ինչ, դժբախտաբար, եռապետեան դաշնակցութիւնը ընդդիմադիր դիրք ունի բռնած:

Ա. Հայկական վեց վիլայէթները մէկ շրջանի վերածել: Այս ամենահիմնական կէտի առթիւ Գերմանիան առաջարկում է յիշեալ վեց վիլայէթներին միացնել Տրապիզոնը եւ Էրզրումի վիլայէթի հիւսիսային սահմանից մինչեւ Սվազի հարաւային սահմանը եւ այդ ամբողջը բաժանել երկու շրջանի եւ թողնելով վալիների պաշտօնը, նշանակել երկու ընդհանուր քննիչներ (առանց պետութեանց հաճութեան): Միանգամայն աննպաստ է հայ ժողովրդի կանոնաւոր զարգացման համար, քանի որ այդ առաջարկութեամբ հայկական շրջանում մահմեդական տարրը թուով շատ է լինելու եւ բարենորոգութեանց իրագործումն էլ միանգամայն կասկածելի է դառնում, մանաւանդ երբ քննիչներն էլ տաճիկ կառավարութեան կողմից նշանակուեն առանց եւրոպական պետութեանց համաձայնութեան: Բանակցութեան ընթացքում գերմ. դեսպանը յայտնել է (դօքտօր Լէպսիուսի բանակցութիւնից յետոյ), որ քննիչների նշանակումը լինի եւրոպական պետութեանց համաձայնութեամբ: Ճշմարիտ է, սա մի զիջում է, սակայն դժուար թէ այս կէտի իրագործմամբ մեր բոլոր ցանկացած բարենորոգումներն իրագործուեն, քանի որ վալիներն իրենց իշխանութեան մէջ պիտի մնան:

Բ. Երկրորդ ամենագլխաւոր կէտը հայերի մասնակցութիւնն է հայկական շրջանի կառավարելու գործում, մահմեդական տարրի հետ հաւասար թուով: Գերմանիան

¹¹ Գերագ Ե. կը թուի ակնարկել Նուպարի ուղղուած իր 24 Յուլիս/6 Օգոստոս թուակիրին, ուր կը շօշափէր չարամտութիւններու հարցը, կը նշէր իր կատարեալ վստահութիւնն անոր անձին եւ գործին հանդէպ եւ կը յստակացնէր թէ պայքանեան պատերազմի երկրորդ փուլին հետեւանքով ստեղծուած «խճճուած» վիճակին բերումով անհրաժեշտ է որ Նուպար մնայ իր պաշտօնին վրայ եւ շարունակէ իր բանակցութիւնները (Հովսէփյան, 40–41): Տեսնել նաեւ ատենագրութեանց տետրին յատկացուած բաժնին թիւ 31 եւ 32 ծանօթագրութիւնները:

համաձայնում է, որ այդ ձեւը շարունակուի միայն հինգ տարի: Անկարելի է այդ պայմանի ընդունելը մեր կողմից, քանի որ առանձին օգուտ եւ գործնական նշանակություն չի կարող ունենալ մեր ազգային շահերի տեսակետից: Այդ միեւնոյն է թէ հինգ տարին էլ չընդունուի. այնքան քիչ է այդ ժամանակամիջոցը մի քայքայուած ու կազմալուծուած երկրի բարեկարգութեան համար:

Յաւալի է, որ ընդհանուր քաղաքական պայմանները բաւական աննպաստ են երեւում երկրորդ Բականեան պատերազմից յետոյ: Սակայն եւ այնպէս ամենայն տեղ, յատկապէս այդտեղ եւ արտասահմանում դիւանագիտական աշխատանքները պէտք է շարունակել առանց յուսահատելու ամենայն եռանդով եւ հեռատեսութեամբ: Իսկ ինչ որ անհրաժեշտ է այստեղ, միանգամայն ապահով եղէք, որ աշխատանքները լինում են եւ շարունակուելու են:

Սպասում եմ Վսեմ. Պօղոս փաշայի բանակցութեան արդիւնքին (Բերլինում) եւ այլ խորհրդակցութեան: Ապա աւելի որոշակի կ'յատնեմ մեր դիտողութիւնները եւ կարծիքները: Մինչ այն ժամանակ լիայոյս եմ, որ կ'աշխատէք այդտեղ Ձեր ներկայացրած ծրագրի սահմաններում, որ ընդունուել է թերեւ փոփոխութեամբ նաեւ Ռուս կառավարութեան կողմից:

Յայտնելով գոհութիւնս այդտեղի Մասնախմբի աշխատանքների եւ ուղարկած ծրագրի ու արձանագրութեանց համար, օրինում ենք Ձեզ եւ բոլորիդ, եւ մաղթում ի սրտէ կատարեալ յաջողութիւն:

Աղօթակից

Գէորգ Ե. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

3 Սեպտեմբերի 1913 թ.

Ս. Էջմիածին

ՊՏԴ, տույի 6, թղթապանակ MD1004, Շ138–Շ139: Նոյնը, կարգ մը տարբերություններով, որոնց մէկ մասը կրնայ բղիսած ըլլալ առաքուածին եւ սեւագրութեան մէջ առկայ զանազանություններէ, հրատարակուած է այլուր (Բէհբուդեան, 51–52):

Յաւելում 7

1913 Յուլիս 4 – 21 Յունիս (հ[ին] տ[ոմար])

Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԹԻՆ ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԴԵՍՊՈՒՆԻՆ ՀԵՏ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՂՈՐԴՈՒՄԾ ՊԱՏՐԻԱՐԹԱՐԱՆԻ ԿՈՂՄԷ

ՊԱՏՐԻԱՐԹԸ.- Եկած եմ իբրեւ Օսմանցի եւ իբրեւ Հայ, կրկին հանգամանքով ըստ իս, այս երկու հանգամանքներն ալ անբաժանելի են: Ըսելիքներս ալ մտերմական բնոյթ ունին. տեղեկութիւններ պիտի տամ Հայոց կացութեան եւ թրքական ապագայ վտանգէն զերծ մնալու մասին: Վստահ եմ որ դուք ալ Թուրքիոյ բարելաւումը կը բաղձաք, եւ նոյն ատեն Հայոց վիճակը բարելաւել կը փափաքիք:

ԴԵՍՊՈՒՆԸ.- Հարկաւ. բայց Հայերը կը փափաքին Հայաստանը Ռուսիոյ յանձնել:

ՊԱՏՐԻԱՐԹԸ.- Այդ կարծիքը բոլորովին սխալ է:

ԴԵՍՊՈՒՆԸ.- Ասիկա տեսայ Հայոց մասին գրուած գրքոյկի մը մէջ:

Դեսպանը թէլէֆօնով կը հրամայէ որ բերեն գիրքը, ու ցոյց կուտայ Պատրիարքին. գիրքը կը կրէր “La question arménienne et les solutions qu'elle comporte”, Paris, 1913, վերնագիրը¹²: Պատրիարքը, հարեւանցի ակնարկով մը, կը տեսնէ իրօք որ կարգ մը լուծումներ կ'առաջարկուէ[ին], որոնց մեծ մասը Ռուսիոյ գրաւման կամ միջամտութեան կը վերաբերէր:

1 **ՊԱՏՐԻԱՐԹԸ.-** Առաջին անգամ կը տեսնեմ այս գիրքը, որ սակայն Թուրքիոյ Հայոց բաղձանքները չի ներկայացներ¹³: Մեր ուզածը՝ իր հիմնական գիծերով՝ կրնայ

¹² Ակնարկուած երկարականի տետրակին ամբողջական խորագիրն է La question arménienne et les solutions qu'elle comporte : un projet d'autonomie arménienne de la Cilicie : mémoire confidentiel présenté au consuls des grandes puissances en Cilicie / par le comité arménien de la défense nationale 1913 (Հայկական Հարցը Եւ Անոր Առնչուած Լուծումները. Նախագիծ Կիլիկիոյ Հայկական Ինքնավարութեան Համար. Խորհրդապահական Յուշագիր Ներկայացուած Մեծ Տէրութիւններու Կիլիկիոյ Հիւպատոսներուն Ազգային Պաշտպանութեան Հայկական Կոմիտէին Կողմէ): Հրատարակուած՝ 1913-ին: Տետրին իններորդ էջի «Բարեկարգումներ Հայաստանի Մէջ Եւ Հայաստանի Ապագան» բաժնին մէջ կը կարդանք.

Բարենորոգումները Հայաստանի վեց նահանգներուն մէջ կրնան իրագործուիլ միայն որոշակի պայմաններու ներքեւ, զորս կ'ամփոփենք ստորեւ՝

1. Ռուսիոյ կողմէ հայերուն տրուած անխօս քաջալերանք՝ թրքական կեղեքումներէ ազատելու նպատակով.
2. Ռուսական ճնշում, անհրաժեշտութեան պարագային, զինեալ միջամտութեամբ.
3. Ռուսական գրաւում կամ բռնակցում.
4. Միջազգային երաշխիք եւ եւրոպական հակակշիռ, միշտ Ռուսիոյ համաձայնութեամբ եւ նախաձեռնութեամբ, վերջինս ըլլալով միակ Տէրութիւնը, որ սահմանակից է խնդրոյ առարկայ նահանգներուն:

¹³ Ըստ Արամ Անտոնեանի արտագրութիւններուն, Նուպար իր 18 Յուլիս 1913 թուակիրով

ամփոփուիլ սա երեք կէտերուն մէջ.- Ա). եւրոպացի լիազօր ընդհանուր կառավարիչ, Բ). կատարեալ ապակեղորոնացում, եւ Գ). Հայոց մասնակցութիւնը հանրային գործերու մէջ, իրենց [թիւին] կարեւորութեանը համեմատ:

ԴԵՍՊՈՒՆԸ.- Ուրեմն եւրոպացի ընդհանուր քննիչ մը կը փափաքիք:

ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ.- Անունը խնդիր չէ. երկիրը շէնցնող եւ անաչառ մարդ մը պէտք է, որուն առջեւ թէ՛ իսլամը եւ թէ՛ Հայը պէտք է խոնարհին: Թուրքերուն մէջ այս կարողութիւնը ունեցող անձ չկայ:

ԴԵՍՊՈՒՆԸ.- Ես ալ կը կարծեմ որ կատարեալ լիազօրութեամբ եւրոպացի քննիչ մը պէտք է, բայց ըստ իս չափազանց առաջ երթալու չէ՝ պահանջելով որ Զննիչը Միութեարքնները եւ դատական ու վարչական պաշտօնեաները հրաժարեցնելու եւ ընտրելու իրաւունքը ունենայ: Ամէն տեղ՝ այս իրաւունքը կեղորոնին վերապահուած է. այլապէս՝ տէրութենէն բաժանում կ'ըլլայ: Բաժանում կ'ըլլայ նաեւ այն պարագային եթէ վեց նահանգները անջատուելով մէկ շրջանի վերածուի[ն]:

ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ.- Թուրք պաշտօնեային հոգեբանութիւնը սա է որ զինքը անուանող կամ հրաժարեցնող ոյժին միայն կը հնազանդի: Որպէս զի ընդհանուր կառավարիչը վստահելի եւ հնազանդ աշխատակիցներ ունենայ, պէտք է որ իր գործակիցները, մանաւանդ բարձր պաշտօնատարները, ինք նշանակէ:

ԴԵՍՊՈՒՆԸ.- Վեց վիլայէթները միայն նկատի ունիք. բայց անոնցմէ դուրս ալ Հայեր կան:

ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ.- Հայոց ամենաստուար մասը այդ վիլայէթներուն մէջ է. անոնց վիճակը ամենէն աւելի անտանելի է, եւ արդէն սկիզբէն ի վեր բոլոր ռէֆօրմի ծրագիրները այդ վիլայէթներուն յատուկ են: Հայոց ամբողջ պահանջածն է որ իրենց ապահովեն խաղաղ կեանք, աշխատանք, եւ իրաւանց հաւասարութիւն: Անջատողական ո՛ր եւ է միտում չունին:

ԴԵՍՊՈՒՆԸ.- Ատոր համար Կ. Պոլսոյ մէջ քոնթրոլի քօմիսէր մը կրնանք դնել:

ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ.- Պոլսէն գործ չի տեսնուիր, պէտք է տեղին վրայ ըլլայ: Տէրութիւնը թէւ ապակեղորոնացման սկզբունք պարունակող վիլայէթներու օրէնք մը հրատարակեց, բայց առջի դրութիւնը մնաց նորէն. Տէրութիւնը ո՛չ միայն նոր բան մը աւելցուցած չեղաւ, այլ վիլայէթներու նախորդ օրէնքով ճանցուած մէկ իրաւունքն ալ, նահանգային ժողովներու մէջ քրիստոնէայ եւ իսլամ հաւասար թուով ներկայացուցիչ գտնուելու տրամադրութիւնն ալ, ջնջեց: Նոյնպէս՝ ներկայ օրէնքը այն տեսակ տրամադրութիւն մը ունի որ Հայերը չեն կրնար իրենց լեզուն գործածել:

ԴԵՍՊՈՒՆԸ.- Իմ կարծեօքս, պէտք է ընդունիլ համեմատական ներկայացուցչութեան դրութիւնը:

ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ.- Կրնայ ըլլալ. բայց թիւէն զատ՝ պէտք է նկատի առնել նաեւ Հայոց

Արշարունիի պիտի գրէր. «Ինծի ծանօթ չէ Փարիզ հրատարակուած ո՛ր եւ գրքոյկ որ պատշաճի գերման դեսպանին կողմէ Ձեզի եղած ցուցմունքին: Ամէն պարագայի մէջ, եթէ այդ տեսակ գրքոյկ մը գոյութիւն ունի, պատասխանատուն լոյ իր հեղինակն է, ինչպէս այնքան իրաւացի կերպով դիտել տուած է Պատրիարքարանի պատուիրակը» (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ): Նամակին ամբողջութեան համար տեսնել Յաւելուած 13 Բ.:

առաւելութիւնները: Դուք կրնաք, իբր բարեկամ պետութիւն, այս կէտերը հասկցնել կառավարութեան, շեշտելով թէ իրենց օգուտը մանաւանդ կը պահանջէ լուծում մը տալ խնդրին:

ԴԵՍՊՈՒՆԸ.- Պիտի աշխատիմ: Շէկքեթ փաշան մեռնելու չէր. ես զայն բաւական համոզել էի. ըսած էի որ եթէ Հայոց համար բան մը չընեն, կորսուած են («Si vous ne faites rien pour les Arméniens, vous êtes foutus»): Նոր Եպարգոսին ալ նոյն բաները ըսի, եւ ան ալ բաւական տրամադրութիւն ցոյց տուաւ: Դարձեալ պիտի աշխատիմ որ 1895ի ծրագիրը քիչ մը ամբողջացուի, օսմանեան պետութեան ծրագիրն ալ նկատի առնելով, եւ լուծման մը հասնինք:

ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ.- Թուրքիոյ ծրագիրը որ վերջին վեց յօդուածով ամբողջացաւ, գոհացուցիչ չէ. մէկ կողմէ՝ ընդհանուր քննիչը իբր թէ լիազօր կը ճանչնայ, միւս կողմէ՝ վեճի մը պարագային լուծումը կը վերապահէ նախարարաց խորհուրդին, եւ ատով ամէն բան Պոլսոյ կ'ենթարկուի. ասկէ զատ, դրամական բոլոր խնդիրներն ալ Մալիյէին կ'ենթարկէ: Ուրեմն չկայ լիազօրութիւն. եւ առանց ատոր ոչինչ կարելի է [բարեկարգել]:

ԴԵՍՊՈՒՆԸ.- Ի՞նչ կ'ըսէք եթէ եւրոպական մէկ անձնաւորութիւն մը նշանակուի. օրինակ Անգլիացի մը, Լորտ Միլնէրի պէս անձ մը:

ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ.- Հարկաւ գոհ կ'ըլլանք:

ԴԵՍՊՈՒՆԸ.- Թուրք կառավարութիւնը այս տեսակ մտադրութիւն մը ունի:

Դեսպանը կը հասկցնէ թէ իր մտածումն է որ Թուրքիա այդ տեսակ բարձր հեղինակութեան տէր անձ մը պաշտօնի կոչէ, եւ այլեւս հարկ չըլլայ տէրութիւնները գործին խառնելու:

ԴԵՍՊՈՒՆԸ.- Բայց դուք միշտ Ռուսական ազդեցութեան շրջանակ մը ստեղծելու կ'աշխատիք:

ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ.- Այդ տեսակ ձգտում չունինք. պէտք չէ որ այդ կարգի կասկածներու վրայ հիմնուելով հայկական բարենորոգումներուն արգելք յարուցանէք: 1878ին Պերլինի մէջ բան մը չըրիք մեզի համար. 1895ի կոտորածներուն ո՛ր է ի բարեացակամութիւն ցոյց չտուիք մեր մասին. եւ երբ երեք պետութիւնները բարենորոգման ծրագիր մը պատրաստեցին, ատոր ալ չմասնակցեցաք: Հիմա առաջին անգամն է որ Հայոց բարեկամութիւն ցոյց տալու առիթ մը կը ներկայանայ. ահա ես եկեր եմ Ձեզի յայտնելու Հայոց ամբողջ համակրութիւնը Գերմանիոյ: Գիտէք որ, հակառակ իրենց նկատմամբ ցոյց տրուած անտարբերութեան, Հայերը գերման քաղաքակրթութեան եւ զարգացման բարձրութիւնը կը ճանչնան: Հայերը Գերմաններուն պէս աշխատասէր, կարգապահ եւ առեւտրական ոգի ունեցող ժողովուրդ մըն են:

ԴԵՍՊՈՒՆԸ.- Գիտեմ, եւ պիտի պաշտպանենք Հայերը, բայց առանց Հայաստանը բաժնելու Տաճկաստանէն. չենք կրնար հաւանիլ որ վեց նահանգները առանձին մաս մը կազմեն:

ՊԱՏՐԻԱՐԺԸ.- Բարենորոգումները բաժանում չեն, ընդհակառակը: Միւս կողմէ, հինէն ի վեր վեց վիլայէթները մէկ երկու վիլայէթ կը կազմէին. թուրք կառավարութիւնը յատկապէս անդամահատեց զանոնք որպէս զի Հայերը ձուլէ թուրք զանգուածներու մէջ: Այնպէս որ, այդ վեց վիլայէթներէ մէկ քանին 30–40.000ական քառակուսի քիլօմէթր միայն տարածութիւն ունին, մինչդեռ Ասիական Թուրքիոյ միւս վիլայէթներուն միջին

տարածությունը 110–120 հազարական քառակուսի քիլոմետր է:

ԴԵՍՊՈՒԶՆԸ.- Ուրեմն համաձայն էք որ գոնե երկու մասի բաժնուի:

ՊԱՏՐԻԱՐԶԸ.- Ձեւի խնդիր. բայց այդ պարագային՝ մէկի տեղ երկու ընդհանուր կառավարիչ պետք պիտի ըլլայ:

ԴԵՍՊՈՒԶՆԸ.- Ռուսերուն ուզածը իրենց մուտք պատրաստելն է. թե՛օրմ չէ որ կ'ուզեն: Եթէ թե՛օրմ ուզէին, կը թողէին որ Հայաստանի մէջ երկաթուղիներ շինուին, մինչդեռ՝ «այդ իրաւունքը մեզի կը պատկանի» կ'ըսեն:

ՊԱՏՐԻԱՐԶԸ.- Հայերը միշտ Օսմանցի մնալ կ'ուզեն: Տեսէք Պարսկաստանի օրինակը. հոն 50.000 Հայեր միայն կան, բայց մաքառեցան ռուսական ոտնձգութեան դէմ եւ պարսկական ոյժերը կազմակերպեցին Եփրեմ Խսանի հրամանատարութեան տակ: Իսկ Հայաստանի մէջ՝ Հայոց թիւը մէկ միլիոնէն աւելի է: Եթէ թողուք որ Ռուսիա միակը պաշտպանէ Հայերը, բնական է որ ասոնք ալ երախտագիտութեամբ կը լեցուին անոր մասին: Եթէ ռուսական ազդեցութիւն ըսելով այս բնական երախտագիտութիւնը կ'ըմբռնէք, ձեր ձեռքն է զայն չեզոքացնել կամ միեւնոյն ազդեցութիւնը ձեռք բերել՝ մեր դատը ստանձնելով նոյն ձեւով, փոխանակ անոր դէմ ելլելու:

ԴԵՍՊՈՒԶՆԸ.- Գիտեմ, գիտեմ, բայց մենք թե՛օրմներու հակառակ չենք, ինչպէս կը կարծէք Հայերդ. տեսէք, Կիլիկիոյ մէջ ինչպէ՛ս պաշտպանեցինք Հայերը:

ՊԱՏՐԻԱՐԶԸ.- Գիտեմ, եւ ատոր համար երախտապարտ ենք Ձեզի: Դուք Կիլիկիոյ մէջ Ձեզի համար թափանցում մը կը պատրաստէք. միւս կողմէ, բովանդակ Փոքր Ասիոյ մէջ Ձեր վաճառականութիւնը տարածելու փափաք ունիք. Հայոցմէ աւելի պատրաստուած եւ ընդունակ աջակից չէք կրնար գտնել: Հայաստանի մէջ որքա՛ն Հայը գոհ ըլլայ իր վիճակէն, այնքան արգելք մըն է Ռուսիոյ յառաջխաղացման. պետք է ուրեմն զօրաւոր օրկանիզմ մը ստեղծել այնտեղ:

ԴԵՍՊՈՒԶՆԸ.- Տեսակ մը État tampon ուրեմն:

ՊԱՏՐԻԱՐԶԸ.- Այո՛, եթէ կ'ուզէք: Ասիկա թէ՛ գերմանական եւ թէ՛ թրքական շահերուն կը համապատասխանէ: 1878ին, երբ Թուրքիա այս վիլայեթներուն գրաւման վտանգը տեսաւ, ինք էր որ Հայերը մղեց անոնց մէջ ինքնավարութիւն պահանջելու. յետոյ, երբ վտանգը անցաւ, զոջաց եւ հակառակեցաւ: Հայերը հիմա ինքնավարութիւն չեն ուզեր, այլ պարզ բարենորոգումներ, որոնցմէ իսլամներն ալ նոյն չափով պիտի օգտուին: Գերմանիոյ շահն ալ այս կը պահանջէ, որովհետեւ, եթէ այս օրուան վիճակը յարատեւէ Հայաստանի մէջ, անխուսափելի կերպով խռովութիւններ պիտի ծագին, եւ վերջ ի վերջոյ գրաւում պիտի ըլլայ: Բե՛օրմները, ընդհակառակը, Թուրքիոյ ամբողջութեան պահպանման պիտի նպաստեն: Հայոց աչքը Գերմանիոյ վրայ է:

ԴԵՍՊՈՒԶՆԸ.- Հայոց ընդունակութեանց մասին համոզուած եմ, եւ ոչինչ պիտի խնայեմ: Ռուսիա գէշ ըրաւ՝ իր կողմէ պատրաստուած ծրագիր մը նետելով մէջտեղ, որով իր դիտաւորութիւնը մատնեց. ահա, առաջին նիստին իսկ (դեսպաններու ներկայացուցիչներուն Ա. նիստը) խզման պէս բան մը ծագեցաւ, աւստրիական ընդդիմութեան պատճառաւ:

ՓՆՄ, ԶՆՀՀՄ

Յաւելում 8

Բերլին, 26-ն Յունիսի 1913 թ.

Նորին Սրբազնութեան Պատրիարքին Հայոց Թիւրքիոյ
Ի Կ. Պօլիս

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր!

Պատիւ ունինք յայտնելու որ Ձերդ Սրբազնութեան 24[Մայիս]/6 Յունիսի գրութիւնը ստացել ենք, որի համար խորին շնորհակալութիւն ենք յայտնում: Ձեր պատուական գրութեան անմիջապէս չպատասխանելու պատճառն այն էր, որ մենք կլամենայինք գերմանական արտաքին գործոց մինիստրութիւնից կարելի եղածին չափ մանրամասն եւ որոշ տեղեկութիւններ ստանալ հայկական հարցի վերաբերմամբ գերմանական քաղաքականութեան մեր հարցի նկատմամբ բռնած ներկայ դիրքի մասին:

Ամսոյս 21-ին յաջողուեց տեղւոյս գերմանական կոմիտէի անդամ, մեր բարեկամ Դօքտօր Պաուլ Ռօրբախին (Rohrbach) տեսակցել եւ մանրամասն խօսակցութիւն ունենալ արտաքին գործոց նախարարի օգնական արն. Zimmermann (Յիմմերման)-ի հետ: Պարոն Յիմմերմանը արտայայտուեց հետեւեալ կերպով.

Մեծ պետութիւնների մէջ համաձայնութիւն է կայացել Կ. Պօլսում մի կօնֆերանս կազմել հայկական հարցի մասին, որի նպատակը պիտի լինի ճնշում գործ դնել տաճկաց կառավարութեան վրայ, որպէսզի վերջինս ամենայն լրջութեամբ հետամուտ լինի թէֆօրմների իրագործման: Թէեւ առհասարակ կօնֆերանսներից մեծ արդիւնք սպասելի չէ, սակայն Գերմանիան իւր կողմից անկեղծօրէն պիտի նպաստէ գործի յաջողութեանը. թէ արդեօք Ռուսաստանը նոյնը կանի թէ չէ, դա հարց է: Գերմանիան միշտ այն կարծիքին է եղել, որ աւելի գերադասելի եւ արդիւնաւետ կլինէր, եթէ Տաճիկ կառավարութիւնը ինքնուրոյն կերպով, առանց եւրոպական կօնֆերանսի՝ ձեռնարկէր թէֆօրմների իրագործման. եւ այդ իմաստով էլ գերմանական տիպլօմատիան քանիցս եռանդուն դիմումներ է արել Բարձր Դռան. այժմ քանի որ կօնֆերանսի համաձայնութիւնը կայացել է պետութիւնների միջեւ, Գերմանիային ուրիշ ոչ մի ելք չի մնում, բայց եթէ ոչ աջակցել: Գերման քաղաքականութեան միակ ձգտումն է պահպանել Տաճկաստանի ամբողջութիւնը եւ անձեռնմխելիութիւնը, որը միայն հնարաւոր է հիմնաւոր բարենորոգումների ներմուծմամբ, որով եւ միաժամանակ անկարելի դառնայ ամէն մի առիթ արտաքին միջամտութեան:

Գաղտնապահութեան պայմանով Պարոն Zimmermann-ը յայտնել է, որ Թիւրքիայի ներքին դրութիւնը այնքան խախուտ է, որ խիստ կասկածելի է թէ արդեօք նրան կյաջողւի՞ պահպանել իւր ամբողջութիւնը: Գերմանիան կորցրել է իւր վստահութիւնը տաճկաց կառավարութեան պետական ունակութեան նկատմամբ: Պարոն Վանզէնհայմի տուած տեղեկութիւններից երեւում է, որ թէեւ տաճկաց կառավարութեան յաջողւել է Մահմուդ Ծէֆթէլ փաշայի սպանութիւնից յետոյ խաղաղութիւնը Պօլսում պահպանել, բայց մեծ վտանգ է

սպառնում, մանաւանդ Միւրիայի կողմից, որտեղի դրութիւնը խիստ մռայլ գոյներով է նկարագրւում: Մեծ հարց է թէ կառավարութեան կյաջողիս սիրիացւոց եւ արաբների ըմբոստութեանց առաջն առնել:

Մենք կողմնակի կերպով լսեցինք, որ Գերմանիան ոչինչ դէմ չպիտի ունենայ, եթէ րեֆորմների հարցում Ռուսաստանը առանձնական դեր կատարի (օրինակ եթէ կօնտրօլը Ռուսաստանին տրւի, կամ ռուսական պաշտօնեաներ հրաւիրւեն եւն), իհարկէ եթէ դա կատարւի տաճկական համաձայնութեամբ: Բայց Գերմանիան ամէն միջոցներով կհակառակի ռուսական գրաւման ձգտումներին, որը առիթ պիտի լինէր Տաճկաստանի բաժանման, ինչ որ Գերմանիան չի ցանկանում: Կիլիկիայի հարցի նկատմամբ Գերմանիան նպատակ չունի այնտեղ առանձին իրաւունքներ ձեռք բերելու, քանի որ դրանով պատճառ պիտի լինէր Տաճկաստանի քայքայման, որին նա դէմ է: Իսկ եթէ բաժանման հարցը անխուսափելի հանդիսանայ, այն ժամանակ Գերմանիան երբեք չի բաւականանայ միայն Կիլիկիայով. եւ այդ դէպքում Գերմանիան հակառակ չի լինի, եթէ Ռուսաստանը Հայաստանը գրաւի, որ ռուսական շահերին այնքան մօտ է:

Մեր գործունէութեան նկատմամբ պատիւ ունենք յայտնելու Ձեզ, որ ինչպէս վերոյիշեալ տողերից տեսնում էք՝ մենք յարաբերութեան մէջ ենք գերմանական արտաքին գործոց նախարարութեան հետ եւ մշտական մտքերի փոխանակութիւն է տիրում:

Մեր համեստ ջանքերի շնորհիւ կարողացանք մենք հայկական հարցի նկատմամբ ցարդ քար դարձած գերմանական կառավարութեան եւ մամուլի ուշադրութիւնը դէպի մեզ գրաւել: Մեր գերմանական բարեկամները ազատ մուտք ունեն արտաքին գործերի մինիստրութեան մէջ, նոցա կարծիքը յարգւում է այնտեղ եւ մինչեւ իսկ պետական գաղտնիքների մասին տեղեկութիւն տրւում:

Գերմանական մամուլը որ մինչեւ այժմ հայոց մասին խիստ աննպաստ կարծիք ուներ եւ միայն մի վաճառական ու ըմբոստ ժողովուրդ էր համարում, այժմ համակրական յօդաւճներ է նւիրում մեր հարցին եւ ուրախութեամբ ընդունում է մեր կողմից տւած յօդաւճները: Մինչեւ անգամ յայտնի թրքասէր օրգան «Belmer-Tageblatt»-ը առաջնորդող յօդաւճներ է նւիրում մեզ, որոնք խիստ նպաստաւոր են. իսկ «Vassische Zeitung», որ բարձր շրջաններում խիստ յարգւող մի օրգան է, գրեթէ ամէն օր խիստ շահեկան նիւթեր է մատակարարում յօգուտ մեզ:- Սակայն մենք շատ աւելի գործ կարող էինք տեսնել, եթէ մեր սեփական օրգանն ունենայինք, որը կհրատարակէր մեր գերմանացի բարեկամների աջակցութեամբ եւ կարելոք ու փաստացի տեղեկութիւններ կտար մեր հարցի նկատմամբ գերմանական բարձր շրջաններին եւ մամուլին. մենք հնարաւորութիւն կունենայինք մեր օրգանը պաշտօնական եւ ձեռներէջ շրջաններում ներմուծելու, շնորհիւ մեր գերմանացի դիրք ունեցող բարեկամների. սակայն ինչպէս ուրիշ անգամ յիշել էինք, նորից պիտի յիշենք, որ դժբաղդաբար մեզ պակասում է ամէն մի միջոց այդ անհրաժեշտ ձեռնարկութիւնը իրականացնելու համար: Այո՛, մենք մինչեւ անգամ մեր առօրեայ անհրաժեշտ ծախսերի համար միջոցներ չունենք. մենք մինչեւ անգամ դժարանում ենք մեր գերմանացի բարեկամների մեր հարցի համար արած ճանապարհորդութեանց ծախսերը վճարել, կամ նոցա երբեմն հիւրասիրել ի նշան երախտագիտութեան. Բերլինի փոքրաթիւ եւ աղքատ հայ գաղութը անկարող է անել

այդ եւ մենք նորից խոնարհաբար խնդրում ենք Ձերոյ Սրբազնութեան, եթէ հնարաւոր է տրամադրել մեզ մի որոշ գումար:

Մեր բարեկամ Դր. Լեպսիուսը մանրամասն գեկուցումն տւած կլինի մեր գործունէութեան մասին. մենք խոստանում ենք երկու շաբաթը զոնէ մի անգամ Ձեզ մանրամասնութիւններ հաղորդել:- Յանձնելով մեզ Ձեր Սրբազնութեան օրհնութեանը, խնդրում ենք ընդունեցէք մեր որդիական ակնածութիւնը խոնարհաբար՝

Նախագահ՝ Դր. Ջ. Գրինֆիլտ Բարտ[ուղար] Դր. Ա. Շահբազեան

ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ MD1002, Շ212–Շ213

Յաւելում 9

[Անթուակիր, ստացում՝ 8 Յուլիսին]

Նորին Բարձր Սրբազնութեան Ամենապատիւ Պատրիարքին Հայոց ի Պոլիս

Սրբազան Հայր,

Ստացել ենք Ձեր No 105 եւ 108 գրութիւնները, բարենորոգմանց ծրագիրը եւ ֆրանսերէն գրքոյկները հայոց դրութեան մասին, որոնց համար յայտնում ենք մեր շնորհակալութիւնը: Ձեր նամակները բիւրօյ]իս լուրջ ուշադրութեան առարկայ դարձան. երկու յաջորդական նիստերում խորհրդակցելուց յետոյ Ձեր դրած խնդիրների մասին՝ բիւրօս եկաւ հետեւեալ եզրակացութեան, որ պատիւ ունենք զեկուցանելու Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան:

Մեր կարծիքով Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականութեան եւ հայոց կենսական շահերն իրար զուգադիպում են, դրանով պէտք է բացատրել այն լուրջ հետաքրքրութիւնը, որ ցոյց է տալիս Ռուսաստանը հայոց հարցի վերաբերմամբ: Միւս կողմից հայերին անհրաժեշտ է ունենալ մի նեցուկ, մի յենարան, մի հովանաւոր, որի շահերն ստիպեն նրան պաշտպանել մեզ իրական միջոցներով: Այդ յենարանն ու հովանաւորը կարող է եւ պէտք է լինի Ռուսաստանը, որովհետեւ նա է միայն, որ սահմանակից է Հայաստանին, նա է, որ ամենից աւելի կենսական շահեր ունի մեր երկրում թէ տնտեսական եւ թէ մանաւանդ քաղաքական. միայն նա կարող է զինեալ ուժով շուտափոյթ օգնութեան հասնել հայերին կամ մտնել Հայաստան կարգ հաստատելու, նրա հետ են կապւած սահմանի քիւրդերը, որ ահաւոր գործիք կարող են դառնալ նրա ձեռքում ընդդէմ հայերի, նրա սահմաններում է ապրում հայութեան կէսը, մօտ 2,000,000, որ չի թերանայ օգնութեան հասնելու իր եղբայրներին, եթէ Ռուսաստանը արգելք չյարուցանէ:

Եւրոպայի համակրանքը մեր դատին անկասկած մեծ նշանակութիւն ունի. մեծ պետութիւնները կարող են արգելք դառնալ Ռուսաստանին իր շահերը ապահովելու եւ պաշտպանելու Հայաստանում, հետեւապէս եւ արգելք դառնալու մեր շահերի ապահովութեան, ուստի եւ, մեր կարծիքով, պէտք է ամենասերտ յարաբերութիւն պահպանել միւս մեծ պետութեանց, մանաւանդ Անգլիայի եւ Ֆրանսայի դեսպանատանց հետ: Բայց երբեք չպէտք է մոռանալ, որ հայոց հարցում Ռուսաստանի դերը գերակշիռ է. առանց նրա հաւանութեան ոչ մի բարենորոգում չի կարող իրականանալ Հայաստանում, որովհետեւ մեր երկիրը նա իր ազդեցութեան շրջանն է համարում:

Ինչ ձեւով էլ վճռի Թիւրքիայի ապագան՝ Հայաստանը սահմանակից լինելով Ռուսաստանին՝ անկարող է ազատ մնալ նրա ազդեցութիւնից, ուստի մեր եւ Ռուսաստանի յարաբերութիւնները թէ ներկայումս եւ թէ ապագայում պէտք է ամենալաւ վիճակում լինեն: Յիշեցէք 1895 թ. եւ կշեցէք Ռուսաստանի համակիր եւ հակակիր վերաբերումի նշանակութիւնը հայ դատի վերաբերմամբ:

Մեկնելով այս տեսակէտներից, բիւրօս կարծում է, որ չպէտք է շեղւել մի անգամ ընդգծած ճանապարհից եւ չպէտք է անել որեւէ քայլ, որ հակառակ լինէր Ռուսաստանի քաղաքականութեան: Դրա համար պէտք է շարժել նրանց քաղաքական գործակալի ցուցումներով, բայց ամէն անգամ պէտք է բացատրութիւն խնդրել տուած ցուցումների

համար եւ վստահանալ, որ համաձայն այդ ցուցումների շարժելով՝ հայոց դէմ հանած չէք լինի միւս մեծ պետութեանց չկամութիւնը:

Հայերս քաղաքական մեծ ուժ չենք, որ կարողանանք ինքնուրոյն քաղաքականութիւն ունենալ. մեզ մնում է յարել պետութիւններից մէկի քաղաքականութեան: Միմիայն Ռուսաստանն է, որի քաղաքականութեան պէտք է յարենք: Մեր անվերապահ վստահութեամբ դէպի նրա հովանաւորութիւնը եւ մեր անկեղծ գործակցութեամբ նրա քաղաքականութեան՝ բարոյական պարտք կը դնենք նրա վրայ չլքելու մեզ: Իր միջազգային դիրքն արդէն նրան թելադրում է զգուշաւոր լինել միւս մեծ պետութեանց հանդէպ եւ շատ հաւանական է, որ նրան յարած մնալով՝ միւսների անվստահութիւնն ու չկամութիւնը չվաստակենք:

Մեզ պէտք է բովանդակ Եւրոպայի համակրանքը, որովհետեւ Ռուսաստանի չկամութիւնն աղիտաբեր կը լինի, բայց նրա բարեացակամութիւնը միայն բաւական չէ մեր խնդրի յաջող լուծման համար: Մենք պէտք է Ռուսաստանի հետ լինենք, բայց ոչ եւրոպացոց չկամութիւնը յարուցանելու աստիճան: Ռուսներն իրանք գիտակցում են մեր փափուկ դրութիւնը, ինչպէս երեւում է Ձեր գրածներից եւ մեր ունեցած տեղեկութիւններից: Պէտք է այնպիսի ընթացք բռնել, որ ռուսները պարզապէս գիտակցեն թէ մենք սրտանց իրենց հետ ենք, բայց չենք կարող գործիք դառնալ նրանց արտաքին քաղաքականութեան: Մեր գործակցութիւնը վերջանում է այնտեղ, ուր վերջանում է մեր շահերի գուգադիպութիւնը: Ահա թէ ինչու ամէն անգամ, որ նրանք մեզ տալիս են որեւէ հրահանգ այս կամ այն ընթացքը բռնելու՝ պէտք է բացատրութիւն խնդրել նրանցից այն մասին, թէ դրանով չե՞նք կորցնում արդեօք միւս պետութեանց բարեկամութիւնը: Այդ բացատրութիւնները եւ վստահացումները խնդրելու մէջ պիտի կայանայ մեր ինքնուրոյնութիւնը դիւանագիտական ասպարէզում:

Մինչեւ այժմ ռուսների հրահանգներով շարժւելով՝ դեռ ոչ մէկ վնաս չենք կրած: Նրանց առաջարկը՝ չներկայացնել պաշտօնապէս մեծ ծրագիրը պետութիւններին - մեր կարծիքով հիմնաւոր է եւ օգտակար: Դրանով մեր հարցը դառնում է զուտ միջազգային բանակցութեանց առարկայ իրեն իսկ նախաձեռնութեամբ եւ ոչ հայերի պահանջով: Ձեր օրինապահութիւնը Թիւրքիայի հանդէպ մնում է անխախտ. դուք չէք, որ հայոց հարց էք յարուցանում՝ այլ պետութիւնները:

Վերը յիշած տեսակէտները եւ նրանցից հետեւող մեր բռնելիք քաղաքական ճամբան միայն բիւրօլյիս համոզումները չեն: Նորերս այստեղ տեղի ունեցաւ համայն ռուսահայութեան մի համագումար հայոց խնդրի առիթով: Այդ համագումարը իր հաւանութիւնը տուց բիւրօլյի հետեւած քաղաքականութեան հայոց հարցում եւ միաձայն ընդունեց մեր եւ ռուսաց շահերի գուգադիպումը: Նոյն համագումարում որոշուեց վեց նոր անդամով զօրացնել բիւրօլյի կազմը. բոլոր հայաշատ քաղաքներում ճիւղեր հաստատել եւ սերտ յարաբերութիւն պահպանել իրար հետ: Նոյն համագումարում որոշւած է բազմաստորագիր խնդրագրերով դիմել Վեհափառ Կաթողիկոսին եւ ներկայացնելով մեր թիւրքահայ եղբայրների տագնապալից կացութիւնը եւ նրա հետեւանքով ռուսահայերի մէջ նկատուող մեծ յուզումը՝ խնդրել, որ Նորին Վեհափառութիւնն անձամբ գնայ Պետերբուրգ եւ թախանձէ Կայսեր եռանդուն միջամտութիւնը՝ հայոց հարցի լուծումն արագացնելու համար: Վեհափառն արդէն Փոխարքայի միջոցով թոյլ-

տւութիւն է խնդրել Կայսրից անձամբ ներկայանալու Նորին Մեծութեան: Փոխարքայի կարծիքն այն է, որ այս անգամ Կայսրը կը բարեհաճէ ընդունել Վեհափառին:

Գրել ենք Պետերբուրգի հայ մասնախմբին, որ ամէն հետաքրքրաշարժ նորութիւն անձամբ եւ անմիջապէս հաղորդէ մեզ:

Յանձնելով մեզ Ձեր աղօթքներին՝ մնամք Ձերումդ Բարձր Սրբազնութեան սկնածու որդիք.

Նախագահ՝ Սամսոն Յարութիւնեան

Քարտուղար՝ Ն[իկոլ] Աղբալեան

ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ MD1004, Շ179–Շ181

Յաւելում 10

Պատրիարքարան Հայոց

Կոստանդնուպոլիս 23 Յունիս 1913

Համար 1881

Ամենապատիւ

Տ. Յովհաննէս Ս. Արքեպ. Արշարունի

Պատրիարք Հայոց եւ նախագահ Ազգ. Վարչութեան

Հայկական գաւառներու քաղաքական եւ տնտեսական խիստ աննպաստ կացութեան պատճառաւ, խմբովին գաղթականութիւններ հետզհետէ մեծ համեմատութիւններ կ'ստանան, եւ հայ ժողովուրդը, թողով իր հայրենի յիշատակները ու ընտանեկան յարկը կը դիմէ օտար երկիրներ:

Այս մտահոգիչ երեւոյթին առջեւ Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան խառն ժողովը, դիմած էր Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովին, առաջարկելով որ ժողովը իր բարձր հեղինակութեան ոյժը ի գործ դնէ եւ յայտարարութեամբ մը յորդորէ թշուառ ժողովուրդը չլքել իր մայր հայրենիքը, ու տոկալ քիչ մ'ալ ինչպէս որ կրցեր է տոկալ եւ յուսալ դարերէ ի վեր:

Ազգ. Ժողովը պատ. Վարչութեան պաշտօնագիրը կարդալէ յետոյ ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը:

«Այս պահուս հայ բնաշխարհը աւերող խմբական արտագաղթի մասին Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան գրաւոր առաջարկը եւ բերանացի տեղեկութիւններն, ինչպէս եւ զանազան երեսփոխաններու արտայայտութիւնները լսելէ ետքը, Ազգ. Ժողովը կ'որոշէ տոյն մեծ չարիքին առաջքը առնելու համար՝ 1° Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան եւ Ազգ. Ժողովին կողմէ բոլոր հայաբնակ գաւառներու ուղղել հանդիսաւոր կոչ մը յիշեցնելով թէ ներկայիս աւելի քան երբեք Հայ ազգը իրաւամբ կրնայ յուսալ իր հայրենի տեղւոյն վրայ իր գոյութեան պայմաններուն ապահովացման ամենաօրինաւոր բաղձանքներուն իրագործումին եւ պէտքը շեշտելով յանուն դարաւոր հայութեան գերագոյն շահերուն՝ մնալու իր պապերուն երկրին մէջ եւ պաշտպանելու ազգին գոյութիւնը: 2° Սոյն նպատակով ուղարկել մէկ քանի եկեղեցական եւ աշխարհական պատուիրակներ, որոնք կենդանի բարբառով ալ նոյն յորդորն ուղղեն ժողովուրդին, տեղւոյն եկեղեցական եւ աշխարհական իշխանութեանց հետ միասին եւ այդ նպատակաւ տեղական մարմիններ կազմելով, առաջնորդարաններու նախաձեռնութեամբ: 3° Կոչ մը ուղղել Պօլիս եւ արտասահման գտնուող հայ բարեսիրական ընկերութեանց եւ առհասարակ հայ ժողովուրդի բարեկեցիկ մասին, որպէսզի պարագաներուն համապատասխան ծաւալով հանգանակութիւններ կատարուին Պոլսոյ մէջ Ազգ. Վարչութեան եւ գաւառի մէջ Ազգ. իշխանութեանց նախաձեռնութեամբ, գոյացնելու համար գումար մը որ մասամբ բարելաւէ գաղթականութեան դիմողներու տնտեսական դրութիւնը եւ միջոց ու կարելիութիւն տայ անոնց, զիրենք շրջապատող դժոյղակ պայմաններու դէմ իքնզինքնին պաշտպանելու եւ հայրենի հողին կառչած մնալու»:

Այս բանաձեռն¹⁴ համաձայն, մայր դիւանս յանձնած ըլլալով խմբագրութեան դիւանին հարկ եղած կոչին պատրաստութիւնը, կը խնդրէ պատ. Վարչութենէն, որպէսզի պատուիրակներու ուղարկման եւ հանգանակութեան կատարման մասին հաճի ընել հարկ եղած կարգադրութիւնները, կարելիութեան սահմանին մէջ դարման մը ըլլալու համար սոյն ազգային աղէտին:

Մնամք յարգանքօք

Ազգ. Ժողովոյ Ատենադպիր

Հ. Արամեան

Բ. Ատենապետ

Տօք. Ն. Տաղաւարեան

ՊՏԴ, տունի 3, թղթապանակ 2, Մ676

¹⁴ Բանաձեռնը ներկայացուած էր հետեւեալներուն կողմէ՝ Վահան Թէքէեան, Ժագ Սայապալեան, Սերովբէ Նորատունկեան եւ Լեւոն Սաաթնեան: Դիտել տանք թէ Թէքէեան Ապահովութեան Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն բացի՝ անդամ էր Ազգային Ընդհանուր Ժողովի Խմբագրութեան Դիւանին:

Յաւելում 11

Տեղեկագիր Արտագաղթը կասեցնելու մասին.

Վարչական եւ խորհրդարանական «Ապահովութեան Յանձնաժողովներու» միացեալ մէկ նստին մէջ ի նկատի առնուեցաւ արտագաղթի խնդիրը:

Երկրի քաղաքական վատթար պայմաններու հետ արտագաղթի կարելորդ դրդապատճառներէն մէկն է նաեւ անաշխատութիւնը եւ հողագրկութիւնը:

Այս հիմնական երկու չարիքներէն առաջինը կրնայ դարմանուիլ երկրին հիմնական բարեկարգութեամբ, իսկ երկրորդը գլխաւորապէս թէւ առաջինին հետեւանքն է, սակայն հողագրկութիւնը ըլլալով միեւնոյն ատեն ընկերային չարիք, պէտք է որ մեր ամենամեծ ջանքն ու ուշադրութիւնն զայն դարմանելուն ուղղուած ըլլայ:

Պատրիարքական կոչ մը պիտի ունենայ անշուշտ իւր բարոյական նշանակութիւնը, սակայն գործնական արդիւնքը շատ չնչին է:

Ապահովթ. Յանձնաժողովը հիմնուելով Ազգ. Ժողովի այս առթիւ քուէարկած բանաձեւին վրայ եւս, կ'առաջարկէ հետեւեալ անմիջական եւ հիմնական միջոցներ՝ արտագաղթը կասեցնելու համար.-

1.- Պատրաստել եւ անմիջապէս գաւառներն յղել պատրիարքական կոնդակ մը՝ ուղղուած հայ ժողովուրդին՝ ջլբելու իւր Մայր Հողը:

2.- Դիմումներ կատարել բոլոր հայ բարեսիրական ընկերութիւններուն՝ նիւթական օժանդակութեան համար:

3.- Ընդհ. հանգանակութեան ձեռնարկել Եւրոպա եւ Ամերիկա: Այս նպատակին համար ընտրել երկու շատ ձեռնհաս աշխարհականներ եւ հրահանգ տալ անոնց՝ Եւրոպա եւ Ամերիկա գտնուող Առաջնորդներու հետ կատարել իրենց եղած յանձնարարութիւնը: Հանգանակուած գումարը պիտի յանձնուի վստահելի դրամատան մը՝ գործածելու համար ժողովուրդի հիմնական պէտքերուն:

4.- Գաւառները դրկուելու համար պաշտօնի պիտի կոչել երկու կարող, հայ ժողովրդին պէտքերը հիմնապէս ըմբռնող եւ պատրաստուած աշխարհականներ, որոնց պիտի ընկերանան թեմական առաջնորդները՝ իրենց թեմին մէջ: Անոնց պաշտօնը պիտի ըլլայ Ա.- Հնարաւոր բոլոր միջոցներով արգելք հանդիսանալ արտագաղթին. Բ.- Ուսումնասիրել տեղին վրայ հողային հարցը եւ հողատիրական պայմաններն. Գ.- Գտնել միջոցներ օտար սեպհականատէրերէ հողեր ձեռք բերելու համար. Դ.- Ուսումնասիրել հողային կալուածական կամ մանր վարձի դրամատուններ հիմնելու միջոցներ, եւ Ե.- Ուսումնասիրել այն բոլոր միջոցներ, որոնք պիտի ծառայեն հայ ժողովուրդին իւր հողին վրայ պահելու, պարտքերէն ազատելու, հողերով օժտելու եւ միաձոյլ հայ ազգաբնակչութիւն ստեղծելու:

Այս շատ յուր, բարդ, բայց խիստ կենսական գործին ընդհանուր ղեկավարութիւնը պիտի յանձնել յատուկ Յանձնաժողովի մը, որ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան հսկողութեան տակ, պիտի կազմուի Պոլսոյ մէջ եւ բաղկանայ հայ ազգի բոլոր ձեռնհաս շրջաններու ներկայացուցիչներէ, Ազգ. Վարչութենէ, բարեսիրական եւ քաղ. ընկերութիւններէ, դրա-

մատերերէ, օրէնագէտերէ եւ գաւառացիներէ:

Սոյն Յանձնաժողովի կազմութենէն անմիջապէս վերջը, Ապահովութեան Յանձնաժողովն անոնց կը ներկայացնէ նախագիծ մը՝ վերոյիշեալ նպատակներու կիրառման միջոցներու մասին:

Յանձնաժողովի ընտրութեան դիւրացման համար կ'առաջարկուին հետեւեալ անձերն.-

- 1 Գարսեան Էֆ.
- 2 Չօիրապ Էֆ.
- 3 Կիւլալէնկեան Պատրիկ Էֆ.
- 4 Յարութիւն Էֆ. Ասլանեան
- 5 Մկրտիչ Էֆ. Մանուկեան
- 6 Հիւրմիւզ Էֆ.
- 7 Վահան Էֆ. Մատթէոսեան
- 8 Եղուարդ Էֆ. Շիրինեան
- 9 Գեղամ Էֆ. Տէր Կարապետեան
- 10 Նարլեան Էֆ.
- 11 Սիմէոն Էֆ. Չաւարեան
- 12 Բագարատ Էֆ. Սուքիասեան
- 13 [դատարկ ձգուած]
- 14 [դատարկ ձգուած]

Ասոնց վրայ պէտք է աւելցնել Էրզրումցի, սվազցի, խարբերդցի, տիգրանակերտցի, քաղէշցի եւ վանեցի մէկ մէկ ձեռնհաս անձեր եւս:

Ծանօթ.Վերի մաքրագիր տեղեկագրին զուգահեռ, կայ սեւագիր օրինակ մը, որուն ճակտին արձանագրուած կը գտնենք մատիտով գրուած «Խորհրդաբար» բառը եւ որուն խորագրին առաջին տողն է «Տեղեկագիր Ապահովական Յանձնաժողովներու», իսկ երկրորդ տողը՝ «արտագաղթը կասեցնելու մասին»: Հոն, 10-րդ անունէն սկսեալ, կը նշմարենք հետեւեալ փոփոխութիւնները.-

- 10.- Նարլեան
- 11.- Սիմէոն Չաւարեան
- 12.- Թագւոր Էֆ. Սուքիասեան
- 13.- Գրիգոր Սինապեան
- 14.- Արշակ Շմաւոնեան
- 15.- Գէորգ Էֆ. Ասլանեան
- 16 Վահան Էֆ. Փափագեան

Իսկ եզրափակիչ պարբերութենէն ետք նշուած կը գտնենք հետեւեալ անունները.-

Գաբրիէլ Ղազարոսեան – երզնկացի

Եւրոպայի մէջ

Երուանդ պէյ Աղաթօն

Պալագեան ծ. Վարդապետ

Յաւելում 12

Իրանի Բողոք
1913. Պրո. 13. Պ. 12

Դակիր, 13 Օգոստոս 1913
Խիս 14 9 53

 ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳ. ԸՆԴՀ. ՍԻՈՒԹԻՒՆ
1906ԻՆ ՀԻՄՆՈՒԱՐ

ՊԵՐՏԻՆԱԿԱՆ ՎԱՐՔ. ԹՈՂԱՌՎ
ԳԼԶԻՐԷ (ԵՐԵՎԱՆ)

ՀԱՅՈՒՆ
Me. V. Malézien,
Secrétaire Gén. de l'Union Gén. Arménienne,
Ու է դրամ և չէր ղրկել միմիայն՝
Mr. M. Antranikian,
Treésorier de l'Union Gén. Arménienne,
10, Rue Nubet Pachay
LE CAIRE (Egypte).

Ամենապատիւ
Տ. Յովհաննէս Արքեպիսկ. Արշարունի
Պատրիարք Հայոց,

Ամենապատիւ Տէր,

Պատիւ ունիմք հաղորդելու Ձեզի թէ՛ Հայաստանի աղետեալ եւ կարօտեալ հայ մայրենեքու արտագաղթը կասեցնելու մասին աղագրկին ընդգրկուած աղաքէն ուղղուած թեան հետեւելով, թողովս ալ 25000 ֆրանքի վարկ մը բացաւ այդ նպատակաւ:

Սոյն նպատին վրայ հետզհետեւ պիտի գան բարձուիլ յանուն Միութեան կատարուած հանգանակութեանց եւ նուիրատուութեանց գումարները: Արդէն Միութեան Բարիքի Մասնաժողովին կողմէ ձեռնարկուած հանգանակութիւնը ցարդ 15500 ֆրանքի արդէնք մը տուած է:

Բայց թողովս անցեալին փորձառութիւնովը համոզուած ըլլալով թէ զուտ դրամական բաշխումը կարօտեալներու թշուառութիւնը մոխրեցնու տեսակետով նպաստի ամփոսէն յոռի եղանակն է, կը կարծեմ թէ այս անգամ եւս, եթէ այլապէս զեղծուածներու շուռ չի բանայ, այս դրութիւնը անտարակոյս կենդեքողներու կողմէ պիտի կրնայ անխնայօրէն շահագործուիլ, եւ կամ յաւետ փաղթելու տրամադիր եղծղ աղաքայիններուն նոյնիսկ դիւրութիւն պիտի ընծայէ իրաքործելու իրենք աղաքայնաս մտադրութիւնը. մնաց որ, կարիքները այնքան բազմադիմի եւ մեծապահանջ են, որ դիտուած է թէ որքան եւ կարեւոր ըլլան նպաստի տրամադրելի գումարները, իւրաքանչիւր անհատի հաղիւ քանի մը զրոգջ բաժին կրնայ իյնալ դրամական բաշխումի պարագային:

Յաւելում 13

Ա.

8 Յուլիս 1913

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ՌՈՒՄԻՈՅ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ Պ. ՍԱԶՕՆՕՖԻ ՀԵՏ

Նախարարը այսպէս սկսած է խօսիլ.-

«Բանակցութիւնները Պոլսոյ մէջ եռանդուն կերպով կը շարունակուին, բայց ձեզմէ չեմ կրնար ծածկել որ մենք մեր ծրագրին նկատմամբ բաւական լուրջ ընդդիմութեան կը հանդիպինք: Պետութիւններէն ոմանք ուղղակի վախցան, ենթադրելով թէ մեր ծրագիրը Թուրքիոյ վախճանին սկիզբն է: Նոյն իսկ Անգլիա վախցաւ որ այս ծրագիրը առաջ կը բերէ նաեւ Սուրիոյ եւ այլ վայրերու ինքնավարութեան պահանջները: Գլխաւոր հակառակորդը՝ Գերմանիան՝ հարցուց ինձի [թէ] ինչո՞ւ մենք միա՛յն հայկական բարենորոգումներ կը պահանջենք եւ ոչ թէ ամբողջ Թուրքիոյ: Պատասխանեցի որ շատ ուրախ պիտի ըլլամ եթէ թուրք կառավարութիւնը իր ամբողջ երկիրը բարեկարգէ, բայց ատիկա փոխանցումի շատ երկար ատենուան գործ է, մինչդեռ ես հնարաւոր չեմ համարեր այլեւս յետաձգել բարենորոգութիւնը Հայաստանի մէջ:

«Գերմանացիք առաջարկեցին ուշադրութեան առնել թուրք կառավարութեան կողմէ պատրաստուած ծրագիրը: Ես յայտարարեցի թէ գէշ չէ այդ ծրագիրը, սակայն ո՞ւր է այն երաշխաւորութիւնը որ պիտի ապահովցնէ մեզ անոր իրագործումը. անհրաժեշտ է, ըսի, որ քօնթրօլը [= հակակշիռը] գտնուի Եւրոպայի ձեռքը, այլապէս ոչ մէկ հետեւանք չպիտի ունենայ:

«Դուք ի գուր կը կասկածիք Անգլիոյ մասին: Նա, ճիշտ է, վարանեցաւ, բայց որովհետեւ մեզի պէտք ունի, անմիջապէս համաձայնեցաւ մեզի հետ եւ կ'օժանդակէ մեր պահանջներուն: Կը կարծեմ թէ պէտք է հաւատալ Սըր Էտ. Կրէյի. նա պարկեշտ մարդ է, եւ երբ բան մը կ'ըսէ, պէտք է ենթադրել թէ կը կատարէ: Նա, ճիշտ է, քիչ մը կը տարուի իլլիւզիօններով [= պատրանքներով], քիչ մը տեսական մարդ է, բայց անկեղծ է եւ պատուաւոր:

«Դիմադրութիւնը անյաղթելի պիտի ըլլա՞յ թէ ոչ: Չեմ կարծեր թէ անյաղթելի ըլլայ: Կարող է պատահիլ որ մենք ո եւ է կօմպրօմիս [= զիջում] ընելու հարկադրուինք, բայց տիբլօմասին [= դիւանագիտութիւնը] ինքնին ըստ ինքեան կօմպրօմիս ընել է արդէն: Անոնք (դիմադրողները) կը պահանջեն որ բարեկարգութեան շրջանը երկու մասի բաժնուի եւ իւրաքանչիւր մասին մէջ մէկ կօմիսէր նշանակուի. մենք տրամադիր ենք զիջելու, պայմանաւ որ կօմիսէրին տրուին լայն իրաւունքներ երկրին վարչութեան մէջ եւ ազատ ու անկաշկանդ վիճակ՝ Կ. Պոլսոյ կառավարութենէն:

«Ընդդիմադիր պետութիւնները կը վախճան մէկ կօմիսէրէ, որովհետեւ աստիճանաբար Մեծ Հայաստան մը կրնայ ստեղծուիլ. իսկ երկու շրջանի բաժանումը, ի հարկէ, այդ վտանգը կը վերցնէ: Մեր բոլոր ոյժովը պիտի ջանանք մէկ կօմիսէրի դրութիւնը ընդունիլ տալ ամբողջ շրջանին համար:

«Եթե պետութիւնները կը վճեն որ ժանտարմըրիին [= ոստիկան գործերու] հրամանատարութիւնը եւրոպական պետութեան սպաներուն պիտի յանձնուի, այդ պարագային մենք ալ անոնց մէջ կ'ունենանք սպաներ, թէկուզ Շվեդացի. անոնք Պարսկաստանի մէջ լաւ կազմակերպողներ եղան:

«Ռուս կօմիսէրի մասին եւս չը պէտք է մտածել: Առ հասարակ՝ Ձեր գործին յաջողութեան համար մենք պէտք է խուսափինք մեր անձնական ձգտումները մէջտեղ դնելէ, չպահանջելով մեզ յատուկ առանձին իրաւունքներ եւ առաւելութիւններ: Այս պատճառաւ, ամէնէն լաւը այն կ'ըլլայ եթէ մենք Ձեզ տանք ու եւ Չուիցերիացի կամ այդ տեսակ մէկը. չէ՛ որ Ձեզ պէտք է միայն փորձառու, բացարձակապէս պատուաւոր եւ պարկեշտ մարդ, - այդպիսի մէկը եւ կը գտնենք:»

Պատուիրակները հարցուցին թէ նախարարը արդեօք կը մտածէ՞ Օսմանցի կօմիսէրի մը նշանակման մասին:

Պ. ՍԱՉՕՆՕՖ.- Հաւանականաբար ո՛չ թուրք, բայց ո՛ր եւ Օսմանցի քրիստոնէայ, հայ կամ յոյն:

Եւ երբ պատուիրակները, Հայ մը նշանակուելու դէմ շատ մը դժուարութիւններ հանուիլը հաւանական նկատելով, խստօրէն առարկեցին Յոյնի մը նշանակման դէմ,

– Շատ լաւ, կ'աշխատինք կեդրոնաւալ եւրոպացիի մը վրայ, ըսաւ նախարարը:

Պատուիրակները քարտէսին վրայ նախապէս ցոյց տուած էին հայկական բարեկարգութեանց շրջանը: Սագօնօֆ ըստ երեւոյթին գաղափար չունէր մեր սահմաններու մասին: Ուշադրութեամբ գննելէ եւ քանի մը հարցումներ ընելէ ետք, յանձնարարեց մեզ, իր քովէն ելլելէ վերջ, այցելել իշխան Թրուպէցօին եւ իր՝ Սագօնօֆի կողմէ առաջարկել իրենց քարտէսին վրայ գծել բարեկարգութեանց մեր պահանջած շրջագիծը: Նա աւելցուց թէ հաւանաբար աւելի դիւրին կ'ըլլայ այս պգտիկցուած շրջանի համար համաձայնեցնել տէրութիւնները:

Պ. ՍԱՉՕՆՕՖ.- «Ես պիտի խնդրեմ որ դուք հրապարակ չգաք ռումբերով եւ գէնքերով: Այսպիսի հարցեր լուծելու երկու միջոց կայ, - ապստամբութիւն կամ դիւանագիտական ճամբայ: Բանի որ դուք վերջինն էք ընտրած, ես շատ պիտի ուզէի որ չխանգարէք անոր բնականոն ընթացքը: Դուք այնքան ատեն համբերեցիք, համբերեցէք դարձեալ քանի մը շաբաթ. դուք չպիտի զոջաք ատոր համար: Իսկ գէնքի ոյժի դիմելը կրնայ փնացնել ձեր դիրքը. դուք ձեզ կը վարկաբեկէք տէրութեանց առջեւ: Կը հասկնամ ձեր անհանգստութիւնը, երկիւղը եւ անհամբերութիւնը Հայ ժողովուրդին՝ իր ապագային նկատմամբ: Բայց համոզուած եմ որ անցեալի նման ջարդ ու բռնութիւններ տեղի չեն կրնար ունենալ եւ չեն կրնար արտօնուիլ: Շատ կը խնդրեմ վերապահ ըլլալ մինչեւ վերջը: Ձեր ժողովուրդը շատ գեղեցիկ յատկութիւն մը ունի, - գործնականութիւն, - անոր համար կը սիրեմ հաւատալ որ մենք պիտի կրնանք իրար հասկնալ: Եթէ իմ այս նախազգուշութիւնս նկատի չառնէք, կը վախնամ որ վերջէն զոջալու պարտաւորուիք, ինչպէս ներկայիս կը վիճակի Պուլկարներուն:

«Դուք պէտք է գիտնաք թէ պետութիւնները ախորժով չէ որ ընդ առաջ կ'երթան բարենորոգութիւններուն. եթէ անոնք կը համաձայնին, այդ ալ անոր համար է որ չեն ուզեր թողուլ մեզի մինակ ստանձնելու գործը: Անոնք կը զիջին միայն իմ յամառ եւ հաստատ պահանջներուս վրայ:

«Քանի մը պետություններու այն յայտարարութեանց թէ պէտք է սահմանափակուիլ Սուրիոյ մասին ձեռք առնուած միջոցներով, եւ անոնց ապացոյցներ կու տամ որ հայկական հարցը չի կրնար համեմատուիլ անոր հետ: Սուրիան ծովեզր է, ունի երկաթուղիներ, մեծ թուով եւրոպացիներ եւ հիւպատոսներ, հոն կայ առուտուր, մէկ խօսքով այդ երկիրը պետութեանց աչքին առջեւ է, եւ շատ դիւրամատչելի եւրոպական միջամտութեանց: Իսկ Հայաստանը զրկուած է բոլոր այդ առաւելութիւններէն: Անիկա մոռցուած հեռաւոր անկիւն մըն է, որուն մասին ոչ մէկը տեղեկութիւն ունի եւ ոչ որ կրնայ բան մը ընել: Այդ պատճառով ահա պէտք է որ Հայաստանի բարեկարգութիւնը երաշխաւորուի անմիջապէս: Ատոր համար ներկայիս Գերմանիան ընդհանրապէս բարեկարգութեան դէմ չէ, բայց կ'ուզէ Թուրքիան ապահովել նոր եւ անախորժ բաժանումներէ»:

Պատուիրակները պատասխանեցին թէ անշուշտ պէտք է որ Հայ ժողովուրդը պահէ իր պաղարիւնութիւնը եւ վերապահ ըլլայ, սակայն ջարդը եւ ոչնչացումը եթէ ֆիզիքապէս բացարձակ չեն, սակայն տնտեսապէս եւ ազգագրապէս քայքայումը նուազ չէ անկէ, ասոր հանդէպ է որ Հայ ազգը չպիտի կրնայ տոկալ:

Նախարարը կրկնած է թէ՝

– Անհրաժեշտ է դեռ քիչ մըն ալ տոկալ:

Պատուիրակները նախարարին ուշադրութիւնը հրաւիրած են այն բանին վրայ որ Թուրքիա չպիտի ընդունի բարենորոգումները, նոյն իսկ բոլոր պետութիւնները համաձայն ըլլալու պարագային, եթէ ան անմիջական եւ գործնական սպառնալիքի մը տակ չգտնուի:

Նախարարը կ'ըսէ.

– Երբ բոլոր պետութիւնները համաձայնին բարեկարգութեան ծրագրին շուրջ, այն ատեն մենք կը գտնենք միջոցը ստիպելու Թուրքիան ընդունելու եւ գործակցելու: Գործնական ճնշիչ միջոցի մասին դեռ խօսք եղած չէ այնտեղ, կ'ենթադրենք թէ հարկ չմնայ անոր:

Երբ պատուիրակները կրկին խնդրած են էներժիով [= եռանդով] հետեւիլ մեր հարցին լուծման, նախարարը ըսած է.

– Մի՛ խնդրէք այդ մասին, որովհետեւ եւ անձամբ խիստ զբաղուած եմ այդ հարցով եւ անոր լուծումը օգտակար կը համարեմ:

Խօսակցութեան ընթացքին նախարարը հարեւանցիօրէն շօշափեց նաեւ քաղաքական ընթացիկ խնդիրներ, եւ ուզելով ապացուցանել իր կանխատեսութիւնը, ըսաւ.

– Ես նախատեսած էի վերջին ամիսներու բոլոր դէպքերը դեռ տարիուկէս առաջ, երբ կը ճամբորդէի: Ըսի Եւրոպայի մէջ թէ անհրաժեշտ է որ Թուրքիա զիջի Իտալիոյ, քանի որ չունի ծովային ոյժ՝ Տրիպոլիսը պաշտպանելու: Ըսի որ այդ հարցը երեւան պիտի բերէ Մակեդոնական խնդիրը եւ նոյն ժամանակ իսկ առաջարկեցի ճնշում գործադրել Թուրքիոյ վրայ: Համաձայն էին ինձ, տեսութեանցս մէջ, բայց ճնշում բանեցնելու դէմ գտնուեցան եւ հետեւանքը այն եղաւ որ Տրիպոլիսը կորսուելէ վերջ ծագեցաւ Պալքանեան պատերազմը: Ես նախագգուշացուցի Պուլկարիան շատ առաջ չերթալու իր պահանջներուն մէջ, չլսեց, եւ կը տեսնէք իր վիճակը: Այժմ պէտք է որ փրկենք Պուլկարիան: Ես նախատեսած էի ասոնք, եւ կէտ առ կէտ իրականացաւ:

Բաժնուէլու ատեն, պատուիրակներու յայտնած փափաքին վրայ, ըսաւ որ մեզի պատրաստ է անձամբ ընդունիլ զիրենք եւ խորհրդակցիլ:

Պատուիրակները նոյն միջոցին այցելած են նաեւ իշխան Տրուպէցքօին որ խօսած է գրեթէ ճիշտ նոյն կերպով:

Բաժնուէլու միջոցին ըսած է.

«Ես չեմ սիրեր շատ որոշ խօսքը, վարդագոյն յոյսեր տալու եւ յուսախաբութիւն պատճառելու վախէն, եւ շատ պահանջէն գոնէ մաս մը ձեռք բերուած ըլլալու որոշ յաջողութեան գնահատութիւնը չքացնելու համար: Ամէն պարագայի մէջ, շատ լուրջ կ'աշխատինք եւ կը կարծենք որ ընդդիմութիւնը անյաղթելի չէ»:

Յետոյ աւելցուցած է.

«Ձեր գործը կը դեկավարէ լուրջ եւ խելօք այնպիսի մարդ մը, ինչպիսին է Մանտէշթամը, որ կը տիրէ հարցին, եւ պէտք է վստահիլ անոր:»

ՓԵՄ, ՁՆՀՀՄ

Բ.

[15 Յուլիս 1913]

Ամենապատիւ Տէր

Տէր Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս Արշարունի

Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ Տէր,

Պատիւն ունեցայ ստանալու Ձեր Սրբազնութեան 8/21 Յունիս ամսաթիւ գրութիւնը. կը յուսամ թէ իմ 18/1 եւ 24/7 Յունիս/[Յունիս] ամսաթիւ նամակներս ստացած էք ցարդ:

Ձեր վերոյիշեալ գրութեան պարունակած շատ կարեւոր տեղեկութիւնները, ինչպէս նաեւ քաղաքական անձանց հետ ձեր ունեցած տեսակցութեանց տեղեկագիրը մեծ հետաքրքրութեամբ կարդացի. սոյն տեսակցութեանց եւ նախկիններուն մէջ դժբաղդաբար շատ մը հակասութիւններ կան որ մի քիչ խառնաշփոթութիւն առաջ կը բերեն շահագրգռուող Պետութեանց հայեցակէտներուն մէջ. բայց սա՝ անշուշտ՝ օր ըստ օրէ յառաջացող բանակցութեանց ստացած ձեւէն առաջ եկած փոփոխութեանց հետեւանքը պէտք է ըլլայ:

Բոլորովին համաձայն եմ եւրոպացի նահանգապետի, հակակշռի, գիւղային պահակներու եւ հողային խնդրի վերաբերեալ չորս փոփոխութեանց գործ Ձեր Սրբազնութիւնը պահանջած է Ռուսական Ծրագրին մէջ: Այն չորս կէտերը իրական կարեւորութիւն ունին գործ շեշտեցի եւ ալ հոս՝ ձեր նամակը ստանալէս անմիջապէս վերջը ըրած դիմումներուս մէջ:

Հոս իմ գտած տրամադրություններս ձեր հոն ի Պօլիս հաստատածին գրեթե յար եւ նմանն են: Գերմանիա չ'ուզեր մեզ շնորհել այն աջակցությունը որ իրմէ սպասելու իրաւունք ունենալ կը կարծէինք, այն յոյսով որ իր շահը կը պահանջէր որ սիրաշահի Պաղտատի երկաթուղոյն անցած տեղերուն եւ Կիլիկիոյ հայերը: Անշուշտ Գերմանիա կը ճանչնայ իր շահերը եւ այսպէս շարժիլը աւելի Ռուսիոյ դէմ անվստահութեան եւ Թուրքիոյ հանդէպ բարեկամութեան քաղաքականութիւն մ'է, որ դեռ կը շարունակէ իր ազդեցութիւնն ունենալ: Գերմանիա նեղացած է, ինչպէս արդէն Ձեզ գրած եմ, որ նախաձեռնութիւնը առնուած է Ռուսիոյ կողմէ՝ որուն վրայ միշտ վստահութիւն չունի. պիտի նախընտրէր որ նախաձեռնարկը Գաղղիա կամ Անգղիա ըլլար, եւ կարծեմ թէ հիմակուան իր ընդդիմութիւնն ալ ապագայ սակարկութեան մը պատրաստութիւնն է:

Անգղիոյ գալով, վերապահ դիրք մը բռնած է զոր հասկնալ դժուարին է. բնական է թէ մեր բարենորոգմանց ուժ կուտայ եւ կը կարծեմ թէ Մ. Մանտելշթա[մ]ի ըսածը ճիշտ է. կրնանք անոր վստահ ըլլալ, սակայն կը տեսնեմ թէ միշտ Գերմանիան եւ Թուրքիան սիրաշահելու հակամիտութիւն մ'ունի: Բարեբաղդաբար Գաղղիական կառավարութեան մեզ շնորհած աջակցութեան մէջ փոխառնութիւն [sic!] մը կը տեսնեմ: Կրկին նախարարութեան հետ խորհրդակցեցայ բարենորոգմանց ընդհանուր ծրագրի, մանաւանդ Ձեր նամակով պահանջուած չորս բարեփոխութեանց մասին: Գաղղիական կառավարութիւնը կ'ընդունի որ ընդհանուր կառավարիչը եւրոպացի եւ հակակշիռը՝ Ռուս Ծրագրի մէջ կանխատեսուածէն աւելի ազդու պէտք է ըլլայ: Դեսպանը այս երկու կարելուր կ'ետերուն,- ինչպէս նաեւ միւսներուն,- ուժ պիտի տայ, ատոր ապահով եմ: Միւս կողմէ Ձեր նամակին մէջ տեսայ որ նոյն իսկ Գերմանական դեսպանը ըսած է թէ. «Եւրոպացի լայն իրաւունքներով նահանգապետ մը անհրաժեշտ է, ինչպէս նաեւ կօնտրօլ մը, միայն թէ Ռուսիան ոեւէ գերակշռութիւն չստանայ»:

Արդէն չեմ կարծեր որ այս կէտի մասին Բ. Դուռն անհաշտ ընդդիմութիւն մը յարուցանէ: Կրնամ Ձեզ գաղտնաբար ըսել որ անցեալ օր Բիֆաթ բաշան ինձ յայտնեց թէ ինք կը նկատէ որ նահանգապետը անհրաժեշտ[աբար] եւրոպացի մը պէտք է ըլլայ: Արդ, այս խնդիրը մեր ուզածին պէս պիտի լուծուի եթէ Ռուսիա չ[յ]ակնդէ եւ հաշտարար դիրք մը բռնէ ընտրելի անձի մասին, վասն զի դժուար պիտի ըլլայ համաձայնիլ նահանգապետի ազգութեան մասին: Եթէ Ռուսիա պահանջէ որ ան Ռուս մ'ըլլայ, ընդդիմութիւն մը յառաջ պիտի գայ զոր ես կը գուշակեմ թէ անյեղաշրջելի պիտի ըլլայ. պէտք է որ ան պահանջէ որ նահանգապետը գաղղիացի մը կամ անգղիացի մ'ըլլայ, ինչ որ հաւանականաբար Գերմանիոյ կողմէ պիտի ընդունուի:

Այս պաշտօնին համար ընտրելի անձը երկրորդական կառավարութեան մը պատկանելու դրութեամբ լուծում մ'ալ կարելի է. այս կէտի մասին թերեւս համաձայնութիւն մը առաջ գայ:

Հակակշիռի խնդրոյն գալով,- որ շատ իրաւացիօրէն Ռուս Ծրագրի մէջ անբաւական կերպով ապահովուած կ'զգանք,- Գաղղիական կառավարութեան ալ կարծիքն է թէ առանց հակակշիռի բարենորոգումները ազդու չպիտի ըլլան: Ուրախ եմ որ այս կէտին վրայ պնդած էք. եւ ես կը յուսամ որ այս կէտի մասին ալ զոհացուցիչ լուծման մը պիտի յանգինք, յենով այն մեծ տարբերութեան, նոյն իսկ հակասութեան, որ կը տեսնեմ Գերմանական դեսպանին եւ Տօքթ. Լէքսիուսի Ձեզ ըրած յայտարարութեանց մէջ՝ զոր

ինձ հաղորդեցիք ձեր վերջին 8/21 Յունիս ամսաթիւ նամակով: Տօքթ. Լէքսիուս Ձեզ ըսած էր թէ «երբ Հայաստանի համար բարենորոգմանց յատուկ ծրագիր մը ընդունուի, այն պարագային եւրոպական հակակշիռը պիտի վերցուի», մինչ կը կարդամ Ձեր 22/5 Յունիս[/Յուլիս] ամսաթիւ նամակին մէջ թէ դեսպանը առարկութիւններ ընելէ վերջ յայտնած է թէ կ'ընդունի հակակշիռը:

Սա մեզ յուսալ կուտայ որ այս կենսական խնդրոյն շուրջ համաձայնութիւն մը ի վերջոյ պիտի գոյանայ. ա'ս, ինչպէս նահանգապետի պարագային, հակակշռողներու ազգութեան խնդիրն է որ դժուարութիւն պիտի յարուցանէ, գոր կարելի է լուծել եթէ Ռուսիա ուզէ բարեացակամ գտնուիլ: Ձեր ջանքերը պէտք են միանալ այս կէտին շուրջ Ռուսիոյ դեսպանատան մէջ. ես ալ բնականաբար միեւնոյն ուղղութեամբ գերծեցի Մ. Իզվոլսքիի մօտ, սակայն ես ստիպեալ եմ սոյն դիմումներու մէջ շատ վերապահ, նոյն իսկ գաղտնապահ ըլլալ, որպէս զի չվիրաւորեմ Պոլսոյ իր պաշտօնակիցը որ շատ նախանձախնդիր կը թուի իր իրաւասութեանց մէջ եւ կ'ուզէ առանձին բանակցիլ մեր բարենորոգմանց խնդրոյն վրայ: Սա այն բրօսէտիւրի [= ընթացակարգի] օրէնքն է որ ընդհանրապէս Պետութիւնք ընդունած են, որոշած ըլլալով կեդրոնացնել բանակցութիւնները եւ բարենորոգումներու վերաբերեալ ամէն բանի հոգը թողուլ իրենց Պոլսոյ դեսպաններուն, չխառնուելով անոնց գործին, խառնաշփոթութիւն մը առաջ չբերելու համար, մինչեւ որ լմնցնեն իրենց աշխատութիւնը: Արդ, պէտք է որ այժմ Պոլսոյ մէջ գործենք: Չանագան պաշտօնական տեղերէ ինձ ջերմապէս յանձնարարեցին Պօլիս երթալ. բանական է որ ես պատասխանեցի թէ Պատուիրակութեան պաշտօնը Վեհ. Կաթողիկոսին կողմէ միմիայն Եւրոպիոյ մէջ գործելու սահմանուած է, ստիպելու Պետութիւնները որ բարենորոգմանց խնդրով զբաղին. այս արդիւնքը այսօր ձեռք բերուած է: Վասն զի Պոլսոյ դեսպանները պաշտօն ստացած են վերջնական ծրագիր մը պատրաստելու, հետեւաբար ոեւէ կերպով իմ ներկայութիւնս օգտակար չէ Պոլսոյ մէջ՝ ուր բանակցութեանց վարչութիւնը կ'իյնայ իրաւամբ Պատրիարքարանի՝ որ իր դիրքով, իր կատարեալ ձեռնհասութեամբ եւ իր բարձր հեղինակութեամբ կոչուած է բացարձակապէս բանակցութեանց վարչութիւնը ստանձնել. հետեւաբար իմ Պօլիս երթալս անելորդ է:

Եւրոպիոյ մէջ Պատուիրակութեան դիրքին գալով, ա'ն միայն գործօն եւ օգտակար կրնայ ըլլալ երբ վերջնական ծրագիրը պատրաստուելէն վերջ, Բ. Դռան հետ անոր գործադրութեան մասին համաձայնութիւն մը չգոյանայ, եւ այն ատեն Եւրոպա որոշէ, ինչպէս Ձեր Սրբազնութիւնը գուշակած է իր նամակին մէջ, կա'մ գայն յանձնել Լոնտոնի Գօնֆէրանսին կա'մ ուղղակի բանակցիլ Թուրքիոյ հետ: Տարակոյս չկայ թէ այն ժամանակ Պետութիւնք ելմտական ճնշում մը պիտի բանեցնեն: Մինչեւ այն վայրկեանին Պատուիրակութեան դերը պէտք է կրաւորական ըլլայ. պէտք է գոհանայ դէպքերուն հետեւելով՝ որպէս զի ներկայացող ո'րէւ առիթէ մը օգուտ քաղէ:

Արդէն մտադիր եմ այս դադարէն օգտուիլ առողջական քիւրս [= դարմանում] ընելու եւ քիչ մը հանգչելու համար, որուն պէտք ունիմ՝ սովորութեանս հակառակ այս ձմեռը Եւրոպիոյ մէջ անցնելուս պատճառաւ:

Ձեր Սրբազնութիւնն՝ ինձ ըրած գաղտնի յայտարարութեանց մասին ապահով կրնայ ըլլալ եւ կրնայ վստահիլ իմ կատարեալ գաղտնապահութեանս վրայ:

Ներփակ կը դրկեմ մեր Անգղիոյ Գօմիթի նախագահ Մր. Ա[նիւրին] Վիլիէմսի մէկ նամակը զոր «Թայմս» հրատարակած է: Ձեր Սրբազնութիւնը պիտի տեսնէ որ Մր. Վիլիէմս յատկապէս կը պահանջէ Անգղիայէն որ Թուրքիոյ մերժուի ո՛րէն ելմտական աջակցութիւնը՝ մինչեւ որ բարենորոգումները չնորհուին: Այս Անգղիական Գօմիթէն մեզ իրական ծառայութիւններ կը մատուցանէ. մեր դատին ի նպաստ պատուական յիշատակագիր մը ի գիր առած է որ Սըր Էտ. Կրէյի պիտի ներկայացուի: Սոյն յիշատակագիրը արդէն ստորագրուած է բազմաթիւ անգղիացի եպիսկոպոսներու եւ երեւելի անձերու կողմէ:

Ամենախորին յարգանքով՝
Ստորգ. (Պօղոս Նուպար)

Յ.Գ.- Գերմանիոյ դեսպանին կողմէ Ձեզ յայտնուած եւ Բարիզ տպագրուած գրքոյկի մասին ո՛րէն տեղեկութիւն չունիմ: Ամէն պարագայի մէջ եթէ այնպէս գրքոյկ մը գոյութիւն ունի, պատասխանատուն միայն անոր հեղինակն է՝ ինչպէս արդէն իրաւացիօրէն Ձեր պատուիրակը դիտել տուած է:

ՊՏԴ, տուի 2, թղթապանակ MD1100, Ն865-Ն867

Գ.

Բարիզ, 21 Յուլիս 1913

Ամենապատիւ Տէր
Տէր Տէր Յովհաննէս Արքեպիսկոպոս Արշարունի
Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ
Կ. Պօլիս

Ամենապատիւ Տէր,

Այս շաբաթ Պօլսէն նամակ մ'ստացայ՝ որ կը տեղեկացնէր թէ Պատուիրակութեան դէմ նոր էնթրիկ [= մեքենայութիւն] մը լարուած էր, նպատակ ունենալով Դեսպաններու Խորհուրդէն հեռացնել Ռուսիոյ Ծրագիրը եւ անոր տեղ՝ դնել ուրիշ մը, որ կը թուի թէ Օսմանեան Կառավարութեան կողմէ պատրաստուած է¹⁵: Այս վերջին ծրագրին ուժ պիտի տրուի եղեր Երրեակ Չինակցութեան դեսպաններուն կողմէ, որոնք զայն իրենց պաշտօնակիցներուն ալ ընդունիլ տալու համար կարծած եւ ըսած են թէ, ես ըսած ըլլամ՝ Տ. Քլեմանսօյի ուղղած եւ «Օմ Լիպըր»ի 20 Յունիսի թիւին մէջ հրատարակուած իմ նամակիս մէջ թէ «Պատուիրակութիւնը Օսմանեան Կառավարութեան հետ ամէն կէտի վրայ համաձայն է, ի բաց ամեալ հակակշիռէն»: Կը խոստովանիմ թէ իմ զարմանքս մեծ եղաւ տեսնելով այսքան յանդուգն սխալ պատճառաբանութիւն մը: Նամակիս մէջ չկայ

¹⁵ Տեսնել նաեւ այս Յանելուածներ բաժնի թիւ 8 եւ 9 ծանօթագրութիւնները:

բան մը որ իմ կարծիքիս այսպիսի մեկնության մը թոյլատու ըլլայ. չկայ պարբերություն մը ուր կառավարության հետ համաձայն կամ համաձայնություն բառերը գտնուին. կառավարական ծրագրի խօսքն անգամ չեմ ըրած, բնագրին վրայ ո՛րեւէ տեղեկություն մը չունենալու համար¹⁶: Սակայն յայտնի է թէ քաղաքականության մէջ այսքան պզտի բաներու կարեւորություն չի տրուիր եւ դեսպանները ոեւէ խղճահարություն չեն ունեցած ինծի ըսել տալու այն բանը որ ես չեմ ըսած:

Ամէն պարագայի մէջ ինձ կ'ապահովցնեն որ եթէ ես այս պատճառաբանությունները չհերքեմ, այն սխալ գաղափարները ընդունած պիտի ըլլամ, ինչ որ պատճառ պիտի ըլլայ Երրեակ Դաշնակցության դեսպաններուն, որ Ռուսիոյ ծրագրին ուժ կուտան, փոխել իրենց բռնած ընթացքը:

Հերքմանս տալիք ձեւին վրայ որոշում մը տալէ առաջ փափաքեցայ Մ. Պօնրարի հետ տեսակցիլ. զինքը երէկ տեսայ, եւ ուրախ եմ ըսելու թէ կատարեալ կերպով համաձայն է, ինչպէս նաեւ այստեղի Արտաքին Գործոց Նախարարութիւնը: Արդ՝ որոշեցի ճշդում մը հրատարակել, եւ որովհետեւ իմ կարծեցեալ յայտնութիւնս, Բ. Դռան հետ համաձայնության մը մասին, Պ. Քլեմանսոյի ուղղած նամակէս առաջ եկած էր, անոր ուրիշ նամակ մը գրեցի, որ այս առաւօտեան «Օմ Լիպրը»ի մէջ հրատարակուեցաւ. ներփակ կը գտնէք մի քանի օրինակներ¹⁷: Դեսպաններու կողմէ Բ. Դռան հետ ունեցած համաձայնութեանս մասին եղած սխալ պատճառաբանության բնականաբար ո՛րեւէ ակնարկություն չըրի: Եւ նամակիս՝ այս յարձակումներու ուղղակի պատասխան մը տալու բնոյթը չտալու համար, զոր ես պէտք էի չգիտնալ ձեւացնել, անոր՝ պատասխանի մը ձեւը տուի Պոլսոյ այն հեռագրին՝ որ «Օմ Լիպրը»ի մէջ հրատարակուած էր եւ կ'ըսէր թէ Բ. Դռան դեսպաններուն ծրագիր մը ներկայացուցած էր: Սա՛ պատճառաբանելով թէ՛ հերքեցի Պատուիրակության եւ Բ. Դռան մէջտեղի համաձայնութիւնը, եւ թէ՛ ընդհանուր պատճառաբանութիւններէ դուրս չելլելով, ցոյց տուի որ Բ. Դռան ծրագիրը, ինչ որ ալ ըլլայ, պէտք է հեռացուի եւ պէտք է ընդունուի Ռուսիոյ կողմէ ներկայացուածը, որ հիմնուած է Պետութեանց 1895ի Յիշատակագրին եւ ծրագրին վրայ, Ինչպէս արդէն յայտնուած է Ռուս Ծրագրի բնագրին ճակտին վրայ՝ զոր Ձեր Ամենապատուութիւնը ինձ հաղորդած էր:

Տ. Պօնրար վաղը Պօլիս կը մեկնի եւ կը հասնի այս նամակէն քիչ վերջը: Կը յուսամ

¹⁶ Նուպար Քլեմանսոյի թերթին ուղղուած իր 18 Յունիս 1913 թուակիրին մէջ ակնարկելէ ետք թէ Թուրքիա 1878-ին եւ 1895-ին յանձնառու դարձած էր բարենորոգումներ գործադրելու, շեշտած էր կարեւորութիւնը եւրոպական հակակշռի մը, որուն գաղափարը «յառաջ կ'երթայ եւ տեղ մը կը շահի նոյն իսկ Թուրքիա» (Օտեան, 79):

¹⁷ Նուպար 20 Յուլիս թուակիր նամակին մէջ կ'ըսէ թէ ծանօթ չլլալով հանդերձ Բ. Դրան ծրագրին, քանի որ «Օսմանեան կառավարության եւ Պատգամաւորութեան միջեւ բարեկարգութեան մասին ոչ համաձայնութիւն եւ ոչ ալ իրերհասկացողութիւն մը» գոյացած էր, Պոլսոյ թերթերուն լուրերէն եւ մասնաւոր տեսակցութիւններէ հետեւցուցած է թէ օսմանեան կառավարութիւնն ըմբռնած է բարեկարգութիւններու ստիպողականութիւնը, «տրամադիր է ընդունիլ մեր համեստ պահանջումներուն մեծ մասը», բայց դեռ կը մնայ հակակշռի խնդիրը, որ իրարմէ կը բաժնէր հայկական եւ օսմանեան տեսակէտները (Օտեան, 97–100):

թէ իր աջակցութիւնը, որուն վրայ կրնանք վստահիլ, պիտի կրնայ գոհացուցիչ համա-
ձայնութիւն մը դիւրացնել:

Ամենախորին յարգանք՝
Ստորգ. (Պօղոս Նուպար)

ՊՏԴ, տուի 2, թղթապանակ MD1100, Ն870

Յաւելում 14

ԽԻՍՏ ԽՈՐՀՐԴԱՊԱՀԱԿԱՆ ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐ

Հայ ժողովուրդը, որ իր յոյսը դրած է Տէրութիւններու հօգոր միջամտութեան վրայ՝ իր վիճակին բարելաւման համար, կը սպասէ անոնց որոշումին: Ինչպէս որ ան պատիւն ունեցած է Խորհրդապահական ծանուցագրով մը զայն ներկայացնելու Ռուսիոյ Ձարական Կառավարութեան 4/17 Յուլիսին, կը մնայ համոզուած՝

1. Թէ բացարձակապէս անհրաժեշտ է, որ վեց նահանգներու վարչութիւնը դեկավարէ մէկ միտք եւ մէկ ձեռք. ուստի՝ տրամաբանական հետեւութիւնը զանոնք միացնելու եւ մէկ Ընդհանուր Կառավարիչի հրամանին տակ դնելու.
2. Թէ այս Ընդհանուր Կառավարիչը պետք է ըլլայ եւրոպացի մը եւ վստահութիւն ներշնչէ Տէրութիւններուն. ուստի՝ տրամաբանական անհրաժեշտութիւնը անոնց համաձայնութեան զայն նշանակելու համար.
3. Թէ որպէսզի անոր գործունէութիւնն ըլլայ արդիւնաւէտ, ան պետք չէ կախեալ ըլլայ Բարձր Դուռէն. թէ, հետեւաբար, անոր պետք է տրուի ամբողջական լիազօրութիւն եւ ան պետք է ունենայ բոլոր պաշտօնեաներն ու դատաւորները նշանակելու լիազօրութիւն.
4. Թէ իսլամներու եւ ոչ-իսլամներու թուային հաւասարութիւնը էական է ներկայացուցչութեան եւ հանրային պաշտօններու մէջ.
5. Թէ նոր վարչութիւնը պետք է դրուի կազմակերպուած եւրոպական վերահսկողութեան տակ:

Ասոնք են անհրաժեշտ պայմանները Հայաստանի մէջ իրաց կայուն կարգի մը ստեղծման համար: Կը բաւէ որ Տէրութիւններն անկեղծօրէն փափաքին զայն, որպէսզի ան հաստատուի այս շրջանի հայ բնակչութեան եւ իսլամ բնակչութիւններու երջանկութեան համար:

Հայ ժողովուրդը երբեք պիտի չդադրի իր խորին երախտագիտութիւնը յայտնելէ Նորին Վեհափառութիւն Ռուսիոյ Կայսեր եւ անոր կառավարութեան այն շահագրգռութեան համար, որ ցոյց տուած են այս պատմական պահերուն, եւ ունին այն հաստատ յոյսը, թէ ան [իմա՝ շահագրգռութիւնը] պիտի չբացակայի մինչեւ Հայկական Խնդրին ամբողջական լուծումը:

Ան նաեւ կը հաւատայ թէ պարտականութիւն մը կը կատարէ՝ աւելցնելով թէ անորոշութեան եւ ծայրայեղ անձկութեան վիճակը, որուն մէջ կը գտնուի հայ ժողովուրդը աւելի քան վեց ամիսներէ ի վեր, չի կրնար չափազանց երկարաձգուիլ՝ առանց վտանգելու միտքերու հանդարտութիւնը [եւ] առանց առաջացնելու յուսալքութիւն:¹⁸

¹⁸ Արամ Անտոնեան, մեքենագրելէ ետք ֆրանսերէն բնագիրը, իբրեւ ծանօթութիւն,- լաւ եւս է ըսել տեղին նկատողութիւն,- աւելցուցած է. «Եթէ դէպքերը դատենք իրենց տրամաբանական յաջորդութեան մէջ, պիտի տեսնենք թէ Ընդհանուր Պատերազմի ընթացքին, ըլլայ Թուրքիոյ, ըլլայ Գերմաններու կողմէ Հայոց նկատմամբ սնուցուած կասկածներուն

23 [Օգոստոս]/5 Սեպտեմբեր 1913

Կոստանդնուպոլիս

ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ, ֆրանսերեն մեքենագիր

պատճառներ չէին պակսեր:- Այն միջոցին ուր այս բանակցությունները տեղի կ'ունենային, եւ Հայերը, Ռուսիոյ եթէ ոչ պահանջմամբ գէթ լռիկ հաւանութեամբ, այնքան անխորհուրդ կերպով կը սպառնային թէ հակառակ պարագային Արեւելեան նահանգներու մէջ խռովություններ պիտի ծագին, Գերմանիա եւ Թուրքիա արդէն կը պատրաստուէին պատերազմին: Յետոյ՝ Ռուսիոյ համար եղած յայտարարությունները, որոնք կրկնուած են Պատրիարքարանի այս Չեկոյցին մէջ, ինքնին կասկածի շատ հիմնաւոր պատճառներ էին Հայոց նկատմամբ, ո՛չ անշուշտ արդարացնելու, գէթ մեկնելու համար թուրքերուն եւ գերմաններուն բռնած ընթացքը Հայոց մասին՝ պատերազմի օրերուն»:

Աւելցնենք թէ միայն հայկական շրջանակները չէ որ իբրեւ գերմանական կեցուածքը մեղմացնելու ռազմավարութիւն ակնարկութիւն կ'ընէին խռովություններու: Միքայէլ Վարանդեան Նուպարի ուղղած իր 19 Նոյեմբեր 1913 թուակիրին մէջ կը յայտնէր թէ նամակի փակման պահուն Չավրիէվէն ստացած է նամակ մը, որուն համաձայն Պերլինի ռուս դեսպան Սվերպէւ ըսած է թէ գերման արտաքին գործերու նախարարին հետ իւրաքանչիւր հանդիպման ժամանակ ինք կը նշէ թէ բարենորոգումները չիրականանալու պարագային «յեղափոխութիւն եւ ապստամբութիւն պիտի ծագին թրքական Հայաստանի մէջ» (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ): Նման խօսքեր, մանաւանդ բանաձեւուելով «կրնան ծագիլ»ի փոխարէն «պիտի ծագին» երանգով, տրամաբանական է ենթադրել թէ գերմաններու կողմէ կրնային մեկնաբանուիլ իբրեւ ռուսական դիտաւորութեան կամ հայկական ծրագրի մը մասին ռուսերու ունեցած հաւաստի տեղեկութեան արտայայտութիւն, առաջնորդող՝ դրականէ աւելի բացասական հետեւանքներու:

Յառելուած 15

4/17 Մեպտ. [191]3

Ազն. Պ. Գրինֆիլտ
Նախագահ Հայկ. Մասնախմբի
Ի Բերլին.

Ստացուած է Ձեր 5 Մեպտ. նամակը ներփակ շատ ուշագրաւ այն յայտարարութեան հետ որ ըրած է Գերմ. Արտ. Գործ. Նախարար Պ. Եագօն¹⁹:

Գերմ. Արտ. Գործ. Նախարարը ամէն կերպ պիտի ջանալ համոզելու եւ փարատելու այն նախապաշարումը թէ ռուսակ[ան] ծրագրի մէջ եղած առաջարկները իրենն են. եթէ կ'ուզէ «բարենորոգում մը ի գլուխ հանել որ թէ Ռուսիան եւ թէ հայերը գոհ թողու, միեւնոյն ատեն Թիւրքիոյ ամբողջութիւնը պահելով», - ինչ որ մեր փափաքն իսկ է-կրնայ մշակել նոր ծրագիրներ, սակայն հայերը անդրդուելի պիտի մնան իրենց պահանջներու ոգին կազմող կէտերու վրայ.-

ա.- Ընդհ. եւրոպացի կառավարիչ որու ընտրութեան մէջ եւրոպակ[ան] Պետ[ութեանց] Համաձայնութիւնը ամենագլխաւոր պայմանն է. [2.-] Ընդհ[անուր] կառավարչի իրաւասութիւնը բոլոր պաշտօնեաները անխտիր ընտրելու եւ հրաժարեցնելու. 3.- Վիլայէթներու ջնջում (ուրեմն եւ վալիներու- անոնց իրաւասութիւնը ընդհ[անուր] կառավ[արչին] տայ) եւ հայկ. վեց վիլայէթները մէկ շրջանի վերածել կամ ամենաձախող

¹⁹ Խնդրոյ առարկայ յայտարարութիւնը նախարար Եակով (Gottlieb von Jagow [1863–1935]) կատարած է ակադեմական դիւանագէտ Դոկտ. Եքին (Ernst Jäckh [1875–1959]), որ 30 Օգոստոս 1913-ին Հայկական Մասնախումբի անդամ Փասթօրի ուղղուած նամակով մը յայտնած է հետեւեալը. «Հիմա ես Եաքովի քովն էի: Ինքը անձամբ ճանչցած չէ Նուրար Բաշան, զայն չի ճանչար նոյնպէս արեւել. գործերու ռէֆերանտ [= խօսնակ] գաղտնի խորհրդական Ֆօն-Ռէխէնբերգ: Ուստի երկուքն ալ անձնական ո եւ է տպաւորութիւն չունին եւ կը կարծեն թէ Յիմմերմանն ալ ընդհանուր խօսակցութեան սահմանէն անդին անցած պիտի չըլլայ:

Արդ, քանի որ Եաքով վաղը կը մեկնի, մօտիկ ժամանակներս բերանացի խօսակցութիւն մը իրեն հետ կարելի չէ:

Ասկէ զատ հայկական նոր առաջարկներ ալ ի նկատի ունին (Ռուսիոյ կողմէ), որոնց մէջտեղ հանուելուն պիտի սպասուի:

Գերման տեսակէտն է- պատրաստել այնպիսի բարենորոգումներ, որ միաժամանակ գոհացնէ թէ՛ Ռուսիան եւ թէ հայերը, բայց ոչ թէ քայքայէ Թիւրքիան:

Տօքթ. Լէպսիուսի գործը պիտի ըլլար հայերը հեռացնել Ռուսիոյ ծրագրէն (այսինքն ընդհ. նահանգապետ ունենալ որ լիազօր ըլլայ պաշտօնեաներ նշանակելու. հայկական նահանգ, որ միւս նահանգներն անկախ ըլլալու պիտի գրգռէ) եւ մօտեցնել ուրիշ ծրագրի մը, որ Գերմանիան զայն ռուսներուն ընդունիլ տայ իբրեւ հայերու փափաքը: Գերմանիան եւ Ռուսիան պէտք է համաձայնին:

Այս է այստեղի ըմբռնումը:

Ասոր հետ կը շեշտուի թէ Լէպսիուսը չի գործեր դեսպանատան (Պօլսոյ) պաշտօնական «յանձնարարութեամբ»» (ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD1002, Շ225):

պարագային երկու շրջանի (վիլայեթի) եւ 4.- Կէս առ կէսի մասնակցութիւնը հայերու ներկայացուցչութեան եւ պաշտօններու մէջ:

Այս կէտերը նորէն կը գրենք ձեզ, որովհետեւ 1–2 օրէն գերմ[ան] դեսպանը Բերլին պիտի դրկէ մեզի հետ 3–4 օր առաջ տեսակցութեան արդիւնքը եւ պիտի ներկայացնէ մեր անդրդուելի պահանջները նոր հրահանգներ ուղղելով: Լիայոյս ենք, որ հայասէր գերմ. բարեկամներու հետ ամէն ջանք գործ կը դնէք նպաստաւոր տրամադրութիւններ ստեղծելու:

Պ. Եագոյի յայտարարութեան մէջ կէտ մըն ալ, որ մեր ուշադրութիւնը գրաւեց, այն ալ Պ. Լէպսիուսի ոչ մէկ պաշտօնական յանձնարարութիւն չունենալու յայտարարութիւնն է:

Վստահ ենք, որ մեր յարգելի բարեկամը չէր կրնար եւ ոչ մէկ շահ ունէր կեղծելու ներկայանալով իբր այդպիսին: Կը հասկնանք սակայն գերմ. դեսպանին (տեղիս) եւ Պ. Եագոյի փութկոտութիւնը ուրանալու անոր պաշտօնական հանգամանքը, քանի որ կերպով մը պետք էր որ արդարացնէին ինքզինքնին այն ամօթաբեր *volte-face*-ին համար: Չենք կարծեր որ Տօքթ. Լէպսիուսը արդար զայրոյթ չզգայ այս խիստ տգեղ արարքին հանդէպ: Որ Տօքթ. Լէպսիուսը Պոլսոյ գերմ. դեսպանին կողմէ յանձնարարութիւն ունէր պաշտօնապէս բանակցելու մեզ հետ, գրաւոր ապացոյցներ ունինք մեր ձեռք (Տօքթօտի գրաւոր համաձայնագիրը, մեր *note*[-ը] իրեն իբրեւ գերման «դեսպանի ներկայացուցիչ են»):

Վիճակը դեռ գրեթէ անփոփոխ է. ռուս դեսպանատուն տենդոտ գործունէութեան մէջ է. 5–6 օրէն աւելի որոշ բան մը կրնանք ըսել:

Ներկայիս Պատ. Մասնախմբիդ վերապահուած է շատ լուրջ եւ կարեւոր դեր. թէեւ Վսեմ. Պօղոս Բաշան պիտի գայ Բերլին: Սակայն երկար մնալ չկարենալու պատճառով, յարատեւ, յամառ եւ սիստեմատիկ գործունէութիւն Մասնախմբիդ կը մնայ: Ի նկատի պիտի ունենաք, որ ժամանակը շատ սուղ է. խիստ արագ պիտի շարժինք. եթէ շատ կարճ այս միջոցին մէջ չկրցանք առնել Գերմանիոյ համաձայնութիւնը մեր պահանջներուն համար եւ չկրցինք ընդունիլ տալ Բ. Դռան Ռուսիոյ եւ Գերմանիոյ միջոցաւ, թերեւս բոլորովին վտանգենք մեր գործը:

Ի նկատի ունենալով վայրիդ ստացած այս կարեւորութիւնը, յարմար կը համարենք Պատ. Մասնախմբիդ առաջարկել ընդունելու Ապահով. Յանձ. նախորդ անդամներէն Գեր. Գրիգորիս վարդապետ Պալագեանը Մասնախմբիդ մէջ՝ մեր կողմէն աշխատակցելու անոր գործունէութեան: Իր ստացած փորձառութեամբ եւ աշխուժովը, վստահ ենք, որ մեծապէս օգտակար պիտի ըլլայ: Իրեն եւս գրուած է այս մասին եւ կը յուսանք որ չպիտի մերժէ:

Պիտի խնդրենք, որ պարբերաբար գրէիք մեզ մեր հարցի նկատմամբ Բերլինի իրադարձութեանց մասին:

Օրինելով Ձեր ամէնուն անձնուէր ջանքերը

Մնամ աղօթարար

Պ[ատրիարքական] Տեղապահ

Յառաջագրություն 16

Պետիկ 9/2[2]²⁰ Սեպտեմբեր 913

Բարձրաշնորհ

Տ. Գաբրիել Ս. Արքեպիսկ. Ճեփահիրճեան

Պատրիարք[ական] Տեղապահ եւ նախագահ Ապի. Յանձնաժողովի

Կ. Պոլիս

Վեփիլեն Պողոս փաշան 4 Սեպ. թուակիր նամակաւ կը ծանուցանէ ինձ, թէ Տոքթ. Լեփսիուսին հետ արդէն տեսնուած է. թէ այս վերջինը մէկ քանի տեղ հանդիպելէ վերջ զալ շաբթու վերջը (մէկ քանի օրէն) Պետիկն պիտի հասնի. ուստի փաշան յարմար դատած է մեկնիլ Փարիզ եւ սպասել, մինչեւ որ Տոքթ. Լեփսիուս տեսակցի արտաքին գործոց նախարարին հետ. ապա փաշան պիտի գայ Պետիկն բանակցութիւններ վարելու:

Ուրեմն վերջապէս համոզուած է փաշան որ իր ներկայութիւնը ի Պետիկն կարելոր է, մանաւանդ ներկայ օրերուս, ուստի այլեւս պէտք չմնաց ինքնին իմ Չուիցերիա մեկնումիս, հոս պիտի սպասեմ Ն. Վսեմութեան:

Արդ քանի որ 10–15 օրէն աստ ի Պետիկն փաշային եւ Տոքթ. Լեփսիուսի հետ ի միասին, կարելոր բանակցութիւններ տեղի պիտի ունենան, հարկ է անշուշտ եթէ նորութիւն մը կայ կարելոր՝ իսկոյն տեղեկացնել մեզ: Արդէն Ռուս դեսպանատունը հաւանութիւն յայտնած էր որ Պողոս փաշան գերմ. արտաքին գործոց նախարարութեան դիմէ. ուստի այս անգամ երբ նոյն նախարարութեան դիմում լինի, չպիտի կասկածի կամ դժգոհի:

Առ այս ունիմ մէկ քանի հարցեր.

Ա- Արդեօք Ռուս դեսպանատան գիտակցութեամբ եւ հաւանութեամբ թոյլտուութիւն պիտի լինի՞ մեզ, որ Արտաքին Գործոց Նախարարին մեր դիմումի միջոցին որեւէ զիջում լինի. անշուշտ ո՛չ էական խնդրոց, այլ ձեւական հարցերու մասին:

Բ- Արդեօք լաւ չէ՞ որ Պատրիարքարանը այն պատրաստած իր յիշատակագիրը, որ Հմայեակ Սրբազանի եւ Բեդեկեանի միջոցաւ մատուցուեցաւ յանուն ազգին պաշտօնապէս բոլոր դեսպաններուն, ընդ որս եւ գերման դեսպանին²¹, մէկ պատճէնը մա-

²⁰ Բնագրին մէջ՝ 27:

²¹ Այս նամակին շնորհիւ կարելի կ'ըլլայ պարզել ինքնութիւնը Պոլսոյ պատրիարքարանին կողմէ գերման դեսպանին ներկայացած երկու անձերուն, որոնց ակնարկութիւն ընկելով յուշապատումի մը մէջ, Թէքէեան գրած էր. «Բարենորոգմանց բանակցութիւններու միջոցին, առաջին անգամ ըլլալով Ազգ[ային] Պաշտպան[ութեան] Յանձնաժողովին կողմէ պաշտօն յանձնուեցաւ ...ին՝ որպէսզի, եպիսկոպոսի մը ընկերակցութեամբ, Գերմանիոյ դեսպանին այցելէ եւ անոր մանրամասն բացատրելով Հայոց պահանջումներուն բնութիւնը՝ խնդրէ որ ինքն ալ ուժ տայ անոնց: Տեղեկագիրը զոր տուաւ ..., որ Յանձնաժողովի անդամ չէր բայց զոր միակ յարմար անձը նկատած էինք այս դժուարին պաշտօնին համար, թանկագին վաւերաթուղթ մըն է, զոր գրելու կարող միայն երկու հայ կային Պոլսոյ մէջ՝ ինքը եւ Չօհրապը...» («Հայաստան Եւ Գերմանիա», «Արեւ» երկօրեայ, 11 Օգոստոս 1916): Դիտելի է թէ Թէքէեան Ապահովութեան Խորհրդարանական Յանձնաժողովին յղում

տուցուի փաշային միջոցաւ Արտաքին Գործոց նախարարին ի Պեռլին. կամ նոր յիշատակագիր մը պատրաստուելով մասնաւորաբար տրուի Գերմ. արտաքին նախարարութեան առ ի բարձումն թիւրիմացութեանց. զի կրնայ լինել որ մեր յիշած յիշատակագիրը գերման դեսպան Պ. Վանկընհայմ յղած չլինի իր պատկանեալ նախարարութեան:

Եւ այս անոր համար, որ մեզ դիւրութիւն տրուի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան մօտ, առանց զանգատի ձեւ տալու, չափաւորել տալ Պոլսոյ գերման դեսպանին քիչ մը չափէն աւելի ցոյց տուած խանդը, մղուած իր շուրջը գտնուող եւ նախկին դեսպան թրքոֆիլ հանգուցեալ Մարէշալ դեսպանի մարգած մարդոցմէն:

Եւ այս յիշատակագրին մէջ միառմի յիշուելով զխաւոր կէտերը, մեր կամ Ռուս դեսպանատան ծրագիրը ուժգնօրէն պաշտպանուի, արտաքին եւ աննշան ձեւերու մէջ, զիջող լինելով յօգուտ թուրք շահերու կամ գերման շահերու որ նոյնացնել կը ճգնին ի գուր:

Գ- Ի հարկին այստեղ դիմում լինի՝ նաեւ օսմ[անեան] դեսպան Մուխթար փաշային, նախապէս հաւաստիք ստանալէ վերջ գերմ. արտաքին գործոց նախարարէն, որ ազդու դիմում լինի իրենց կողմէ նոյն դեսպանին, քանի որ այստեղի դեսպանը հեղինակաւոր զինուորական անձ մըն է եւ նախկին եպարքոսին եւս զաւակը, [որ] կրնայ ազդել Բ. դրան վրայ, շեշտելով ստիպողականութիւնը հայկ. նահանգներու բարեկարգութեան:

Խօսքը չեմ ըներ տեղւոյս Ռուս դեսպանին, չիրտչեցնելու համար նախ Գերմ. արտաքին գործոց նախարարութիւնը, եւ ապա մրցակցական նախանձը չգրգռելու համար Պոլսոյ Ռուս դեսպանին:

Դ. Արդեօք յարմա՞ր է, որ մինչեւ Պեռլին եկած լինելով փաշան Պատրիարքարանն թելադրէ գն. Վսեմութիւն որ ասկէ անցնի ի Պետերսպուրկ, տեսակցելու համար Պ. Սասանովի [իմա՝ Սազոնով- Վ.Դ.] հետ. զի քանի որ ֆրանս., անգլիկ. եւ գերմ. արտաքին գործոց նախարարութեանց դռներն արդէն փաշան բախած է, ի դէպ չէ՞ որ էն կարելորդ զանց ըրած չլլանք, որ իրենց ձեռքին մէջ ունին այժմ հայ ժողովրդի ճակատագիրը. անշուշտ կարծիքը առնելով նախապէս տեղւոյն Ռուս դեսպանին: Բանի որ վճռական դիմումներ ընել մտադրած ենք այս օրերուս, խնդրեմ ինչ որ յարմար կը դատէք գրեցէք որ ըստ այնմ գործենք:

Յաջողութեան մաղթանօք

Մնամ խ[ոնարհ] [ծառայ]

Գ. Վարդ. Պալաքեան

Յ.Գ. Փաշային Յիմմըմմանի հետ ունեցած տեսակցութեան էնթեռլին դժբախտաբար տեղւոյս քոմիտէն չունի եւ իրագել ալ չէ. ուստի հետետողական լինելու համար խնդրեմ մէկ պատճէնը դրկեցէք, որպէսզի զիտակցութեամբ շարժի կարենանք նախընթացը գիտնալով այժմէն: Նոյն

ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ MD1002, Շ222–Շ223

կատարած է որպէս Ազգային Պաշտպանութեան Յանձնաժողով: Կը պարզուի նաեւ թէ Տիրան Քելեկեան ոչ միայն ներկայացուցած էր պատրիարքարանը, այլեւ հեղինակած՝ գերման դեսպանին յանձնուած պաշտօնագիրը:

Յաւելում 17

11/24 Սեպտ. [1913]

Գերաշ. Գրիգորիս Ծ. Վարդապետ Պապագեան
Ի Բերլին

Կը հաստատենք մեր 4/17 նամակ-յանձնարա[րա]գիրը որով աշխատելու կը կոչուիք Բերլինի Հայկ. մասնախմբի մէջ:

Ստացանք Ձեր 9/2[2] նամակը, որու պարունակած քանի մը հարցերուն կը պատասխանենք, թէեւ Վսեմ. Պօղոս Բաշան այժմ Բերլին կը գտնուի:

1.- Տեղիս ռուս դեսպանատունը զիջման գործողութիւնը իրեն վերապահած է, բացի մէկ կէտէ, որ արդէն գրեթէ զիջուած է, այն ալ հայկ. մէկ վիլայէթի փոխարէն երկու վիլայէթի խնդիրն է: Միւս բոլոր կէտերու մէջ դեսպանատունը անդրդուելի էր ցայսօր. սակայն այսօր տրամադրութիւն կը ցուցնէ դէպի զիջումը երթալ ընդի. կառավարչի ընտրութեան մէջ պետութիւններու համաձայնութեան աւելի մեղմ ֆօրմիւլ մը առաջարկելով եւ երկրորդ անոր իրաւասութիւններու մէջ ցարդ իրատէի [= սուլթանական հրովարտակի կամ հրամանագրի] ենթարկուող պաշտօնեաներու ընտրութիւնը ընդի. կառավարչի կողմէ կատարուելու եւ դարձեալ իրատէի ներկայացուելու համար:

Պետութեանց համաձայնութեան խնդիրը չափազանց կենսական ըլլալով մեզի, երբեք չենք կրնար զիջիլ. բայց թերեւս նոր ֆօրմիւլ մը գտնուի, որ առանց էութեան վնասելու, երեւոյթը փրկէ: Իսկ վերջին կէտի մէջ, կրնանք զիջիլ միայն վալիներու վերաբերմամբ, եթէ հակառակ մեր պնդումներուն, չկրցինք ոչնչացնել վիլայէթները: Եթէ ոչ պիտի պնդենք, որ ընդի. կառավարիչ իրաւունք ունենայ ընտրելու եւ հրաժարեցնելու (վերջինը ընդունուած է) մէջ ըլլալով նաեւ դատաւորներ:

2.- Բաշան արդէն յիշատակագիր մը պատրաստած է եւ որկած մեզ մեր դիտողութիւնները ստանալու համար, որ կ'ուզէ ներկայացնել Պ. Յիմերմանի: Մեծ պետութիւններուն նոր յիշատակագիր մը ներկայացնելու մասին գրած էինք իրեն, բայց նա ապարդիւն կը գտնայ. եթէ այդտեղ յարմար տեսնէք եւ համոզէք զինքը, ուրախ կ'ըլլանք:

3.- Օսմ. դեսպանին բաշան պիտի տեսնայ արդէն անպաշտօն կերպով. չենք կարծեր թէ նա ռեւէ ազդեցութիւն ունենայ Բ. Դռան մէջ. բայց օգտակար է անշուշտ եթէ բաշան այցելէ եւ ջանայ համոզել մեր գլխաւոր պահանջներու մէջ:

4.- Պետերսբուրգ երթալու նկատմամբ ռուս դեսպանատունը քանի մը անգամ անուղղակի թելադրութիւններ ըր[աւ] մեզի եւ գրեցինք Վսեմ. Բաշային, որ Բերլինէն վերջ տրամադիր է հոն եւս երթալու. ամէն պարագայի մէջ, Բերլինի մէջ բանակցութիւններէն կախուած է այդ քայլը:

Պ. Սագօնօֆը այժմ Բարիզ կը գտնուի. մօտ օրէն կուգայ նաեւ <Քօքօվցեվը>, հարկաւ բաշան այս շատ յարմար առիթը ձեռքէ <չի հաներ>:

Բաշայի Յիմերմանի հետ ունեցած տեսակցութեան համարատուութիւնը, ապահով. յանձ-ի որոշմամբ եւ իր խնդրանքին վրայ, վաղուց ի վեր դրկուած է բժ. Չափրիէվին, որ տեղդ է:

Գալով գործերու ներկայ վիճակին, անպաշտօն բանակցութիւնները կը շարունակուին դեսպաններու մէջ: Պ. Շէօնպէռլին հետ մեր ունեցած տեսակցութիւնէն վերջ,

երբ մենք պնդած էինք մեր գլխավոր պահանջներուն վրայ, ան պահանջեց մեզմէ գրաւորապէս յայտնել անոնք. տուինք, եւ իմացանք որ հեռագրով հաղորդած է Բերլին եւ հրահանգ ուզած. կը լսենք նաեւ որ իրենց կողմէ ալ նպաստաւոր կարծիքներ եւս յայտնուած են: Միւս կողմէ, ռուս դեսպանատունը կը ճգնի նոր ֆորմիւլներ գտնել հաշտեցնելու ռուս-գերմանական տեսակէտները:

Ընդ[դ]իմութեան ամենագորեղ կէտը ընդի. կառավարչի ընտրութեան մէջ պետութեանց համաձայնութիւնն է. կէտ մը որ հոգին է մեր բոլոր պահանջներուն. միւս բոլոր կէտերը կը հաւատանք որ պիտի ընդունուին, բայց կրկին պիտի պնդէք տեղդ ալ: Կ'ամփոփենք: Պիտի հետապնդել հետեւեալ կէտեր[ը]՝ 1.- Մէկ զօն [= զօտի կամ շրջան] կամ տրամադրութիւն ցուցնել ի հարկին երկու զօնի բաժանման, պայմանով որ 2.- Վալիները ջնջուին եւ երկու վիլայէթի վերածուի. 3.- Ընդի. կառավ[արիչ] (կամ երկու էնսպէքթ[որ] ժէներալներ [=ընդհանուր քննիչներ]) ընտրուած ամէն անգամուան համար 5 տարով Սուլթանի կողմէն համաձայնութեամբ[ը] եւրոպակ. պետութեանց. 4.- Ընդի. կառավարչին տալ լիազօր վալիներու իրաւունքը ինչպէս նաեւ ընտրելու եւ հրաժարեցնելու բոլոր պաշտօնեաներ անխտիր (նաեւ դատաւորներ) եւ 5.- Կէս առ կէս մասնակցութիւնը ներկայացուցչութեան եւ պաշտօններու ու ժանտարմէրիայի մէջ:

Այս մասին աւելի երկար կը գրենք Վսեմ. բաշային:

Պ[ատրիարքական] Տեղապահ
Գաբրիէլ Եպ. Ճէվահիրճեան

ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, նամակատետր Ճ, էջ 20–23

Յաւելում 18

Տեղեկագիր.

Երեկ երեկոյ ժմ. 6½-ին Բէրայի գրադարանի մէջ կայացաւ գերման դեսպանատան կողմէն նշանակուած երկու պարոններու հետ մեր ժամադրուած տեսակցութիւնը: Պատրիարքարանի կողմէն ներկայ էին Տօք. Յ. Թովչեան եւ տողերս գրողը. Միացեալ Ընկերութեան կողմէն Գր. Էֆ. Ֆարիատ, Շմաւոնեան Էֆ. Եւ Տօք. Բագիլ:

Նախ խօսեցան գերմանացիները, որոնք ըսին, թէ հայերու կողմէն յայտնուած փափաքին համաձայն գերման կառավարութիւնը կ'ուզէ նպաստել, որպէսզի գերման լեզուի ուսուցումը ներմուծուի հայ վարժարաններու մէջ. բայց այն պայմանով, որ ուսուցիչները նշանակուին մեր կողմէն եւ քանի որ այս ուսուցիչները պիտի չկարողանան գոհանալ հայ ուսուցիչներու ստացած ամսականովը, կառավարութիւն[ն] ինքը կ'ուզէ պակասը վճարել: Հայ ներկայացուցիչները լսելով այս բացատրութիւնը, իրարու հետ գաղափարի կարճ փոխանակութիւն մը կատարելէ յետոյ որոշեցին հաղորդել գերման ներկայացուցիչներուն, թէպէտ մենք աւելի լայն ծրագիր մը ունինք եւ աւելի մեծ չափով նպաստ մը կ'սպասէինք գերման կառավարութենէն, բայց իբր սկզբնական քայլ առ այժմ մենք կը գոհանանք, որ գերման կառավարութիւն[ն] ինքը նշանակէ գերմաններէն ուսուցիչներ ամբողջ թոշակն ալ ինքը վճարելով, եւ երկրորդ՝ գերմաններէն ուսուցումը առաւել արդիւնաւորելու համար պէտք եղած ուսուցման պիտոյքները մատակարարել: Այս առաջարկութիւնը ընդունուեցաւ անոնց կողմէն: Գերմանները փափաք յայտնեցին նաեւ իմանալ մեր ամբողջ առաջարկներու ծրագիրը, որ բերանացի հաղորդուեցաւ: Ասկէ յետոյ անոնք խնդրեցին, որպէսզի այս ծրագիրը գրաւոր տրուի իրենց խորհրդածութեան նիւթ դարձնելու համար: Ուզեցին նաեւ ցանկը այն վարժարաններու, ուր որ կ'ուզենք ներմուծել գերման լեզուի ուսուցումը:

Խորհրդակցութիւնը վերջացաւ այն առաջադրութեամբ, որ Պատրիարքարան[ն] ու Միացեալը շուտով ներկայացնեն յիշեալ վարժարաններու ցանկը²² եւ իրենց ապա-

²² Պատրիարքարանէն գերման կողմին 22 Հոկտեմբեր/4 Նոյեմբեր 1913-ին ներկայացուած գերմաններէն տեղեկագիր մը, որուն հինգ ենթախորագիրները հերթաբար կը վերաբերին Հայկական դպրոցներու տարեկան յատկացումներու, Ուսուցչական սեմինարներու, Երկրագործական, ճարտարարուեստական եւ առեւտրական վարժարաններու, Հայ ուսանողներու համար կրթանպաստներու եւ Գերման գործարաններու եւ աշխատանոցներու մէջ գտնուող երիտասարդ հայերու, կը ներկայացնէ «Յանկը հայկական դպրոցներու, ուր նկատի առնուած են գերմաններէնի դասընթացներ», ըստ հետեւեալին.-

Կիլիկիոյ մէջ՝ Այնթապի, Չէթունի, Հաննոյ եւ Մարաշի միջնակարգ դպրոցները. Չորք Մարգպանի (Տէօրթ-Եօ) մէջ Քեսապի, Կարս-Պազարի, Մերսինի, Հալէպի, Մալաթիոյ եւ Ուրֆայի (ամաքէական եւ աւետարանական հայոց կողմէ բանեցուող վարժարանին մէջ հարկ է ապահովել համայնքին աջակցութիւնը) միջնակարգ դպրոցները, ինչպէս նաեւ Սիսի կրօնական եւ Ատանայի (Ռուշտիէ) բարձր նախակրթական դպրոցները. Կեսարիոյ մէջ՝ Ս. Կարապետ վանքի եւ քաղաքամէջի միջնակարգ դպրոցները. Տիգրանակերտի մէջ՝ քաղաքամէջի միջնակարգ դպրոցը եւ Պոլսոյ մէջ՝ Ղալաթիոյ Կեդրոնական եւ Բերայի Էսսեան միջնակարգ դպրոցներն ու Գում-Գարուի բարձր նախակրթական Մայր

գային վերապահումն առաջարկները յարակից բացատրություններով: Խորհրդակցությունը տեւեց երկու ժամ:

1913. 26 Սեպ.

Տեղեկատու

Ա[ստուածատուր] Խաչատրեան

Ղալաթիա

ՊՏԴ, տուփ 3, թղթապանակ 2, Մ667–668

Յաւելում 19

Տեղեկագիր
Ազգային Պաշտպանութեան Զոմիթէին
Ուղղեալ Առ Բարձրաշնորհ Գաբրիէլ Եպիսկ. Ճէվահիրճեան,
Պատրիարքական Տեղապահ

Կ. Պոլիս, 5/18 Սեպտեմբեր 1913

Հայկական խնդրի վիճակը ներկայիս հետեւեալն է.-

Ռուսիա, մինակ մնացած, առանց վիատելու կը շարունակէ հետապնդել թէֆօրմներու իր ծրագիրը որ իսկապէս մերն է: Այս կերպով՝ ապացոյցը կու տայ Հայոց մասին իր սնուցած համակիր քաղաքականութեան անկեղծութեան: Դեսպան պ. տը Կիրս այս օրերս սկսած է խօսիլ իր պաշտօնակիցներուն հետ, հայկական խնդրին նկատմամբ: Արդարեւ, դեսպանները ստացած են այն հրահանգները զորս կը սպասէին իրենց կառավարութիւններէն: Հեռու չէ այն վայրկեանը ուր պիտի համաձայնին թէֆօրմներու ծրագրի մը մասին, եթէ երբէք իրենց տարակարծութիւններով վերջնական ձախողութեան մը չմատնեն թէֆօրմներու գործն իսկ:

Պ. տը Կիրս անձնական մէկ քանի տեսակցութիւններով սկսաւ պատրաստել գետիներ: 15-ին տեսաւ պ. Վանկէնհայմը: Այն լուրերը զորս այս վերջինը ստացած էր Պէրլինէն, ինչպէս որ հետապնդող շատ սկեպտիկ կը դարձնեն այս տեսակցութեան մասին: Բայց տեսակցութիւնը վախճածին չափ յոռի ալ չեղաւ: Երկու դեսպանները վերստին պիտի տեսնուին քանի մը օրէն: Պ. տը Կիրս շարքունի ընթացքին տեսակցութիւններ պիտի ունենայ նաեւ միւս դեսպաններուն հետ:

Ինչպէս վերը ըսինք, ինչպէս որ մինակ մնացած է հայկական խնդրին պաշտպանութեանը մէջ: Սկիզբէն՝ Փրանսա եւ Անգլիա՝ բարեացակամութիւն յայտնելով հանդերձ ոչ մէկ խանդավառութիւն ցոյց կու տային: Ասիկա բացորոշ կերպով կը տեսնուի Զօմիսիօնին ատենագրութեանց ընթերցումէն: Իրենց ցոյց տուած այդ բարեացակամութիւնն ալ ո՛չ այնքան Հայոց նկատմամբ անկեղծ համակրութենէ մը որքան Ռուսիոյ քաղաքականութեան ոյժ տալու մտահոգութենէն թելադրուած ըլլալ կը թուի: Ծիշտ է որ Յանձնաժողովին նիստերուն ընթացքին Փրանսա եւ Անգլիա յայտարարեցին թէ ամբողջովին կ'ընդունին ռուսական ծրագիրը, բայց կը թուի թէ այս երկու տէրութիւններն ալ այդ ճիգով ուժասպառ եղած են, եւ թէ Հայոց ի նպաստ իրենց գործունէութիւնը ասկէ անդին անցնելիք չունի: Տեղի կայ ենթադրելու թէ Հազգը փաշայի առաքելութիւնը Լոնտոն, եւ Ճավիտ պէյի առաքելութիւնը Փարիզ, տուած են այն պտուղները զորս Բ. Դուռը կ'ակնկալէր: Ծիշտ կը թուի թէ Փրանսա եւ Անգլիա օգտուած են այդ առթիւ, ապահովելու համար իրենց շահերը, ի փոխարէն լոկալ յանձնառու ըլլալով չընդդիմանալ, հայկական խնդրին մէջ, Բ. Դրան քաղաքականութեան: Չենք կրնար գիտնալ թէ այս մասին Ռուսիա ի՞նչ չափով կոչում պիտի ընէ Փրանսայի աջակցութեան, եւ թէ ի՞նչ ընդունելութիւն պիտի գտնէ այդ կոչումը: Մպասելով ատոր, ռուս դեսպանը, որ Հայկական թէֆօրմներու հարցը անձնական յաջողութեան խնդիր

մը դարձուցած է, կը փափաքի որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը բացատրէ Քէ տ'Օրսէի թէ հայկական նոր յուսախաբութիւն մը տեղի պիտի տայ Ասիական Թուրքիոյ Արեւելեան նահանգներուն մէջ խռովութեանց, ինչ որ ապահովաբար պիտի ստեղծէ կացութիւն մը որ շատ չպիտի պատշաճի Ֆրանսայի այն ցանկութեան որով կ'անապարտ փոխատուութիւն մը կնքել Թուրքիոյ հետ եւ անկէ երկաթուղիի մենաշնորհներ ձեռք բերել նոյն այդ արեւելեան նահանգներուն մէջ: Ըստ պ. տը Կիրսի, բոլորովին անօգուտ չպիտի ըլլայ հայկական դատով զբաղող Ֆրանսացի քաղաքական անձնաւորութիւնները, ինչպէս նաեւ ընդդիմադիրներու պետերը տեղեակ պահել այն լռութեան մասին որուն մէջ կը թողուի մեր դատը (Ֆրանսայի կողմէ): Կարելի չըլլալով ու եւ Բան ակնկալել Ֆրանսական մամուլէն որ այսօր ծախուած է Թուրքիոյ, պետք է օգտագործելնք ուրիշ միջոցներ՝ Ֆրանսայի հանրային կարծիքը յուսաբանելու համար: Նոյնը պիտի ընել նաեւ Անգլիոյ մէջ, ուր կարելի է յոյս դնել մամուլին կողմէ որոշ աջակցութեան մը վրայ:

Դեսպանին կողմէ տրուած այս խորհուրդները կ'ապացուցանեն մէկ կողմէ այն մեկուսացումը որուն ենթարկուած է Ռուսիա, եւ միւս կողմէ իր բաղձանքը՝ մեր դատին ոյժ տալու սահմանուած ո՛ր եւ միջոց չանտեսելու համար: Այս պատճառներով կը փափաքի որ մեր պատուիրակը Եւրոպայի մէջ՝ տեսնուի Քատէժներու պետ պ. Միլիուքօֆի հետ, ինչպէս նաեւ Ֆրանսայի մայրաքաղաքը գտնուող ուրիշ ամէն ռուս քաղաքական անձնաւորութեանց հետ, ռուս կառավարութեան մեր մասին սնուցած բարեացակամ տրամադրութեանց պահպանման եւ զօրացման համար:

Պարզեցինք մեզ նկատմամբ համակրութիւն ցոյց տուող տէրութեանց բռնած դիրքը: Կը պարզենք նաեւ դիրքը այն տէրութեանց, որոնց մեր մասին ունեցած զգացումները կրնան կասկածելի թուիլ:

Գերմանիա, Հայկական խնդրին մէջ, նոյն իսկ լվեց պետութեանց Պոլսոյ դեսպանատուններու ներկայացուցիչներու Յանձնաժողովին գումարման ընթացքին, իր մուտքը ըրաւ ջանալով որ նոյն իսկ նկատողութեան չառնուի ռուսական ծրագիրը: Ինչ որ աւելի ծանրակշիռ է, խորհուրդ տուաւ Բ. Դրան որ հակածրագիր մը պատրաստէ: Վիլայէթներու յաւելուածական օրէնքը, ընդհանուր քննիչները, երկու շրջանակները [secteur] եւ Բ. Դրան Յուլիս 1-ի Շրջաբերականը ուրիշ բան չեն, այլ գործադրութիւնը այդ խորհուրդին: Ասիկա նոյն իսկ թուրք նախարար մը խոստովանած է մեզի: Մինչեւ Յանձնաժողովին առաջին նիստին գումարումը, Հայերը ո՛ր եւ յարաբերութիւն չէին ունեցած գերման դեսպանատան հետ: Բայց անկէ ասդին, ուղղակի խօսեցան անոր հետ: Անոր զգացուցին կարելիութիւնը գերմանեւհայ սերտ աշխատակցութեան մը Կիլիկիոյ եւ Փոքր Ասիոյ մէջ, այն պարագային ուր Գերմանիա ոյժ պիտի տար Հայկական թէֆօրմներուն, բայց, հակառակ պարագային, անխնայ կռիւ մը պիտի ըլլար [բնագրին մէջ՝ «ce serait une lutte sans merci»!- Ա.Ա.]: Գերմանիա չժածկեց թէ ինք կը փափաքի այդ աշխատակցութեան: Եւ իսկոյն փոփոխութիւն մը տեսանք իր ընթացքին մէջ: Յանձնաժողովին վերջին նիստին մէջ՝ Գերմանիոյ եւ Աւստրո-Հունգարիոյ ներկայացուցիչները Հայոց համար շատ նպաստաւոր առաջարկութիւններ ըրին: Եւ սակայն մերժեցին հաւանիլ հետեւեալ միջոցներուն.

1. Կազմութիւն միակ նահանգի մը.

2. Ջնջում արդի վեց վիլայեթներու բաժանման եւ վալիներու.

3. Անուանում եւրոպացի ընդհանուր կառավարիչներու՝ փոխանակ եւրոպացի ընդհանուր քննիչներու.

4. Պետութեանց հաւանութիւնը ընդհանուր քննիչներու անուանման.

5. Մէճլիսներու եւ հանրային պաշտօններու համար հաւասարութիւն իսլամներու եւ ոչ-իսլամներու միջեւ:

Գերմանները, այս տրամադրութեանց հակառակելով, գլխատեցին թէֆօրմներու գործը, որ անգլուխ մարմին մը դարձաւ: Ըստ մեզ, այդ ընդդիմութեան պատճառը շատ հասկնալի է. այն է՝ մէկ կողմէ Բ. Դուռը չցրտացնել իրենցմէ, եւ միւս կողմէ այն կասկածը գոր կը սնուցանեն Ռուսիոյ մասին: Գերմանիոյ եւ Ռուսիոյ միջեւ գոյութիւն ունեցող հակամարտութիւնը իր հակահարուածը կ'ունենար հայկական խնդրին վրայ: Հայերը, օգտուելով Տոքթ. Լեքսիոսի Պոլսէն անցնելէն, նոր դիմումներ ըրին գերման դեսպանատան մօտ, որպէս զի ետ կենայ իր ընդդիմութենէն, եւ մասամբ յաջողեցան: Տոքթ. Լեքսիոս, յանուն դեսպանին, ի հարկէ կարգ մը վերապահումներով, ընդունեց.

1° Հաւասարութիւն իսլամներու եւ ոչ-իսլամներու՝ մէճլիսներու եւ հանրային պաշտօններու մէջ.

2° Տէրութեանց հաւանութիւնը ընդհանուր քննիչներու անուանման մէջ:

Նոյն իսկ տրամադիր կ'երեւար ընդունելու վիլայեթներու եւ վալիներու ջնջումը, եւ, այն պարագային ուր պէտք ըլլար զանոնք պահել, կը հաւանէր ընդհանուր քննիչներուն իրաւունք տալ ո'չ միայն վալիները անուանելու, այլ նաեւ զանոնք պաշտօնանկ ընելու: Տոքթ. Լեքսիոս Կ. Պոլսէն մեկնեցաւ այս համաձայնութեան յաջորդ օրը:

Սակայն Ն. Վսեմութիւն Նուպար փաշա, իր Սեպտեմբեր 10- նամակին մէջ հետեւեալը կ'ըսէ.

«Միակ կէտերը ուրեմն, որոնց մասին համաձայնութիւն չէր գոյացած, հետեւեալներն էին. վիլայեթներու խմբաւորման՝ Տրապիզոնի յաւելմամբ՝ երկու մասի բաժանումը փոխանակ մէկի. ընդհանուր կառավարիչին կամ երկու ընդհանուր քննիչներու գործադիր իրաւասութիւնները. վալիներու ջնջումը. եւ հայոց հաւասար կամ համեմատական ներկայացուցչութիւնը մէճլիսներու կամ պաշտօնական կազմին մէջ»:

Ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ Եւրոպայի մեր պատուիրակին լաւ տեղեկութիւն չէ տրուած Տոքթ. Լեքսիոսի հետ մեր ունեցած համաձայնութեան մասին: Ասկէ զատ, այս համաձայնութիւնը նշանակուած էր ռուսական ծրագրին տեղի տուած զանազան առաջարկութիւնները ներկայացնող բաղդատական ցուցակի մը վրայ:

Տոքթ. Լեքսիոսի մեկնումէն երկու օր ետք, Տոքթ. Շէօնպէրկ պ. Մանտէլշթամի երթալով կ'ըսէր թէ իր անձնական (?) կարծիքով, կարելի է ընդունիլ մէճլիսներու եւ հանրային պաշտօններու մէջ իսլամներու եւ ոչ-իսլամներու թուական հաւասարութիւնը, ինչպէս նաեւ պետութեանց հաւանութիւնը ընդհանուր քննիչներու մասին: Մեր ջանքերը, այդ վայրկեանին, պսակուած թուեցան, որովհետեւ ո'չ միայն Հայոց համար էական տրամադրութիւններէն երկուքը կ'ընդունուէին գերմաններուն կողմէ, այլ նաեւ յաջողած էինք գերմանները մղել որ բանակցին ռուսերուն հետ, բան մը որուն միշտ բաղձացած ենք: Ն. Վսեմ. Նուպար փաշա իր վերոյիշեալ նամակին մէջ կը խորհի որ Հայերը թերեւս սխալ ըրին այս մերձեցման փափաքելով, եւ [կը] թուի թէ՛ չուզելով կը

հետևի այս քաղաքականության: Մեր քաղաքականության այս էական կետին նկատմամբ պետք չէ որ տարակարծություն մը գոյություն ունենայ Կ. Պոլսոյ եւ Եւրոպայի մեր Պատուիրակության միջեւ: Կը սպասենք ուրեմն լուսաբանությանը, որոնք շուտով կը հասնին անշուշտ, եւ սիրայօժար պիտի ընդունէինք ուրիշ ուղեգիծ մը՝ եթէ համոզուէինք թէ այս երկու տէրությանց միջեւ հակամարտություն մը լաւագոյն կերպով կը ծառայէ մեր դատին, կամ կրնայ երագացնել եւրոպական համաձայնությունը հայկական թէֆօրմներու մասին:

Գերմանական զիջումներուն հետեւանքով ստեղծուած նպաստաւոր կացութիւնը յանկարծ պիտի մթազնէր: Պ. Վանկէնհայմի խորհուրդով, ներքին գործոց նախարարը իր մօտ կանչեց մէկ քանի Հայ անձնաւորութիւններ, թէֆօրմներու գործադրութեան մասին անոնց հետ համաձայնութեան մը գալու նպատակով: Հայերը խուսափողական պատասխաններ տուին: Բ. Դուռը, սակայն, ասկէ օգտուելով, լուր տարածեց թէ շուտով համաձայնութիւն մը պիտի գոյացնէ Հայոց հետ, ու ջանաց իբր աւելորդ ցոյց տալ դեսպաններու կողմէ ըլլալիք ամէն միջամտութիւն՝ ի նպաստ հայկական խնդրին: Միեւնոյն ատեն Տոքթ. Շէօնպէրկ, պ. Մանտէլշթամի տուած երկրորդ այցելութեան ընթացքին, յայտարարեց թէ Վանկէնհայմ համակարծիք չէ իրեն, բացի սակայն մէնիխներու եւ հանրային պաշտօններու մասին իսլամներու եւ ոչ-իսլամներու հաւասարութեան խնդրէն: Ուրիշ կերպ ըսելով՝ Գերմանիա կ'ընդդիմանար որ տէրությանց հաւանությունը պահանջուի ընդհանուր քննիչներու անուանման համար, եւ ընդհանուր քննիչը իրաւունք ունենայ նաեւ վալիներ անուանելու:

Այս վօքս-ֆաւը մեծ շփոթութիւն մը առաջ բերաւ: Հեռագրով իմացուցինք զայն Եւրոպայի մեր պատուիրակության, խնդրելով որ ըսէ Տոքթ. Լեքսիուսի թէ ասիկա գերմանեւհայ մերձեցման տրուած շատ ծանր հարուած մըն է: Ասկէ զատ, որոշուեցաւ հետեւեալ կերպով մաքառիլ այդ մեքենայութեան դէմ, որ հաւանականաբար Բ. Դրան խնդրանքով եղած էր: Բ. Դրան հետ տեսակցութիւնը յետաձգուեցաւ անպայման կերպով (իսլամ մը անպատեհ թուեցաւ նոյն իսկ պ. տը Կիրսի): Վեց տէրությանց դեսպաններուն ներկայացուցինք մտերմական Չեկոյց մը որուն մէջ կը պնդէինք այն էական կէտերու մասին որոնցմով միայն, ըստ մեզ, կարելի էր արեւելեան նահանգներուն մէջ իրերու տեւական վիճակ մը ստեղծել: Չեկոյցը կը վերջանար լուրջ ազդարարութեամբ մը այն մտաւոր դրութեան մասին որուն պիտի ենթարկուէին Հայերը:

Հակառակ այս բոլոր միջոցներուն, կացութիւնը միշտ ծանր կը մնար: Ահա թէ ինչպէս կը տեսնէինք զայն: - Ռուսերը մինակ կը մնային: Գերմանները կը ջանային մեզ վիատեցնել, հակառակ իրենց խոստումին թէ մեզի պիտի աջակցին: Թուրքերը վերստանալու վրայ էին իրենց գործութիւնը (պուլկարական վեճը լուծուելու մօտ էր, Ֆրանսա խոստացած էր փոխատուութիւնը, բանակին մէկ մասը պատրաստ էր Հայաստան երթալու, Էտիրնէի վերագրամամբ թուրքերուն մօտ կը վերածնէր վստահութիւնը իրենց ոյժին վրայ): Այս պատկերը մեզի համար ո՛ր է ապահովիչ կողմ չունէր, եւ չէ փոխուած ներկայ տեղեկագրին գրուած միջոցին:

Այս պայմաններուն մէջ է որ Կ. Պոլսոյ մեր պատուիրակը տեսնուեցաւ Տոքթ. Շէօնպէրկի հետ, այս վերջինն հրաւերին վրայ: Մեր պատուիրակը այն տպաւորութիւնը ունեցաւ թէ գերմանները, հակառակ իրենց դիւանագիտական խաղերուն, մեզի դէմ

չեն: Աւելի՛ մեր մօտ միջոցներ կը փնտռեն թուրքերու ընդդիմութիւնը բառնալու եւ իրենց անհաճոյ եղող բռնադատիչ միջոցներու դիմելու չհարկադրուելու համար: Մեր պատուիրակը, այս տրամադրութեանց հանդէպ, խոհեմութիւն նկատած է անգիջող չերեւալ եւ, իբր անձնական կարծիք, վերապահութիւն ընելով պատրիարքարանի մտածման մասին, հասկցուցած է թէ Հայերը տրամադիր են ընդունելու՝

1° Երկու շրջանակներու բաժանումը (արդէն այս մասին զիջում եղած էր Տոքթ. Լեքսիոսի, եւ գիտենք որ ռուս դեսպանատունը տրամադիր էր աստոր հաւանելու).

2° Պահպանում ներկայ վիպայեթներու եւ վալիներու, պայմանաւ որ ընդհանուր քննիչները իրաւունք ունենան վալիները անուանելու եւ պաշտօնանկ ընելու.

3° Գալով ընդհանուր քննիչներու մասին տէրութեանց հաւանութեան, եթէ դիւանագիտութիւնը կրնար գտնել ֆօռմիլ մը որ, խնդիրը անվթար պահելով հանդերձ, նուազ պիտի վիրաւորէր Բ. Դուռը, Հայերը առարկութիւն չպիտի ընէին:

Մեր պատուիրակը աւելցուցած է թէ այս երեք կէտերը, մանաւանդ վերջին երկուքը, այն պարագային միայն պիտի ընդունուին Հայոց կողմէ, եթէ միւս բոլոր խնդիրները ընդունուին պետութիւններէն:

Խօսելով այս զիջմանց մասին՝ գորս կրնանք հարկադրուիլ ընելու, Եւրոպայի մեր պատուիրակը, Ն. Վսեմ. Նուպար փաշա, Օգոստոս 25ի իր նամակին մէջ կը գրէ.

«Բայց կը կարծեմ թէ աւելի շահ պիտի ունենանք զիջելով այս կէտին (վեց վիպայեթներու միացում) քան ընդհանուր քննիչներու եւրոպացի ըլլալուն, քօնթօլին եւ հաւասար մասնակցութեան կէտերուն վրայ»:

Արդ, ընդհանուր քննիչներու եւրոպացի ըլլալը ընդունուած է նոյն ինքն Թուրքիոյ կողմէ, քօնթօլը ընդունուած է վեց տէրութեանց կողմէ, եւ հաւասար մասնակցութիւնն ալ ընդունուեցաւ Գերմանիոյ կողմէ, որ ընդդիմադիրներու գլուխն էր եւ այդ կէտին դէմ կը մաքառէր: Միակ կարեւոր կէտը, ընդհանուր քննիչներու անուանման մէջ տէրութեանց հաւանութիւնը, որ չէ յիշատակուած (փաշային նամակին այդ հատուածին մէջ), ճիշտ այս միջոցիս բանակցութեան առարկայ է: Ի դէպ է աւելցնելու թէ կ'ուսումնասիրուի նաեւ ընդհանուր քննիչներու իրաւասութեանց յաւելման խնդիրը:

Եթէ ուշադրութեամբ քննուին մեր առաջարկութիւնները, կը տեսնուի թէ այս երկու կէտերուն վրայ ո եւ է զիջում չենք ըրած: Ընդհակառակը, մանաւանդ տէրութեանց հաւանութեան խնդիրը, sine qua non [= էական] պայման մը ըրած ենք: Ինչ որ ալ ըլլայ, մեր իրաւախոհական [transactionelles] առաջարկութիւնները տհաճութիւն պատճառեցին Ռուսիոյ: [Դեսպանը- Վ.Դ.] Նոյն իսկ անդեց որ այլ եւս ոչ մէկ զիջում ընենք, եւ «հաւանութիւն» բառին տեղ ուրիշ ո՛ր եւ է բացատրութիւն չընդունինք:

Միւս կողմէ, իմացանք թէ այն հաշտարար տրամադրութիւնը, որուն ապացոյցը տուած էինք Տոքթ. Շէօնպէրկի հետ համաձայնութեան մը ընթացքին, լաւ տպաւորութիւն թողած է պ. Վանկէնհայմի վրայ: Փութով Պէրլին պիտի հաղորդէ մեր վերջին առաջարկութիւնները, նպաստաւոր կարծիքով մը, եւ նոր հրահանգներ պիտի խնդրէ: Եւրոպայի մեր պատուիրակը անշուշտ պիտի փութայ Պէրլինի մէջ ընելու անհրաժեշտ դիմումները որպէս զի այդ հրահանգները տրուին մեր դատին նպաստաւոր ոգով մը:

Այս գեկոյցէն դիւրին է տեսնել թէ Ռուսիա, նոյն իսկ մինակ մնացած, կը շարունակէ մեզ պաշտպանել եւ մեզի խորհուրդ կու տայ հաստատ մնալ: Թերեւս անօգուտ չէ

դիտել տալ թե, նոյն իսկ ձախողութեան մը պարագային, Ռուսիա պիտի օգտուի Հայոց երախտագիտութենէն, եւ այն իրողութենէն՝ որ այս վերջինները կոնակ պիտի դարձնեն Գերմանիոյ, զայն պատճառ նկատելով ձախողութեան: Գերմանիոյ կողմը՝ անորոշութիւն, վարանում կը տեսնենք: Չենք գիտեր թե Հայոց համակրութիւնը գրաւելու հեռանկարը ի՞նչ չափով պիտի մղէ զինքը ճշդորոշելու իր զգացումները ի նպաստ մեր դատին, եւ ի հարկին անոր ոյժ տալու, զօրեղ կերպով, թուրք կառավարութեան մօտ: Գերմանիա փութկոտութեամբ մեզի խորհուրդ կու տայ որ իրաւախոհութեան գանք: Միւս տէրութեանց մօտ՝ եթէ ո՛չ թշնամութիւն, գէթ անտարբերութիւն կը տեսնենք: Միւս կողմէ, Թուրքիա ինքզինքը գտաւ. Ադրիանուպոլսոյ վերագրաւումէն եւ կրճատեալ բայց իրական եւրոպական Թուրքիոյ մը վերակազմութենէն ետք, վախ կայ որ հայկական պահանջմանց քննութիւնը գլխաւորաբար Թուրքիայէն կախում ունենայ, եւ թէ Հայկական խնդիրը որ, ամէն բանէ առաջ, մրցակից եւրոպական տէրութեանց համար առիթ մըն է Փոքր-Ասիոյ մէջ իրենց ազդեցութեան շրջանակը որոշելու, կորսնցնէ իր նշանակութիւնը՝ վճռական եւ այլեւս իր անկախութենէն ոչինչ զոհել որոշած Տաճկաստանի մը հանդէպ:

Անցնող իւրաքանչիւր օր, Թուրքիոյ կացութիւնը բարելաւելով, կ'աւելցնէ անոր դիմադրութեան միջոցները: Հայկական խնդրին լուծումը փութացնելու անհրաժեշտութիւնը չի կրնար իսկ խնդրոյ առարկայ ըլլալ: Ասոր համար է որ, Գերմանիան դէպի Ռուսիա մղելու աշխատելէ ետք, այս վերջին օրերս աշխատեցանք Ռուսիան դէպի Գերմանիա մղելու, ինքզինքնիս զիջում ընելու տրամադիր ցոյց տալով:

Այս ծանրակշիռ հանգամանքներուն մէջ, կ'ուզէինք տեղեկանալ Եւրոպայի մեր Պատուիրակութեան տեսութեանց, մեզ շրջապատող դժուարութեանց եւ՝ մօտաւոր ապագայի ի նախատեսութիւն՝ մեր բռնելիք ընթացքին նկատմամբ:

(Բնագիրը ֆրանսերէն)

*

ԾԱՆՕԹ.- Արամ Անտոնեան իր կողմէ տեղեկագրի աւարտին աւելցուցած է հետեւեալ նշումը:

Պօղոս Նուպար փաշա, 1913 Սեպտեմբեր 26 թուով, գոհացած է լոկ այս Տեղեկագրին նկատմամբ շնորհակալութիւն յայտնելով Պատրիարքական Տեղապահ Ճէվահիրճեան սրբազանի, աւելցնելով հետեւեալ դիտողութիւնը.-

«Եւ սակայն, ինքզինքս պարտաւոր կը նկատեմ Ձեր Ամենապատուութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելու ձեւական խնդրի մը մասին, որուն բնաւ կարելորութիւն չպիտի տայի եթէ անպատեհութիւնը չունենար ստեղծելու մտքերու մէջ, մանաւանդ օտարներու մօտ, շփոթ, որմէ պէտք է խուսափինք: Արդարեւ, այդ Տեղեկագրին մէջ, Ազգային Պատուիրակութեան մասին խօսուած է այն տեսակ բացատրութիւններով որոնք կրնան երկդիմութիւն առաջ բերել, եւ «Եւրոպայի մեր Պատուիրակութիւնը» ասութիւնը, որ անոր մէջ յաճախ կրկնուած է, կրնայ տեղի տալ ենթադրելու թէ Պատուիրակութիւնը կը ներկայացնէ Կ. Պոլսոյ պատրիարքարանը, մինչդեռ անուանուած է Ն. Ս. Օծութիւն Կաթողիկոսին կողմէ, եւ անկէ միայն կախում ունի»:

(Բնագիրը ֆրանսերէն)

ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ

ԾԱՆՕԹ.- Անտոնեանի կատարած նշումին հետ իր անմիջական աղերսն ու այլապես ալ կարգ մը լրացուցիչ տեղեկություններու շահեկանությունը նկատի ունենալով, յարմար դատեցինք այստեղ ներկայացնել Ընկախիրճեանէն Նուպարի ուղղուած Սեպտ. 24/7 Հոկտ. 1913 թուակիրէն ընդարձակ հատուած մը:

... Պետք կը տեսնենք պարզաբանել 1–2 թւորիմացություններ...:

Ձեր Վսեմ. իր Սեպտ. 10 նամակին մէջ կը յայտնէ թէ՝ մեր 10/23 Օգոստ. Նամակով յայտնած գաղափարները թէեւ չի գտնար լաւագոյն միջոցը. բայց կը համակերպի, եւ որովհետեւ Ձեր 22 Սեպտ. Նամակի մէջ այս անգամ կը պարզուի թէ ոչ թէ մեր 10/23 Օգոստ. այլ 6/19 Օգոստ. նամակի գաղափարներուն համամիտ գտնուած չէք (այսինքն Տօքթ. Լէպսիուսին տուած մեր պատասխանին թէ՝ ուղղակի գերմ. դեսպանի հետ բանակցությունը մեզի փափուկ դիրքի մը մէջ պիտի դնէ), ուրեմն թւորիմացությունը ինքնին կը պարզուի:

Գերմ. դեսպանին հետ ուղղակի յարաբերութեան մտնելը այն ատեն խոհեմություն չէինք համարեր եւ մեր կողմէ տակտիկ մըն էր մերժել այդ առաջարկը նախ՝ գերմանացիները հարկադրելու համար, որպէս զի մօտիկանան ռուսներուն (ինչ որ կատարեց Տօքթ. Լէպսիուսը իբր նախաքայլ) եւ միւս կողմէ չծառայելու գերմ. դեսպ. ա՛յն դիտումներուն, որով կ'ուզէր անջատել մեզ ռուսներէն եւ կապել իրեն՝ չեզոքացնելով զանոնք: Բարեբաղդ ենք այդ տակտիկի մէջ յաջողելնուս եւ այժմ քանի որ ռուս-գերմ. դեսպանները սերտ յարաբերություն մշակելու վրայ են, այլ եւս պատճառ չունինք չեզոք մնալու:

Գալով մեր տեղեկագրին մէջ գործածուած «մեր պատուիրակություն» ոճին, միտքերնուս իսկ անցած չէ տալ ա՛յն մասնակի եւ իրաւական իմաստը, ինչ որ տրուած է օտարներու կողմէ: Պատրիարքարանս երբեք բաղձանք չունի անգիտանալու թէ Պատ. Պատուիրակությունը նշանակուած է Վեհ. Կաթողիկոսի կողմէ եւ անկէ միայն կախում ունի. այդ բառերը գործածուած են ազգի պատուիրակությունը,- որ մերն է նաեւ,- իմաստով: Կարելոր կը համարենք յիշել նաեւ, որ այդ տեղեկագիրը ունէր խիստ սահմանափակ եւ ընտանի բնոյթ. ապահով. յանձնաժողովը ատով աշխատած էր, առանց վերապահումներու, ճշգրիտ պատկերը գծել մեր գործի վերջին բուլետրուն եւ Ձեր Վսեմ. օրինակ մը դրկելով, չէր կարծեր թէ օտարներու եւս կրնայ ցոյց տրուիլ:

Միտհատ Ծիւրքիի եւ արարներու մէջ ընդունուած պայմանագրությունը ստացանք եւ յանձնեցինք պ. Մանտէշտամին Ձեր լուսաբանություններովը: Հոս եկած արար պատուիրակները խիստ հիասթափուած եւ զայրացած են թիւրքերու խարդախութեանց եւ խաբեպատիր խոստումներու առթիւ: Պետական խորհրդի անդամ նշանակած են այնպիսի մարդիկ, որոնք թիւրքերու մարդիկը ըլլալով, արաբական ծագումնին իսկ մոռցած են...: Դպրոցները Միւրիոյ մէջ այս տարի եւս կը շարունակեն անցեալ տարեշրջաններուն պէս. կառավարությունը կ'արդարացնէ ինքը զինքը, ըսելով թէ արաբ դասախօսներ գտնել շատ դժուար է, մինչդեռ դպրոցական տարին սկսուած է, թող այս տարի ալ այսպէս շարունակուի, գալ տարու[ը]նէ արաբերէնով կը դասախօսուի...:

Շատ միփթարական է պ. Ռօզէնպէռիի հետ Ձեր Վսեմ. ունեցած տեսակցությունը: Պ. Ռօզէնպէռիի ակնարկած այն համաձայնությունը որ կրցած է գոյանալ ռուս եւ գերմ. դեսպաններու մէջ assentiment-ի [= հաւանութեան] խնդրոյն մասին կը վերաբերի այն

Փորմիլին որ պ. Մանտելշտամը -առանց թուղթի վրայ Փորմիլե ընելու- յայտնաձ էր մեզ ասկէ առաջ. այսինքն՝ ընդհ. քննիչները կը յանձնարարուին պետութեանց կողմէ եւ կ'ընտրէ տուլթանը: Կ'ենթադրենք որ համաձայնաձ ըլլան անոր attribution-ներու [= իրավասութիւններու] մասին եւս այս կերպ- ցարդ իրատեղի հաստատուած պաշտօն-եաները կ'առաջարկուին ընդհ. քննիչներու կողմէ եւ իրատեղի Դուռէն կը վաւերանան: Ուրեմն եթէ գործադրի լիազօր իրաւունքներ տրուին ընդհ. քննիչներուն, կը մնայ վիլայէթները մէկի կամ երկուքի վերաձելու թէ՛ այժմեան ձեւով պահելու խնդիրը. ասոր համար պէտք է շատ աշխատիլ. թիւրքերը, ինչպէս գրած ենք, տրամադրութիւն ցոյց կուտան «փոխելու վիլայէթներու ներկայ սահմանները հայերու կէս առ կէսի մասնակցութեան սկզբունքը արդարացնելու համար» (Պետակ. Խորհրդի նախագահ Խալիլ բէյի խօսքերը). պիտի օգտուիլ ասկէ եւ գոնէ երկու վիլայէթը յաջողցնել: Կայ նաեւ Տրապիզոնի խնդիրը, որու կցման մասին կարելի է ընդդիմանալ -եւ յաջողապէս- գերմանացիներուն եւ թիւրքերուն: Բայց կը վախնանք որ ժուսները պնդեն....:

....

Մեր կարծիքը այն է որ ժամ առաջ պէտք է լմնցնել մեր պահանջներու շուրջ կատարուող այս բանակցութիւնները եւ ջանանք իրականացնելու միջոցներուն մղել պետութիւնները. այս երկարաձգումներէն շահ մը չենք տեսներ, բայց վնաս միշտ կայ:

Պ. Մանտելշտամը անցեալ օր այս առթիւ արտայայտուելով, ըսաւ թէ իրենք կը կարծեն որ պէտք չէ ամբողջ ծրագիրը (պետութիւններէն ընդունուած) մէկ անգամէն դնել թիւրք կառավարութեան առջեւ եւ լուծում պահանջել. ասով միջոց եւ պատրուակ տուած կ'ըլլանք թիւրքերուն խնդիրը չափազանց երկարաձգել, վիճիլ, ընդդիմանալ եւ ժամանակ շահիլ, ինչ որ եղած է միշտ անոնց տակտիկը- պ. Մանտելշտամը կը կարծէ թէ, գերմանացիներու հետ իրենց համաձայնութիւնը լմննալէ վերջ, Բ. Դռան առաջարկուի առայժմ միայն ծրագրին ամենագլխաւոր եւ էական աճյն կէտերը, որոնք ԱՆՄԻՋԱՊԷՍ գործադրելի են եւ երաշխիք կուտան բարենորոգութեանց գործադրութեան. օրինակ.- ընդհ. քննիչներու անմիջապէս նշանակումը, անոնց իրաւասութեան որոշումը եւ հաստատութիւնը, ժանտարմական օտար սպաներու հրաւիրումը եւայլն....:

... Ռուս դեսպանատունը միւս կողմէ կ'աշխատի աւստրիական եւ ի մասնաւորի իտալական դեսպ. գործակատարը գրաւելու. վերջին[ը] գրեթէ յաջողած է:

... Շնորհաւորելի է պ. Բլէմանսոյի խմբագրականը L'Homme libre-ի մէջ. հասկցանք որ յողուածը գրուած է Ձեր Վսեմ. ներշնչումովը, ինչ որ պիտի ունենայ իր ազդեցութիւնը....:

Պ[ատրիարքական] Տեղապահ
Գարբիէլ Եպս. Ճէվահիրճեան

ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, նամակատետր Ժ, էջ 37-42

Յաւելում 20

11/24 Սեպտ. [1913]

Վսեմ. Պօղոս Բաշա Նուպար
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Ի Երուսա

... Ինչպէս լսեցինք, Գերմ. դեսպանը այս անգամ մեզի աւելի նպաստաւոր եւ հաշտ տրամադրութիւն մը մտցուցած է Բերլինի իր հաղորդագրութեան մէջ:

‘Temps’ Սեպտ. 15-ի լուրը կարդացած էինք. պիտի ջանանք փութով օգտուիլ Ձեր Վսեմ. թելադրութենէն եւ տեսնուիլ Պ. Պօնքառի հետ այս մասին:

Պ. Յիմերմանին ներկայացնելիք Note-ի մասին պիտի ուզէինք քանի մը թելադրութիւններ ընել, բայց որովհետեւ Ձեր Վսեմ[ութեան] Բերլին մեկնելու հեռագիրը առինք, այդ պատճառաւ յարմար տեսանք Note-ին մէջ մտցնելիք կէտերու մասին հեռագրով (որ այսօր Քօնսթանցայի ճամբով կը դրկենք) Ձեր Վսեմ. ուշադրութեանը յանձնել:

Մեր դիտողութիւնները հետեւեալներն են.

1° Հայկ. շրջանը մէկ շրջանի (secteur) վերածման մեր պահանջը անյադելի դժուարութեանց հանդիպելու պարագային, աւելի դիւրութեամբ պիտի կարենանք ի հարկին զիջիլ երկու secteur-ի, այսինքն երկու վիլայէթի վերածուելուն: Note-ին մէջ այս մասին եղած պատճառաբանութիւնները քիչ մը ընդարձակ կը գտնենք. համառօտելով զայն, կը կարծենք որ աւելի յարմար պիտի ըլլար այդ մասը վերջացնել ըսելով որ այս մասին պետութիւններու իմաստութեանը կը յանձնենք: Անոր մէջ կարելի է նաեւ յիշել այն փաստը, որ հայկ. վեց վիլայէթները իրենց տարածութեամբ քիչ մը աւելի [են] օսմ. կայսրութեան քանի մը նահանգներէ (հետեւաբար աւելի դիւրութեամբ եւ առանց անպատեհ ըլլալու կրնայ վերածուիլ երկու secteur-ի (վիլայէթի)): Այս մասին համեմատական քանի մը թուեր դրկած ենք Ձեզ ժամանակին²³:

2° Attribution-ի խնդրին մէջ պէտք է աւելի որոշ շեշտել որ ընդհ. կառավարիչը ունենայ վալիներու եւ ընդհանրապէս գործադիր իշխանութեան իրաւունքները եւ մանաւանդ բոլոր պաշտօնեաները հրաժարեցնելու (ինչ որ ընդունած են հակառակորդները) եւ ընտրելու (որ վեճի նիւթ է այժմ) անոնց մէջ ըլլալով նաեւ դատական բոլոր պաշտօնեաները: Ինքն ըստ ինքեան հասկնալի է, երբ հակառակ նպաստաւոր տրամադրութեանց, յաջողի ոչնչացնել վիլայէթները եւ վալիները, այդ պարագային վալիները

²³ Տուեալները Նուպարի որկուած էին Օգոստոս ամսուն, նշելով թէ օսմանեան ծրագրով կ'առաջարկուէր երկու քննչական շրջան, հետեւեալ քառակուսի քիլոմէթրերով.-

Ա. շրջան՝ Տրապիզոն 33000, Էրզրում 76000 եւ Սըվազ 83000 = 192000

Բ. շրջան՝ Պիթլիս 29000, Վան 47000, Խարբերդ 37000 եւ Տիարպէքի 46000 = 159000

Ինչո՞ւ, ուրեմն, չունենալ միայն մէկ հայկական նահանգ, երբ հայկական վեց վիլայէթներուն ամբողջական մակերեսէն (318000 քառ. քմ.), նուազեցնելով անոնցմէ դուրս ձգուելիք սահմանային շրջաններու մակերեսները (119000 քառ. քմ.), կ'առաջանայ ընդամենը 199000 քառ. քմ. տարածութեամբ նահանգ մը, որ գրեթէ կը հաւասարի առաջին քննչական վարչաշրջանի տարածքին (192000) (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

նոյնպէս պիտի ընտրուին եւ հրաժարեցուին ընդի. կառավարչին կողմէ: Չմոռնանք ըսելու, որ մեր վերջին տեսակցութեան մէջ, թիւրքերը տրամադիր կ'երեւին ոչնչացնելու վիլայէթները եւ վերցնել վալիները:

4²⁴ Հաւասարութեան մասին այս գլուխը անթերի է թէւ, բայց ի նկատի ունենալով դիւանագէտներու անհամբերութիւնը մինչեւ վերջը ուշադրութեամբ կարդալու, եթէ յարմար կը տեսնէք, քիչ մը համառօտել աւելի թերեւս լաւ պիտի ըլլար: Հաւասարութեան սկզբունքը ընդունած է Գերմանիան՝ գտնելով արդար եւ անհրաժեշտ. թիւրքերն իսկ հաշտուած են անոր հետ, ուրեմն այս պարագան, կը կարծենք, կարելոք է որ յիշուի հոն:

Ամենէն կարելոք կէտը, որ մտցուած չէ Note-ին մէջ L'Assentiment des Puissances-ի [= Տերութիւններու հաւանութեան] խնդիրն է: Թերեւս Ձեր Վսեմ. կը կարծէ թէ ան ընդունուած է արդէն նաեւ Գերմանիոյ կողմէ, թէւ անոր դէմ ծագած ընդդիմութեան եւ վեճերու մասին օր օրին տեղեկացուցած ենք Ձեզ:

Ներկայիս ամենագորեղ ընդդիմութեան կէտն է այս թիւրքերու եւ Գերմանիոյ կողմէ. միւս կողմէ ամենէն կենսական խնդիրն է մեզի համար, քանի որ ինքնին կօնտրօլի իրական մէկ գործադրութիւնն է: Ուրեմն այս կէտը Ձեր Վսեմ. ուշադրութեանը յանձնելով, գայն Note-ին մէջ մտցնելու եւ անոր վրայ (ինչպէս նաեւ կէս առ կէսի խնդրի) մինչեւ վերջը պնդելու կը խնդրենք այնպիսի ֆօրմիլով մը որ երբեք չխախտէր էութիւնը մեր այդ պահանջին եւ ապահովէր ընդի. կառավարչի տեսական պաշտօնավարութիւնը:

Ձեր Վսեմ. արդէն տեղեկութիւն տրուած է Հալաճեան Էֆ.ի թիւրքերու հետ ունեցած առաջին տեսակցութեան մասին: Քանի մ'օր առաջ նա ունեցած է երկրորդ տեսակցութիւն եւ խօսած է մեր գլխաւոր պահանջներու մասին:

1.- Թիւրքերը չեն համաձայնիր մէկ զօնի բայց կը համաձայնին երկու զօնի վերածելու, զօնը հասկնալով իբրեւ directeurat-ներ [= վարչութիւններ] (եւ ոչ թէ վիլայէթ):

2.- Կ'ընդունին Inspect[eur] Général-ներ եւրոպացի, բայց խիստ ընդդիմութիւն մը կը ցուցնեն assentiment-ին [= հաւանութեան]:

3.- Յուսալի է որ ընդունին ինչպէս հրաժարեցնելու, նոյնպէս եւ ընտրելու բոլոր պաշտօնեաները անխտիր:

4.- Կէս առ կէսի համեմատութիւնը կ'ընդունին ընդի. ժողովներու մէջ թերեւ վերապահումով մը: Ըսած են թէ հայերը թուական հաւասարութիւն չունին, որուն երբ առարկուած է թէ դիտաւորեալ կերպով հայերը փոքրամասնութեան ենթարկուած են, թիւրքերը յայտարարած են թէ ի հարկին կարելի է փոխել վիլայէթներու ներկայ սահմանները հայերու թուական հաւասարութիւն ստեղծելու համար:

5.- Վալիները պահելու վրայ պնդած են սկիզբէն. իսկ զանոնք ընտրելու եւ հրաժարեցնելու իրաւունքը ընդի. քննիչներու ձգելու կը տատանին (Ջավիտը հակառակ է), բայց տպաւորութիւն[ն] այն է, որ պիտի հաւանին վիլայէթներ ուրեմն եւ վալիները ջնջելու, երկու վիլայէթի վերածելու, անոնց իրաւասութիւնները տալով ընդի. քննիչներուն: Այս մասին ալ վերապահութիւններ կը ցուցնեն:

²⁴ Բնագրին մէջ 3° թուագրումով պարբերութիւն չկայ:

Պետությանը assentiment[-ի] այն ֆորմիլը, որ ինք իր կողմէ Հալաճեան էֆ. առաջին անգամը մէջտեղ ձգած է (ընդի. կառավարչի անունը եւ անոր իրաւասութիւնը օսմ. կառավարութիւնը կը ծանուցէ պետությանը, որոնք prendre acte կ'ընեն [= ի գիտութիւն կ'ընդունին],- որ մենք գտած էինք շատ թոյլ) թիւրքերը տրամադիր են ընդունելու:

Այս առթիւ մենք ըսինք Հալաճեան էֆ.ին որ ըսէ անոնց միշտ անձնական կերպով ա.- որ մեր հարցերը միջազգայնութենէ հանել եւ իբր ներքին խնդիր նկատել մեր ձեռքը չէ եւ անկարելի. բ.- պետությանը միջամտութեան ամենանուագ ձեւը կը համարենք assentiment-ը, որ կրնայ խմբագրուիլ նոր ձեւով մը չվիրաւորելու համար Բ. Դռան հեղինակութիւնը եւ առանց վնասելու ոգուն եւ գ.- կը պնդենք կէս առ կէսի մեր մասնակցութիւնը թէ՛ ներկայացուցչութեան եւ թէ պաշտօններու եւ ժանտարմերիայի մէջ: Եթէ ասոնք (մանաւանդ առաջինը ու երկրորդը) ընդունուին անոնց կողմէ եւ գործադրութեան անմիջապէս ձեռնարկուի, կրնանք խօսիլ իրար հետ:

Երեւոյթներէն կրկին կը տեսնենք, որ թիւրքերը իրենց հին խաղերն է որ նոր ձեւով մը սկսած են խաղալ – ժամանակ վաստկելու յուսով: Այսօր արաբներն ալ յուսահատած եւ զայրացած են Բ. Դռան խաբէութեանց առթիւ (նոյն իսկ Պօլիս գտնուող արաբներն են ասոնք, որոնք կը համարուին պնակալէզներ):

Քանի մ'օր առաջ Միւլէյման-էլ-Պօսթանին ըսած է դիրք ունեցող եւ իրեն մտերիմ հայի մը թէ յուսահատուած է թիւրքերէ. միշտ կը ձգձգեն եւ կը դանդաղին...:

Երկու օր առաջ տեսանք Պ. Մանտէլշտամը: Այս առթիւ ըսինք, որ տենդոտ եւ խորհրդաւոր շարժում մը կը նկատենք դեսպաններու մէջ մեր հարցի առթիւ, որ կը ծածկեն մենէ, չենք կարծեր թէ այս շարժումը ի վնաս մեզի ըլլայ. երեւոյթները հակառակը ցոյց կուտան (օրինակ.- երէկ վիեննական Միխիթարեան Հայր Մենեվիշեանը այցելած է աստր. դեսպանատուն եւ կրցած է տեսնել միայն Պ. Lazar-ին -որ երկրորդական պաշտօնէյ է- որ ըսած է թէ «Ձեր խնդիրը շատ լաւ ճամբու մէջ է. կը շնորհաւորեմ Ձեզ» եւայլն): Պ. Մանտէլշտամը, որ մասնաւորապէս խիստ էնտրանզի-ժան [= անդդուելի] էր մեր պահանջներէն զիջելու տեսակէտէն, երեք կէտերու մասին նոր ֆորմիլներ կ'առաջարկէ մեր կարծիքը առնելու նպատակով.-

ա.- Assentiment բառը վերցնել (որու վրայ պնդելու կը թելադրէին) եւ ըսել «Էնսպէքթօռ Ժէնէռալները կը յանձնարարուին (կամ կ'առաջարկուին) պետությանը կողմէ, որ կ'ընտրէ Սուլթանը»:

բ.- Inspect. Général-ները կ'անուանեն նոյնպէս ցարդ իրատեով նշանակուած պաշտօնէաները, եւ կ'ենթարկուին իրատէի (ուրեմն ձեւը կը պահուի):

գ.- Կօնտրօլի խնդրին մէջ, որ ցարդ Ռուսաստանը տեղի վրայ գործադրելու շատ համամտութիւն չէր ցուցներ, կը յայտ[նէ թէ] կօնտրօլը բացի դեսպաններու, տեղական հիւպատոսներու միջոցաւ եւս գործադրելու միջոց մը պիտի գտնեն:

Այս կէտերու, մանաւանդ առաջին եւ երկրորդի, մասին այսօր խորհրդակցութիւններ կ'ունենանք:

.....

Մեծ անհամբերութեամբ սպասելով Ձեր Վսեմ. Բերլինի աշխատութեանց լիակատար յաջողութեան

Մնամ աղօթարար
Պ[ատրիարքական] Տեղապահ
Գաբրիել Եպս. Ճեվահիրճեան

Յ.Գ. Սազօնովի Բարիզ Ժամանումը եւ Բօքօվցեվի հոն գալու ծրագիրը շատ բարեպատեհ ամիթ մըն է կը կարծենք զօրեղ դիմումներ կատարելու եւ զանոնք գործի մղելու համար:

Նոյն

ՊՏԴ, տուփ 3, թղթապանակ 2, նամակատետր Ճ, էջ 12-19

Յաւելում 21

ՌՈՒՄԻՈՅ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐՈՒՆ ԿՈՂՄԷ Բ. ԴՐԱՆ ՅԱՆՁՆՈՒՄԾ ՅՈՒՇԱԳԻՐԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՄԱՆՑ ՄԱՍԻՆ²⁵

(ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1913)

1. Բարձր Դուռը վճռած է Տէրութիւններուն դիմելով խնդրել որ յանձնարարեն երկու Ընդհանուր Քննիչ Արեւելեան Անատոլիոյ երկու շրջաններուն համար՝ ա) Էրզրում, Տրապիզոն Սըվազ, եւ բ) Վան, Պիթիս, Խարբերդ, Տիարպեքիր, որոնց հետ կրնայ կնքել հնգամեայ պայմանագիր: Միաժամանակ, Բարձր Դուռը կ'արտայայտէ իր որոշումը՝ դիմելու Տէրութիւններու օգնութեան, երբ այդ պայմանագրերն աւարտին:
2. Բարձր Դուռը կ'ընդունի որ այս երկու Քննիչներն իրաւունք ունին աւագ պաշտօնեաներն ու դատաւորները ներկայացնելու Նորին Վսեմութիւն Սուլթանին նշանակման, նշանակելու այլ պաշտօնեաներ, ինչպէս նաեւ ազատօրէն, առանց բացառութեան, պաշտօնէ արձակելու իրենց շրջանի բոլոր պաշտօնեաները:
3. Այս երկու շրջաններէն իւրաքանչիւրին մէջ գոյութիւն կ'ունենայ ընտրովի ժողով, որ բաղկացած կ'ըլլայ կէս առ կէս իսլամներէ եւ քրիստոնեաներէ:
4. Հաւասարութեան այս նոյն սկզբունքը կը կիրարկուի երկու շրջաններուն մէջ բոլոր պաշտօններու բաշխման համար:

²⁵ Գերմաններն ու ռուսները համաձայնաբար այս երկրորդ կէտը Բ. Դրան ներկայացուցած ըլլալով հանդերձ, Պոլսոյ անգլիական դեսպանատան գործավարը՝ Չարլզ Մարլինկ (Charles Murray Marling), 26 Սեպտեմբեր 1913-ին Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարար Էտուըրտ Կրէյի (Edward Gray) կը գրէր հետեւեալը խիստ խորհրդապահաբար. «Գերմանիոյ դեսպանին հետ խօսակցութիւններէս կը հետեւցնեմ թէ նորին գերագանցութիւնը յանձնառու չէ դարձած, յատկապէս ինչ կը վերաբերի երկրորդ կէտին, այնքանով որքանով ռուս դեսպանը կը ներկայացնէ, բաց ան այլեւս չունի այնքան անգիջող վերաբերում, որքան վեց շաբաթ առաջ էր, եւ կը պնդէ թէ թրքական կառավարութիւնը կ'ընդունի թէ կերպով մը պէտք է ընդունիլ Տէրութիւններու երաշխիքը՝ հայերը գոհացնելու համար:

«Ռուսիոյ դեսպանը ինծի կը յայտնէ թէ առաջին հինգ կէտերը կարդացած է վարչապետին, որ նշեր է թէ ինք անձամբ կը կարծէ թէ անոնք կրնան ընդունուիլ:

«Վարչապետին ազդեցութիւնը դաւիթին մէջ զօրաւոր չէ ներկայիս, եւ հաւանական չի թուիր որ այսքան հեռահաս ծրագիր մը ընդունուի, բացի եթէ Տէրութիւնները գործադրեն ազդու եւ միահամուռ ճնշում: Ռուս դեսպանը կը թուի պատրաստ ըլլալ յայտնաբերելու թէ այդպիսի ճնշում մը բանեցուելու պարագային, գերման դեսպանը, եւ վստահաբար իտալացի դեսպանը, պիտի առարկեն» (G. P. Gooch-ի եւ Harold Temperley-ի խմբագրութեամբ՝ *British Documents on the Origins of the War, 1898–1914* [Բրիտանական Վաւերագրեր Պատերազմի Ծագման Մասին, 1898–1914], Ժ. հատոր, Ա. մաս., Լոնտոն, 1936, 517):

5. Բ. Դուռը Մեծ Տերութիւնները կը հրաւիրէ ինքնուրոյն կերպով հսկելու բարենորոգումներու գործադրութեան Կոստանդնուպոլսոյ դեսպաններուն եւ տեղւոյն վրայ անոնց հիւպատոսներուն միջոցով:
6. Բ. Դուռը տրամադիր է Տերութիւններուն հետ համաձայնելու Արեւելեան Անատոլիոյ երկու շրջաններուն մէջ կիրարկելի այլ բարենորոգումներու շուրջ:

ՓՆՄ, ՁՆՀՀՄ, ֆրանսերէն մեքենագիր: Տես նաեւ Փափագեան, էջ 588:

Յաւելում 22

8/21 Նոյ. [191]3²⁶

Վսեմ. Պօղոս Բաշա Նուպար
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Ի Եւրոպա

... Վերջին նամակին մէջ վախ մը յայտնած էինք թէ Ռուսիա եւս -ինչպէս Անգղ. եւ Ֆրանս.- կրնայ, ի գին մեր հարցին, իր շահերը ապահովել: Թէեւ իտալական գործակատարի հետ մեր ունեցած ներփակ տեսակցութենէն պիտի տեսնէք, որ ան չի կարծեր թէ Ռուսիոյ պահանջները աւելի գերակշիռ ըլլան քան Հայկ. պահանջները. բայց երէկ Հալաճեան էֆ. բոլորովին համոզուած կերպով կը պնդէր թէ՝ «Հայկական Հարցը զենք մը դարձած է պետութիւններու ձեռքը՝ իրենց շահերը ապահովելու եւ ըստ կարելոյն շատ բան ստանալու համար»: Ան կը պնդէր թէ նոյն ընթացքին կը հետեւի ներկայիս նաեւ Ռուսիան եւ մեծ նշանակութիւն կուտայ այն պահանջներուն -մասնաւորապէս իր Հանր[ային] Պարտուց Վարչութեան մէջ ռուսական ներկայացուցիչ մը եւս ունենալու պահանջը- որ դրած է Ռուսիան. կը կարծէ թէ Ռուսիոյ մասնակցութիւնը Հանր. Պարտուց մէջ, տնտեսականէ աւելի քաղաքական խոշոր դերի մը խնդիր է եւ Թիւրքիան խիստ ընդդիմութիւն մը կ'ընէ այս առթիւ: Խորհուրդ կուտայ, քանի դեռ ռուս-թրքական համաձայնութիւնը չէ կայացած միջոցներ ձեռք առնել, եթէ ոչ ատկէ վերջ Ռուսիան, երեւոյթները փրկելու համար, ձեւականօրէն պիտի աշխատի միայն մեր խնդրին համար, իսկ Թիւրքիան աւելի եւս պիտի ամրանայ իր դիրքին մէջ բարենորոգումները չգործադրելու համար: Խորհուրդ կուտայ անպաշտօն բանակցութեան մտնել Բ. Դռան հետ -որ, իր կարծիքով դիրքութեամբ պիտի ընդունի մեր պահանջները- եւ անոր հետ կարգադրել խնդիրը. ըսաւ թէ՝ օրինակ.- թիւրքերը պիտի համաձայնին էնապէքթօն ժէնեռալներ ուզել պետութիւններէն, անոնց attribution-ներ պաշտօնապէս հաղորդել պետութեանց եւ նոյն իսկ պայման դնել շատ կարճ միջոցի մը մէջ իրագործելու մեր պահանջներուն կարելոր կէտերը: Իր կարծիքով թիւրքերը մինչեւ վերջը պիտի հակառակին մեր խնդրին միջազգային գոյն տալուն, սակայն դիւրին պիտի համաձայնին լուծել խնդիրը առանց traité-ի [= դաշինքի] մը կերպարանքը տալու, եւ ոչ մէկ պետութիւն արդէն գորել ճնշում մը ի գործ չպիտի դնէ, որովհետեւ շատերը կաշառուած եւ մէկ քանիներն ալ կաշառուելու վրայ են մեր հարցին սպառնալիքին տակ...: Իբր ապացոյց իր ըսածներուն, ան հաւատացած է թէ՝ եթէ թիւրքերը ներկայիս հասկնան որ մենք տրամադիր ենք իրենց հետ բանակցութեան մտնելու, անոնք շատ զօրեղ ընդդիմութիւնը մը չպիտի ընեն ռուսներուն՝ իրենց սեփական պահանջումներուն մէջ: Ահա ամփոփ կերպով Հալաճեան էֆ.ի տեսակէտները, որոնք շատ լուրջ են. այս պատճառով երկու օր վերջ արտակարգ ժողով մը հրաւիրած ենք այս մասին խորհրդակցելու համար: Ձեր Վսեմ. ուշադրութիւն[ն] եւս կը հրաւիրենք այս խնդիրներուն վրայ: Այս շաբաթ մենք տեսակցութիւններ ունինք ա.- ռուս դեսպանին, բ. ֆրանս. ա. թարգմ[անի] պ. Լը-Դու'ի եւ պ. Մանտելշտամի հետ. պիտի ջանանք ստուգել մեր

²⁶ Բնագրին մէջ՝ Հոկտեմբեր, որ սխալ է:

կասկածները անշուշտ Ձեր Վսեմ. եւս հաղորդուելու համար:

Բերլինէն (թէ Մասնախմբէն եւ թէ Տօքթ. Չավրիէվէն) տեղեկացանք որ Տօքթ. Լէպսիուսը երկար եւ մտերմօրէն տեսակցած է պ. Յիմերմանի հետ: Վստահ ենք, որ Լէպսիուսը այս մասին տեղեկացուցած է Ձեզ: Այդ տեսակցութեան մէջ, Տօքթ. Լէպսիուսը յաջողած է համոզել զայն 1° Տրապիզոնի կցման անպատեհութեան մէջ եւ 2° Վալիներու եւ վիլայէթներու պահպանման վնասակար ըլլալուն: Յիմերմանը պատասխանած է -ըստ Տօքթ. Չավրիէվի նամակին- 1° Լռութեամբ Տրապիզոնի կցման խնդրոյն մէջ եւ 2° Ըսած է թէ ջնջել վալիները (իսկ վալիներու պահպանման պարագային) ԿԱՄ Inspect. Gén.-ին լիազօրութիւն տալ անուանելու վալիներն ալ:

Տրապիզոնի խնդրոյն մէջ Յիմերմանի լռութիւնը բացատրելի է, քանի որ անով աւելի շահագրգռուած են ռուսները, իսկ վալիներու ջնջման մէջ պ. Յիմերմանը կ'երեւի թէ չի յօժարիր Inspect. Gén.-ներու լիազօրելու՝ միութեարքներու անուանման մէջ. կամ մէկը կամ միւսը -կ'ըսէ Յիմերման- կամ պահպանումը վալիներու եւ լիազօրութիւն տալ Inspect. Gén.-ներու նաեւ զանոնք ընտրելու եւ կամ ջնջում վալիներու եւ ոչ-լիազօրութիւն Inspect. Gén.-ներուն: Այսպէս հասկցանք զոնէ մենք:

Այս պարագային անշուշտ մեզի համար կենսական եղող խնդիրը Inspect. Gén.-ներու լիազօրութիւնն է. ատիկա պահելու կամ դիւրացնելու առաջնորդող ռելէ փոփոխութիւն -նոյն իսկ վալիները վերցնելու գինովը- հարկաւ չենք կրնար ընդունիլ. այս կէտը պէտք է լուսաբանել եւ ջանալ չհասիտելու Inspect. Gén.-ներու լիազօրութիւնը եւ եթէ հնարաւոր է վալիներու ջնջման աշխատիլ:

Բերլինի մեր ազգայիններու կարծիքն այն է, որ եթէ մեր հիմնական պահանջները պատճառաբանող եւ Պօլսոյ դեսպաններու համաձայնագիրը քննադատող (որովհետեւ փոխադարձ զիջումներ ըրած են) նոր Notice մը տրուի Յիմերմանին, այս վերջինը պիտի հաճի կատարելագործել ծրագիրը, որովհետեւ գերմ., անոնց կարծիքով, ամէն կերպով կ'ուզեն չվշտացնել ռուսները: Պիտի գրենք իրենց, որ այս մասին գրուած է Ձեր Վսեմ. եւ Ձեր հրահանգը պիտի ստանան ուղղակի:

Շիֆրայի [= ծածկագրի] մասին մեր բանակցութիւնները Ռումանիոյ հետ յաջողեցան. ռումանական կառավարութիւնը թէեւ համաձայն է առեւտրական շիֆրաներու, բայց կը պահանջէ որ մեր շիֆրայի code-ին [= այլագրին] ճիշտ մէկ օրինակը իրենց փոստայի տրամադրութեանը տակ դրուի հասկնալու համար պարունակութիւնը հեռագիրներու, զի չի կրնար քաղաքակ. բովանդակութեամբ շիֆրաներ արտօնել: Զօնաթանցայէն աստոր փոխարէն դրկած են 1000 բառեր (ռումաներէն), որոնց իւրաքանչիւրի համար պիտի պատրաստուին մեր կարիքներուն համապատասխանող բառեր. պիտի փորձենք եւ տեղեկագրենք Ձեզ²⁷:

Միրոյ ջերմ ողջունիւ

Մնամ աղօթարար

Ի բացակայութեան Պ[ատրիարքական] Տեղապահի
Փոխանորդ նորին

²⁷ Ապահովութեան Յանձնաժողովին կողմէ օգտագործուած ծածկագրերուն եւ անոնց բանալիներուն վերաբերող երկու վաւերագրեր կը ներկայացուին որպէս Յաւելուած 23:

Երուանդ Ծ. Վրդ. Փերտահեան

Յ.Գ. Կը ներփակենք իտալական գործակատարին հետ ունեցած տեսակցութեան
com[p]te-rendu-ն:

Նոյն

ՊՏԴ, տուփ 3, թղթապանակ 2, նամակատետր Ը, էջ 51–56

Յաւելում 23

ՊԱՏՐԻԱՐԶԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Գործածուած շատ անգամներ

Հեռագիրներու համար
Ծածկագիր-հեռագրի-բանալի
Պոլսոյ եւ Փարիզի մէջ

Լոնտոն	Nice
Փարիզ	Ville Neuve
Պետերպուրկ	Kislovodsk
Ռուսաստան	Մայրս
Գերմանիա	Bell mère
Անգլիա	Արմենակ
Աւստրիա	Յովսէփ
Ֆրանսա	Զոյրս
Զօնֆերանս	Սանատօրիում
Դելեկասիօն	Մեր ընտանիքը
Երրեակ Համաձայնութիւն	Բարեկամներ
Երրեակ Չինակցութիւն	Patrons
Ծրագիր	Sertifica
Թուրք կառավարութիւն	Թաթարեան
Զօնթօլ	Խնամք (soins)
Ընդհանուր կառավարիչ	Բժիշկ
Հայկական Նահանգներ	Մեր կալուածներ. Nos imm[eu]bles
Հայկական հարց	Օպերասիօն
Կաթուղիկոս	Նեժ հայր
Արտաքին գործոց նախարար	Փաստաբան
Մայրաքաղաք	Աբարթըման
Պոլսոյ Ռուս դեսպան	(Oncle) Մօրեղբայր
Պոլսոյ Անգլիացի դեսպան	(Sop. Ճորճ) Արմենակի եղբայր
Պոլսոյ Աւստրիացի դեսպան	(Եղբայր) Յովսէփի եղբայր
Պոլսոյ Գերմանացի դեսպան	(Մօրաքոյր) Չոքանչիս եղբայր
Պոլսոյ Ֆրանսացի դեսպան	Զրոջս ամուսին
Ազգային Ժողով	(տիրեքսիօն) Direction
Վարչութիւն	Directeur
Պատրիարքարան	Հայրս
Permanent Commission	Հիւանդանոց
Բարիզի թուրք դեսպան	Թորոս
Փարիզի Ֆինանսական Ժողով	Բժշկական Խորհուրդ
Ծրագրի ֆինանսական մասը	Վաճառական

Փարիզի Ռուս դեսպան	Ժոզեֆ
Համաձայնության ծրագիր (Վահանի բերածը)	Դեղագիր
Լեւոն Էֆ. Տեմիրճիպաշեան	Ժորժ
Կիլիկիոյ Կաթողիկոս	Maitre
Կիլիկիա	
Ազգ. Ինքնապաշտպանության քօմիտե	Բօ
Հաշտության պատուիրակներ	Աժանս
Բարենորոգման Յանձնաժողով	Ճամբորդ
Պատուիրակության ստորագրություն	Միհրան
Ճամբայ ելլես	Փոխադրուեցայ տունէս
Սրբ Եղուարդ Կրէյ	Գրիգոր Էֆ.
Փրանսական նախարար	Propriétaire
Լօնտօնի Դեսպանախորհուրդ	St. Michel-ի հիւանդանոց
Փարիզ գումարուելիք Դեսպանախորհուրդ	Ville Neuv-ի բացուելիք սանաթօրիա
Մեր ծրագրի ընդունիլ տրուած ըլլալը	Օպերասիօնը յաջողած է
Լաւ յարաբերութիւնս Պատուիրակության հետ	Դեղերը լաւ կ'ազդեն
Հայ Պատուիրակութիւնը	Մեր ընտանիքը
Էքզըօզէ դը մօթիւ	Սերթիֆիքա
Ստատիստիկը	Հաշիւներ («Վերջին հաշիւ. Կիլիկ. Ստատիստիկ»)

ՊՏԴ, տույի 3, թղթապանակ 2, Մ899–Մ900

Ծածկագիր-հեռագրի-բանալի
Պոլսոյ-Պետերսպուրկի Հայկ. Կոմիտէի մէջ
(Պ. Ս[իրական] Տիգրանեանի կամ Ատոնցի հետ)

Կայսրը	Կեսարեան
Սագօնով	Մխիթար
Կօքովցիէվ	Սահակեան
Դեսպանախորհուրդ	Դատը
Անգլիան	Իվանովը
Փրանսան	Թէոտոր
Գերմանիան	Հէրման
Ռուսաստան	Հօրեղբայր
Տանկաստան	Տանտէր
Աւստրիա	Շաքարեան
Կաթողիկոսը	Մեծ հայր

Ս. Էջմիածին	Գիւղ
Փարիզ	Նախիջեւան
Լօնտօն	Բոստով
Ծրագիր	Ժառանգական թղթեր
Յիշատակագիր	Հաշուեթուղթ
Պօղոս փաշա	Նապարեան
Եւր. Պատգամաւորութիւնը	Ուսուցչական խումբը
Պատրիարքարան	Ազէնտուրա
Եպիսկոպոս	Գրադարանապետ
Կովկաս	Լօռի
Դաշնակցութիւն	Քրիս
Թուրքահայ	Նոխազեան
Հայոց հարցը	Գրադարան
Արտաքին գործոց նախը.	Տեսուչ

ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, Մ902–Մ903

Յաւելում 24

Նոյ.²⁸ 17/30, [191]3

Վսեմ. Պօղոս Բաշա Նուպար
Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան
Ի Եւրոպա

... Պ.պ. Սագօնօֆի եւ Բիշօնի հետ Ձեր Վսեմ. ունեցած տեսակցութիւնը խիստ կարեւոր ըլլալով, կը լուսաբանէր միանգամայն Ֆրանսիոյ եւ Ռուսիոյ տեսակէտները փոխատուութեան հարցին՝ Հայկ. բարենորոգումներու պահանջներուն մասին>: Սակայն Ձեր Վսեմ. եղբակացութիւնը, որ լաւատես էր, մենք չկրցինք ըմբռնել, քանի որ պ. Բիշօնը մերժած է իբր պայման դնել Հայկ. բարենորոգումները փոխատուութեան մէջ (նոյն իսկ քիչ մը գռեհիկ ձեւով) եւ պ. Սագօնօֆ նոյնպէս մաքսատուրքի խնդրին մէջ. ի՞նչպէս այս պարագաները կրնային «յոյս ներշնչել մեզ որ Հայկ. Բարեկարգութեան համար ոչինչ պիտի չզլացուի»: <...> կրնանք բաժնել Ձեր լաւատեսութիւնը, եթէ միայն հաւատանք The Times-ի հեռագրին, որով փոխատուութեան իբր «imperative condition» [= հարկադրական պայման] պիտի դրուի Հայկ. Հարցի լուծումը: Հեռագիր մը որ կը հակասէ պ. Սագօնօֆի եւ Բիշօնի ժխտական պատասխանին: Պիտի խնդրէինք որ պարզէիք այս մութ կէտը²⁹: Պ. Լը-Դու (Ֆրանս. ա. թարգմ.), որուն դրկեցինք մեր մէկ ընկերը տեղեկութիւններ առնելու, խուսափած է պատասխան մը տալու եւ խնդրած է քանի մ'օր եւս սպասել պ.պ. Սագօնօֆի եւ Բիշօնի տեսակցութեանց արդիւնք եղող Ֆրանս. արտ. գործ. նախարարին հրահանգներուն: Ներփակ պիտի գտնէք նաեւ ռուս-թրքական բանակցութեանց առթիւ ռուս դեսպանին հետ մեր ունեցած տեսակցութեան com[p]te-rendu-ն, որուն մէջ դեսպանը խստիւ կը բողոքէ այն կասկածներուն դէմ, որ հայերը կրնան ունենալ պահ մը իրենց ուղղամտութեան հանդէպ:

Աւելորդ չէ յիշել նաեւ, որ Times-ի Պոլսոյ թղթակիցը պ. Պօնրափին հետ ունեցած տեսակցութեան մը մէջ (8/21 Հոկտ.ին) ըսած է իբր թէ «Հայկ. Հարցի լուծման մասին՝ փոխատուութիւնը բանակցութեան մէջ թէւ պայման դնելու հրահանգ ստացած են, բայց կրնայ ըլլալ, որ առանց անոր ալ փոխատուութիւնը ընենք. այս պարագային Հայկ. Հարցը թաղուած է. հակառակ պարագային Հայկ. Հարցը պիտի արժարժուի եւ լուծուի»:

Թիւրք կառավարութիւնը վերջին օրերս ասելի ուժովցած է եւ դէպի մեզ փոխած է

²⁸ Բնագրին մէջ՝ Հոկտեմբեր, որ սխալ է:

²⁹ Մութ կէտին յստակացման կը ծառայէ Միքայէլ Վարանդեանի նամակն ուղղուած Հ.Յ.Դ. Արեւմտեան Բիւրոյին: Հոն նամակագիրը կը խօսի Նուպարի հետ իր հանդիպման մասին, կը յայտնէ թէ Սագոնօֆն ու Փիշօնը Թուրքիոյ վրայ նիւթական ճնշում բանեցնելու հարցին մասին որոշակիօրէն չեն ըսած թէ կ'ընդունին ճնշում բանեցնել եւ բաւականացած են անոր մասին մտածելու խոստումով, բայց The Times օրաթերթի փարիզեան թղթակիցը, որ իր տեղեկութիւններն առեր է երկու նախարարներէն, հաղորդած է թէ անոնք համաձայնած են «ֆինանսական ճնշում գործ դնել Թ[ուրքիոյ] վրայ՝ հայկական ռեֆորմներ ի կատար ածելու համար» (Փամպուրեան, ԺԱ., 34):

իր վերաբերումը: Թալաաթը անցեալները դիմած է պ. Գրէյֆսին (անգղիացի եւ ֆինանսական գերագոյն մարմնի անդամ) «valii-ումումի» [= ընդհանուր կառավարչի] պաշտօն ստանձնելու (այսպէս ըսած է): Վերջինս անձնապէս համաձայնած, սակայն իր կառավարութիւնը ստիպած է զայն չընդունիլ: Թալաաթը այս առթիւ ըսած է. «քանի որ եւրոպացիք խոչընդոտներ կը հանեն մեր դէմ, մենք առ այժմ կը բաւականանանք երկրի ապահովութիւնը վերականգնելու եւ 7000 ժանտարմ պիտի դրկեմ հայկ. նահանգները եւրոպացի սպաներու հրամանատարութեան տակ»: Անշուշտ այս քայլը սպառնալիք մըն է հայ ժողովուրդին ուղղուած...: Մենք թելադրեցինք մեր եւ անոնց մէջ անպաշտօն բանագնաց եղող անձին, որ ըսէ անոնց թէ այժմեան պետութեանց առաջարկութիւնները գրեթէ կը համապատասխան[են] թիւրքերու իսկ Յուլիս 1-ի խոստմնագրին. ուրեմն փոխանակ սպասելու որ պետութիւնները ճնշում գործածեն, աւելի լաւ չէ՞ որ ինքնաբերաբար ձեռնարկեն անոնց գործադրութեան իրենց ուղղամտութեան եւ բարեացակամութեան ապացոյցը տալով. փոխանակ Գրէյֆս-ին դիմելու թող դիմեն պետութիւններուն եւ անոնցմէ ուզեն valii-ումումի-ներ (այս ֆօրմիլին համամիտ կ'երեւին) եւ անոնց attribution-ներ գծելով հաղորդեն պետութեանց. բանագնացի կարծիքով անոնք քիչ մը ընդդիմութիւն պիտի ցուցնեն կէս առ կէսի խնդրին մէջ: Այս մտքով պիտի խօսի մեր անպաշտօն բանագնացը քանի մ'օրէն:

.....

Մնամ աղօթարար
Պ[ատրիարքական] Տեղապահ

ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, նամակտետր Ը, էջ 61-64

Յաւելում 25

Գրիգոր Զօհրապ Էֆ.ի Դիպուածական Խօսակցութիւնը
Պետական Խորհուրդի Նախագահ Խալիլ Պէյի Հետ
Շաբաթ, 26[Հոկտեմբեր]/8 Նոյեմբեր 1913

Գրիգոր Էֆ. Զօհրապ անձնական գործի մը համար այդ օրը գացած էր Խալիլ պէյը տեսնելու իր պաշտօնատան մէջ:- Գործին խօսքը լմննալուն պէս, քաղաքական վիճակի բարդութեանց եւ անոնց առթած յոգնութիւններուն վրայ խօսելով Խալիլ պէյ ըսաւ որ. «Բ. Դուռը 30 տարիէ ի վեր՝ ամէն ինչ «բամպակ իփիլի» կապելով [= փխր.՝ խախուտ կարգադրութիւններով]՝ գոհացեր եւ ժամանակ վաստկելու նայեր է միայն. այնպէս ատեն երբ պետութիւնները զանազան պահանջումներու դէգեր կազմեր էին, ամէն ինչ վէճի նիւթ էր, օսմ. պետութիւնը նոյնիսկ որոշ սահմանագիծեր չունէր: Այս բոլոր վէճերը միանգամայն liquidier ընելու [= լուծարելու] ժամը հնչած էր- ամէնքը միասին ընդունիլ հարկ կ'ըլլար:- Ասկէ Հայկական Հարցին անցաւ: Զօհրապ Էֆ., տեսնելով որ Խալիլ պէյ խօսիլ կ'ուզէր իր հետ, խոյս չտուաւ խօսակցութենէ, այլ իսկոյն յարձակողականի սկսաւ.-

Զօհրապ Էֆ.- Որչափ որ լրագիրներէ եւ բանակցութիւններէ կ'իմանամ, դուք ալ Հայկական Հարցին մէջ տարօրինակ ուղղութեան մը կը հետեւիք. չեմ հասկնար թէ ի՞նչ կը փափաքիք: Սկիզբը կարծեմ թէ ռուսական ծրագիրը կար. ատոր դէմ դուք ալ ձեր տեսակէտը մէջտեղ դրիք. շատ լաւ. Ռուսական ծրագիրը մէկդի դրուեցաւ եւ ձեզի գոհացում տրուեցաւ. ձեր տեսակէտը ընդունեցին երկու բարեփոխութեամբ, որոնք, ըստ իս եւ ըստ ամէն անկողմնակալ անձի, շատ legitime [= օրինաւոր կամ իրաւացի] չեն. ինչո՞ւ կը շարունակէք ընդդիմանալ. եւ ո՞չ միայն ընդդիմանալ՝ այլ եւ ձեր Inspecteur général-ներու եւրոպացի ըլլալու պայմանէն ալ ետ կեցեր էք: Դուք միշտ ձեր խօսքը չյարգող կառավարութիւն մը ըլլալով ամբաստանուած էք եւ ատոր համար controle [= հակակշիռ] եւ garantie [= երաշխիք] կը պահանջուի: Դուք այս անգամ ելեր էք ըսելու թէ՛ մենք մեր նախորդներուն չենք նմանիր, մեր խօսքին տէրն ենք, controleի, garantieի պէտք չկայ: Պետութիւնները եւ մենք թերահաւատ էինք. <...> առջի վայրկեանէն ձեր խօսքը դրժելու սկսաք. եւ նոր փաստ մըն ալ աւելցուցիք թէ ձեզի ալ վստահիլ կարելի չէ. ասիկա շատ ճարտար քաղաքականութիւն մըն է ձեր կողմէն:

Խալիլ պէյ.- Մենք Inspecteur généralի եւրոպացի ըլլալուն դէմ չենք, եւ մեր խօսքը չենք դրժած. որովհետեւ բաւական ատեն է որ ուզեցինք զանոնք Անգլիայէն եւ Անգլիա չտուաւ զանոնք՝ Ռուսիոյ intrigueներուն [= մեքենայութիւններուն] անսալով³⁰. իրաւամբ

³⁰ Երբ 28 Հոկտեմբեր/10 Նոյեմբերին հայ պատուիրակներ հանդիպում կ'ունենան Անգլիոյ նորանշանակ դեսպան Մալթթի հետ, ան կը յայտնէ՝ թէ Թիւրքերը ամենէն աւելի հակակշիռի խնդրէն կը խրտչին, վախճալով որ քանի մը գաւառներու համար հակակշիռի ենթարկուելու պարագային, այլ գաւառներ ալ զայն պահանջեն, թէ՛ երեք համաձայնական դեսպանները համաձայն կը մնան հակակշիռի անհրաժեշտութեան, եւ թէ՛ Անգլիա մերժած էր թուրքերուն տալ իրենց ուզած պաշտօնեաները, քանի դեռ բարենորոգութեանց ծրագիրը կը մնար վէճի առարկայ՝ միւս պետութիւններուն նախանձն ու կասկածները չյարուցանելու համար

վախցանք, մասնաւոր տեղեկութիւններէ դատելով, որ Inspecteur général-նիս եթէ օտարական ըլլայ՝ Ռուսիոյ ազդեցութեամբ ցոյց տրուած մէկը պիտի ըլլայ. ասիկա չուզէնուս համար՝ ստիպուեցանք եւրոպացի Inspecteur général-ի առաջարկութենէն ալ ետ կենալ:

Զօհր.- Եթէ ձեր նպատակը միմիայն ռուսական ազդեցութեան ենթակայ չեղող Inspecteur général-ներ ունենալ է, ասոր համար հարկ չէ Inspecteur général-ներու եւրոպացի ըլլալուն գաղափարէն հրաժարիլ. Ձեր նպատակը ապահովելու համար միջոցներ չեն պակսիր. դուք շատ լաւ կրնաք պայման դնել որ՝ Inspecteur général-ը եւրոպացի պիտի ըլլայ՝ բայց ո՛չ մեծ Տէրութիւններու հպատակներէն. թող Զուիցերիացի ըլլայ, Պէճիքացի ըլլայ, Հոլանտացի ըլլայ. մենք հայերս ո՛չ մէկ առարկութիւն ունինք ասոր դէմ. կարելորդ այն է՝ որ անիկա եւրոպական վարչական փորձառութիւնները եւ միջոցները գիտցող եւ գործադրելու կարող անհատ մը ըլլայ: Եւրոպայի փոքրիկ պետութիւնները՝ cultureի [= մշակոյթի], civilisationի [= քաղաքակրթութեան] տեսակէտով մեծ պետութիւններէն ետ չեն մնար եւ ուստի անոնցմէ առնուած Inspecteur général մը ձեր վախերը կը փարատէ եւ մեզի՝ Հայերուս՝ զոհացում կուտայ:

Խալիլ պէյ.- Իրաւունք ունիք. այդ ըսածնիդ կ'ըլլայ եւ մենք առարկութիւն չունինք ասոր դէմ եւ ահաւասիկ կը յայտարարեմ թէ ձեր ըսած ձեւով Inspecteur général-ի դէմ չենք բնաւ. կ'արտօնեմ զՁեզ ասիկա ձերիններուն ըսելու եւ կը խնդրեմ որ դուք ալ՝ Հայերդ, օգնէք մեզի որ այս խնդիրը վերջացնենք. դուք, պարոն, մասնաւորապէս կարող էք ասիկա ընելու:

Զօհր.- Ես այս խնդրոյն մէջ չեմ գիտեր ի՛նչպէս կրնամ օգտակար ըլլալ. պարզ անհատ մըն եմ եւ խնդիր լմնցնելու վիճակի մէջ չեմ. բայց ձեզի չափ ես ալ կը փափաքիմ որ այս խնդիրը վերջանայ յօգուտ մեր երկու ազգերուն. ասոր համար հարցում մը ուղղեմ. ի՞նչ է ձեր գաղափարը այն երկու բարեփոխութեանց մասին որ պետութիւնները կ'առաջարկեն ձեր Inspecteur général-ի համար. 1° Լիազօրութիւն եւ 2° Ընտրութեան եղանակը:

Խալիլ պէյ.- Լիազօրութեան ես ալ կուսակից եմ:

Զօհր.- Այնպէս չէ՞. եթէ լիազօրութիւն չպիտի ունենայ՝ ամէն ինչ անօգուտ է: Ուրեմն այդ մասին անհամաձայն չէք: Կը մնայ միւսը. ի՞նչ առարկութիւն ունիք անոր մասին. <...> առաջ պետութիւնները կը պահանջէին որ Inspecteur général-ը նշանակուի իրենց approbation-ով [= հաւանութեամբ]. կ'ընդունիմ որ այս ձեւը դիտողութեան տեղի կրնայ տալ souveraineté-ի [= ինքնիշխանութեան] տեսակէտով. բայց վերջին առաջարկութիւնը շատ մեղմացած է: - présenter [= ներկայացնել] կամ recommander ընելու [= յանձնարարելու] եւ approbation-ի մէջ լեռ կայ. ո՛չ souveraineté-ի խնդիր կրնայ յարուցանել, ո՛չ ալ amour propreի [= ինքնասիրութեան]. չէ՞ մի որ այսօր ռուս պետութեան մը պիտի դիմէք՝ որպէս զի անիկա Ձեզի présenter կամ recommander ընէ Inspecteur général ըլլալիք անձը. եթէ այդ recommandation-ը [= յանձնարարութիւնը] մէկ պետութեան կողմէ ըլլուելովը զձեզ չի վիրաւորեր, վեց պետութեանց կողմէ recommander ըլլալն ալ վիրաւորիչ չի համարուիր. մանաւանդ որ անիկա փոքր պետութիւններէն մէկուն հպատակը պիտի

ըլլայ: Իմ կարծիքովս շատ խելացի եւ հեռատես եղած կ'ըլլաք չմերժելով այս կէտը. եթէ վեց պետութիւնները recommander չընեն, կրնայ վախճուիլ որ անոնցմէ մին կամ մէկ քանին intrigue-ներ ալ լարեն անոր դէմ եւ անոր գործը դժուարացնեն:

Խալիլ Կէլ.- Կ'ընդունիմ որ approbation-ին կամ désignation-ին [= անուանումին] եւ recommandation-ին կամ présentation-ին միջեւ nuance [= նրբերանգ] մը կայ. բայց խնդիրը մեր souveraineté-ի իրաւունքներուն վրայ կը դառնայ: Ուստի չենք կրնար այնպիսի զիջում մը ընել, որով Inspecteur général-ը փոխանակ մեր պաշտօնեան ըլլալու՝ վեց պետութեանց représentant-ը [= ներկայացուցիչը] ըլլայ մեր երկրին մէջ:

Զօհր.- Իմ առաջարկած եղանակովս անիկա վեց պետութեանց représentant-ը չըլլար բնաւ:

Խալիլ Կէլ.- Մենք այդ մասին չենք կրնար պետութեանց հետ պայմանի մտնել:

Զօհր.- Այդ յամառութիւննիդ չեմ գովեր. դուք շահ ունիք հայոց չափ ու անոնցմէ աւելի՝ այս խնդիրը ժամ առաջ լմնցնելու մէջ եւ հայերուն սիրտը շահելու ձեռով լմնցնելու մէջ. կրնաք ձեր մերժումին վրայ յամառիլ եւ բարենորոգմանց négociation-ները ջուրը ձգել. ոչ մէկ պետութիւն անկեղծապէս կը փափաքի անոնց իրականացման. անոնք ներքնապէս շատ գոհ պիտի ըլլան. ասկէ մակաբերեցէք որ այդ ձախողութեամբ ձեզի մահացու պիտի ըլլայ. հիմակուրնէ Աւստրօ-Հունգարիա եւ Իտալիա պատրաստուեր են Անատոլիոյ մերձաւոր բաժանումի մէջ բաժին ուզելու. փտանգին մեծութիւնը եւ մերձաւորութիւնը զգացէք, եւ մի՛ ընէք բան մը որ զԶեզ տկարացնէ՝ հեռացնելով ձենէ միակ անկեղծ տարրին՝ Հայուն սերը եւ անձնօրինութիւնը. եթէ առանց հաստատ հիման մը վրայ դնելու՝ մինչեւ աստիճան մը բարենորոգում իսկ ի գործ դնէք, ատիկա մեր ազգը ձեզի չափի մօտեցնէ, վասն զի հետեւեալ օրուան անստուգութիւնը պիտի մնայ:

Խալիլ Կէլ.- Ես ալ կը հաստատեմ որ պետութիւնները չեն ուզեր որ մենք բարենորոգում ի գործ դնենք:

Զօհր.- Գիտե՞ք ես ի՞նչ կը փափաքիմ. ես բարենորոգմանց գործադրութեանը չափ ուրիշ կարելոր բանի մը կը բաղձամ: Կը յիշէ՞ք 1908ին Սահմանադրութեան հռչակման օրերու խանդավառութիւնը Հայոց եւ անոնց սերը ձեզի հանդէպ. կը յիշէ՞ք Մարտ 31ի օրերուն Հայերուն վերաբերումը ձեզի՝ թէ՛ ձեր կուսակցութեան պետութեանը եւ թէ՛ ձեր կուսակցութեան chef-երուն [= ղեկավարներուն] մասին. ահա այդ զգացման, այդ սիրոյն, այդ խանդավառութեան վերադարձին կը բաղձամ: Կ'ըսեմ ձեզի որ ատիկա վերստին ստանալը ձեր ձեռքն է: Մտածեցէք անգամ մը. Արաբները՝ վաղ կամ անագան՝ դժուարութիւններ պիտի հանեն ձեր դէմը. ձեր ներքին խռովութիւնները, որոնք այս վայրկեանին զսպուած են, անոնք ալ պիտի պայթին օր մը. ո՞վ ձեր քովը պիտի կենայ՝ Հայերէն գատ. ո՞վ Հայոց չափ անկեղծ զոհաբերութիւն պիտի ցոյց տայ եւ իրապէս օգտակար պիտի կրնայ ըլլալ. չ'արժե՞ր որ դուք ալ՝ այս տարրը շահելու համար՝ քայլ մը ընէք այս խնդրոյն մէջ:

Խալիլ Կէլ.- Ձեւ մը գտնենք որ մենք յանձնառութիւն չստանձնենք պետութիւններուն հանդէպ, իսկ անոնք Inspecteur général-ին ներկայացումին մէջ կարծիքնին յայտնեն. մենք կրնանք ընդունիլ որ անոնք մեզի ցոյց տան այն պետութիւնը (փոքրիկ եւ չէզոք) ուրկէ պիտի ուզենք Inspecteur général-ները. թող մեծ պետութիւնները այդ պետութեան հետ առաջուց համաձայնին, որ երբ մենք անկէ Inspecteur général ուզենք՝

անոնք ալ մեծ պետութեանց կարծիքը առնեն եւ յետոյ մեզի ցոյց տայ. մենք ignorer կ'ընենք [= կ'անտեսենք] այդ ներքին մասը. եւ ասով երկու կողմը գոհացում կը ստանայ:

Չօհր.- Ձեր առաջարկութիւնը ingénieuse [= ինքնատիպ] բայց compliqué [= բարդ] է եւ քիչ գործնական: Ես ձեւի մասին չեմ խօսիր. ես կը պաշտպանեմ սա հարկը թէ՛ պետք է Հայերը սիրաշահիլ եւ քանի որ մինչեւ այս կէտին հասանք, այժմ խնդիրը նոր քայլով մը վերջացնելու է եւ վերահաստատելու է առջի սէրը մէջերնիս:

Խալիլ պէյ.- Ատիկա դուք կարող էք ընել. ահաւասիկ ես ձեզի ըսի որ Inspecteur général-ը կ'ընդունինք, կ'ընդունինք նաեւ անուղղակի մեր անգիտութեամբ մասնակցութիւնը վեց պետութիւններուն զայն ներկայացնելու մասին. ուրեմն դուք եթէ ուզէք կրնաք լմնցնել այս գործը. ատիկա գիտեմ որ միայն ձենէ կախումն ունի. կը խնդրեմ որ աշխատիք եւ վերջացնէք. մեր նպատակը անկեղծապէս բարենորոգումները մտցնել է, նոյն իսկ մեր շահուն տեսակէտովը. կը խնդրեմ որ աշխատիք:

Չօհր.- Ես ո՞վ եմ որ ատոր կարող ըլլամ. ես Ձեզի իմ կարծիքս ըսի անկեղծութեամբ. ամէն տեղ ալ ես համաձայնութեան եւ առջի մտերմութիւնը վերադարձնելու մասին ձեռքէս եկածը կ'ընեմ:

ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, արձանագրութիւններու տետր Ժ, էջ 11–16

*

ԾԱՆՕԹ.-

Վերի արձանագրութեան անմիջապէս կը յաջորդեն երկու կարելոր գրառումներ, զորս տեղին կը գտնենք ներկայացնել ստորեւ:

Ա.

Նոյն օրը, իրիկուան դէմ պ. Մանտէլշթամ մեր պատուիրակին հաղորդեց Մատրա-գամին գրաւոր առաջարկը. մեր պատուիրակը ըսաւ որ պարզապէս ծիծաղելի էր եւ նկատողութեան իսկ առնուելու անարժան: Մեր պատուիրակը պ. Մանտէլշթամի հաղորդեց՝ հակիրճ կերպով՝ Խալիլ պէյի տրամադրութիւնները եւ զգացուց թէ՛ ռուս դեսպանը ծանր կերպով սխալած էր հաւատալով որ Բ. Դուռը վերջնապէս չ'ընդունիր Inspecteur général-ի եւրոպացի ըլլալը: Ըսաւ թէ՛ անելի ծանր սխալ մըն էր discussion-ի [= քննարկման] մտնել conseiller-ի [= խորհրդականի] առաջարկի մասին. (դեսպանը այս ճամբուն մէջ մտնելու պատրաստուած էր. բարեբաղդ եղանք որ մեր պատուիրակը ժամանակին կեցուց զինքը՝ ոեւէ քայլ մը չառած. պ. Մանտէլշթամի եւ մեր պատուիրակին միջեւ խօսակցութիւնը շատ դառն եղած է):

Բ.

Կիրակի առտու պ. Մանտէլշթամ կրկին մեր պատուիրակը տեսնելու գնաց, ըսելով որ վերջապէս հայերը ոեւէ զիջողութիւն չե՞ն ըներ վեց կէտերու մասին: Մեր պատուիր-

րակը պատասխանեց թե՛ «ո՛չ մէկ զիջողութիւն չենք ըներ»։ «Նոյնիսկ եթէ բոլորովին ամէն ինչ կորսնցնելու վտանգ ըլլա՛յ»- հարցուց թարգմանը։- Մեր պատուիրակը պատասխանեց. «Հայ ազգը միաձայն է զիջողութիւն չընելու մասին. միայն կը խնդրենք որ՝ այն պարագային երբ ռուսական դեսպանատունը ինքզինքը անկարող զգայ վեց կէտերը ընդունիլ տալու եւ այդ մասին համոզում գոյացնէ, շնորհ ընէ մեզի իմացնելու զայն»։- Պ. Մանտէլշթամ խնդրեց որ երեքշաբթի ժամը 9ին Ազգ. Պատրիարքարանէ պաշտօնական Délégation մը ներկայանայ դեսպանին՝ եւ ի հարկին՝ այդ յայտարարութիւնը ընէ հոն³¹։

ՊՏԴ, տուփ 3, թղթապանակ 2, արձանագրութիւններու տետր Ժ, էջ 16–17

³¹ Նախորդ եւ այս պարբերութիւններով ներկայացուած հարցերուն մասին կարգ մը մանրամասնութիւններու համար տեսնել 31 Հոկտ./13 Նոյ.-ի նիստի ատենագրութեան առնչուած թիւ 79 ծանօթագրութիւնը։

Յաւելում 26

Թիւ 532

Ամենապատիւ

Տ. Չաւէն Սրբ. Արքեպիսկոպոս Տէր Եղիաւեան

Արժանընտիր Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

Կ. Պոլիս

Ամեն. Սրբազան Հայր,

Քաղաքային քննիչներէն, Համիտ պէյ, նախորդ միութեարրէֆը Թոգատի եւ Տարտանէլի, որ ամենակարեւոր անդամներէն մին է տիրող կուսակցութեան եւ որուն կարծիքը մեծ կշիռ ունի, վերջերս քննութեան համար Տարտանէլ եկած ըլլալով, բաւական երկար տեսութիւն մ'ունեցանք մեր տան մէջ Հայաստանի բարենորոգութեանց խնդրոյն վերաբերեալ: Խնդիրը ինքը բացած էր:

Տեսակցութիւննիս շատ կարեւոր էր եւ դահլիճին ու Իթթիհատի վարիչներուն հոգեբանութիւնը պարզող հանգամանք մը ունենալուն համար, համարձակեցայ տեղեկութիւն տալ Ձեր Սրբազնութեան: Ահա համառօտիւ Համիտ պէյի խօսքերուն եզրակացութիւնը:

«Մենք կամաց կամաց մեր կարծիքը փոխելու վրայ ենք եւ կը կասկածինք կոր Հայերու հայրենասիրութենէն իբր օսմանցի. որովհետեւ մինչ մենք վերջնականապէս բաղձացեալ բարենորոգումները ի գործ դնելու համար վճռած ենք ոգի ի բռին աշխատիլ եւ առ այդ Եւրոպացի քննիչներ եւ պաշտօնեաներ բերելու ետեւէ ենք, ահա ձեր պատուիրակութիւնը եւ վերին իշխանութիւնները, որոնց կարգին նաեւ Պոլսոյ պատրիարքարանը, իրարու ետեւէ դիմումներ կը կատարեն մեծ պետութեանց մօտ եւ մեզմէ բոլորովին բաժնուիլ կ'ուզեն, ինչ որ ի գին արեան միայն կրնայ ըլլալ, որոշած ենք վճռական կերպով տեղի չտալ ո եւ է ազդեցութեան եւ սպառնալիքի առջեւ. եւ արդէն յաջողած ենք այլ եւ այլ միջոցներով կարգ մը մեծ պետութիւններ մեր կողմը քաշել եւ արժանապատուութիւննիս փրկել:

«Եթէ դուք անկեղծ էք, եւ ուզածնիդ կեանքի, ինչքի եւ պատիւի ապահովութիւն է միայն, որուն կը սիրենք հաւատալ, Ձեր պատրիարքարանը փոխանակ դժուարացնելու դահլիճին դերը, լաւագոյն կ'ըլլայ եւ վստահութիւն կը պատճառէ, եթէ դիւրութիւններ տայ: Օրինակի համար, նոյն իսկ կրնայ ըսել թէ մենք օսմանեան այս ինչ, այն ինչ անձնաւորութեան վրայ վստահութիւն ունինք. Վանի կուսակալը՝ որ այնչափ ազգօգուտ գործեր կը կատարէ, կրնայ ներկայացնել իբր ընդհանուր քննիչ, այս ինչ կամ այն ինչ անձը իբր վալիներ եւայլն. եւ ատիկա անմիջապէս պատրաստ ենք ընել եւ ձեռք ձեռքի տալով հայրենիքի փրկութեան աշխատիլ. հակառակ պարագային, եթէ մտքերնիդ դրած էք Ռուսիայէն խաբուիլ, լեռան մը ստորոտը գտնուած քաղաքին պէս պիտի ըլլաք, երբ այդ լեռը փլչի»:

Հարկ չեմ տեսներ ըսելու թէ պետք եղածը պատասխանեցի իրեն. արդարացուցի մեր պատուիրակութեան դիմումները. բացատրեցի Վեհափառ Հայրապետին դիրքը ընդի. Հայութեան հանդէպ, եւ մանրակրկիտ կերպով երեւան բերի մեր հայրենասի-

րութիւնը:

Այժմ Համիտ պէյ Տարտանէլի գազաներուն մէջ քննութեան ելած է եւ մօտերս կը վերադառնայ. իրեն հետ մտերմութիւն ունինք. եթէ Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնը ռեւէ հրաման ունի, կրնայ հաղորդել ինծի:

Մատչելով ի համբոյր Ս. Աջոյն Սրբազնութեանդ

1913 Նոյեմբեր 25

Ամենախոնարհ որդի

Տարտանէլ

Դիոնիս Ա[ւագ] Քահանայ Տրէզեան

ՊՏԴ, տուի 4, թղթապանակ Ն, Ն148

Յաւելում 27

Ս. Պատրիարքի Տեսակցութիւնը
Ներք. Գործ. Նախարար Թալաթ Բէյի Հետ
[1]913, Նոյեմբ. 22

ԾԱՆՕԹ.- Ապահովութեան Յանձնաժողովի արձանագրութիւններու տետրէն ուղղակի վերծանուած այս արձանագրութեան մէջ շեղագիր ընդմիջարկումներով կը ներկայացնենք Արամ Անտոնեանի կողմէ բնագրերէ արտագրումով աւելցուած տողեր՝ յաւելեալ յստակացման համար- Վ.Ղ.

Ս. Պատրիարքը առաջին անգամ այցելեց Թալաթ Բէյին պատրիարքարանին չլսուած ներքին կարգ մը խնդրոց մասին կարգադրութիւններ խնդրելու համար: Թալաթ Բէյը ըսելով թէ՝ ատոնք դիւրին են եւ անմիջապէս կը կարգադրուին, մեծ խնդրին նայինք ըսած է հայկ. բարենորոգութեան խնդրոյն մասին հետեւեալ կերպով.

«Սահմանադրութեան հրատարակման առաջին օրերուն տպաւորութեան տակ, կը ձգտէինք մէկ ազգ մը ստեղծել – օսմանեան ազգութիւն եւ փորձով տեսանք, որ այդպիսի ազգ մը չի կրնար կազմուիլ եւ ազգերը պէտք է որ պահեն իրենց ուրոյնութիւնը, եւ ուրեմն անոնց վիճակը պէտք է բարեկարգել³². սակայն ոչ այնպէս, ինչպէս կը հասկնան օտարները: Կօնտրօլին չենք կրնար համակերպիլ, որովհետեւ ան չի համապատասխաներ մեր վեհապետական իրաւունքին եւ հեղինակութեան հետ եւ խռովութիւններ առաջ կը բերէ: Արդէն այս առթիւ, այս օրերս, շրջաբերականներ դրկած ենք եւրոպական մայրաքաղաքներու մեր դեսպաններուն, պատուիրելով յայտարարել թէ կօնտրօլ հաստատուելու պարագային անարշի [= անիշխանութիւն] պիտի տիրէ երկրին մէջ, որու առջեւ պատասխանատու չենք կրնար ըլլալ, որովհետեւ կառավարութեան հեղինակութիւնը պիտի ոչնչանայ: Այս շրջաբերականներու պատասխանները առած ենք արդէն. կարգ մը պետութիւններ համամիտ գտնուեցան մեզի եւ եթէ ուզէք ռուսներու կարծիքն ալ ըսեմ ձեզի. անոնք ըսին. «Դիմեցէք Հայերուն եւ անոնց հետ կարգադրեցէք խնդիրը»: Պիտի գիտնաք նաեւ որ եթէ կօնտրօլ ընդունելու ըլլանք, մեր դիրքն ալ կը խախտի եւ երկրին մէջ իշխանութիւն չմնալով, հայրենիքնիս օտարին ձեռքը կ'անցնի: Բայց միւս կողմէ ձեզի ալ գոհացում մը տալու համար կը խորհինք բարենորոգման կէտերը որոշել եւ հաղորդել պետութեանց. ասով մեր ժողովուրդին առջեւն ալ արդարանալու միջոցը կ'ունենանք եւ պետութեանց բաղձանքին ալ գոհացում կուտանք յանձնառութիւն մը առած ըլլալով: Մեր պարլամենտը [= խոր-

³² Թալաթ Եւմարտութիւնը կը յայտնէր ըսելով թէ իթթիհատականները կ'ուզէին մէկ՝ օսմանեան ազգ կազմել: Բռնութեամբ Թուրքիան միատարր դարձնելն ու թրքահպատակներու կատարեալ օսմանականացումը առանցքային նշանակութիւն ունէին Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կուսակցութեան համար եւ Թալաթ առիթով մը յայտարարած էր թէ հակառակ սահմանադրութեամբ իսլամներու եւ քրիստոնեաներու հաւասարութիւն հռչակուած ըլլալուն, հաւասարութիւնը կը մնայ անիրականանալի գաղափար (Բայբուրդ-յան, 624):

հրդարանը] չի կրնար հակառակիլ ասոր, որովհետև պիտի ըսենք անոր թե՛ եթե զանոնք չընդունուին, կօնտրոլը ստիպուած պիտի ըլլանք ընդունիլ: Բարենորոգման կէտերը որոշելու համար կ'ուզէինք որ մարդիկ որոշէիք եւ փոխադարձ համաձայնութեամբ կարգադրէինք. կ'ուզէք ես անձամբ ալ կրնամ ձեզ հետ խորհրդակցիլ այս մասին»:

Ս. Պատրիարքը առանց ռելէ կարծիք յայտնելու, ըսած է թե՛ նախարարի առաջարկը խորհրդակցութեան պիտի ենթարկէ: Նախարարը խնդրած է որ այս մասին մեր պատասխանը երկու օրէն յայտնուի իրեն: Ս. Պատրիարքը աւելցուցած է թե՛ Հայկ. Հարցի պաշտպանութեան իրաւունքը ազգիս Վեհ. Կաթողիկոսին վերապահուած է, որ իր կողմէ Եւրոպայի մէջ ներկայացուցիչ ունի:

Նախարարը պատասխանած է. «Եթե պետք ըլլայ յատուկ մարդիկ կը դրկենք Կաթողիկոսի քով պարզելու մեր տեսակէտները. Սատրագամը խիստ լաւ բարեկամն է Պօղոս բաշային. կրնանք հեռագրել եւ հոս հրաւիրել զինք: Վերջապէս ամէն բան կ'ընենք ձեզ գոհ թողլու: Դպրոցական խնդիրներ, լեզուի հարցը եւ այլն նոյնպէս կը կարգադրենք»:

Թալաաթ բէյի կողմէ Ս. Պատրիարքին Նոյեմբեր 22ին եղած առաջարկին վրայ, Ապահով. Խորհրդարանական եւ Վարչական յանձնաժողովները որոշեցին նախ այս մասին առնել ռուս դեսպանին կարծիքը, միեւնոյն ատեն հասկցնելով դեսպանին թե՛ Հայերը տրամադիր չեն երբէք թուրքերու հետ բանակցութեան մտնելու եւ թե՛ կը խորհին մէկ անգամի տեսակցութեան մէջ (պատասխանելու համար) պնդել վեց կէտերուն վրայ:

Նոյեմբեր 26(ն.տ.)-ին, դեսպանը իր Ա. թարգմանի միջոցով կը հաղորդէր մեզ հետեւեալը.-

1.- Դեսպանը բոլորովին համաձայն է մեզի աւելի տարամերժ (էնդրանգիժան) գտնուելու քան իրենք, որպէս զի մեր դիմադրողական դիրքէն չքաջալերուելով, դեսպաններու առաջարկը ընդունին:

2.- Մեծ Եպարքոսը յայտնէր իրենց թե՛ Կիրակի ամբողջ օրը Նախարարաց Խորհուրդը այս խնդրով զբաղէր է¹⁾ բայց ռելէ եզրակացութեան չէ եկեր, եւ թե՛ չորեքշաբթի օրուան խորհուրդն ալ անոր պիտի յատկացուի եւ հետեւաբար Սատրագամը կը յայտնէր թե՛ հինգշաբթի ի վիճակի պիտի ըլլայ պատասխանելու դեսպաններու վերջին առաջարկներուն:

¹⁾ Ամենահաստատ աղբիւրէ տեղեկացանք որ Նախարարաց Խորհուրդը ոչ այդ կիրակին եւ ոչ հետեւեալ չորեքշաբթին երբէք զբաղած չէ Հայկ. խնդրով. ուրեմն բացէ ի բաց խաբած են դեսպաններուն:

[Տեղեկատուն հաւանականաբար թղթատարութեան նախարար Ոսկան Էֆենտին եղած է.- Ա.Ա.]

3. Դեսպանը ռելէ զիջում չպիտի ընէ այլ եւս իր ըրած վերջին առաջարկներուն վրայ, որովհետև ատոնք գրեթէ կմախքն են միայն իրենց առաջին projet-ին: Թիւրքերը թէւ կ'ընդդիմանան վերջինին 1, 8, եւ 9-րդ յօդուածներուն, որոնք գործադրուելիք բարենորոգմանց էական պայմաններն են արդէն:

Եթէ Բ. Դուռը հակառակի այդ առաջարկներուն, այն ատեն ձեռք պիտի առնուին

Բ. Դռան վրայ ճնշում գործադրելու միջոցներ, որոնց մասին պիտի խորհին իրենք:

Դեսպանը պատասխանած էր նաև մեր մէկ քանի հարցումներուն.-

ա.- Այս օրերս Փրանսան քիչ մը աւելի սերտ վերաբերում մը ունի Հայոց հանդէպ, թերեւս անոր համար որ թիւրքերը, Գերմանական Չինուորական mission-ին [= առաքելութեան] առթիւ շատ մօտեցած են վերջինի. միշտ ասանկ է եղած...³³:

բ. Բետերսբուրկի դահլիճը միշտ ջերմութեամբ փարած է հայկական հարցին եւ կը յուսայ թէ լուծման մը յանգիլ պիտի յաջողի:

գ.- Կողմնակի լուր մը առած էինք (թիւրքերը ըսած էին) թէ դեսպանները կը պահանջեն որ conseiller-ներու ամսականները իրենց կողմէ տրուին: Այս մասին եւս հարցուցած էինք դեսպանին, որ կը պատասխանէր թէ՛ այս մասին իրենց մէջ խօսք եղած չէ ցարդ. հարկաւ conseiller-ները եւրոպական պետութեանց ներկայացուցիչները պիտի ըլլան իրօք. պետութիւնները անոնց միջոցով թէ բարենորոգմանց իրագործման պիտի աշխատին եւ թէ պիտի հսկեն- ասիկա ստոյգ է. բայց թոշակի որո՞ւ կողմէ վճարուիլը դեռ envisager եղած չէ [= չէ պատկերացուած]. եթէ թոշակը թիւրքերու կողմէ իսկ վճարուի, ասիկա անոնց իրական հանգամանքը չպիտի փոխէ:

Նոյ. 27ին արտակարգ Ապահով. Յանձնաժողովներու միացեալ նիստով որոշուեցաւ խուսափիլ բանակցութեան մտնելէ եւ նոյն օրուան նախարարական նիստէն առաջ (որ Հայկ. հարցով պիտի զբաղէր) հաղորդել անոնց մեր պատասխանը:

Ս. Պատրիարքը պիտի պատասխանէր համաձայն հետեւեալ ֆորմիւլին.

[արաբատառ օսմաներէն բնագիր]

«Ձեր Վսեմութիւնը բարեհաճէր էր Պատրիարքարանի կարծիքը ուզելու Արեւելեան Նահանգներուն մէջ ներմուծուելիք բարենորոգմանց մասին. աւելցուցած էր նաև թէ օսմ. կառավարութիւնը անհրաժեշտ ամէն միջոց ձեռք պիտի առնէ իր հայ հպատակներուն վիճակը բարելաւելու համար:

«Բոլոր Հայոց կողմէ Արեւելեան Նահանգներուն մէջ թէֆօրմներու հաստատման համար եղած խնդրանքին վրայ, Էջմիածնայ Կաթողիկոսը, Գերագոյն Հոգեւոր Պետ Ամենայն Հայոց, անուանած է յատուկ պատուիրակութիւն մը, որ տեղական պայմաններու պահանջներուն համապատասխանող ծրագիր մը պատրաստած եւ անոր գործադրութիւնը

³³ Հակառակ պոլսահայ մամուլին մէջ առօրեայ լրատուութեան նիւթ մը դարձած ըլլալուն, մեր տրամադրութեան ներքեւ գտնուած վաւերաթուղթերուն մէջ սակաւաթիւ են ակնարկութիւնները նոյն այդ օրերուն Լիման վոն (կամ ֆոն) Սանտերսի գլխաւորած գերմանական զինուորական առաքելութեան պատճառով ստեղծուած ռուս-գերման-թուրք լարուածութեան եւ անոր ունեցած անմիջական ազդեցութեան մասին, ինչ կը վերաբերի բարենորոգումներու հարցով թրքական աւելի կարծի կեցուածքին եւ համաձայնութեան մը յանգելու համար ցոյց տրուող շտապողականութեան: Վիլիելմ Բ. կայսրը առաքելութեան հրաժեշտ տուած օրը իր սպաներուն թելադրած էր ստեղծել իր հրամաններուն հնազանդող նոր հզօր բանակ մը, նպատակ ունենալով անոնց միջոցով գերմանականացնել թրքական բանակն ու զայն առնել գերմանական հակակշռի տակ (Fiona K. Tomaszewski, *A Great Russia: Russia and the Triple Entente, 1905 to 1914*, հրտ. Praeger, Ուեսթփորթ (Քընեքթիքթը), 2002, 82):

խնդրած է: Ինչպես Ձեր Վսեմությունն ալ պիտի ըմբռնէ, շատ բնական է որ պէտք է [Պօղոս] փաշային հետ բանակցիլ այդ ծրագիրներուն սկզբանց եւ մանրամասնութեանց մասին:

«Այս մասին մեր ամբողջ ըսելիքը սա պիտի ըլլար թէ այդ շրջաններու Հայոց տառապանքները անտանելի դարձած են, եւ հաստատուած է թէ այնտեղ կը կիրարկուի թէժիմ մը՝ որ Հայոց հարստահարութեան կը ձգտի:

«Հայոց պատրիարքարանը ուրախութեամբ կ'ողջունէ այն անհրաժեշտ թէֆօրմները գորս կ'ուզեն ներմուծել այնտեղ: Գալով թէֆօրմներու ապագայ ծրագրին որ դեռ խոստման մը ձեւը միայն ունի, պատրիարքարանիս խորհրդականները այնպէս կը նկատեն թէ իրենք չեն կրնար այդ ծրագրին նկատմամբ ո՛ր եւ է կարծիք յայտնել»:

Այս պատասխանը բոլորովին անսպասելի էր Թալաաթ բէյի համար. ցնցող տպաւորութիւն կ'ընէ անոր վրայ.

«Կը հասկնամ Ձեզ, ըսած է ան. դուք կը մտածէք որ մենք եթէ վաղ[ը] միւս օր իշխանութենէ քաշուինք, մեր յանձնառութիւնները չեն կրնար ապահով համարուիլ եւ անոր համար եւրոպական երաշխիք կ'ուզէք: Բայց ան ալ մեր շահերուն չի յարմարիր: Կօնտրօլին դէմ ենք. բայց կը համաձայնինք, ինչպէս ըսած եմ, մեր ընելիքները հաղորդել եւրոպական պետութեանց: Շատ աղէկ, մենք կրնանք Կաթօւղիկոսին ալ մարդ դրկել անոր համոզելու համար, ինչպէս նաեւ Պօղոս բաշային: Մենք կ'ուզենք որ մեր ընելիքը ձեզ հետ միատեղ մտածենք եւ պատրաստենք եւ ատոր համար կօմիսիօն մը կ'ուզէինք կազմել»: Աւելորդ են ատոնք, պատասխանած է Ս. Պատրիարքը. ինչ որ ընելու էք, ձեռնարկեցէք: «Դուք պիտի հաւանի՞ք մեր պատրաստած ծրագրին» հարցուցած է նախարարը: «Անշուշտ,- եթէ նպատակայարմար ըլլան անոնք, պատասխանած է Ս. Պատրիարքը,- հակառակ պարագային միշտ բողոքող կը մնանք»:

Տեսակցութիւնը տեւած է 7 վայրկեան:

ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, արձանագրութիւններու տետր Ը, էջ 34–37 եւ 46–47. նաեւ՝ ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ

Յաւելուած 28

ՏԵՍԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԳԵՐՄԱՆԻՈՅ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՑ ՆԱԽԱՐԱՐ
Պ. ՋԻՄՄԷՐՄԱՆԻ ՀԵՏ

Պէրլին, 24 Նոյեմբեր 1913

ՆԱԽԱՐԱՐԸ իսկոյն խօսք ամենելով կ'ըսէ թէ թուրքերը կը շարունակեն ընդդիմանալ բարենորոգումներուն: Մաիտ փաշա փոփոխութիւն կրած է, աւելի զիջող դարձած է. բայց ժէօն-թիւրքերը, մասնաւորաբար Ճէմալ պէյ անուն անձ մը³⁴ որ յատկապէս բարենորոգումներու խնդրով կը զբաղի, բուռն կերպով կը դիմադրեն: Չեն ուզեր որ տէրութիւնները անոնց խառնուին: Ամէն բարենորոգում ընելու պատրաստ ենք, կ'ըսեն, բայց մեզ ազատ պէտք է թողուն: Ճավիտ պէյ³⁵, զոր յաճախ կը տեսնեմ, բնաւ առիթ չի փախցնէր բարենորոգումներուն անդրադառնալու. ինք խօսք կը բանայ միշտ, եւ ոչ թէ ես: Կը խնդրէ որ Թուրքիան ազատ թողունք ինք իր գլխուն հաստատել բարենորոգումները. կ'ըսէ թէ Թուրքիա կ'ըմբռնէ անոնց պէտքը, եւ որոշած է զանոնք գործադրութեան դնել, բայց առանց օտար հակակշռի: Կ'ըսէ նաեւ թէ զաւառները հանդարտ են, կարգապահութիւն կը տիրէ ամէն կողմ, եւ կառավարութիւնը պիտի ընէ տակաւին ինչ որ պէտք է: Կ'աւելցնէ թէ պէտք չէ մտիկ ընել Նուպար փաշան որ Հայոց կացութեանը բնաւ տեղեակ չէ, միշտ Եգիպտոս կ'ապրի եւ երբեք ոտք չէ դրած Ասիա:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ.- Ճավիտ պէյ իրաւունք ունի. երբեք Հայաստան չեմ գտնուած. բայց կը մոռնայ բան մը, թէ ես խնդիրը աւելի բարձրէն կը դիտեմ քան ինք, եւ զայն պարզած ատենս, ինչպէս կը պարզեմ հիմա Ձեր Վսեմութեան, աւելի Եւրոպայի շահերը աչքի առջեւ ունիմ: Առանց ծրագրին մանրամասնութեանց մէջ մտնելու, կը հարցնեմ Ձեր Վսեմութեան. այո՛ կամ ոչ, թուրքերը շահ ունի՞ն այսօր որ լուրջ եւ դրական բարենորոգումներ իրականացուին, բառնալու համար խռովութեանց եւ ջարդերու վտանգաւոր վառարան մը եւ պահպանելու համար Ասիական Թուրքիոյ ամբողջութիւնը: Ասիկա տարակուսելի չէ, ինչպէս Ձեր Վսեմութիւնը եւ բոլոր տէրութիւնները հաստատեցին: Դեռ վերջերս՝ Պ. Ասքուիթ³⁶ նոյնը ըրաւ կարեւոր ճառի մը մէջ, եւ Պ.

³⁴ Ակնարկութիւնը կը վերաբերի 1922-ին Թիֆլիսի մէջ զգետնուած Ահմէտ Ճէմալի՝ Ատանայի կառավարիչ, ապա օսմանեան եռապետութեան անդամ եւ ծովուծի նախարար:

³⁵ Մեհմէտ Ճավիտ տուեալ շրջանին կը վարէր օսմանեան Թուրքիոյ ելեւմտից նախարարութիւնը եւ կը մշակէր ու կը վարէր հայերն ունեզրկելու ծրագիրները:

³⁶ Ասքուիթ (Herbert Henry Asquith) տուեալ շրջանին վարչապետն էր Մեծն Բրիտանիոյ, միաժամանակ ըլլալով Ազատական Կուսակցութեան ղեկավարը: Ինչպէս կը պարզուի թուրք բարձր անձնաւորութեան մը Le Temps թերթի Պոլսոյ թղթակցին կատարած յայտարարութիւններուն առիթով նոյն թերթին մէջ լոյս տեսած Նուպարի պատասխանէն, Ասքուիթ ըսած է թէ բարենորոգումները պէտք է կատարուին «տէրութիւններու ուղղակի օգնութեամբ եւ գործօն մասնակցութեամբ»: Նուպար նաեւ նշած է թէ նոյնը հաստատած է վարչապետ Պեթման-Հովվէկ ջալիսթակի [= գերմանական խորհրդարանին] մէջ իր ճառով («Վերջին Լուրեր», «Ժամանակ», 2/15 Դեկտեմբեր 1913, թիւ 1648):

Բիշօն անձամբ ինձ յայտնեց թե բարենորոգումները Եւրոպայի հանդարտութիւնն են: Ուրեմն կենսունակ, հակակշռի ենթակայ, ամրապէս հաստատուած բարենորոգումներ պէտք են եւ ո՛չ թե կէս միջոցներ կամ անկատար բարենորոգումներ, ինչպէս եղաւ Մակեդոնիոյ մէջ, ուր կատարուած ջանքերը ձախողեցան, որովհետեւ Բ. Դուռը երբեք զանոնք չգործադրեց իրենց ամբողջութեան մէջ:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Մակեդոնիոյ բարենորոգումները բնաւ չանհետացուցին խռովութիւնները:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ.- Որովհետեւ անկատար եւ անգօր էին: Պէտք էր զանոնք լրացնել, փոխանակ կրճատելու, ինչպէս եղաւ Ժէօն-թիւրքերու իշխանութեան անցնելէն ետք: Դասը օգուտ չունեցաւ, եւ թուրք կառավարութիւնը նոյն փորձը կ'ուզէ վերսկսիլ Հայաստանի մէջ, միեւնոյն ողբալի արդիւնքին եւ կայսրութեան անդամահատման յանգելու համար: Որովհետեւ, ինչպէս Պ. Ասքուիթ ըսաւ, եթէ բարենորոգումները Եւրոպայի աշխատակցութեամբ չգործադրուին, հետեւանքը, ապահով կերպով, ձախողութիւն մը պիտի ըլլայ: Ձեր Վսեմութիւնը կը ճանչնայ թուրքերը, գիտէ թէ ի՞նչ կ'արժեն անոնց խոստումները: Անցեալին մէջ խոստումէ աւելին ըրած են,- առանց խօսելու Պէրլինի Դաշնագրին յանձնառութեան վրայ,- բարենորոգման սկզբնաւորութիւններ ըրած են: Նոյն իսկ Baker փաշան դրկեցին իբր պետ ժանտարմըրիի մը³⁷: Փաշան չկրցաւ բան մը ընել եւ քաշուեցաւ, ըսելով թէ կարելի չէ ո՛ր եւ է բան յուսալ երկրէ մը ուր իշխանութիւնները աւազակներուն հետ են եւ ո՛չ թէ ժանտարմներուն: Ուրեմն դրական բան մը չպիտի ընեն՝ առանց Եւրոպայի աշխատակցութեան ու հակակշռին:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Համաձայն ենք, պէտք է որ բարենորոգումները գործադրուին տէրութեանց աջակցութեամբ: Պիտի հասնինք ասոր, կը բաւէ որ ֆորմիւլը [= տարազը] գտնենք: Թուրքերը կ'առարկեն որ եթէ Հայաստանի մէջ տէրութեանց միջոցաւ բարենորոգման ձեռնարկուի, տէրութիւնները զիրենք պիտի բռնադատեն նոյն բանը, միեւնոյն պայմաններուն մէջ, ընել նաեւ միւս նահանգներուն համար:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ.- Իրաւունք չպիտի ունենան, ինչպէս ունին Հայաստանի մէջ, որու մասին միջազգային յանձնառութիւն մը կայ, Պէրլինի Դաշնագիրը: Մնաց որ, կարելի չէ ըսել թէ միւս տեղերը տէրութեանց աշխատակցութեան պէտք չպիտի մնայ, որով Հայաստան պիտի դառնայ տեսակ մը փորձառութեան դաշտ, որուն արդիւնքները այնքան լաւ պիտի ըլլան Թուրքիոյ համար որ ան ինքնին բարենորոգումները պիտի

³⁷ Ծագումով անգլիացի Valentine Baker Անգլիոյ մէջ ռազմական ուժերէն ամօթալի հեռացումէ ետք, Ուէյլզի իշխանին միջնորդութեամբ եւ ճնշումներով ծառայութեան մտած էր օսմանեան իշխանութիւններուն մօտ՝ Պոլսոյ ոստիկան գործերը մարզելու առաքելութեամբ: Ռուս-թրքական պատերազմի աւարտէն եւ Պէրլինի Դաշնագրի կնքումէն ետք, սուլթանական կառավարութիւնն իրեն վստահած էր Փոքր Ասիոյ բարենորոգութիւններու ընդհանուր քննիչի պաշտօնը եւ առ այդ ան շրջագայած էր Արեւմտահայաստանի մէջ՝ ոստիկան գործեր մարզելու հրահանգով Եգիպտոս ուղարկուելէ առաջ: Կը հաղորդուի թէ 1880-ին Տիգրանակերտէն Սեբաստիա անցքի պահուն Խարբերդ հանդիպելով, ան զովաբանած է ամերիկացի միսիոնարներու կատարած կրթադաստիարակչական գործունէութիւնն ու նոյնիսկ նուիրատուութիւն կատարած այդ առիթով («Արմենիա Գօլէն», «Աւետարներ» շաբաթաթերթ, թիւ 28, Կ. Պոլիս, 13 Յուլիս 1880):

տարածել միւս վիլայէթներուն մէջ: Գալով բարենորոգումներու ծրագրին, չեմ գիտեր թէ ճիշտ են ստացած տեղեկութիւններս, եւ թէ նոր տեղեկութիւն մը չկայ ինծի հասած վերջին նամակներէն ասդին. բայց կը թուի թէ Մեծ-Եպարգոսը, դեսպաններու վեց կէտերու ծրագիրը մերժելէ վերջ, առաջարկած է հաստատել Օսմանցի ընդհանուր քննիչներ, Եւրոպացի խորհրդականներով, ըսելով որ այս վերջինները պիտի ընեն ամէն բան, բայց անոնց վրայ Օսմանցի ընդհանուր քննիչներու ներկայութիւնը պիտի փրկէ Բ. Դրան արժանապատուութիւնը: Արդ, գրաւոր հակածրագրին մէջ գոր յանձնած է Պ. տը Կիրսի, այս տեսակ բան չկայ. խորհրդականները ո՛չ մէկ իշխանութիւն ունին: Կը խորհիմ թէ Սաիտ փաշա Եւրոպացի խորհրդականներու այս մտածումը ունեցած է, աչքի առջեւ ունենալով Եգիպտոսի օրինակը ուր անոնք յաջողապէս կրցած են պաշտօնավարել, ուր իւրաքանչիւր նախարարի կողքին ունինք խորհրդական մը որ ամենայն ինչ է. եւ համոզուած եմ թէ անկեղծ է, երբ կ'ըսէ թէ միեւնոյն կերպով կը խորհի թէ խորհրդականները ամենայն ինչ պիտի կրնան ըլլալ Հայաստանի մէջ. բայց երկու պարագաներուն միջեւ պզտիկ տարբերութիւն մը կայ. այսինքն թէ Եգիպտոսի մէջ բոլոր խորհրդականները Անգլիացի են, ունին ամենատարածու գործադիր իշխանութիւն եւ թէ հոն միակ տէրութիւն մը կայ որ կը կառավարէ, Անգլիան: Խորհրդականին ետին Լորտ Քրոմըրը կայ, կամ Լորտ Քիչնէրը³⁸, այնպէս որ անկարելի է խորհրդականներու կողմէ տրուած հրաման մը չգործադրել: Հայաստանի մէջ, ո՛չ միայն խորհրդականներու իրաւունքները լաւ որոշուած չեն, բայց նաեւ իրենց որոշմանց գործադրութիւնը բնաւ երաշխաւորուած չպիտի ըլլայ, նկատելով որ իրենց ետին ո՛չ թէ մէկ, այլ վեց տէրութիւններ կան, որոնց միջեւ կարելի չէ յուսալ թէ կրնայ գոյութիւն ունենալ մշտական համաձայնութիւն մը³⁹: Խորհրդականները հաստատելու կարգադրութիւնը, ըստ իս, այն ատեն միայն ընդունելի պիտի ըլլար, եթէ կարելի ըլլար գտնել Փորմիլ մը որուն համաձայն՝ խորհրդականները, արտաքուստ ընդհանուր քննիչներու ստորադասեալները երեւալով հանդերձ, իրականութեան մէջ գործադիր իշխանութիւն ունենային: Եթէ Բ. Դուռը, ճարտար խմբագրութեամբ մը որ իր դիւրագգածութիւնները փրկէր, ուզէր ասիկա ընել, եւ առաջինը պիտի ըլլայի խորհրդականներու դրութիւնը ընդունող, պայմանաւ անշուշտ որ պահուէին դեսպաններու ծրագրին միւս վեց կէտերը,- ինչպէս՝ Հայոց ներկայացուցչական իրաւունքը կէս առ կէս[ի], հակակշիռը, եւայլն:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Տարակոյս չկայ որ Հայաստանի մէջ կարգուելիք խորհրդականներուն պարագան նոյնը չպիտի ըլլայ, ինչպէս որ է Եգիպտոսի Անգլիացի խորհրդա-

³⁸ Լորտ Cromer (Evelyn Baring) պաշտօնավարած էր նախ որպէս Եգիպտոսի ընդհանուր վերահսկիչ շուրջ տարի մը, ապա՝ պաշտօնի անուանափոխութեամբ՝ ընդհանուր հիւպատոս 1883–1907 տարիներուն, իսկ Լորտ Քիչնէրը (Herbert Kitchener) ընդհանուր հիւպատոս նշանակուած էր 1911-ին: Նուպար որոշապէս ըսել կ'ուզէր թէ Եգիպտոսի գաղութատէր Բրիտանիան իր բովանդակ կարողութեամբ կրնար բարենորոգումները պարտադրել անինքնավար Եգիպտոսի:

³⁹ Յաւելեալ յուսաբանութեան համար տեսնել ատենագրութիւններու բաժնին թիւ 79 ծանօթագրութիւնը՝ խորհրդականներու իրաւասութեան վերաբերող նիւթին հետ իր անմիջական աղերսին համար:

կաններունը: Կը կրկնեմ որ պետք է միջոց մը գտնել անոնց գործադիր իշխանութիւն մը տալու համար:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ.- Առանց գործադիր իշխանութեան ո՛չ մէկ հեղինակութիւն պիտի ունենան. զիրենք մտիկ չպիտի ընեն, եւ չպիտի հնազանդին իրենց, ինչպէս որ Ապտիւ-Համիտի շրջանին եղաւ Գերմանացի խորհրդականներուն եւ սպաներուն համար: Եթէ կարելի ըլլար լիովին ապահովուիլ որ թուրքերը բոլորովին անկեղծ են երբ կ'ըսեն թէ պարզապէս արժանապատուութեան տեսակէտով միայն կ'ուզեն որ ընդհանուր քննիչները Օսմանցի ըլլան, եւ թէ խորհրդականները պիտի ըլլան ամէն բան, թերեւս կարելի ըլլար ֆորմիւլներ գտնել. օրինակի համար այնպէս կարգադրել որ ընդհանուր քննիչները Կ. Պոլիս մնան, եւ խորհրդականները դրկուին տեղին վրայ աշխատելու: Ընդհանուր քննիչները, տարուան ընթացքին մէկ կամ երկու անգամ քննական պտոյտներ պիտի ընէին, բայց խորհրդականները, գաւառներու մէջ մնալով, գործադիր իշխանութիւնը իրենց ձեռքը պիտի պահէին: Հայրս այսպէս ըրաւ. Եգիպտոսի մէջ՝ խառն դատարաններու կազմութեան առթիւ: Տէրութիւնները կը պահանջէին որ Ատեանի եւ նախադատ դատարաններու նախագահները Եւրոպացիներ ըլլան: Եգիպտոս կ'ուզէր որ բնիկներ ըլլան: Եւ այդպէս ալ եղաւ. բայց պատուակալ են եւ միայն բացման նիստին կը նախագահեն տարին անգամ մը, եւ Եւրոպացի դեր-նախագահներն են որ միւս բոլոր նիստերուն կը նախագահեն. պատուակալ նախագահները բնաւ չեն միջամտեր դատավարութեանց: Թուրքիոյ մէջ ալ համանման բան մը գոյութիւն ունի, Գատըները [= իսլամ դատավորները], որոնք Պոլիս կը մնան եւ վիլայէթներու մէջ իրենց տեղը բռնող նախկներ [= տեղապահներ] ունին: Միւս կողմէ, կարելի է տրամադրել որ ընդհանուր քննիչները Բ. Դրան կողմէ պիտի անուանուին տէրութեանց հաճութեամբ միայն: Պէտք է անուանուին չորս տարուան համար, պայմանաւ որ ո՛ր եւ է տէրութիւն իրաւունք ունենայ, երկրորդ տարուան լրանալէն ետք զայն փոխել տալու:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Այո՛, կարելի է գտնել այդ տեսակ կարգադրութիւն մը, որուն շնորհիւ հնարաւոր ըլլայ խնդիրը լուծել՝ խորհրդականներուն իրաւունք տալով որ իրական գործադիր իշխանութիւն ունենան: Բայց ասոր համար պէտ է ուղղակի բանակցիլ [վարչապետ] Սաիտ փաշայի հետ եւ զայն համոզել: Ինչո՞ւ չէք երթար Պոլիս: Կը հաւատամ որ պիտի յաջողիք: Իմ տեղեկութիւններուս նայելով, Պատրիարքարանը պէտք եղած մարդը չունի հոն, եւ կը կարօտի անձի մը որ քիչ մը դիւանագիտութիւն դնէ բանակցութեանց մէջ եւ հեղինակութիւն ունենայ⁴⁰:

⁴⁰ Կը թուի թէ Նուպարի Պոլսոյ մէջ բանակցութիւն վարելու առաջարկը Յիմմերման պատահականօրէն չէր կատարեր եւ կը միտեր զարկ տալ թրքական այն բաղձանքին, զոր Թալա-աթ յայտնած էր 22 Նոյեմբերին՝ Չաւէն պատրիարքի հետ հանդիպման ընթացքին: Յիմմերմանի հետ տեսակցութենէն երկու օր ետք, 26 Նոյեմբերին, երբ Նուպար կը հանդիպի Պերլինի թուրք դեսպան Մահմուտ Մուխթարի, ան կ'ըսէ թէ Նուպար իր տեսակէտները ընդունելի դարձնելու համար անհրաժեշտ է որ Պոլիս երթալով համոզէ «կառավարութեան անդամները, Մեծ-Եպարգոսը, Թալէաթ եւ Ճէմալ պէյերը», փորձելով վստահեցնել թէ շատ լաւ ընդունելութեան պիտի արժանանայ: Նուպար Յիմմերմանի տուածին նման խուսափողական պատասխանով կը փակէ այդ նիւթը: 29 Նոյեմբերին կրկին Չաւէն պատրիարքի պիտի առաջարկուէր Նուպարը Պոլիս հրաւիրել, այս անգամ որպէս բանագնաց ուղար-

Պ. Ձիմմերման ուրիշ բառ մը գործածեց եւ անելցուց թէ Հայոց դատին ի նպաստ իմ խօսիլս լսելով, վստահ է թէ պիտի յաջողիմ, եւ թէ բարենորոգումներու յաջողութեան համար իսկ անհրաժեշտ է երթալս:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ.- Կ. Պոլիս իմ իրաւասութեանս շրջանակին մէջ չէ, եւ այնտեղ կը գտնուին ընտրեալ ազգային իշխանութիւններ ու Պատրիարքարանը, ինչպէս նաեւ արժանիքի տէր Հայեր որոնք խորապէս կը ճանչնան Հայկական խնդիրը:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Բուն պէտք եղածը խնդրին տեղեակ ըլլալը չէ, այլ դիւանագիտական ճարպիկութիւնը եւ հեղինակութիւնը. պէտք է վստահութիւն ներշնչել:

Պ. Ձիմմերման գովեստի խօսքեր ըրաւ իմ մասիս, որոնց համար շնորհակալութիւն յայտնեցի, ըսելով թէ զիս կը շիկնեցնէ եւ թէ բնաւ չպիտի կրնամ մոռնալ իր բարեացակամ եւ շատ ողորձ գնահատութիւնները:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Ցաւալի է որ միջոց մը չէք գտներ Պոլիս երթալու:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ.- Կը վախնամ որ Ձեր Վսեմութիւնը չափազանց յոյս կը դնէ թէ կրնամ համոզել թուրքերը. Ես Հայոց մէկ ներկայացուցիչն եմ եւ չեմ կրնար տէրութեանց անունով խօսիլ: Թուրքերը համոզելու գործը դեսպաններուն կը պատկանի: Այս պայմաններուն մէջ՝ իմ ներկայացնելիք պատճառաբանութիւններս ո՛ր է եւ արդիւնք չպիտի տան:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Բայց եթէ Պոլիս երթաք, Ձեզի պիտի ընծայուի մեր դեսպանին աջակցութիւնը, եւ տարակոյս չունիմ թէ Ռուսիոյ դեսպանն ալ պիտի աջակցի Ձեզի:

Շնորհակալութիւն յայտնեցի եւ անելցուցի թէ այս տազնապալի վայրկեանին իմ ներկայութիւնս անհրաժեշտ է Եւրոպայի մէջ, ուր պիտի աշխատիմ ի գործ դնելու ելմտական ճնշում մը որու մասին պիտի խօսիմ քիչ ետքը, եւ թէ լրջօրէն նկատի պիտի առնեմ իր տուած խորհուրդը, յարմար պարագային անոր համեմատ շարժելու համար: Ըսի նաեւ թէ պիտի դառնամ Փարիզ, ուր պիտի գումարուի Հայասերներու Միջազգային Խորհրդաժողով մը⁴¹, ճիշտ ու ճիշտ զանազան տէրութիւններէ խնդրելու համար

կուած Էօմէր Նանիի կողմէ, որ անդամ էր Իթթիհատի տնօրէն խորհուրդին եւ պահ մը վարած էր օսմանեան խորհրդարանի փոխ-նախագահի պաշտօնը: Պատրիարքը պիտի մերժէր, ըսելով թէ քանի որ Թալաթ նշած էր թէ վարչապետը Նուպարի անձնական մօտ բարեկամն է, վարչապետը պէտք է Պոլիս հրաւիրէ Նուպարը: Նանիի պատասխանն եղած է. «Մենք կը հրաւիրենք զայն, բայց կը վախնանք որ չգայ եւ պզտիկ ձգէ մեզ» (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

⁴¹ Հայասերներու Միջազգային Խորհրդաժողովը տեղի պիտի ունենար 30 Նոյեմբերին Ազի Փրանսէզէն Չօրավար տը Լաքրուայի նախագահութեամբ եւ Աւստրօ-Հունգարիայէն, Գերմանիայէն, Չուիցերիայէն, Իտալիայէն, Մեծն Բրիտանիայէն եւ Ռուսիայէն ներկայացուցիչներու մասնակցութեամբ: Տը Լաքրուա իր բացման խօսքին մէջ իսկ պիտի յայտարարէր թէ հայկական բարենորոգումները Էական պայման պէտք է ըլլան Թուրքիոյ տրուելիք որևէ ելեւմտական օգնութեան համար: Նուպար, 12 Դեկտեմբերին Եագուպ Արթինի հասցեագրած իր նամակին մէջ գումարումը պիտի գնահատէր իբրեւ «կատարեալ յաջողութիւն» եւ նշէր թէ բոլոր պատգամաւորները միաձայնութեամբ քուէարկած են ուղերձ մը՝ իրենց պատկանեալ կառավարութիւններէն խնդրելու ելեւմտական ճնշումներու բանեցումը Բ. Դրան վրայ (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ): Տեսնել նաեւ «Արարատ», Պաշտօնական

որ բարենորոգումներու գործադրութեան նպատակով ելմտական ճնշում մը կատարուի: Ֆրանսայի քաղաքական շրջանակներուն մէջ,- աւելցուցի,- կը գտնուին խորհրդարանի կարելոր անդամներ, ինչպէս Պ. Պրիան⁴², որոնք իրենց աջակցութիւնը խոստացան ինծի՝ ելմտական ճնշման մը համար. եւ գիտեմ թէ Ռուս կառավարութիւնն ալ հակառակ չէ ասոր:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Ռուսիա կը շահագրգռուի, որովհետեւ կը վախնայ Հայ յեղափոխականներէն:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ.- Հայ յեղափոխականները առանց պատճառի չէ որ յեղափոխական դարձած են: Իրենք դէպքերէն ծնած են: Ռուսիոյ մէջ՝ կռուեցան հայ եկեղեցիներու եւ դպրոցներու հալածանքին դէմ: Ձախորդ եւ վնասակար քաղաքականութիւն, զոր Ռուսիա լքեց: Արդի փոխարքային՝ Վօրօնցով-Տաշքօֆի հետ, որ նշանաւոր եւ ճարպիկ մարդ մըն է, եւ որ Հայերուն հետ կը վարուի իբր կայսրութեան հաւատարիմ հպատակներու հետ, ամէն բան կարգի մտած է, եւ այլեւս Հայ յեղափոխականներու խօսքն անգամ չ'ըլլար հոն: Ձեր Վսեմութիւնը կրնայ կարդալ Վօրօնցով-Տաշքօֆի տեղեկագիրը որ երեւցաւ Թայմզ-ի մէջ, եւ որ Հայոց գովեստը ընելով կը մատնանշէ այն բաժինը զոր կը բերեն Կովկասի բարգաւաճման գործին: Ընդհակառակը, Հայ յեղափոխականները կը յուզուին դիտելով Հայաստանի կացութիւնը, եւ շատոնց արդէն սկսած պիտի ըլլային գործել, եթէ զիրենք չարգիլէր այն յոյսը թէ մեր բանակցութիւնները պիտի յանգին բարենորոգմանց: Բայց, ինչպէս ըսի արդէն, այն օրը ուր այս յոյսը խլուի իրենցմէ, այլեւս ոչինչ պիտի կարենայ զիրենք կասեցնել: Ահա ինչո՞ւ համար այնքան անհանգիստ եմ, որքան չեմ կրնար ըսել. եւ իմ անհանգստութիւնս պէտք է բաժնեն եւրոպական կառավարութիւնները. այսինքն թէ մեր բանակցութեանց ձախողութիւնը կրնայ յանգիլ խռովութեանց, իրենց բոլոր հետեւանքներով,- կոտորածներ, միջամտութիւն եւ անդամահատում,- որոնցմէ տէրութիւնները կ'ուզեն խուսափիլ⁴³:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Կ'ըմբռնեմ խնդրին բովանդակ կարելորութիւնը եւ համոզուած եմ թէ արդիւնքի մը պիտի հասնինք. բայց, ինչպէս միշտ, համբերութիւն պէտք է

Ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, ԽԸ. տարի, համար Ա., 1914, 31-55:

⁴² Aristide Briand երկարամեայ խորհրդարանական ըլլալու կողքին, տուեալ պահուն արդարադատութեան նախկին նախարար եւ նախկին վարչապետ էր: Հետագային ան դարձեալ մէկէ աւելի անգամ պիտի կոչուէր վարչապետութեան եւ իր օրով է որ պիտի կատարուէր Կիլիկիոյ աղիտալի պարպումը՝ ի հետեւանք 20 Հոկտեմբեր 1921-ի ֆրանսէթրքական համաձայնութեան:

⁴³ Կը թուի թէ կապ մը կար հայ յեղափոխականներու մասին կատարուած ակնարկութիւններուն եւ քանի մը օր ետք, 29 Նոյեմբերին, Պոլսոյ մէջ Վանկենհայմ-Չաւէն պատրիարք տեսակցութեան ընթացքին յեղափոխական գործունէութեան շուրջ գերման դեսպանին ալ զգուշացման միջեւ: Երբ Վանկենհայմ խորհուրդ կու տայ յեղափոխական ձեռնարկներ չընել, պատրիարքը կը կը զգացնէ թէ «համբերութիւնն ալ որոշ սահման ունի, պէտք չէ հարկադրել Հայերը՝ ծայրայեղ միջոցներու», քանի որ հայաբնակ նահանգներուն մէջ վիճակը կը մնայ նման համիտեան շրջանի վիճակին: Եւ երբ դեսպանը չափազանց կը գտնէ պատրիարքին ըսածը, պատրիարքը որպէս ականատեսի կը թուէ փաստեր, որոնք կ'ազդեն Վանկենհայմի վրայ (ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ):

թուրքերուն հետ:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ.- Ներեցէք որ անգամ մըն ալ պնդեմ թէ Գերմանիոյ շահը կը պահանջէ շահիլ Հայերը եւ անոնցմէ օգտուիլ Պաղտատի շրջանակներուն մէջ:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Իրապէս որքա՞ն Հայ կայ. թուրքերը կ'ըսեն թէ փոքրամասնութիւն են:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ.- Փոքրամասնութիւն մըն են՝ եթէ հաշուի առնուին բոլոր ցեղերը եւ բոլոր կրօնքները. որովհետեւ թուրքերը դիտմամբ փոխած են վիլայէթներու սահմանները, անոնց մէջ գուտ իսլամ շրջանակներ մտցնելու համար: Բայց Հայերը մեծամասնութիւն մըն են եթէ հաշուի առնուին մէկ կողմէ Հայերը եւ միւս կողմէ թուրքերն ու իսլամ քիւրտերը միացած: Հայաստանի մէջ աւելի քան մէկ միլիոն Հայ կայ, եւ միայն 660.000 թուրքեր ու 425.000 քիւրտեր: Արդէն ասոր համար է որ ոչ իսկ մեր մտքէն անցած է ինքնավարութիւն պահանջել, ինչ որ ապահով կերպով պիտի պահանջէինք, եթէ Հայերը կազմէին ընդհանուր բնակչութեան մեծամասնութիւնը: Բայց եականը թիւը չէ. պէտք է հաշուի առնել կեանքին եւ առեւտուրին մէջ կատարուած դերը, եւ այդ պարագային Հայ բնակչութեան կարեւորութիւնը կը հասնի %90ի: Վիճակագրութիւններ ունինք որոնք ցոյց կու տան թէ արտածմանց ու ներածմանց եւ ճարտարարուեստներու մէջ, ինչպէս նաեւ գործաւորները, եւայլն, %90 եւ աւելի համեմատութեամբ Հայեր են եւ մնացածը միայն թուրքեր, Յոյներ եւ ուրիշ ցեղեր: Կիլիկիոյ մէջ ալ ամէն բան Հայոց ձեռքն է, որոնք կը ներկայացնեն անհրաժեշտ տարրը գերման ձեռնարկութեանց համար: Ուրախ եմ տեսնելով որ Տորթ. Լեքսիուս ըմբռնած է այս պարագան եւ յղացած է սքանչելի ծրագիր մը՝ գերման լեզուն հայ վարժարաններու մէջ մտցնելու եւ գերման վարժարաններ հաստատելու համար: Ն[որին] Վեհափառութեան կառավարութիւնը պէտք է ոյժ տայ իրեն, որովհետեւ այս կերպով Հայոց մէջ լաւագոյն տարրը պիտի գտնէ իր խաղաղ թափանցման իբր օժանդակ: Հայրս կ'ըսէր թէ Հայը բնական միջնորդն է Արեւմուտքի քաղաքակրթութեան եւ թուրքին մէջ:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ հաւանութեան գլխու շարժում մը կ'ընէ:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ.- Ինչ որ ալ ըլլայ, տէրութեանց կողմէ վերջնականապէս ընդունուած ծրագիրը պէտք է գործադրութեան դրուի: Բոլորս ալ գիտենք թէ Բ. Դուռը միայն ճնշման առջեւ տեղի պիտի տայ, եւ լաւագոյն է ելմտական ճնշումը:

Բացատրեցի թէ ինչպէ՞ս պէտք է տեղի ունենայ այդ ճնշումը, նոյն ինքն Թուրքիոյ շահուն համար, առանց ո՞ր եւ թշնամական ոգիի որ կրնայ խանգարել բարեկամական յարաբերութիւնները: Տեղեկութիւն տուի Պ. Բիշօնի հետ ունեցած տեսակցութեանս մասին, յայտնեցի անոր պատասխանը թէ Ֆրանսա մինակը չի կրնար ելմտական ճնշումը ընել եթէ միւս տէրութիւնները իրեն չմիանան: Եւ Պ. Ջիմմէրմանէ խնդրեցի Գերմանիոյ աջակցութիւնը այս մասին:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Շատ դժուար է, որովհետեւ դրամատէրները միայն իրենց շահերը եւ իրենց ձեռք բերելիք առանձնաշնորհումները նկատի կ'առնեն:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ.- Կարելի է, բայց խնդիրը փոխատուութիւնը արգիլելու վրայ չէ բնաւ. կը բաւէ միայն յայտարարել Բ. Դրան թէ փոխատուութիւնը չեն մերժեր իրեն, այլ լոկ պայման մը կը դնեն, բարենորոգումները, եւ թէ դրամը պիտի տրուի իրեն, անմիջապէս որ այդ պայմանը ընդունի: Երբ տեսնէ թէ սպառնալիքը լուրջ է, տարակոյս

չկայ թե՛ իսկոյն պիտի հաւանի: Դրամատերները բան մը կորսնցուցած չպիտի ըլլան, ազատ պիտի մնան իրենց դրամը տալու այն պայմաններով զորս յարմար կը դատեն: Բայց ասիկա Ֆրանսա մինակը չի կրնար ընել, որովհետեւ կ'առարկէ որ այդ պարագային Թուրքիա փոքր գումարներով փոխատուութիւններ կրնայ կնքել ուրիշ երկիրներու, մանաւանդ Գերմանիոյ մէջ, եւ թէ այդ երկիրներու դրամատերները կրնան փայլուն գործեր տեսնել ի վնաս Ֆրանսացի դրամատերներուն, ապահով ըլլալով թէ պիտի կրնան վերստանալ իրենց դրամը, խոշոր շահերով, հաշուեյարդարութեան փոխատուութեան մը միջոցին, որ միայն Ֆրանսայի մէջ կրնայ կնքուիլ: Ուրեմն արդար պիտի ըլլար որ Գերմանիա Ֆրանսայի միանար այս ճնշումը ընելու համար:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Կը կարծեմ որ ֆրանսացիք թերեւս անկեղծութեամբ չէ որ կ'ըսեն ասիկա. ամէն պարագայի մէջ, կը հաւատամ որ միւս տէրութիւնները չպիտի ուզեն այդ ճամբուն մէջ մտնել:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ.- Համոզուած չեմ, Վսեմաշուք Տէր, ընդհակառակը, կը հաւատամ որ Ռուսիա պիտի հաւանի, ինչպէս ցոյց կու տային Պ. Սագոնօֆի ինծի ըրած խօսքերը: Գալով Անգլիոյ, Պրիթիշ-Արմէնիա Զօմիթէն, որ շատ կարեւոր անձնաւորութիւններէ եւ խորհրդարանի անդամներէ կազմուած է, կը խորհի վաղն իսկ Սըր Էտուարտ Կրէյի մատուցանել իղձ մը, խնդրելու համար անկէ որպէս զի ելմտական ճնշում բանեցնէ ի նպաստ բարենորոգումներուն: Եւ կը յուսամ թէ, մանաւանդ այժի առաջ ունենալով Պ. Ասքուիթի վերջին յայտարարութիւնները, եւ եթէ Ֆրանսա ու Ռուսիա մտնեն այդ ճամբուն մէջ, Անգլիա անոնց պիտի հետեւի: Բայց այս պահուս խնդիրը Գերմանիոյ վրայ է: Ձեր Վսեմութիւնը անպատեհութիւն մը կը տեսնէ՝ այս տեսակ հաւաքական գործունէութեան մը սկզբունքը ընդունելուն մէջ, եթէ յաջողիմ ատոր համոզել Ֆրանսան: Մտածեցէք, Վսեմաշուք Տէր, որ միակ ազդու միջոցն է ասիկա, լուծման մը յանգելու, անդամահատման վտանգները անհետացնելու եւ, ինչպէս ըսաւ Պ. Բիշօն, Եւրոպայի հանդարտութեան համար:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Այդ պայմաններուն մէջ ո՛ր եւ է առարկութիւն չունիմ:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ.- Ամբողջ խնդրածս ալ այդ է: Ձեր Վսեմութիւնը կ'արտօնէ՞ որ ասիկա կրկնեմ Ֆրանսայի:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Չեմ ուզեր որ անունս տրուի:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ.- Կրնաք վստահ ըլլալ որ այդպէս ալ պիտի ըլլայ. բայց կրնա՞մ ըսել թէ լաւ պատճառներ ունիմ հաւատալու թէ, Վիլիելմշթրասէի⁴⁴ մէջ ինծի ըսուածին նայելով, Գերմանիա պատրաստ է միանալ միւս տէրութեանց, ի նպաստ մեր դիմումներուն ելմտական ճնշում մը ի գործ դնելու համար, եթէ Ֆրանսա առաջարկէ ասիկա:

ՆԱԽԱՐԱՐԸ.- Կրնաք ըսել թէ Գերմանիա հաւանականաբար պիտի միանայ այդ պարագային:

ՊՕՂՈՍ ՓԱՇԱ.- Շնորհակալ եմ, Վսեմաշուք Տէր, որովհետեւ այնքան մեծ կարեւորութիւն մը կ'ընծայեմ այս կէտին որ լոկ այդ յայտարարութիւնը կ'արժէր իմ Պէրլին

⁴⁴ Փոխաբերաբար՝ Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութիւնը, նոյնանուն պողոտային վրայ գտնուելուն համար:

նամբորդություն: Հիմա, Փարիզ վերադառնալով, այդ նպատակին համար պիտի աշխատիմ:

ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ
(Բնագիրը ֆրանսերեն)

ՓՆՄ, ՁՆՀՀՄ

Յաւելում 29

Առ ամենապատիւ Տ. Տ. Չաւէն արք.եպիս.

Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
1912 Օգոս. — 1913 Նոյեմ.

Հայոց Հարցին վերաբացումը⁴⁵

Ա

Հայկական հարցը հետեւեալ պայմաններու մէջ եւ հետեւեալ ձեւով վերաբացուեցաւ:

Սահմանադրական ռէժիմի վրայ մեր դրած յոյսերը խիստ քիչ ժամանակամիջոցի մէջ ի դերել ելաւ[ն]։ մենք ոմանք սկիզբէն թերահաւատ, վեց ամիսէն արդէն ամէն յոյս կորսնցուցած էին։ Ոմանք Ատանայի ջարդին վրայ սթափեցան, մէկ մաս մըն ալ, նոյն իսկ այդ ջարդերէն վերջը, դեռ բաւական ժամանակ, Թուրքիոյ հետ գործակցութիւնը կարելի եւ անհրաժեշտ նկատեց, անսպառ համբերութիւն ցոյց տուաւ, լաւատես մնաց։ Բայց վերջ ի վերջոյ ան ալ Թուրքերէն հայոց վիճակին բարելաւումը սպասելու անկարելիութեանը համոզուեցաւ:

Թուրքիոյ շովէն քաղաքականութիւնը երթալով սաստկացեր էր։ Հայաստանի մէջ այս քաղաքականութիւնը, քիւրտերու հանդէպ ներողամիտ եւ որոշ կերպով քաջալերիչ բնոյթ մը կ'առնէր։ Ամենէն կոյրերն ալ տեսան ասիկա, այնպէս որ հինգ տարի վերջը Թուրքիոյ Հայերը առ հասարակ թուրք կառավարութեան վրայ մագի չափ հաւատք չունէին:

Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովին մէջ իսլամական քրիստոն[է]ատեաց եւ շովէնական հոսանքները աւելի ուժգին էին քան կառավարական շրջանակներու մէջ. սպացոյց այն ծափերը որոնք ողջունեցին Ատանայի ջարդին առթիւ Միւսթէշար Ատիլ պէյի յերիւրանքները։ Հոգային հարցի կարգադրութեան համար Հայաստան որկուելիք յանձնաժողովներու օրակարգին դէմ դիմադրութիւնը որով կառավարութիւնը ետ առաւ օրինագիծը եւն եւն:

⁴⁵ Կը հանդիպինք այս տեղեկագրի երկու հրատարակեալ տարբերակի (Լազեան, *Վաւերապարտ*, 146–165 եւ Փափագեան, 520–542): Հոս ներկայացուող տարբերակը, որ համարեալ նոյնական է Լազեանի հրատարակած բնագրին հետ, վերարտադրուած է հիմ ընդունելով Երուսաղէմ պահպանուած մեքենագիր օրինակը, որուն կրկնօրինակը պահպանուած է նաեւ Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ։ Դիտելի է թէ Լազեան իր հրատարակած օրինակը ձեռք բերած է Արշակ Ալայօյանէն, որ իր տրամադրութեան տակ ունեցած ըլլալու էր հարազատ պատճենը Տեղեկատու Դիւանին մօտ պահպանուած մեքենագիր օրինակին:

Բացասական աւելի տխուր հետեւանքներու տեղի չտալու համար Օսմ. Հայոց երեսփոխաններուն մեծամասնութիւնը խոհեմութիւն սեպած էր Հայկական պահանջները իր ամբողջ ծաւալով բեմին վրայ չպարզել, վասնզի նոր ջարդերու վախը երբէք անհետացած չէր: Այլ կառավարութեան մօտ առանց աղմուկի եւ ցոյցի աշխատիլ հայոց վիճակը բարելաւելու համար: Աշխատութիւն մը որ երբէք չդադրեցաւ: Փոքրամասնութիւնն այս աստիճան գգուշութիւնը չափազանց կը համարէր, բայց կը նկատէր որ արդէն սակաւաթիւ Հայ Օսմ. երեսփոխանները իբր իրօթիհատական եւ ոչ իրօթիհատական բաժնուած էին, եւ հետեւելիք ուղղութեան մէջ ալ նոր բաժանում մը թուրքաց աչքին առջեւ բոլորովին տկարանալ պիտի ըլլար: Այս տեսարանը չպարզելու համար փոքրամասնութիւնը մեծամասնութեան կարծիքին առջեւ խոնարհեցաւ:

1910-էն 1911-ի վերջերը գաւառներու մէջ հայկական կեանքը հետզհետէ անհանդուրժելի կը դառնար եւ Օսմ. Հայ երեսփոխանները Սատրապամ Սայիտ Փաշային խիստ համեստ պարունակութեամբ ծանուցագիր մը ներկայացուցեր էին այլեւս անյապաղելի եղող բարեկարգական միջոցները պարունակող: Այս դիմումը շատ հանդիսաւոր կերպով կատարուեցաւ, բայց Հայ ծերակուտականները մեր բոլոր թախանձանքին հակառակ, այլեւայլ պատճառներով չմասնակցեցան, ինչպէս չորս տարուան մէջ երբէք հայկական խնդիրներով զբաղելու պէտքը չէին զգացած: Նոյնպիսի համեստ պահանջներով ներկայացած էր նաեւ Պատրիարքարանը յանուն Ազգ. Ժողովոյ 1912 Փետրուար 14-ին:

Ինչպէս վերը յիշեցինք, մաս մը Հայեր Սահմանադրական ռէժիմին թէ հայոց եւ թէ առ հասարակ Օսմ. բոլոր ազգերուն մասին սնանկութեան մը յանգիլը վաղուց նախատեսած էին եւ այդ առնենն զգացեր էին պէտքը բարուոքելու մեր յարաբերութիւնները Ռուսիոյ հետ, իբրեւ վերջին յենակէտ Հայութեան:

Այդ յարաբերութիւնները, յար եւ նմանը Թուրքաց եւ Հայոց մէջ եղածին, փոխադարձ կասկածանքի եւ Ռուս կառավարութեան կողմէ Հայոց դէմ, իբրեւ թէ առ ի գգուշութիւն կամ զանազան պատճառանքով, ի գործ դրուած հալածանքի քաղաքականութիւն մըն է [ին]: Կովկասի Հայերը դուրսէն օգնութեան մը կարօտ էին այդ յարաբերութիւնները շտկելու համար: Մեր ազգայիններէն ոմանք օգնութեան այդ գործը իրենց կարողութեան չափով կատարեցին: Այս փորձերը սիրայօժար ընդունուեցան, այսպէս՝ Պ. Չարիքովի միջոցով յաջողած եղանք նոր ուղղութիւն մը մտցնելու, [նոր] թուական մը բանալու Ռուսիոյ եւ Հայոց մէջ, ոչ միայն Ռուսահայոց, այլ եւ Տանկահայոց վրայ ալ տարածելով Ռուսիոյ համակրութիւնը եւ պաշտպանութիւնը: Այս աշխատութիւնը կատարեցինք երկու հիմերու վրայ: Նախ ջրելով այն ձրի կասկածանքը զոր Ռուս կառավարութիւնը ունէր կարծելով թէ Հայերը, ուրիշ Կովկասեան ցեղերու հետ միացած, կովկասեան անջատ իշխանութիւն մը հաստատելու գաղափար մը, այսինքն անջատողական միտք մը կը սնուցանեն: Երկրորդ՝ ապացուցանելով թէ Հայոց պահպանումը եւ բարգաւաճումը թէ Կովկասի եւ թէ սահմանագլխի Օսմ. գաւառներու մէջ ոչ միայն Ռուսերու շահերուն չի սպառնար, այլ եւ իսկապէս համաձայն է այդ շահերուն, վասն զի Հայ տարրը ըլլալ երկու կամ երեք միլիոն, ցրուած 12,000,000-է աւելի իսլամ զանգուածի մը մէջ, հաւասարակշռութեան թանկագին տարր մը կը կազմէր եւ յառաջդիմական քաղաքակրթական ազդակ մը՝ զոր ստեղծել պէտք էր

երթ արդեն գոյություն չունենար:

Ռուս նախորդ դեսպան Պ. Չարիքովի եւ արդի դեսպան Պ. Տը Կիրսի եւ կարգ մը Ռուս պետական անձնաւորութիւններու, Պ. Կուչկովի, Հոկտեմբերեաններու պետ եւ Տումայի նախագահ, Պ. Միլիուքովի, Գատէտներու պետ եւ այլոց, որ Պոլիս այցելեցին այս 3-4 տարուան մէջ, այս միտքով խօսեցանք եւ անոնց մէջ այս համոզումը խորապէս տեղաւորելու յաջողեցանք: Միւս կողմէ Հայ ազգը ցեղային պաշտպանութեան գերագոյն գիտակցութիւնը ցուցուց: Ազգ. ազատագրութեան դատին շուրջ միանալով սեղմօրէն եւ յանուն անոր ոմանք զոհեցին այն դառնութիւնը, որ կը տածէին հանդէպ Ռուս կառավարութեան Կովկասի մէջ մտաւորականութեան հանդէպ անոր հալածական քաղաքականութեան շնորհիւ: Պ. Վորոնցով-Տաշկովի արդէն խաղաղասէր ուղղութիւնն ալ եկաւ օգնել մեր ջանքերուն եւ Ռուս-Հայկական համակրութիւնն ամուր կերպով ձեռք բերուած կրնար նկատուիլ անցեալ տարւոյն մէջ, երբ ճիշտ միեւնոյն պահուն հայկական բոլոր պահանջումները անլսելի կը մնային Օսմ. կառավարութեան քով: Մեր յարաբերութիւնները Թուրքիոյ եւ Ռուսիոյ հանդէպ այս վիճակի մէջ էին երբոր Պալքանեան պատերազմը ծագեցաւ:

Բ

Հայկական բարենորոգմանց հարցը ստանձնուած Ռուսիոյ

Կողմէ: -Ռուսական ծրագրի կազմութիւն: -Ծրագիրը

Պետութեանց Պատուիրակներուն առջեւ: -Գերմանիա եւ Ռուսիա

դէմ-դէմի:

Մէկ կողմէ Սահմանադրական ռեժիմի փորձը հաստատեց թէ իսլամական մտայնութիւնը միմիայն կառավարական ձեւի մը փոփոխութեամբ սրբագրել կարելի չէ եւ միւս կողմէ Պալքանեան պատերազմը թուրք կառավարութեան մէջ տիրող անիշխանութեան եւ անկարգութեան որ աստիճան խորունկ եւ անդարմանելի վիճակի մը հասած ըլլալը բոլորովին մերկացուց: Ռումելիի կորստեան հետ Անատոլիի խնդիրը ինքնին այժմէութիւն ստացաւ: Հայոց կեանքի անհանդուրժելիութիւնը օրըստօրէ կ'աւելնար: Համիտեան ռեժիմի ժամանակ Հայկական բարենորոգմանց արգելք եղող Ռուսիոյ տրամադրութիւնները մեզի հանդէպ փոխուած էին: Հայկական բարենորոգմանց խնդիրը ինքնին ամէն հայու մտքին ու սրտին մէջ արթնցաւ եւ Ռուսիոյ նպաստաւոր տրամադրութիւններէն օգտուելով խորհեցանք արտաքուստ Վեհ. Կաթողիկոսին յանձնել Պետութեանց մօտ կատարուելիք դիմումները, բան մը որ հոս մեզի համար անհնարին էր: Առաջին քայլը առաւ նախկին Պատրիարքը՝ Արշարունի Սրբազանը, որ յուզիչ նամակով մը պարզեց Վեհափառ Կաթողիկոսին Տանկահայոց վիճակը, խնդրելով ձեռնարկել իր Հօտին պաշտպանութեանը:

Վեհ. Կաթողիկոսը, Ռուս Պետութեան թոյլտուութեամբ, ընդգրկեց եւ գործադրութեան դրաւ այս գաղափարը, Եւրոպայի Հայ Պատուիրակութիւնը նշանակելով եւ անոր գլուխը կարգելով Պօղոս Նուպար փաշա, որ ամենայարմար անձնաւորութիւնն էր եւ որ իրօք ամենամեծ ծառայութիւններ մատուց մեր դատին եւ կը շարունակէ

մատուցանել: Բայց ինչպես Հայկական խնդրոյն միջազգային վերաբացումը Պօլսոյ թելադրութեամբ էր, նոյնպէս սկիզբէն մինչեւ այսօր անոր ուղղութիւն տուողը եւ բուն բանակցութիւնները Դեսպանատանց մօտ վարողը Պօլիսը մնաց: Թէեւ պահ մը Պետութեանց Դահլիճներուն մէջ ուղղակի խորհրդակցութիւններ կատարուեցաւ[ն], բայց հարցը պաշտօնապէս բացուելուն պէս իրական կեդրոնը հոս փոխադրուեցաւ:

Ասոր պատճառը երկուք է. առաջին այն է որ Հայկական խնդիրը, Հայոց ցաւերը եւ տաճկական մտայնութիւնը պէտք էր սերտուած ըլլալ այն մարմինէն որ զայն ձեռք պիտի առնէր: Պոլիսէն դուրս դժուար է այդքան այս բաներուն քաջածանօթ անձեր գտնել եւ երկրորդը, թէ Ռուսիա, իբրեւ արդիւնք Հայոց եւ Ռուսիոյ մէջ հաստատուած բարեկամութեան, ինքը նախաձեռնութիւնը առաւ Հայկական բարենորոգումներու հարցին եւ զայն առաջ վարելու պաշտօնը յանձնեց Պոլսոյ Ռուս դեսպանին, Տը Կիրսին, որ նախորդին, Պ. Չարիքովին չափ Հայասէր տրամադրութիւններ ունէր, որուն պէտք է ըսել թէ նպաստեցինք եւ մենք: Ասով Հայկական հարցին ծանրութեան կեդրոնը հոս փոխադրուեցաւ: Նուպար փաշան Եւրոպական մայրաքաղաքներու մէջ, Փարիզ, Լոնտոն եւ Պերլին, եւ մենք հոս՝ Դեսպանաց քով աշխատեցանք միշտ համաձայնութեամբ, շարունակ գիրար տեղեկագրելով, իրարու ըսածը appuyer ընելով հոս եւ Եւրոպայի մէջ եւ մինչեւ ցայսօր ալ այս ձեւով կը շարունակենք:

Առաջին բանը Ռուսիոյ մեզ նկատմամբ ցոյց տուած բարեացակամ տրամադրութիւններուն սահմանը գիտնալ պէտք էր: Արդեօք անիկա Հայկական ինքնավարութիւն մը հաստատելու չափ առաջ պիտի երթա՞ր եւ յանձն պիտի առնէ՞ր այս աստիճան լայնամիտ բարենորոգմանց պաշտպանութիւնը ստանձնել:

Այս հարցումին պատասխանը հաստատական եղաւ ահա թէ ինչպէս: Դեսպանատունը սկզբմամբ Բեթրսպուրկէն հրահանգ ստանալէ վերջը, հրահանգ գոր ինքը provoquer ըրաւ մեր դիմումին վրայ, բարենորոգմանց մասին մեր բաղձանքը նախ իմանալ ուզեց եւ առաջարկեց մեզի որ պատճառաբանեալ նախագիծ մը ներկայացնենք իրեն:

Այս նախագծին պատրաստութիւնը երկու երեք ամիս տեւեց. բոլոր Հայութիւնը, Յեղափոխական Կուսակցութիւններն, Ազգ. Ժողովի խմբակցութիւնները, վերջապէս բոլոր հոսանքները պէտք էր անոր շուրջ համաձայնեցնել: Պէտք չէր մոռնալ նաեւ որ Թիւրք կառավարութիւնը անհաշտ պիտի գտնուէր անոր դէմ եւ շատ մը յապաւումներ պիտի պահանջէր եւ հաւանաբար, ստանար: Կը սպասուէր նաեւ որ Ռուսիա ալ անկէ քիչ մը բան պիտի պակսեցնէր: Ահա այս նախատեսութեամբ, Պատրիարքարանը կազմեց իր նախագիծը ընդարձակ պատճառաբանութեամբ: Նախ ներկայացուց զայն մի միայն Ռուսաց Դեսպանին անոր կարծիքը եւ թելադրութիւնները առնելու նպատակով. վերջինս իր կողմէ Պետ[եր]սպուրկի Դահլիճին ներկայացուց զայն, անոր կցելով ընդարձակ պատճառաբանութիւն մը: Ապա Մեծն Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի Դեսպաններուն կողմէ յայտնուած փափաքին վրայ Ռուսիոյ դեսպանին հաճութեամբը ծրագրին մէկ մէկ օրինակ[ն] ալ հաղորդուեցաւ այս Պետութեանց Դեսպաններուն: Միւս կողմէ Պօղոս Փաշայի նախագահութեան տակ գտնուող Պատուիրակութիւնն ալ մեր կողմէ ծրագրի պատրաստութեան մը անգիտակ ըլլալով, բարենորոգմանց առանձին ծրագիր մը կը պատրաստէր զայն ներկայացնելու Մեծ Պետութեանց կամ

Լոնտոնի Դեսպանաժողովին (annexe 4)⁴⁶. Բայց արդեն այս նախագծերը վերջնական հանգամանք չունեին. Ռուսիոյ Դեսպանատան եւ Պատրիարքարանի միջեւ որոշուած էր որ Պատրիարքարանը -ներկայացուած նախագծի մասին Ռուս Կառավարութեան տեսութիւնները իմանալէ վերջը- բուն ծրագիրը յօրինէ, այդ պարագային որոշած էինք օգտուիլ նաեւ Պատուիրակութեան նախագծի մէջ գտնուող կարգ մը նպատակայարմար առաջարկներէ:

Պէտք էր հոս աւելցնել, որ ազգային Պատուիրակութեան սկզբնական նախագծին հիմը 1895-ի Մայիսեան ծրագիրն էր՝ բարեփոխուած ժամանակին համեմատ: Պատուիրակութիւնը վերջէն փոխեց անոր ձեւը եւ մեր նախագծի ձեւին յարմարեցուց:

Բաւական սպասումէ վերջը Ռուս կառավարութիւնը յայտարարեց որ Պատրիարքարանի նախագիծը, մէկ երկու անկարելու փոփոխութեամբ, ընդունելի կը նկատէ: Դեսպանը յայտնեց թէ Ռուս կառավարութիւնը օգտակար չի նկատեր որ Պատրիարքարանը իր ծրագիրը ներկայացնէր ուղղակի Պետութեանց, այլ թէ ինքը պաշտօն յանձնած էր իր առաջին թարգմանին՝ Պ. Մանդելշտամի, որ առաջին կարգի իրաւագէտ մըն է, որպէս զի անիկա հայկական բարենորոգմանց ծրագիրը պատրաստէ յանուն Ռուս կառավարութեան, որ որդեգրեր էր մեր դատը եւ պիտի վերցնէր նախաձեռնութիւնը դատին պաշտպանութեան:

Եւ իրօք Պ. Մանդելշտամ քիչ ժամանակի մէջ պատրաստեց զայն⁴⁷ եւ գոր Պետ[եր]սպորկի Դահլիճը ընդունեց: Այս ծրագիրը, որ մտերմաբար հաղորդուեցաւ մեզի, խտացումն էր մեր նախագծի բոլոր էական տրամադրութիւններուն, ինքնավար Հայաստանի նախապայմաններով, եւ արդէն «Հայաստանի բարենորոգմանց» խորագիրը կը կրէր, ինչ որ մենք զգուշացած էինք եւ անոր «Հայաբնակ Նահանգներ» անուն տուած էինք:

Ռուսիան, մեր խնդիրը ձեռքն առնելուն հետ, իսկոյն համաձայնած էր Բրիտանիոյ

⁴⁶ Միւլենոյն ժամանակ Բետ[եր]սպորկի հայ ազգայինները եւս զատ ծրագիր մը կը դրկէին Պօղոս Փաշային: Ծրագիրներու այս բազմազանութեան մէջ, Նուպար Փաշայի առաջարկութեան համաձայն, Ապահով. Յանձնախումբի կողմէ յատուկ պատուիրակ մը դրկուեցաւ ի Փարիզ, որ պաշտօն ունէր Ազգ. Պատուիրակութեան հետ միացնել բոլոր ծրագիրները եւ կազմել պաշտօնական նախագիծ մը. երկու ամսուան բանակցութիւններէ եւ թղթակցութիւններէ վերջ, ծրագրի ընդհանուր կէտերու վրայ համաձայնութիւն կըրցաւ գոյանալ, միայն Պատուիրակութիւնը իր նախագծին մէջ կ'ընդունէր Եւրոպացիներէ կազմուած հակակշիռի մնայուն մարմին մը տեղին մէջ, ինչ որ մենք աւելորդ բարդութիւն մը նկատելով չկըցանք ընդունիլ: Այդ միջոցին, Ապահով. Յանձնախումբի մէկ ուրիշ անդամ [Լեւոն Տէմիրճիպաշեան- Վ.Ղ.], իր անձնական գործով Փարիզ կը մեկնէր. օգտուելով այդ առիթէն, յանձնարարուեցաւ իրեն ջանալ համոզելու Ազգային Պատուիրակութիւնը ընդունելու ամբողջութեամբ մեր նախագիծը, քանի որ արդէն իսկ յարմար տեսնուած էր Ռուս դեսպանէն եւ աւելի վերջ Պետ[եր]սպորկի դահլիճին կողմէ: Կարճ միջոցէ մը վերջ, Ազգ. Պատուիրակութիւնը այլեւս չպնդեց իր նախագծի վրայ եւ ամբողջութեամբ ընդունեց մեր նախագիծը. այսպիսով հարթուեցաւ ամենէն մեծ դժուարութիւնը, որ առիթ դարձած էր մեր մէջ քիչ մը պաղ յարաբերութեան: (Բնագրային ծանօթագրութիւն- Վ.Ղ.)

⁴⁷ Փակագիծերու մէջ ձեռագիր աւելցուած է (Յունիս 1913):

եւ Ֆրանսայի հետ զայն քաջալերելու համար. հաւանական ընդդիմութիւնը Գերմանիոյ կողմէն պիտի գար, ուստի եւ Ռուս կառավարութիւնը սկիզբը Գերմանիան եւ անոր զինակիցները՝ Աւստրիա եւ Իտալիա, խորհրդակցութիւնէ դուրս ձգելով՝ միմիայն Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի հետ կազմած համաձայնութեամբը հայկական հարցը առաջ տանիլ խորհեցաւ եւ իրաւունք ունէր այսպէս շարժելու, քանի որ 1895-ին Գերմանիան, Աւստրիա-Հունգարիան եւ Իտալիան ձեռնպահ մնացած էին հայկական խնդրոյն մէջ:

Այս հաշիւը ի դերել ելաւ, որովհետեւ Գերմանիա, հայկական հարցին վերաբարցումը եւ Ռուսիոյ դիտաւորութիւնը գուշակած էր: Ուստի յանկարծ ինքը հայկական բարենորոգման հարցը ձեռք առնելուն պէս գաղափար մը ունենալը Եւրոպայի դիւանագէտներուն հաղորդեց եւ այս լուրը ստիպեց Ռուսիան, որ հրաժարի Գերմանիան եւ անոր զինակից երկու պետութիւնները հայկական խնդրէն դուրս ձգելու մտադրութենէն:

1895-էն մինչեւ 1913 Գերմանիոյ դիրքը բոլորովին փոխուած էր Թուրքիոյ հանդէպ, մասնաւորապէս Անատոլիոյ մէջ. Գերմանիա որ 1895-ին գրեթէ ոեւէ շահ չունէր Ասիական Թուրքիոյ մէջ, 1913-ին ամենամեծ շահերը ունէր այնտեղ եւ այս տեսակետով ամէն օտար Պետութիւններէ առաջ անցեր էր արդէն: Իր խաղաղ մուտքովը Ատանայի վիլայէթին ամբողջութեանը, Գոնիայի հարաւային եւ Հալէպի հիւսիսային մասին մէջ, իր մօտաւոր թելարկութեան, եթէ ոչ գրաւումի շաւիղը բացեր էր եւ հայկական հարցին առթիւ հասկցուեցաւ որ անհկա որոշած էր մինչեւ Մուսուլը տարածուիլ ամբողջ Միջագետքը գրաւելով. հայկական հարցին այժմէն բացումը իր հաշուին եւ իր ակնկալութեանց տեսակետով վաղահաս էր: Ամէն պարագայի մէջ հայկական խնդիրը, որ Անատոլիոյ ապագայ բաժանման հարցին առաջին զուխը պիտի ըլլար, մեծապէս կը շահագրգռէր զինքը գրեթէ նոյն չափով, եթէ ոչ աւելի, որով Ռուսիան կը շահագրգռուէր:

Այս կացութեան անտեղեակ չէինք մենք եւ հայկական հարցին գլխաւոր պաշտպանութիւնը Ռուսիոյ ձեռքին մէջ դնելով հանդերձ Գերմանիոյ համակրանքն ալ ձեռք բերելու համար կանուխէն անհատական եւ անպաշտօն խօսակցութիւններ կատարած էինք:

Մեր խօսքերը Գերմանիոյ կողմէ շատ ջերմ ընդունելութիւն մը գտեր էին: Կիլիկիոյ մէջ իրենց մուտքին առթիւ հասկցուցինք որ Հայերը իրենց առեւտրական ոգիովը, աշխատասէր եւ ուշիմ բնաւորութեամբը, իրենց 4-500,000-ի մօտ ստուար թիւովը, քաղաքակրթութեամբ միակ եւ հզօր տարրը, մեծ աջակցութիւն կրնային ընծայել Գերմանիոյ վաճառականական տարածմանը այդ վայրերուն մէջ: Ասոր փոխարէն կը խնդրէինք իրմէ որ բարենորոգմանց դատին մէջ զմեզ պաշտպանէր: Հասկցուցեր էինք որ Հայերը Թուրքիոյ դէմ անջատողական գաղափար չեն տածեր, բայց չեն կրնար նաեւ անհանդուրժելի պայմաններու տակ փնանալ: Հայկական բարենորոգումները Անատոլիոյ ամբողջութիւնը պահպանելու միակ իրական երաշխաւորութիւնն էր ըստ մեզ: Գերմանիան, որ այդ ամբողջութիւնը պահպանելու ցանկութիւնը կը յայտնէր, գոնէ որոշ ժամանակ մը, Հայկական բարենորոգմանց ի գործ դրուելուն մէջ շահ ունէր: [Դեսպանը] Այս խօսքերը ուշադրութեամբ եւ հաճութեամբ ունկնդրեց եւ զմեզ պաշտպանելու յօժարութիւնը յայտնեց. այդ միջոցին դարձեալ Կիլիկիոյ մէջ մօտաւոր ջարդի մը

լուրերը տարածուել էին. ատոնցմէ զգացուած փութաց զրահաւոր ղրկել Ատանայի ջուրերը եւ շատ հանդիսաւոր կերպով յարաբերութիւն հաստատել Սիսի Կաթողիկոսին հետ: Բայց ներքնապէս կասկածոտ մնաց կամ այդպէս ձեւացուց մեր բարենորոգմանց պահանջին մասին, նկատելով զայն իբրեւ Ռուսիոյ կողմէ Հայաստանի գրաւումը դիւրացնելու համար հնարք մը եւ զմեզ, իբրեւ գործիք Ռուսիոյ ձեռքը, մինչդէռ իրօք ճիշդ ասոր հակառակն էր իրողութիւնը: Ուստի շատ բացորոշ կերպով Գերմանիա գոնէ սկիզբները Թուրքիոյ կողմը բռնեց եւ անոր խորհրդատուն եղաւ:

Այս պայմաններուն մէջն էր որ Ռուսիա Գերմանիոյ նախաձեռնութիւնը չտալու համար ստիպուած եղաւ Վեց Պետութեանց ներկայացնելու իր յօրինած ծրագիրը եւ զայն քննելու համար կազմուեցաւ յատուկ Յանձնաժողով մը որ 3 Յուլիս[ին] սկսաւ իր աշխատութիւնները եւ վերջացուց զանոնք Օգոստոսին մէջ: Այդ Յանձնաժողովին ատենագրութիւններուն մէկ ամփոփումը ունինք մեր ձեռքը:

Յանձնաժողովը վերջնական արդիւնք մը չտուաւ, բայց ապարդիւն ալ չեղաւ. ամենէն ուշագրաւ երեւոյթը անոր մէջ նախ սա եղաւ որ Երրեակ Համաձայնութիւնը կազմող Պետութիւնները, Ռուսիա, Անգլիա եւ Ֆրանսա մէկ խումբ եւ Երրեակ Չինակցութիւնը կազմող Պետութիւններն ալ, Գերմանիա, Աւստրիա եւ Իտալիա, մէկ խումբ ըլլալով, իրարու դէմ ելաւ[ն]: Առաջինը Ռուսական ծրագիրը պաշտպանեց եւ երկրորդը անոր հակառակեցաւ: Բայց այդ հակառակութիւնը ծրագրին բոլոր մասերուն դէմ չէր. կրնանք ըսել որ բուն բարենորոգումներուն համար Եր[ր]եակ Չինակցութիւնը Եր[ր]եակ Համաձայնութեան հետ որոշ չափով միաբանեցաւ: Հակառակութիւնը վեց վիլայէթները մէկ նահանգ կազմելու, ասոր գլուխը Եւրոպացի Պետութեանց հաւանութեամբ մէկ ընդհանուր կառավարիչ կարգելու եւ այդ կառավարչին լիազօրութիւն տալու կէտերու դէմ էր: Այսինքն բարենորոգմանց գործը ի գլուխ դնելիք organisme-ին դէմ էր. այս ընդդիմութեան շնորհիւ Գերմանիա եւ իր զինակիցները գլուխը մարմինէն կ'անջատէին:

Արդէն Գերմանիոյ թելադրութեամբ Բ. Դուռը, ճիշդ այդ յանձնաժողովի գումարման նախօրեակին, - 1 Յուլիս 1913, - ընդ. շրջաբերականով (annexe 8) կը հաղորդէր վեց պետութեանց թէ ինքը

- 1- Բոլոր Անատոլի մէջ ընդհանուր բարենորոգումներ ի գործ պիտի դնէր,
- 2- Թէ այդ նպատակով արեւելեան Անատոլուն կը բաժնէր քննիչական երկու հատուածի. Ա- Էրզրում, Տրապիզոն, Սըվազ, Բ- Պիթիզ, Վան, Խարբերդ, Տիարպէթիր,
- 3- Թէ ամէն մէկ հատուածին գլուխը, Եւրոպացի ընդհանուր քննիչներ (inspecteur général) պիտի նշանակէր, տալով անոնց լայն իրաւասութիւններ: Իրօք այդ իրաւասութիւնները շատ չնչին էին:

Inspecteur général-ներու մասին հրատարակած օրինական տրամադրութիւնները եւ անոնց հրահանգները ցոյց կուտան թէ որքան հապճեպով եւ ամփափոյ գրի առնուած են անոնք, բոլորովին անհամապատասխան իրական պետքերու եւ վարչական կանոններու:

Գերմանիա, իր երկու աջակիցներով Բ. Դրան առաջարկութիւնը նախամեծար կը համարէր Ռուսական ծրագրի այս մասին վերաբերող տրամադրութիւններէն, բայց Գերմանիան ալ Աւստրիոյ-Հունգարիոյ եւ Իտալիոյ հետ կարգ մը բարենորոգումներու

եւ Եւրոպական հսկողութեան մը պէտքը կը ճանչնար: Բայց հսկողութիւնն ալ իր Հիւպատոսներուն հեռուէ հեռու իրաց վիճակի վրայ իրեն տեղեկութիւններ տալու ձեւովը կ'ըմբռնէր: Այս նպատակով ալ Կարնոյ մէջ Գերմանիոյ Հիւպատոսութիւն մը հաստատելու որոշում կուտար:

Հայկական բարենորոգմանց մասին այս անգամ կատարուած աշխատութեանց առաջին գլուխը Յանձնաժողովին նիստերուն փակումովը կը վերջանայ:

ԳԼՈՒԽ Գ.

Ռուսիոյ եւ Գերմանիոյ միացումը.- Մեր դերը անոր մէջ.- Նուպար Փաշան Պերլին.- Ռուս-Գերման բանակցութիւնները.- Միւս պետութիւններու դիրքը.- Առաջարկներու վեց կէտերը.-

Գերմանիոյ վճռականութիւնը Հայկ. հարցին մէջ, դիրք մը գրաւելու եւ գերակշռութիւնը Ռուսիոյ չթողլու մասին, մեզ շատ անհանգիստ կ'ընէր մանաւանդ անոր համար որ, բացի այն ահագին շահերէն որ ունէր արեւելքի մէջ, Թուրքերու վրայ ունեցած իր անվիճելի ազդեցութեամբ, կրնար ի դերել հանել Ռուսիոյ ջանքերը: Գերմանիան թարգմաններու ժողովին մէջ, ընդունելով պետութեանց քոնթրօլի սկզբունքը եւ բարեկարգութեան մէկ քանի կէտերը, խիստ ընդդիմութիւն մը կը յայտնէր Ռուսական ծրագրին հիմնական սկզբունքներուն, եւ իր զինակիցներուն հետ կը պաշտպանէր Թուրքերու ծրագիրը:

Այս վիճակի մէջ էր գործը, երբ Sop. Լեփսիուսը վերադարձաւ Կիլիկիայի իր ճամբորդութենէն: Յարգելի այս հայասերին առաջին գործը եղաւ ծանօթանալ մեր խնդրին իրադարձութեանց եւ փարատելու կասկածները որ հաղորդած էին գերմանական դեսպանատունէն իրեն, մեր Ռուս քաղաքականութեան եւ շահերուն ծառայելու մասին: Ծուռով սակայն կրցանք համոզել զայն գերմանական կասկածներուն անտեղի ըլլալ[ուն մասին] եւ ներկայացուցինք անոր այն պահանջները որոնք ձեւակերպ[ու]ած էին մեր կամ Ռուս ծրագրին մէջ: Նա համաձայնեցաւ մնալ հոս Գերմանական դեսպանատունը մեզի մօտիկցնելու եւ իրաւախոհութիւն ստեղծելու նպատակով: Երկար բանակցութիւններէ վերջը Գերմանական դեսպանը մեր պահանջներէն ընդունեց կարգ մը կէտերը (annexe 9) որոնք մեր կողմանէ պարբերաբար կը հաղորդուէին Ռուս Դեսպանին:

Այս զիջումները ընելով հանդերձ, գերմանական դեսպանը Sop. Լեփսիուսի միջոցով ամէն կերպ կը ջանար մեզ անջատել Ռուսներէն, չէզոքացնել զանոնք եւ իրեն հետ կապելով, ուղղակի յարաբերութեան մէջ դնել Օսմ. Կառավարութեան հետ: Սակայն մենք խուսափելով այդ դիրքէն, հասկցուցինք եւ համոզեցինք զանոնք, որ Թուրքիոյ հետ այս մասին մեր կողմէ ոչ մէկ պաշտօնական բանակցութիւն կարելի է առայժմ եւ թէ մեր եւ թէ իրենց շահը կը պահանջէր նախ Ռուս-Գերմանական ուղղակի համաձայնութիւն այս մասին, որու շնորհիւ միայն կարելի պիտի ըլլար համոզել

Թուրքերը, բացատրեցինք որ անհնար էր մեզի գատուիլ Ռուսներէն եւ միեւնոյն ատեն կ'ուզէինք որ Գերմանիան եւս շահագրգռուէր մեր հարցով. այս առթիւ էր որ Ռուս-Գերմանական մերձեցման գաղափարը յայտնեցինք Տօք. Լեփսիուսին, այսինքն Գերմանիան բերել Ռուսերուն քով, որ շատ նպատակայարմար գտաւ եւ ինքը առաջինը եղաւ, որ, համաձայնութեամբ գերմանական Դեսպանին, տեսնուեցաւ Պ. Մանդէլշտամի հետ, որմէ շատ լաւ տպաւորութիւն ստացաւ եւ իր մեկնելէ վերջ Ռուս-Գերմանական դեսպանատուները ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտան երկու կողմի թարգմաններու միջոցով: Վերջին բանակցութեանց մէջ Գերմանիոյ կողմէ եղան նոր զիջումներ եւս, որ պարտաւորութիւններ կը դնէր Ռուսերու վրայ իրենց կողմէ եւս որոշ զիջումներ ընելու երկու *secteurs*-ի, *inspecteur général*-ի եւ այլն խնդիրներու մէջ: Միեւնոյն ժամանակ յարաբերութիւններ հաստատուեցաւ[ն] այս ուղղութեամբ նաեւ Բերլինի եւ Փետ[եր]սպուրկի Դահլիճներու միջեւ:

Երկու դեսպաններու այս մերձեցման միջոցին, Տօք. Լեփսիուսը առաջարկեց մեզ միեւնոյն ատեն յարաբերութեան սկսիլ Բ. Դրան հետ եւ մեր առարկութեանց թէ, մեր յարաբերութիւնը կրնայ քաջալերել Թուրքերը իրենց ընդդիմութեան մէջ եւ թէ աւելի յարմար էր որ նախ յարաբերութեան սկս[էինք] Բ. Դրան հետ եւ թէ վերջապէս այդպիսի պատասխանատու քայլ առնելու համար անհրաժեշտ էր Ազգային Պատուիրակութեան կարծիքը: Նա յայտնի դժգոհութեամբ ընդունեց մեր մերժումը եւ հեռագրով հոս հրաւիրեց Պօղոս Փաշան, որ ինքնաբերաբար եւ թէ մեր հեռագրին վրայ, մերժած էր Պօլիս գալ: Տօք. Լեփսիուսը իր գործը վերջացուցած համարելով այս ֆազին մէջ, մեկնեցաւ Պօղոս Փաշայի քով ի Զուիցերիա:

Անոր մեկնելէն քանի մը օր վերջն էր, որ Գերմանական թարգմանը՝ Պ. Շէօնպէրկը Պ. Մանդէլշտամի հաղորդած էր *անձնասպէս*⁴⁸, որ գերմանական Դեսպանը տրամադիր է Հայկ. շրջանը մէկ նահանգի վերածելու որով հարթուած կը համարէինք խնդիրը եւ կը սպասէինք որ Ռուս եւ Գերման դեսպանները իրենց երկուստեք ընդունած ծրագիրը Բ. Դրան ընդունել տալու միջոցները եւ դիմումը պատրաստեն:

Սակայն յանկարծ, քանի մը օրէն վերջ, Շէօնպէրկը կուգայ յայտնելու Պ. Մանդէլշտամի թէ անցեալ տեսակցութեան մէջ *դեսպանը*⁴⁹ անձնապէս իր յայտնած տեսակէտին համաձայն չէ գտնուէր. Գերմանական Դեսպանը չի կրնար համաձայնիլ Հայկ. պահանջներուն եւ ոչ մէկին եւ կ'առաջարկէ ընդունիլ նոյնութեամբ թրքական առաջարկները ծանուցուած Յուլիս 1-ի շրջաբերականով:

Գերմանացւոց այս անսպասելի *volte-face*-ը մեզի շշմեցուց: Այդ օրերուն Թալասթը եւ Խալիլ Պէյերը Հայ աչքառու քանի մը ազգայիններու հետ խօսակցութիւն ունեցած էին մեր հարցին շուրջ: Թալասթը խօսակցութեան մէջ յայտնած էր նաեւ թէ գերմանական զինուորական կցորդը թելադրած է զիրենք տեսնուելու հայոց հետ եւ համաձայնութեան գալու:

Այս պարագաներու մէջ կռահեցինք գերմանացւոց *volte-face*-ին պատճառները: Հաւանաբար Թուրքերը ըսած ըլլային գերմանացիներուն թէ մէկ կողմէ մեզի կը

⁴⁸ Ձեռագրով աւելցուած մեքենագիր օրինակին վրայ:

⁴⁹ Ձեռագրով աւելցուած մեքենագիր օրինակին վրայ:

թելադրեք Հայերու հետ համաձայնութեան գալ, միւս կողմէ՝ զանոնք կը քաջալերեք ընդունելով անոնց պահանջները, եւ պահանջած ըլլան որ գերմանացիները տարամերժ ըլլան: Անոնց այս շատ հաւանական տակտիկին հանդէպ, մենք աւելի կտրուկ խօսեցինք Թուրքերու հետ, անոնց պարզեցինք մեր պահանջներու ամենէն էական մասերը եւ անոնց վրայ մեր անխախտ մնալու որոշումները: Միեւնոյն ատեն տեսակցութիւն մը ունեցանք Գերմ. Թարգման Պ. Շէօնպէրկի հետ, որուն մեր բուն դժգոհութիւնները յայտնեցինք եւ խիստ խօսեցանք, սպառնալով հայկական շարժումներով եւ հասկցուցինք, որ հայերը չպիտի զիջեն երբեք: Այս տեսակէտը շատ ազդած էր գերմանացւոց վրայ, որմէ յետոյ տրամադրութիւննին նորէն շտկեցաւ: Այս մասին դեսպանը շտապած էր հեռագրով հաղորդել Պերլին մեր տրամադրութիւնները եւ գլխաւոր պահանջները, որ[ոնք] իրեն տրուեցաւ[ն] գրաւոր կերպով (annexe 9): Միեւնոյն ժամանակ մենք հեռագրով այս բոլորը հաղորդեցինք Պօղոս Փաշային, խնդրելով որ շտապէ Բերլին եւ ազդեցութիւն գործ դնէ նպաստաւոր հրահանգներ դրկել տալու համար Պոլսոյ Գերմանական Դեսպանին:

Բերլինէն, քիչ ատենէն [դեսպանը] սպասուած նպաստաւոր հրահանգը ստացած էր հոս ինչպէս նաեւ հրաման՝ գործելու Ռուս Դեսպանին հետ:

Ատկէ վերջ բանակցութիւններ կատարեցին ուղղակի Դահլիճները իրենց մէջ: Եւ քիչ ատենէն պետութեանց երկու խմբակցութիւնները իրենց գլուխ ունենալով Ռուս եւ Գերմանացիները՝ համաձայնեցան հայկական պահանջներու վեց կէտերու շուրջ: Եւ որոշուեցաւ կիսապաշտօնական ձեւով ներկայացնել Բ. Դռան եւ թելադրել ընդունելու զանոնք:

Զմոռնանք ըսել, որ օր օրին բացի ստիպողական հեռագիրներէ, գործին ընթացքը մանրամասնաբար կը հաղորդէինք Պօղոս Փաշային, որ իր թելադրութիւններովը եւ Բարիզի ու Բերլինի մէջ կատարուած աշխատութիւններովը մեծապէս նպաստեց գործին յաջողութեան:

ԳԼՈՒԽ Դ.

Դեսպաններու դիմումը Բ. Դռան եւ

վեց կէտերը: -Սատրագամի պատասխանը: -Բ.

Դրան գրաւոր հակառաջարկները: -Ռուս Դեսպանի

զիջման տրամադրութիւնները եւ իր նոր

առաջարկութիւնը եւ անոր երկու ձեւերը:

- Մեր զեկուցագիրը այդ մասին: -Սատրագամի

ձեռքով կատարուած կարեւոր սրբագրութիւնները

Բ. Դրան գրաւոր հակառաջարկին վրայ: -Մեր

պատրաստած հակառաջարկները: -Մեր

հակառաջարկներու վրայ Ռուս Դեսպանի

սրբագրութիւնները եւ յանձնումը Բ. Դրան:

Վեց կէտերէ բաղկացած Ռուս-Գերման իրաւախոհական Հայկ. պահանջները

կիսապաշտոնական ձեռով ներկայացուեցա[ն] Բ. Դրան: Մեպտեմբերի վերջին օրեր առաջին անգամ Ռուս-Գերման դեսպանները, միեւնոյն օր ներկայանալով Սայիտ Հալիմ Փաշային, անոր յանձնեցին առաջարկները: Սատրագամը աչքէ անցնելէ վերջ, խիստ ընդդիմութիւն մը ցուցուցած եւ անընդունելի դատած էր այդպիսի պահանջներ. ասոր վրայ ըստ երեւոյթին, դեսպանները հասկցուցած են թէ կրնան բանակցիլ այդ հիմներուն վրայ: Քանի մը օր վերջ, երբ նոյն դեսպանները կրկին կը ներկայանան Բ. Դրան պատասխանը առնելու, Սատրագամը կը յայտնէ որ իրենք որոշած են նշանակել ընդհ. քննիչներ (օսմանցի...): Եւ թէ Եւրոպական պետութիւններէն պիտի ուզեն միայն Եւրոպացի խորհրդականներ, որոնց կը տրուի[ն] լայն իրաւասութիւններ հայկական պահանջներու վարչութեան մէջ, որոնք «seront tout» ըսած է ան: Այսպիսով - շարունակած է ան- երեւոյթներ փրկած ըլլալով, դուք ալ բաւարարութիւն ստացած կ'ըլլաք: Ատկէ քանի մը օր վերջ Ռուս դեսպանին -թերեւս եւ գերմանականին- յանձնած էր գրաւոր գեկուցագիր մը, որը սակայն տրամագծօրէն հակառակ էր իր ըսածներուն խորհրդականներու իրաւասութեանց մասին: (annexe 10):

Ատկէ վերջ Գերմանական դեսպանին հետ յարաբերութիւններ չունեցանք: Թէեւ Ռուս դեսպանին զիջումներ ընելու տրամադրութեանց հանդէպ ուզեցինք իմանալ նաեւ գերմանականին տեսակէտները, բայց գերմանական դեսպանը պատրուակներ գտած էր յետաձգելու մեր տեսակցութիւնը:

Ինչպէս վերջէն հասկցանք, Ռուս դեսպանը, համախորհուրդ Փրանսական, Անգլիական եւ Գերմանական դեսպաններուն, պատրաստած էր նոր առաջարկներու երկու ձեւեր, որոնց իբր հիմ ընդունած էր Բ. Դրան հակաառաջարկը եւ Վարչապետի բերանացի ըրած խոստումները Եւրոպացի լիազօր խորհրդականներու մասին (annexe 11). բայց նախ քան ընթացք տալ անոնց, Ռուս դեսպանը յարմար դատած էր մեր կարծիքն եւս ստանալ անոնց մասին եւ այդ նպատակով մեզի յանձնեց տաճկական գեկուցագիրը, իր պատրաստած առաջարկներու երկու ձեւի հետ քննելու եւ մեր թելադրութիւնները ընելու իր պատրաստած հակաառաջարկներու մէկի կամ միւսի մասին, կամ եթէ անբաւարար համարուէր, անոնց վրայ նոր մը պատրաստելու, որ իր ձեւին մէջ սակայն շատ չի տարբերիր իր առաջարկութիւններէն. ըսած էր նաեւ թէ ատոնց վրայ կրնայինք աւելցնել մեր զուտ ազգային քանի մը պահանջները: Դեսպանը այդ առթիւ քանի մը անգամ շեշտած էր թէ փութով պատասխան պիտի տրուի իրեն մեր կողմէ, որովհետեւ մի կամ երկու շաբաթէ վերջ յարմար առիթը կրնանք փախցնել մեր ձեռքէն:

Շատ դժուար եւ պատասխանատու դերի մէջ կը գտնուէինք. չէինք կրնար մէկ անգամէն թողուլ ընդհանուր կառավարիչի պահանջը եւ խորհրդականներու վրայ համաձայնիլ: Անմիջապէս երկար հեռագիր մը պատրաստեցինք բոլոր իրադարձութիւնը ազգային պատուիրակութեան յայտնելու եւ անոր կարծիքն ալ առնելու համար. դժբաղդաբար մեր պայմանադրական խօսքերը չէին բաւեր անոր⁵⁰ եւ ուրիշ արագ միջոց ալ չունէինք հեռագիրը տեղ հասցնելու:

⁵⁰ Ինչպէս վաւերագրէ մը կը հետեւցուի, հոս ըսել կ'ուզուի թէ այլագրերով պատրաստուած հեռագիրը կարելի չէր եղած ուղարկել:

Դեսպանատունը խորհուրդ տուաւ նամակով հաղորդել եւ պատասխանը հեռագրով խնդրել, իսկ մինչ այդ մեր կարծիքը կ'ուզէին իմանալ: Ստիպուեցանք նամակով հաղորդել Պօղոս Փաշային եւ իր պատասխանը խնդրել հեռագրով. մինչ այդ, գրաւոր զեկուցագիր մը ներկայացուցինք Ռուս դեսպանին, ուր մատնանշելով զիջման սխալ տակտիկը, որ կը քաջալերէ Թուրքերը, եւ քննադատելով դեսպանի առաջարկներու հիմերը՝ անհնար կը համարէինք ռուս զիջում ընել այլ եւս եւ կը խնդրէինք գոնէ իրաւախոհական վեց կէտերը ընդունիլ տալու աշխատիլ (annexe 12):

Դեսպանը մեր պատասխանը անբաւարար գտաւ եւ պահանջեց որ իր երկու առաջարկներու մասին կօնկրէտ պատասխան մը հաղորդուի իրեն 1-2 օրէն, աւելցնելով միանգամայն թէ ինքը պիտի պնդէ դարձեալ վեց կէտերու վրայ:

Այս տեսակցութեան մէջ դեսպանի ուշադրութիւնը հրաւիրուեցաւ այն բանի վրայ, որ Վարչապետի բերանացի խոստումները մեծապէս կը տարբերին իրենց յանձնած գրաւոր զեկուցագրէն եւ առաջարկեցինք [որ] կրկին տեսնելով Վարչապետին, պահանջէ, որ իւր բերանացի խոստումներուն համաձայն սրբագրէ գրաւոր զեկուցագիրը:

Նոյն օրը Պօղոս Փաշայէն մեր նամակի հեռագրական պատասխանը առինք, որով նա եւս անբաւարար կը նկատէր դեսպանի առաջարկները. այդ պատասխանը անմիջապէս հաղորդեցինք դեսպանին:

Դեսպանը շատ իրաւացի գտաւ մեր պահանջը եւ երկու օրէն մեզ յանձնեց Բ. Դրան notice-ը (դեսպանին ներկայացուած) Սատրապամին ձեռքով կատարուած երկու կարեւոր սրբագրութիւններով (annexe 13):

Նոյն օր իրիկուն Ա. Թարգմանը եկաւ յայտնելու թէ դեսպանը մեր պատուիրակներուն կը սպասէր որոնք իրեն պիտի ներկայացնէին մեր դիտողութիւնները դեսպանի առաջարկութեանց երկու ձեռք մասին:

Այլեւս հնարաւորութիւն չունենալով խուսափիլ եւ սպասել Պօղոս Փաշայի պատասխանին, մենք պատրաստեցինք թրքական առաջարկներու հակա-Առաջարկ մը, որու մէջ եւրոպացի խորհրդականներու վրայ կեդրոնացուցած էինք վարչութեան իրական ղեկավարութիւնը եւ ապահոված էինք եւրոպական քօնթօլը (annexe 14):

Դեսպանը քանի մը դիտողութիւններ ըրաւ, կասկած յայտնեց թէ մեր նախագիծը իր ամբողջութեամբ պիտի կարենայ ընդունել տալ, բայց խոստացաւ ամէն ջանք ի գործ դնել այդ ուղղութիւնը յաջողեցնելու: Կ'ենթադրէինք որ իր առաջարկութեանց վրայ մեր պատրաստած այս հակաառաջարկները պիտի ծառայէին իբր վատթար պայմաններու մէջ գործածուելիք միջոց եւ վստահ էինք թէ դեսպանը պիտի պնդէ վեց կէտերու վրայ. սակայն մէկ քանի օր վերջ դեսպանը մեզի դրկած էր մեր հակաառաջարկներու վրայ իր կողմէ կատարուած սրբագրութիւններու մէկ օրինակը որ արդէն իսկ ներկայացուցած էր Սատրապամին: Այս անակնկալը մեզի զարմացուց, բայց իրողութիւնը կատարուած էր արդէն:

Ռուս դեսպանը անոր մասին ստացած է նաեւ գերմանական, անգլիական, ֆրանսական դեսպաններու համաձայնութիւնը:

Սատրապամը չէ պատասխանած դեռ այս առաջարկներուն եւ թուրք կառավարութիւնը միջոցներ կը խորհի ձգձգելու եւ խոչընդոտներ յարուցանելու:

ԳԼՈՒԽ Ե.

Թուրքերը մեզի մօտեցնելու գերմանական ջանքերը.-
 անպաշտօն տեսակցություններ.- ընդհատում.-
 Հալանդան Էֆենտիի դերը.- կրկին ընդհատում.-
 Թուրքաց կողմէ դիմումներ Ս. Պատրիարքին.-
 ներկայ վիճակը:

Վերը յիշեցինք արդեն որ օգոստոսին մէջ, գերմանական դեսպանը իր զինուորական կցորդ Փօն-Շտրենպելի միջոցաւ թելադրած էր ներքին գործոց նախարար Թալաաթ պէյին ուղղակի յարաբերութեան մտնելու պատրիարքարանի հետ եւ Հայկ. հարցը կարգադրելու մեր մէջ, իբրեւ ընտանեկան խնդիր մը:

Այս թելադրութենէն անմիջապէս յետոյ, Թալաաթը հրաւիրելով Չօհրապ Էֆ[էնտին], անոր յայտնած էր իրենց ջերմ ցանկութիւնը հայկական հարցը մեր եւ իրենց մէջ լուծելու մասին. Չօհրապ Էֆէնտին առիթէն օգտուելով պարզած էր անոր մեր գլխաւոր պահանջները ընդհանուր գիծերու մէջ օսմանեան շահերուն տեսակէտէն. ատոր վրայ Թալաաթը բաղձանք յայտնած է յատուկ տեսակցութիւն մը ունենալ իրար հասկացողութեան գալու համար: Նոյն ամսուն մէջ Չօհրապ Էֆէնտիի տունը անպաշտօն հանգամանքով կը ժողովուին Թալաաթ, Իսալի եւ Ֆէհմի Էֆէնտիները -Իթթի-հատի ընդ[հանուր] քարտուղար- եւ հայերէ՛ Չօհրապ, Շահրիկ[եան] եւ Վարդկէս Էֆէնտիները:

Սկիզբէն արդէն մեր դեկավարող սկզբունքներէն մէկը եղած էր թուրքերու հետ պահել մեր սովորական յարաբերութիւննիս, իսկ Հայկ. հարցի մասին երբէք պաշտօնական բանակցութեան չսկսիլ, քանի որ մեր հարցը միջազգային կռուանի վրայ էր եւ միւս կողմէ ոչ մէկ հաւատ ու վստահութիւն ունէինք Թուրքերու բարեմտութեան եւ անկեղծութեան մասին: Այս ուղեցոյցը ունենալով իրենց առջեւ, Թուրքերու հետ խօսող մեր ազգայինները ընդհանուր կերպով միայն խօսած են անոնց հետ: Հակառակ անոր, որ Թալաաթը եւ ընկերները ամէն կերպ ջանացած են բանակցութեան ձեւ տալ եւ խօսիլ աւելի որոշ հարցերու մասին:

Այս տեսակցութենէն վերջ, նշանակուած էր երկրորդ տեսակցութիւն մը, ուր Թուրքերը ցանկութիւն յայտնած էին լսել մեր պահանջները եւ անոնց մասին յայտնել իրենց տեսակէտը:

Ճիշտ այդ միջոցին էր որ Գերմանական դեսպանը ըրաւ իւր տարօրինակ volte face-ը, հրաժարելով մինչեւ այն ատեն ըրած զիջումներէն: Գուշակելով ատոր պատճառը, չուզեցինք այլեւս քաջալերել թէ Թուրքերը եւ թէ մանաւանդ գերմանական դեսպանը. այդ նպատակով պատրուակ մը ստեղծեցինք, առանց խզելու բնոյթ տալու անորոշ ժամանակի մը համար յետաձգելու երկրորդ տեսակցութիւնը. միեւնոյն ատեն գերմանական Թարգման Պ. Շէօնպէրկի հետ շատ ուժգին խօսակցութեան մը մէջ հասկցուցինք թէ իրենց խաղը հասկցուած է մեր կողմէ եւ թէ հայերը սրտմտած են Գերմանացիներու այս տակտիկէն:

Թուրքերն ալ այդ ատեն զբաղած ըլլալով պուլկար-թուրք քօնֆերանսով, չը

հետապնդեցին եւ ժամանակ մը դադրեցաւ[ն] յարաբերութիւնները հայկական հարցի շուրջ:

Եթէ չհաշուենք Չօհրապ Էֆէնտիի պաշտօնական մէկ երկու տեսակցութիւններ Խալիլ, Թալաաթ պէյերու հետ, Թուրքերու անպաշտօն խօսակցութեան երկրորդ փուլը կը սկսի Հալաճեան Պետրոս Էֆէնտիի Փարիզէն վերադառնալէ վերջ:

Թալաաթ պէյը օգտուելով Հալաճեան Էֆէնտիի ներկայութենէն ցանկութիւն յայտնած էր մեր հարցի մասին խօսիլ անոր հետ եւ միջնորդի դեր տալ անոր սեպտեմբերի սկզբին: Տեսնուելէ առաջ Հալաճեան Էֆ. դիմեց Ապահովութեան Յանձնաժողովի երկու անդամներուն եւ յայտնելով Թալաաթ պէյի ցանկութիւնը անոնց կարծիքը ուզեց: Յիշեալ անդամները վնաս մը չտեսան այս տեսակցութեան մէջ, քանի որ մեր նպատակն էր միշտ առիթն օգտուիլ լուսաբանելու մեր խնդիրը Թուրքերու առջեւ եւ համոզելու զանոնք. այսպիսով օժանդակած կ'ըլլայինք նաեւ դեսպաններու դիմումներուն: Յիշեալ անդամները իբր պայման դրած էին սակայն, որ Հալաճեան Էֆէնտին ոչ մէկ պաշտօնական հանգամանք պիտի ունենար, եւ նոյն իսկ չպիտի յիշէր թէ այս մասին տեսնուած ըլլայ Հայ դեկավար շրջաններու հետ:

Հալաճեան Էֆէնտին ինքն իսկ համամիտ գտնուելով ատոր, աւելցուց որ ինքը պայման պիտի դնէ թէ եթէ թուրքերու կողմէ շատ որոշ եւ շօշափելի առաջարկներ չըլլան որ համոզեն եւ զինքը, ինքը յանձն պիտի չառնէ խօսիլ այդ մասին ոչ մէկ Հայի հետ:

Առաջին տեսակցութիւնը դարձած է մեր հարցի ընդհանուր գիծերու շուրջ եւ մեր ամենաէական պահանջներու վրայ:

Հալաճեան Էֆէնտին բացատրած է թէ մեր ձեռքը չէ Հայկ. հարցը հանել միջազգայնութենէն, բայց կրնանք օժանդակել իրենց միջազգայնութեան ամենաթոյլ ձեւը ընդունել տալու, թէ հայերու համար ամենէն կենսական խնդիրը կէս առ կէսի սկզբունքն է եւսլին: Թալաաթը ուզած է ունենալ մեր պահանջները աւելի ձեւակերպուած հանգամանքով: Երկրորդ տեսակցութեան Հալաճեան Էֆէնտիին բացատրուեցան անոնք իրենց ընդարձակ պատճառաբանութիւններովը: Քանի մը օրէն վերջ յիշեալ Էֆէնտին բերաւ Թուրքերու տրամադրութիւնները մեր պահանջներու նկատմամբ, որ հետեւեալն է:

Ա.- Թուրքերը չեն կրնար ընդունիլ Հայկական մէկ շրջանի կարելորութիւնը. կ'ընդունին երկու քննական շրջան միայն:

Բ.- Կ'ընդունին երկու ընդհանուր քննիչներ եւրոպացի, բայց բացարձակապէս կ'ընդդիմանան ընտրել զանոնք եւրոպական Տէրութեանց համաձայնութեամբ:

Գ.- Յուսալի է որ ընդունին ընդհանուր քննիչներուն լայն իրաւունքներ տալը, ինչպէս նաեւ ընտրելու եւ հրաժար[ե]լցնելու բոլոր պաշտօնեաները:

Դ.- Կէս առ կէսի համեմատութիւնը կ'ընդունին միայն ընդհանուր ժողովներու մէջ թեթեւ վերապահութեամբ. ի հարկին համաձայնած են փոխելու վիլայէթներու ներկայ սահմանները Հայերու թուական հաւասարութիւն ստեղծելու նպատակով:

Ե.- Ժամտարմներու մէջ կէս առ կէս սկզբունքի դէմ թեթեւ վերապահում մը ունին եւ կը տարակուսին թէ հայերը համաձայնին անոր:

Չ.- Վալիները ընտրելու եւ հրաժարեցնելու իրաւունքը ընդհանուր քննիչներուն

տալը կը վարանին. բայց հաւանական է որ ընդունին վիլայէթները եւ վալիները ջնջելով երկու վիլայէթի վերած[ումը]:

Ընդհանուր քննիչներու ընտրութեան մէջ Եւրոպական միջամտութեան ֆորմիլ մը առաջարկուած էր Օսմ. շատ ազդեցիկ պետական անձի մը կողմ է -որու անունը չըսուեցաւ մեզի- որ Հալաճեան Էֆէնտին յայտնած էր Թալաաթ պէյին իսկ. վերջինս պատասխանած էր թէ այդ մասին պէտք կայ խորհելու:

Ֆորմիլը հետեւեալն է.- Օսմ. Կառավարութիւնը պետութիւններէն ինքը կ'ուզէ ընդհանուր քննիչները:

Ֆորմիլ մըն ալ Հալաճեան Էֆէնտին ինքնաբերաբար ինքը կ'առաջարկէր մեզ որ դժբաղդաբար նախապէս արդէն յայտնած էր Թալաաթ պէյին, հարցնելով անոր թէ կրնա՞յ արդեօք ըսել հայերուն թէ Թուրքերը կ'ընդունէին զայն: Հալաճեան Էֆէնտիի ֆորմիլը հետեւեալն է -որ վերջին օրերս ընդունեցին թուրքերը- Ընդհանուր քննիչներու անուանումը եւ անոր իրաւասութիւնները կը վերապահուին թուրք կառավարութեան, որ պաշտօնապէս կը հաղորդէ մեծ պետութեանց, որոնք *prendre acte* պիտի ընեն:

Այս ձախող ֆորմիլի հանդէպ ուժգին ընդդիմութիւն ցոյց տուինք, բայց արդէն Հալաճեան Էֆէնտին հաղորդած էր անոնց թէ եւ իր կողմէն:

Գործին ստացած այս հանգամանքին առջեւ, Հալաճեան Էֆէնտիին կրկին յայտարարուեցաւ թէ հարկ կը զգանք դարձեալ շեշտելու Թուրքերուն թէ ինքը ոեւէ պաշտօնական հանգամանք չունի եւ նորէն պնդեցինք մեր պահանջներու ամենաէական պայմաններու վրայ, ըսելով թէ զիջում չը պիտի կրնանք ընել: Այդ այն միջոցին էր, երբ դեսպանները սկսած էին իրենց դիմումները Բ. Դրան, եւ մեր կողմէ Թուրքերուն ցոյց տուած ամէն մէկ զիջողական քայլ, կրնար քաջալերել Թուրքերը դեսպաններու դէմ խիստ ընդդիմութիւն մը կազմակերպելու: Աւելորդ է ըսել որ Ռուս դեսպանն ալ համամիտ էր մեզ այս մասին:

Թալաաթ պէյը կրկին մերժած էր մեր պահանջները այս անգամ աւելի կտրուկ. գոնէ այդպէս ըսաւ մեզի Հալաճեան Էֆ. խիստ լակոնական -չի ընդունիր- երկու բառով միայն:

Բնական էր որ ընդհատուէր մեր այս մասնակի խօսակցութիւնը ատկէ վերջ: (Սեպտեմբերի վերջին օրերը):

Ձեր սրբազնութեան ժամանումովը նոր առիթ մը կը ներկայանար թուրք ղեկավարներու համար կրկին փորձ մը կատարելու Հայկ. հարցը միջազգային բնոյթէն զրկելու եւ Հայ-Թուրք խնդրի մը վերածելու:

Թալաաթ պէյ, Օսման Նիզամի փաշայի եւ Իթթիհատի ազդեցիկ անդամ Էօմէր Նահի պէյի պարբերական դիմումները այդ կ'ապացուցանեն: Անոնց դիմումները մէկ նպատակ ունին միայն, ինչպէս յայտնի է ձեր Սրբազնութեան, հարկադրել մեզի իրենց հետ բանակցութեան մտնելու եւ այսպիսով Պետութեանց միջամտութիւնը արգիլելու: Այս նպատակով անոնք ամէն կարելի կ'ուզեն գործ դնել հոս նախ, բերել տալու Ազգ. Պատուիրակութեան պետ Վսեմ. Նուպար Փաշան, որպէս զի հիմէն անդամահատեն մեր եւրոպական գործունէութիւնը. ապա կարգ մը խոստումներ կը շռայլեն որոնք շատ հեռու են մեզի գոհացնելէ, բայց որոնք այսօր անցան վիլայէթներու ժամանակաւոր օրէնքին մէջ:

Առաջին եւ գլխաւոր հարուածը որ կը տրուի հայկական հարցին այն է որ, Հայաբնակ նահանգներուն միայն յատուկ եղող բարենորոգման խնդիրը կը ջնջուի, եւ օսմանեան ամբողջ կայսրութեանը բարենորոգման վերաբերող կարգ մը թագուն նպատակներով առաձգական եւ խաբողամիտ կիսամիջոցներ կ'առաջարկուի[ն]։

ա- Կառավարութեան կողմէ նշանակուած կարգ մը վայրերու մէջ ազգաբնակչութեան մեծամասնութեանը լեզուն պիտի ընդունուի դատարաններուն մէջ եւ նախապատուութիւն պիտի տրուի տեղական լեզուն գիտցողներուն։

բ- Մարդահամարի տոմարներու մէջ արձանագրուած բնակիչներու թուին համեմատութեամբ կամ այն պարագային երբ իսլամ նախակրթարաններուն նպաստներ տրուին, նպաստներ պիտի յատկացուին նաեւ ոչ-իսլամ դպրոցներուն։

Եւ գ- 12,500⁵¹ արու բնակիչներ նահանգային ժողովին մէջ մէկ ներկայացուցիչ պիտի ունենան եւ վարչական ժողովներն են որ պիտի որոշեն ոչ-իսլամ ներկայացուցիչներուն թիւը...։

Այսպիսով Ձեր Սրբազնութեան ներկայացուցած եղանք, թէեւ շատ հակիրճ, մինչայսօրեայ Հայկական հարցին ընթացքը եւ այսօրուան վիճակը։

1913 Դեկտ. 4[/17]

Ապահով. Յանձնաժողով

ՊՏԴ, տուի 9, թղթապանակ Շ, Շ601–Շ617

⁵¹ Փափագեանի տարբերակին մէջ առանձնապէս դիտել կ'ուզենք տալ թէ այս թիւը ներկայացուած է որպէս «10000-է վեր»։

Յաւելում 30

Չոհրաբ Էֆ.ի Մասնաւոր
I Տեսակցութիւնը Խալիլ Բէյի Հետ
Դեկտեմբեր 7/20 – [1]913

Ամփոփումը անոր խօսակցութեան.-

«Եւրոպացի conseiller-ներ բերել պետութեանց recommandation-ով- եւրոպական կօնտրօլը ընդունիլ կը նշանակէ. չենք կրնար ընդունիլ, որովհետեւ մեր տէրութեան եւ ի մասնաւորի cabinet-ի [= դահլիճի] դիրքը պիտի խախտէ, շատ լաւ գէնք մը դառնալով մեր թշնամիներուն ձեռքը. ատկէ զատ այդպիսով Թիւրքիոյ եւ Հայոց մէջ ալ ատելութիւն սերմանած պիտի ըլլանք: Կը խնդրէ այս կէտին վրայ (կօնտրօլի) զիջիլ եւ ասոր փոխարէն կը խոստանայ բուն réforme-ներու մէջ ամէն դիւրութիւններ տալու: Եւրոպացի եւ գործի գլուխը հրաւիրուող անձը հայերու հետ համաձայնութեամբ պիտի որոշեն եւայլն:

Իր առաջարկները հետեւեալն է.-

1° Conseiller-ին տեղ Inspecteur général, եւրոպացի.

2° Լայն իրաւասութիւններ տալ անոր ի մասնաւորի պաշտօնեաները ընտրելու եւ հրաժարեցնելու.

3° Թէ այս պայմանները եւ թէ réforme-ներուն վերաբերող միւս կէտերը պետութեանց հաղորդել որոնք prendre acte ընեն [= պաշտօնապէս նկատողութեան առնեն]:

Չոհրաբ Էֆ. Կը յայտնէ թէ իր բարեկամները բոլորովին յուսահատած են եւ թէ անոր ըսածները ընդունիլ իսկ չի բաւեր. պէտք է ձեւ մը, որ Նուպար փաշային համար ընդունելի ըլլայ. իր առաջարկութիւնը անբաւական է:

Չոհրաբ Էֆ. Իր կողմէ անոր կարծիքը կը շօշափէ հետեւեալ կէտերու վրայ.-

Արդեօք թիւրքերը կրնայի՞ն ընդունիլ որ 1° Inspecteur gén. պետութեանց կէս-պաշտօնական (officieuse) ընտրութեամբ առնուին. 2° Այն պարագային երբ Inspecteur-ը հրաժարի, դեռ իր պաշտօնավարութեան շրջանը չլրացած -ինչ որ կը նշանակէ թէ թիւրք պետութիւնը պէտք եղած դիւրութիւններ խնայած է անոր- անոր տեղ ընտրուելիքը պետութեանց հաճութեամբը ընտրուի եւ այս յանձնառութիւնը այժմէն ծանուցուի պետութեանց միւս réforme-ներու հետ. 3° Inspecteur gén. բոլոր պաշտօնեաներ հրաժարեցնելէ զատ, անուանելու իրաւունքն եւս վայելէ:

Եթէ այս բոլոր կէտերը կրնայ առաջարկել իր բարեկամներուն, եւ ալ մեր բարեկամներուն կը ներկայացնեն: Ամէն պարագայի մէջ, այս մտերմական այցելութիւնը պէտք չէ պատճառ ըլլայ հոս հոն տարաձայնութիւններ ընելու թէ կառավարութիւնը հայոց հետ բանակցութեան մէջ է եւ թէ բարենորոգմանց հարցը մէջերնին կարգադրուած է կամ կարգադրուելու վրայ է: Մեր տարակարծութիւնը -աւելցուցած է Չոհրապ Էֆ.- բոլորովին մասնաւոր բնոյթ ունի եւ մանտա [= լիազօրութիւն] մը չունիմ խօսելու ձեզ հետ:

Խալիլ բէյը ըսած է թէ 1 եւ 2 կէտերու մասին մենք դժուարութիւն կայ, մանաւանդ 2

կետը. բայց պիտի աշխատի եւ պատասխանը պիտի բերէ 1-2 օրէն:

Հետեւեալ օրը Ս. Պատրիարքի ներկայութեան ապահով. յանձ.-ի քանի մը անդամներ գումարուեցան եւ որոշեցին մերժել թիւրքերու հետ ունէ իրաւախոհութիւն, որովհետեւ ոչ մէկ վստահութիւն կարելի է ունենալ անոնց խոստումներուն վերաբերմամբ, մանաւանդ, որ շատ հաւանական է այս առաջարկները նպատակ ունին ժամանակ շահեցնել տալ անոնց:

Չնայելով այս յայտարարութեան, որ Չոհրաբէֆ. ըրած էր անոր յաջորդ օրը, Խալիլ բէյը երէկ (Դեկտ. 11-ին) կրկին հրաւիրած է զայն այսօր:

ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, արձանագրութիւններու տետր Ժ, էջ 54-56

Յաւելում 31

16/29 Դեկտ. [1]913, երկուշաբթի
Մեծ Եպարքոսի Պատասխանը Պետութեանց.

Երեկ⁵² ռուսական Ա. թարգմանը եկաւ յայտնելու թէ ռուսակ. դեսպանը ընկերակցութեամբ գերման դեսպանատան գործակատարի ներկայացած են մեծ եպարքոսին պատասխանը առնելու համար:

Մեծ Եպարքոսը այս անգամ յանուն օսմ. կառավարութեան կ'ընդունի հետեւեալ կէտերը.-

1° Եւրոպացի ընդհ. քննիչներ (փոխանակ խորհրդականներու) պիտի կարգուին ծանօթ երկու հատուածներուն համար.

2° Անոնց ընտրութիւնը պիտի կատարուի Բ. Դռան եւ դեսպանատանց մէջ համաձայնութեամբ որ պիտի ըլլայ բերանացի եւ officeuse [= կիսապաշտօնական] կերպով.

3° Ընդհ. քննիչներուն պաշտօնավարութեան շրջանը 10 տարի պիտի ըլլայ.

4° Անոնց պաշտօնավարութեան ժամանակամիջոցին մէջ (մահ, հրաժարում) vacance պատահած պարագային, Բ. Դուռը յանձն կ'առնէ այժմէն պետութեանց գրաւոր կերպով իմացնել, որ պետութիւններու concours-ով [= աջակցութեամբ] կամ bienveillant concours-ովը [= բարեհաճ աջակցութեամբը] պիտի կատարէ այդ ընտրութիւնը.

5. Բ. Դուռը յիշատակագիր մը պիտի ուղղէ պետութեանց որ պիտի պրունակէ հետեւեալ կէտերը

⁵² 12/25 Դեկտեմբերին ռուս եւ գերման դեսպանները միասնաբար Սատրագամէն կամ վարչապետէն պահանջած էին Բ. Դրան պատասխանը իրենց առաջարկութիւններուն մասին եւ տը Կիրսի համաձայն Սատրագամը յայտարարած էր թէ կը յուսայ նախարարական խորհուրդին ընդունիլ տալ հետեւեալ կէտերը.-

1° Բ. Դուռը դեսպաններու հետ պիտի համաձայնի եւրոպացի երկու խորհրդականներու ընտրութեան համար, պայմանով (pourvu) որ այդ համաձայնութիւնը պաշտօնական չըլլայ եւ չհրապարակուի.

2° Բ. Դուռը դեսպաններուն գրաւորապէս պիտի հաղորդէ որ խորհրդականներու պաշտօնի մէջ vacance պատահած ատեն (հրաժարեցուցուին կամ հրաժարին), անոնց յաջորդներու ընտրութիւնը պիտի կատարէ avec le même bienveillant concours des puissances [= տէրութիւններու նոյն բարեհաճ աջակցութեամբ].

3° Բ. Դուռը պիտի հաղորդէ պետութեանց երկու խորհրդականներու անուանումը, անոնց իրաւասութիւնները, ինչպէս նաեւ այն միջոցները, որոնք պիտի ապահով[են] հայերու բարօրութիւնը:

«Բայց Մեծ Եպարքոսը կը յայտարարէ որ չպիտի կրնայ ընդունիլ խորհրդականներու եւ թիւրք էնսպէքթօն ժէնէրալի մէջ կօնֆլի եղած պարագային դեսպաններու միջամտութիւնը»: ... «Կօնֆլիի պարագան բոլորովին վերացնելու համար պ. տը Կիրսը առաջարկած է Մեծ Եպարքոսին ընդունիլ եւրոպացի ընդհ. կառավարչի սիստէմը (փոխանակ խորհրդականներու) որով վերցուած կ'ըլլա[ն] դժուարութիւնները» (ՊՏԴ, տուփ 3, թղթապանակ 2, արձանագրութիւններու տետր Ծ, 57-58):

Ա.- Այս անգամ անուանուած ընդի. քննիչին անունը, անոր պաշտօնին տեւորութիւնը եւ իրաւասութիւնները.

Բ.- Vacance պատահած պարագային, նորին ընտրութեան մէջ պետութեանց concours-ին դիմուիլը եւ

Գ.- Գործադրուելիք բարենորոգման միւս կէտերը (կէս առ կէս, լեզուի, կրթական, հողային եւայլն), որոնց շուրջ հաւանաբար կարգ մը խօսակցութիւններ դեռ տեղի ունենան.

Մեծ Եպարքոսը անցեալ անգամ առաջարկած avec le même bienveillant concours [= նոյն բարեհաճ աջակցութեամբ] թերմինէն [= եզրէն] le même [= նոյն] բառը պակսեցուցած է, իսկ դեսպանը այս բառին պահպանումը պահանջած է իբրեւ կարելոր եւ օգտակար մեզի համար:

Մեծ Եպարքոսը հաւանաբար այս ամբողջի մասին իր ծրագիրը պիտի յանձնէ պ. տը Կիրսին չորեքշաբթի կամ հինգշաբթի. le même բառին մասին ալ նոյն օրը իր վերջին պատասխանը պիտի հաղորդէ:

Դեսպանը կը փափաքի արձակուրդով մեկնիլ Պօլսէն շաբաթ օր: Շատ խնդրեցի իրմէ, յանուն բոլոր հայութեան, որ հայկական Statut-ը [= Օրինադրութիւնը] կազմող Բ. Դռան յիշատակագիրը գրպանը չդրած չմեկնի. թարգմանը այս խնդրանքը խոստացաւ հաղորդել դեսպանին եւ իր կողմէն ալ աշխատիլ:

Այս առթիւ մեր ներկայացուցիչը առաջարկած է նաեւ որ vacance-ի պարագային ընդի. կառավարչի յաջորդը նշանակելու պայմանաժամը որոշուի այժմէն, օրինակ 2–3 ամիս: Թարգմանը խոստացաւ այս բաղձանքը նոյնպէս հաղորդել դեսպանին եւ աւելցուց թէ մեծ օգուտ մը չի տեսներ ասոր մէջ. անոր յաջորդի ընտրութեան փութաջանութիւնը կախուած է յատկապէս Ռուսիոյ այն օրուան տրամադրութիւններէն:

Մեր ներկայացուցիչը կ'առաջարկէ յանձնաժողովիս ընդի. կառավարչի նշանակման ձեւի եւ մասնաւորապէս le même բառի մասին -մեզի օգտակար թէ վնասակար ըլլալու հանգամանքով- այս իրիկուն իսկ ժողով գումարել եւ բաղձանքի մը ձեւով հաղորդել դեսպանին:

ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, արձանագրութիւններու տետր Ժ, էջ 60–61

Յաւելում 32

Պետակ[ան] Խորհրդի Նախագահ
Խալիլ Բէյի Տեսակցութիւնը Չոհրապ Էֆ.ի Հետ
12[/25] Դեկտ. [1]913

Խալիլ բէյը այս առաւօտ գրով մը հրաւիրած էր Չոհրապ Էֆ. իր տունը երթալու:

Խալիլ բէյը յայտարարած է թէ կառավարութիւնը, հայերուն բաւարարութիւն տալու ձեւով, ընդունած է արդէն ընդհ. քննիչներու ընտրութեանը մէջ պետութեանց համաձայնութիւնը առնելու սկզբունքը եւ թէ կ'ուզեն բարենորոգման ծրագրին հետ միաժամանակ, անոր վերաբերուող քանի մը կարեւոր օրէնքներ եւս հրատարակել. ատոնցմէ մէկն է հողային օրէնքը, որ պատրաստուած է արդէն հայերու շահերը պաշտպանելու նպատակով, մտադիր են առանց պետական խորհրդին դրկելու, ուղղակի նախարարաց խորհրդէն վաւերացնել տալ:

Չոհր. - Ընդհ. քննիչներու ընտրութեան մասին ձեր առաջարկներէն կարգ մը բաներ լսած ենք, բայց, որքան հասկցանք, այս անգամ ալ, ձեր սովորութեան համեմատ, խնդիրը սապօթ ըրեր [= խափաներ] էք. ընդունելով թէւ պետութեանց միջամտութիւնը, դուք նոր ձեւ մը կ'առաջարկէք. այսինքն «recommandation»-ի փոխարէն նոր բառ մը դրեր էք, որ շատ տարտամ ու անորոշ է:

Խալ. - Տարտամ, ի՞նչ կ'ըսէք. այս ֆօրմիլը աւելի զօրեղ է եւ կ'ապահովէ նոյնիսկ ընդհ. քննիչներու առաջին ընտրութիւնը պետութեանց համաձայնութեամբ ըլլալը: «Concours» բառը միջամտութեան շատ աւելի իրաւական հիմեր կը պարունակէ քան «recommenation»-ը. մերայինք չընդունեցին այդ ֆօրմիլը պարզապէս եւ միայն անոր համար որ պետութիւններէն եւ մասնաւորապէս Մօսկօֆէն կուգար. այս հոգեբանութիւն մըն է որ կը տիրէ մեր մէջ. ես անձնապէս համոզուած եմ, որ դեսպաններու ֆօրմիլը աւելի ձեռնառու է մեր շահերուն: Հաւատացէք, որ մեզմէ մէկ քանիներս անհնարին դժուարութիւններ կրեցինք այսքանին հասնելու համար (ակնարկ իրենց ներքին վէճերուն), եթէ հայերը այս ալ չգնահատեն, արդար չեն ըլլար:

Չոհր. - Ինչպէս դուք շատ մը դժուարութիւններ ունեցաք, մենք եւս նոյն վիճակին մէջ ենք. մերայինք ամենայն ուժով կօնտրօյ ձեռք բերելու արդարացի ձգտումը ունին, իսկ այդ «concours»-ը շատ նուազեցուցիչ ձեւով կ'երեւի. այս հոգեբանութենէն է որ կը բխի[ն] մեր կասկածները թէ այս անգամ ալ սապօթ կ'ընէք. լաւագոյն չէ՞ր ըլլար որ պետութեանց առաջարկած ֆօրմիլը ընդունէիք:

Խալ. - Ինչպէս ըսի ամբողջ հոգովս համաձայն եմ անոր. բայց մեր կողմէ կը մերժուի պետութիւններէն եկած ըլլալուն պատճառով:

Չոհր. - Միւս կէտերուն մասին ի՞նչ ըրիք. եթէ ինձի կը հարցունէք, խորհուրդ մը պիտի տամ ձեզի: Իմ կարծիքս այն է, որ այն պակասը որ թողուցիք ընդհ. քննիչին ֆօրմիլին մէջ, անհրաժեշտ է, որ միւս կէտերը անթերի ընդունելով, լրացնէք թերին. քիչ մը վեհանձն եղէք եւ լրջութեամբ շարժեցէք: Այս մեքենան, որ այժմ կ'ստեղծէք, մէկ վայրկեանէն միւս չպիտի կարենայ գործել. անհրաժեշտ է նաեւ որ ժողովուրդը փարի անոր եւ գործակցի – անհրաժեշտ է որ վարկ մը բանաք հայերուն եւ գոհ թողուք այդ

տարրը. վարկ մը բացած էիք Սահմանադրութեան առաջին տարիներուն մէջ -մէջը ըլլալով նաեւ Ատանայի ջարդը- Բայց չկրցիք մեթոտիկ ըլլալ անոր մէջ: Այնպէս ըրէք որ հայերու մէջ ալ կառավարուելու տրամադրութիւն ստեղծուի. ասոնք կարելուր նպատակներ են պետութեան համար եւ կրնաք հասնիլ ասոնց գոնէ միւս կէտերը անփոփոխ ընդունելով եւ իրական գործ մը տեսնելով: Կրնա՞մ հարցնել թէ երբ պիտի պատասխանէք դեպքաններուն:

Խալ.- Այսօր կամ շաբաթ. ծրագիրը յանձնած ենք Ալի Միւնիֆին (ներքին գործ. նախար. խորհրդական) որ քննէ եւ բան մը պատրաստէ:

Չոհր.- Ամենէն էականը այն է, որ ընդհ. քննիչներու իրաւասութիւնները լայն բռնէք՝ իրապէս բանի մը նմանելու համար. այսինքն անհրաժեշտ է որ իր բոլոր իրաւաններու անթերի գործադրութիւնը տեղոյն վրայ ապահովուի եւ բոլոր պաշտօնեաները անկէ ընտրուին եւ հրաժարեցուցուին: Vacance-ի խնդրոյն մէջ ալ պիտի որոշել ընդհ. քննիչի յաջորդի նշանակման ժամանակամիջոցը. շատ կենսական է նաեւ մեզի համար կէս առ կէսի խնդիրը (Չոհրապ Էֆ. ասոնցմէ իւրաքանչիւրի վրայ երկարօրէն ծանրացած է): Ասոնք եթէ ընէք, հայերը անկեղծօրէն ձեզ հետ կապած պիտի ըլլաք. իսկ եթէ ո՛չ, կ'ըսէք եւ չէք ուզեր ընել, հայերն ալ կը մնան վերապահ, օտար այս երկրին. պարագայ մը, որ չեմ կարծեր թէ օգտակար ըլլայ պետական շահերուն: Քիչ մը առաջ պարզածս կէտերուն համաձայն է Չավիտ բէյը որ չափաւոր գտաւ եւ ընդունեց:

Խալիլ բէյը չէ առարկած ասոնց եւ Չոհրապ Էֆ.ի տպաւորութիւնը այն է թէ կառավարութիւնը շատ փոփոխութիւններ պիտի չմտցնէ միւս կէտերու մէջ:

Խալ.- Ըսի արդէն, որ հողային օրէնք մը պիտի հրատարակենք անմիջապէս. Բայց հրատարակութեան տալէ առաջ կ'ուզէի օրէնքը ձեզի դրկել որ քանի մը հոգով քննէիք եւ ձեր կարծիքը ինձի յայտնէիք: Կը նախագգուշացնեմ ձեզ սակայն, որ չըլլայ թէ ուրիշ մեկնութիւն մը տաք իմ այս առաջարկութեանս, որ բոլորովին մասնաւոր հանգամանք մը ունի եւ պաշտօնական չէ եւ ոչ ալ բանակցութեան մտնալու փորձ մը. իմ նպատակն այն է, որ հրատարակութենէն առաջ առած ըլլամ նաեւ հայերու կարծիքը եւ ձեզի հակառակ բան մը չպարունակէ. կը կրկնեմ իմ մասնաւոր առաջարկութիւնս է այս, որ ձեր կողմէ ալ նոյն ձեւով պիտի ընդունուի:

Չոհր.- Ձեր առաջարկը կը յայտնեմ մերիններուն եւ ձեզի կ'իմացնեմ: Բայց այս առթիւ ըսեմ, որ դուք մէկ ծայրէն միւսը կը ցատկէք. նախ հիմերը եւ սկզբունքները պէտք է ճշտել պետութեանց հետ, ասկէ վերջ դիւրին պիտի ըլլար մանրամասնութիւնները մշակել:

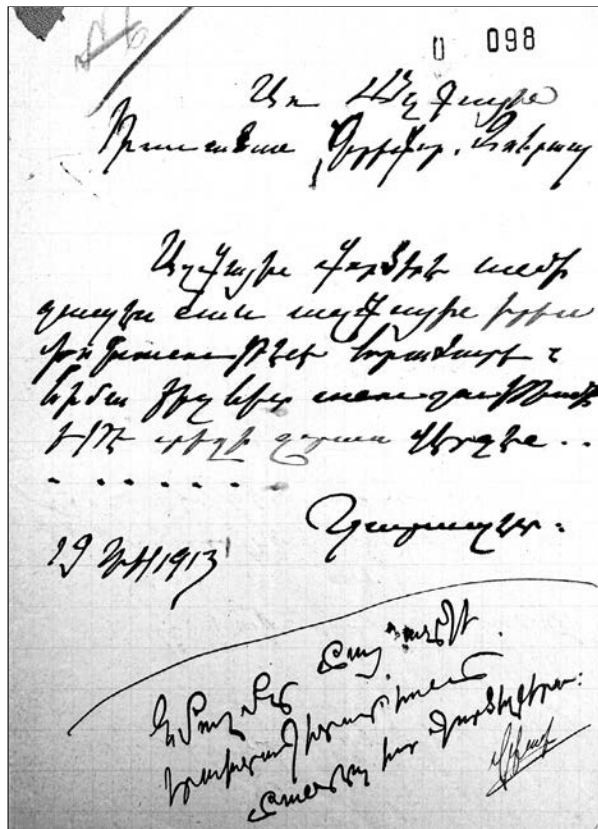
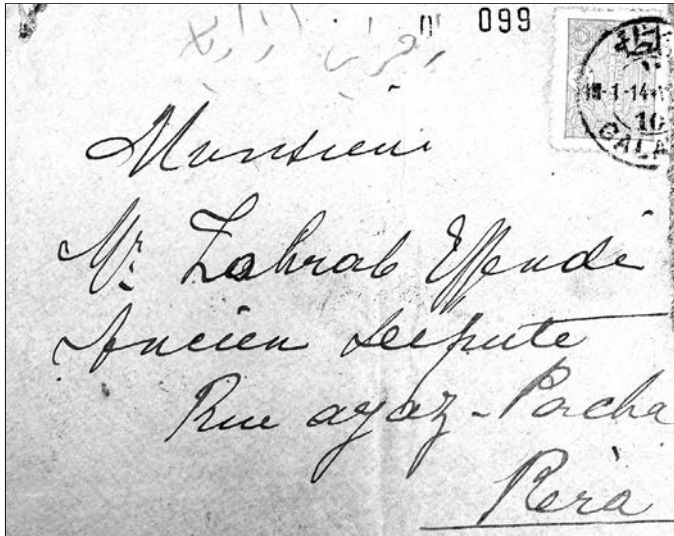
Խալ.- Ձգձգումներու տեղի չտալու համար, միաժամանակ կ'ուզենք ընել: Բայց ձեր պատասխանը փութացուցէք խնդրեմ:

Ծանօթ.- Հողային օրէնքը մասնաւոր ձեւով մը դրկելու առաջարկը ապահով. յանձ. քննելով վնաս մը չտեսաւ, որ Չոհրապ Էֆ. իր կողմէ ուզէ եւ քննէ երկու ուրիշ մասնագէտներու հետ -որոնք նշանակուեցան-. այս որոշումը հետեւեալ օրուան գիշերը հաղորդուեցաւ Չոհրապ Էֆ.ի, որ սակայն մինչեւ իրիկուն պատասխան մը առած չըլլալով, տոմսակով մը տեղեկացուցած էր Խալիլ բէյի, թէ պատասխանը չէ եկած եւ թէ ինք չ'ուզեր այդ գործը ստանձնել յոգնած ըլլալով: Չոհրապ Էֆ. հրաժարեցաւ երկրորդ

նամակ մըն ալ գրել եւ օրէնքը ուզել, անպատշաճ նկատելով: Խնդիրը այդպէս մնաց:
<...> քարտ. Վ[ահան] Փ[ափագեան]

ՊՏԴ, տուփ 3, թղթապանակ 2, արձանագրութիւններու տետր Ժ, էջ 62–65

Յառնում 33

Գրիգոր Զօհրապի ուղարկում սպառնազիր
(ՓՆՄ, Ապահովության Խորհրդարանական Յանձնաժողովի թղթապանակ)

Յաւելում 34

Տեսակցութիւն Ռուս Ա. Թարգմանի Հետ
27 Դեկտ. [1]913/[9 Յունուար 1914]

Դեկտ. 26-ի գիշերը թարգմանը, յանուն դեսպանի, մեր ներկայացուցչին յանձնելով նոյն օրը Մեծ Եպարքոսէն ստացուած նոր առաջարկները, խնդրած էր որ պատրիարքարանը այս մասին փութայ յայտնել իր կարծիքը:

Ապահով. Յանձնաժողովը նոյն գիշերն իսկ լրջօրէն քննելով թրքական նոր առաջարկները՝ բոլորովին անբաւարար նկատեց եւ որոշուեցաւ այս տեսակէտը միւս առաւօտ հաղորդել դեսպանին գրաւորապէս:

Այսօր մեր ներկայացուցիչները այցելեցին Ա. Թարգմանին մեր գրաւոր Notice[-ը] յանձնելու համար:

Թարգմ. Դեսպանը անձամբ տեսնելու անհրաժեշտութիւն կ'զգաք թէ՛ ոչ իմ միջոցաւ կ'ուզէիք հաղորդել ձեր պատասխանը, որովհետեւ դեսպանը այս վայրկեանիս հեռախօսով յարաբերութեան մտած է Մեծ Եպարքոսին հետ եւ կը պատրաստուի երթալ գինքը տեսնելու:

Ներկ. Մեզի ըսուած էր թէ դեսպանը փափաք յայտնած էր անձամբ ընդունիլ մեզ. միեւնոյնն է. կրնանք նաեւ Ձեր միջոցաւ հաղորդել անոր մեր կարծիքը:

Երէկ իրիկուն Ս. Պատրիարքի նախագահութեամբ ժողով մը ունեցանք եւ մեր որոշումները յարմար համարուեցաւ գրաւորապէս հաղորդել Վսեմ. Դեսպանին, որ ահաւասիկ է: Ժողովը կը խնդրէ որ իր այս տեսակէտներու գիրը Դեսպանը հաճի հաղորդել նոյնպէս Կայսեր. Կեդր. Կառավարութեան (ներկայացուցիչները բերանացի քացատրութիւններ եւս տուած են մեր գրաւոր որոշման մասին):

Թարգմանը մեր ներկայացուցած notice[-ը] կարդալէ վերջ ըսաւ.-

Թարգմ. Շատ լաւ. այս գիրը կը յանձնեմ դեսպանին եւ կը հաղորդեմ իրեն Ձեր փափաքը՝ զայն Բետերապուրկ եւս հաղորդելու մասին, որու պարունակութիւնը հարկաւ իսկոյն պիտի հեռագրենք: Բայց հիմնական կէտ մը կայ, որու մասին Պատրիարքարանը իր վճռական պատասխանը պէտք է որ տայ: Ցարդ Մեծ Եպարքոսը իր հակառաջարկները հաղորդած է դեսպանին իբր իր անձնական կարծիքը ad referendum [= այլոց համաձայնութեան ենթակայ], իսկ այս վերջին անգամը՝ երէկ մեզ յանձնած հակառաջարկները ներկայացուց մեզ հաստատապէս երաշխաւորելով որ նախարարական խորհուրդը պիտի ընդունի զայն. արդ, Պատրիարքարանը պէտք է պատասխանէ մեզի թէ՛ կ'ընդունի՞ այդ առաջարկներուն վրայ համաձայնութիւն մը Բ. Դռան հետ թէ՛ խզում մ'աւելի լաւ կը համարէ:

Ներկ. Բ. Դռան վերջին առաջարկներուն նկատմամբ՝ անոր իսկական արժեքին գնահատումը ըրած ենք այս գիրով, որ պաշտօնապէս կը ներկայացնենք Ն. Վսեմութեան: Կրնա՞նք գիտնալ արդեօք թէ դեսպանութեան կարծիքը ի՞նչ է այս մասին:

Թրգմ. Դեսպանի եւ իմ կարծիքս այն է, որ անշուշտ անբաւական է եւ լիովին

գոհացում չի տար հայոց պահանջներուն. այսուհանդերձ մեծ արժէք մը ունի իբր սկզբնաւորութիւն, որովհետեւ կարելոր էւ էական քանի մը կէտեր կը պարունակէ. օրինակ.- Պետութեանց կողմէ ընտրուած երկու ընդի. քննիչները *secteur*-ներու համար, որոնք (հայկ. նահանգները) ազատ թիւրք պետութեան ընդի. օրէնքներէն, կ'ունենան առանձին իրենց *statut*: Ընդի. այս քննիչները պիտի առնուին այնպիսի յայտնի անձնաւորութիւններէ, որոնք ռեւէ կերպով *compromis* [= զիջում] չպիտի կրնան ընդունիլ իրենց պարտականութեան գործադրութեան մէջ. այդ պարագային կամ այն է որ թիւրքերը (Բ. Դուռը) պիտի համակերպին եւ կամ դժուարութիւններ ու խոչընդոտներ պիտի յարուցանեն. վերջին պարագային վստահաբար անոնք անկասկած հրաժարական պիտի մատուցանեն եւ պետութիւնները, մանաւանդ ժուս կառավարութիւնը, պիտի ցցուին Բ. Դռան դէմ եւ սաստկութեամբ պիտի պահանջեն որ գոհացում տրուի ընդի. քննիչներու պահանջներուն. իսկ երբ *conflit*-ները կրկնուին, իրերու բնական հետեւութեամբ, դեսպանները պիտի պահանջեն որ ընդարձակուի[ն] ընդի. քննիչներու իրաւասութիւնները՝ *conflit*-ներու նոր առիթներ չստեղծելու եւ երկրի վարչութիւնը կանոնաւորելու համար: Երկրորդ նոյնպէս խիստ կարելոր կէտ մը եւս կայ. Բ. Դուռը ընդի. քննիչներու ժամանումէն վերջ անոնց ներկայութեամբ եւ անոնց աշխատակցութեամբ պիտի աւելի ճշտէ անոնց իրաւասութիւնները եւ այդ ստեն Պատրիարքարանի թելադրութեամբ շատ կարելոր կէտեր կրնան ներմուծուիլ, որ քննիչներն իսկ պիտի մատնանշեն:

Ներք.- Արդեօք եւրոպակ. պետութեանց ընտրելիք ընդի. քննիչներու բարոյական կորովի, անկախութեան եւ անկողմնակալութեան տեսակետներէ ամէն կասկածէ վեր ըլլալուն վստահ կարելի՞ է ըլլալ:

Թարգմ.- Նախ եւ առաջ կէտ մը պէտք է ճշտեն: Օսթրորոգ⁵³ գնաց Եւրոպա միմիայն միւս վիլայէթներու (Սիւրիոյ) համար ընդի. քննիչներ ընտրելու. ասիկա ի տեղեկութիւն կը հաղորդեմ ձեզ խիստ գաղտնապահաբար: Ձեր երկու *secteur*-ներուն համար ընդի. քննիչները միմիայն եւրոպական պետութեանց կողմանէ պիտի ընտրուին. այս մասին Ռուսիա անդրդուելի պիտի մնայ. հայ ազգը այս մասին բացարձակ վստահ կրնայ ըլլալ: Այս ընտրութիւնէն վերջ, ժուս կառավ. դերը պիտի ըլլայ աչալուրջ հսկողութիւն թէֆօրմներու գործադրութեան վրայ եւ պիտի ջանայ օր ըստ օրէ աւելի ընդլայնել ընդի. քննիչներու իրաւասութիւնները: Ընտրուելիք ընդի. քննիչներու անձնական կարողութեան եւ բարոյականի վրայ այժմէն կատարելապէս վստահ կրնաք ըլլալ:

Իբր եզրակացութիւն ըսեմ. դեսպանին կարծիքը այն է, որ Բ. Դռան վերջին այս առաջարկները՝ իբր սկզբնաւորութիւն եւրոպական կօնսորի՝ կրնա[ն] բաւական համարուիլ, երբ տեսնուի թէ աւելին իսկ առայժմ հնարաւոր չէ⁵⁴: Այսուհանդերձ

⁵³ Թրքական կառավարութեան քրիստոնէայ խորհրդական Լէոն Վալերիան Օսթրորոկ:

⁵⁴ Հարկ է նշել թէ նոյն օրը տը Կիրո Սագոնովի ուղարկած հեռագրին մէջ ըսած էր. «... Կ. Պօլսի Գերմանական Դեսպանատունը միշտ էլ պնդում էր, որ ինձ նեցուկ կլինի միայն այն չափով, ինչքան որ բարենորոգումների գործադրումը խուսափում է ճնշման միջոցների դիմելուց: Ներկայումս նա յայտնում է եւ այդ բանում նրան հետեւում են բոլոր մնացած Դեսպանատները, որ այժմս աւելի մեծ արդիւնքներ ստանալ անհնարին է, իսկ ձեռք բերա-

Բետերսպուրգ ալ գրած է դեսպանը. ժամէ ժամ պատասխանի կ'սպասենք. հաւանական իսկ է, որ Բետերսպուրկ բաւական չտեսնէ. միայն դեսպանը չէ որ ծայրայեղօրէն գրգռուած է թիւրքերու ձգձգումներէն, յետս կոչումներէն եւ *chicane*-ներուն [= քաշքշուքներու կամ խաբէական հնարքներու] դէմ: Երեւակայեցէք որ 16րդ անգամն է որ նոր-նոր հակառաջարկներ, սեղմումներ եւ նոր պայմաններ կ'առաջարկէ. երէկ գիշեր իսկ մեզի հաղորդեց հողային խնդրոյն նկատմամբ օրինագիծ մը որու պատասխանը կը պահանջէր իսկոյն. կը տեսնէք թէ որքան *mauvaise foi*-ով [= չարականութեամբ] կը գործէ: Ռուսիոյ մէջ ալ հասարակաց կարծիքը վերջին ծայր գրգռուած է թիւրք կառավարութեան դէմ, որով անկարելի չէ որ Բետերսպուրկը մերժէ իսկ այդ առաջարկները: Ասով հանդերձ, դեսպանատունը կ'ուզէ պատասխան մը առնել ձենէ թէ՛ եթէ ռուս կառավարութիւնը առայժմ բաւական համարէ Բ. Դռան վերջին առաջարկութիւնները, հայ ազգը ներկայացնող Պատրիարքարանը բաւական պիտի համարէ, թէ՛ ոչ խզման կողմն է:

Ներկ. Իբր պատուիրակ Պատրիարքարանի փափուկ վիճակի մը մէջ կը գտնուինք. էական կէտեր կան որոնք պիտի ճշտենք. Պատրիարքարանը այս տեսակ կենսական որոշումներ իր իրաւաստւ ժողովներովը միայն կրնայ առնել: Մենք այսօր իրաւաստւ ենք հաղորդելու այդ մասին միայն Պատրիարքարանի գրաւոր պաշտօնական կարծիքը. բայց որովհետեւ ստիպողաբար պէտք ունիք նոր եւ որոշ բացատրութիւններու, կրնանք յայտնել Ձեզ թէ հայ ազգին դերը իր կարծիքները արտայայտելուն մէջ կը կայանայ. ասկէ աւելին իր կարողութենէն վեր է, որովհետեւ այս ձեռնարկին ամբողջական կամ մասնակի յաջողութիւնը կախում ունի Պետութիւններէն եւ մասնաւորապէս ռուս պետութենէն: Միայն սա չափը կրնանք յայտարարել թէ եթէ ռուս կառավարութիւնը թիւրքերու վերջին հակառաջարկները, ապագային աստիճանաբար ընդլայնելու անդրդուելի մտադրութեամբ, առայժմ բաւական համարէ իբր սկզբնաւորութիւն եւ օգտակար չհամարէ, չենք ըսեր խզում, այլ ընդմիջում մը (*suspension* [= այլկախում]), այն ատեն հայ ազգը «*le tout ou rien*» [= բոլորը կամ ոչինչ]-ի քաղաքականութեան անպայման կուսակից չլլալով, անշուշտ հարկադրուած, *resignation*-է [= համակերպութենէ] գատ միջոց մը չպիտի մնայ իրեն. իսկ եթէ երբեք թիւրքերու այդ առաջարկներէն ամենափոքր կրնատում մը իսկ ըլլայ, ստորակէտ մը իսկ փոխուի, մեր համոզումն է, թէ հայ ազգը նախամեծար կը սեպէ ոչ թէ խզում մը այլ *suspension* մը, որ կրնայ, ըստ մեզ, խորին տպաւորութիւն գործել Բ. Դռան վրայ:

Այս առթիւ մեր պատուիրակները կարգ մը փաստերով ջանացած են համոզել թէ, *a tout cas* [= ամէն պարագայի], Բ. Դռան այս անհանդուրժելի *mauvais foi*-ի դէմ, առայժմ ամենէն իմաստուն քաղաքականութիւնն է ժամանակաւոր *suspension* մը, մանաւանդ որ, ինչպէս դեսպանը ըսած է, Ռուսիոյ մէջ հասարակաց կարծիքը վերջին ծայր գրգռուած է թիւրք կառավարութեան դէմ եւ համակիր է Հայկ. Հարցին:

Անդրադառնալով հողային խնդրին նկատմամբ Բ. Դռան կողմէ երէկ գիշեր դեսպանատան յանձնած օրինագծին -որուն այս վայրկենիս դեսպանը կ'երթայ պատաս-

խանելու- բայց ի վիճակի չլլալով ոչ անձնապես պատասխան մը տալու, ոչ ալ միջոց [ունենալով] Պատրիարքարանի կարծիքն առնելու, պատրաստուած է հակառաջարկ մը, որու համաձայն հողային վեճի կարգադրութիւնը պիտի ըլլայ ընդհ. քննիչներու հակակշռին տակ:

Թարգմանը մեզ յանձնեց Բ. Դռան օրինագիծը այդ մասին եւ դեսպանի պատրաստած հակառաջարկ[ը] վերի իմաստով:

Ներք.- Այս հողային խնդիրը, ինչպէս գիտէք, հայ ազգին համար ամենակենսական կարեւորութիւնը ունի. այս խնդիրը [Օսմանեան] Սահմ[անադրութեան] հրատարակումէն ի վեր քանիցս խորին քննութեան եւ ուսումնասիրութեան առարկայ եղաւ, երկար ամիսներու աշխատութեամբ օրինագծեր պատրաստուեցան, բարեփոխուեցան, կրճատուեցան եւ զանազան ձեւեր առ[ին]. իսկ այժմ կ'ուզուի երեք յօդուածով խնդիրը կարգադրել: Այս մասին կրկին կարծիք յայտնելու ոչ միջոց կայ (դեսպանը քանի որ այս վայրկեանիս պիտի երթայ իր տեսակէտը հաղորդելու) եւ ոչ ալ մասնաւոր ատոր համար իրաւասու ենք, բայց մեր անձնական կարծիքը եթէ կրնայ կշիռ մը ունենալ - որովհետեւ երկուքս ալ զբաղած ենք այդ խնդրով- այժմէն կրնանք յայտարարել թէ բացարձակապէս անբաւական է գոհացում տալու հայ ազգին պահանջներուն եւ մինչեւ իսկ վնասակար է իր անստուգութեամբ եւ թէ նախամեծար կը համարենք, հարկադրուած, մեր յիշած պարագաներու բերմամբ, ընդունիլ դեսպանին առաջարկած յօդուածը, քան թիրքերուն:

Մեր պատուիրակներուն այս խօսակցութիւնները շատ հապճեպով կատարուած [են], որովհետեւ թարգմանը շտապած է դեսպանին զեկուցելու մեր պատասխանը:

Այս գիշեր թարգմանը խոստացած է բերել Մեծ Եպարքոսի նոր յայտարարութիւնները:

ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, արձանագրութիւններու տետր Ժ, էջ 66-72

*

ԾԱՆՕԹ.-

Արձանագրութիւններու վերոնշեալ տետրին 73-74-րդ էջերուն համաձայն, Մանտելշամ գիշերը ներկայանալով յայտարարած է թէ Բ. Դուռը դարձեալ ետ առած է իր զիջումները: Ընդհ. քննիչի անուանման համար Բ. Դուռը առաջարկած է «Բ. Դուռը մտադիր է դիմել Տէրութիւններու բարեհաճ աջակցութեան» բանաձեւը եւ կ'ուզէ ոչ մէկ գործադիր իշխանութիւն տալ: Մանտելշամ ուզած է գիտնալ թէ հայերը պիտի հաւանի՞ն ապագայի համար հանգրուան մը նկատելով համակերպիլ նոր բանաձեւին: Հայ ներկայացուցիչը բողոքած է: Ա. թարգմանն այնուհետեւ յայտնած է թէ բարենորոգումներու այլ կէտերու մասին որոշումները պիտի տրուին ընդհ. քննիչներու ժամանումէն ետք: Ապա հարց տուած է. «Ծի՞շտ է թէ Չօհրապ Էֆ.ի եւ ազգային շրջանակներու մէջ պաղորթիւն մը կայ Ռուս դեսպանին զիջումներու դրդելու եւ թուրքերուն զիջումներ ընելու համար»:

Ներկայացուցիչը պատասխանած է. «Ծի՞շտ է որ կան դժգոհութիւններ եւ ինչպէս

նաեւ դժգոհութիւններ կան դեսպանին իրեն հանդէպ, որ ամէն օր զիջումներու կ'երթայ»:

«Ամէն ժողովուրդի մէջն ալ ամբոխ գոյութիւն ունի, որ միշտ կը սխալի իր գնահատումներու մէջ», պատասխանած է Մանտելշթամ:

Յաւելում 35

Տեսակցութիւն Պ. Մանդելշտամի Հետ
4/17 Յունուար 1914

Պ. Մանդելշտամ տունս (պատուիրակի) եկաւ դեսպանին կողմէ հետեւեալ զեկուցումը ընելու համար: Դեսպանը այն կարծիքէն է որ Բ. Դուռէն ընդունուած կէտերը որոնց գլուխ կը գտնուի եւրոպացի ընդհ. քննիչներու անուանումը Պետութեանց մասնակցութեամբ, ներկայ պայմաններու մէջ immense [= խիստ մեծ] բան մըն է հայոց համար, ինչպէս ուրիշ անգամ ալ ըսած էր. միւս կէտերը այս առաջին կէտի քով երկրորդական են. կը յուսայ որ հայերը դժուարութիւններով ձեռք բերուած այս յաջողութեան արժէքը պիտի կրնան գնահատել. աչքովին տեսան որ միայն Ռուսիան մինչեւ վերջը անձնուրաց մնաց եւ գործը եզրակացութեան մը յանգեցուց: Այս արդիւնքը որ Հայաստանի մէջ նոր վիճակ մը կը ստեղծէ աչքաբաց ընդարձակումներով եւ բարոյքումներով պիտի շարունակուի: Իմ սկեպտիկ եւ քիչ մը դժգոհ ձեւիս դէմ Պ. Մանդելշտամ նեղացաւ ըսելով որ Ռուսիա այս կերպ վերաբերում մը բնաւ չ'սպասեր. հայերը անանկ լուրջ կերպով խորհելով եւ պարագաներն աչքի առջեւ բերելով պիտի դատեն. ձեռք բերուած յաջողութիւնը որ,- թարգմանը կը կրկնէ,- immense խիստ մեծ է:

Իմ մէկ դիտողութեանս պատասխան[ելով] կը հասկցնէ որ նորանոր պահանջումներով գործին վերջանալուն դէմ արգելքներ յարուցանելը խելացիութիւն չ'պիտի ըլլար: Ան կը կարծէ որ homogène unité-ներ [= միատարր միաւորներ] կազմելու նպատակաւ délimitation-ի [= սահմանազատման] պահանջում մը թուրքերուն կողմէ ընդունուելու ընէլ chance [= հաւանականութիւն] չի ներկայացներ: Ի փոխարէն կը հաստատէ այն առժամեայ տնօրինութիւնը որ պոռոքներու մասին ընդունուած է. պէտք է պաշտօնեաներու բաշխման մէջ ալ ի գործ դրուի, կարելի չ'պիտի: Իմ մէկ դիտողութեանս վրայ կը կարծէ որ police et gendarmerie-ին [= ոստիկանութեան եւ ոստիկան զինուորներու] մէջ ատոր գործադրութիւնը բոլորովին կարելի է: Համիտիէ-ներու մասին Դուռը վերջին պահուն երկար բաներ մը գրեր է, որուն միտքը սա է թէ՛ Համիտիէներ պահեստի գունդեր պիտի կազմեն այսուհետեւ. թէ ամէն ոք այդ գունդերուն մէջ պիտի ընդունուի. եւ թէ անոնց զենքերը պիտի պահուին եւայլն:

4 Յունուար 1914

Երէկ իրիկուն Ս. Պատրիարք[ը],- անհանգիստ այն դիրքէն որ ցոյց կը տրուէր ռուս դեսպանի կողմէ 8-10 օրուան մէջ ոչ մէկ տեղեկութիւն հաղորդած չլլալուն համար,- Ապահով. Յանձն. Անդամներէն մին դրկած էր Ա. Թարգմանին, որուն բացատրելով հայ ազգին պաշտօնական մարմիններու մէջ տիրող անհանգստութիւնը եւ կասկածները, խնդրած էր լուսաբանել մեզ: Թարգմանը խոստացած էր հետեւեալ օրը հաղորդել մեզ մեր պահանջած տեղեկութիւնները: Նա յայտարարած էր նաեւ թէ թուրքերը առհասարակ տեղի տալու տրամադիր չեն եւ հարցուցած էր թէ արդեօք խորապէս անոնց ընդդիմութիւնը անկեղծ է թէ խաբուսիկ է: Մեր պատուիրակը պատասխանած է թէ

վերջինը աւելի ճիշտ է եւ թէ կտրուկ ու վճռական քայլ մը բաւական է ընկնելու անոնց ընդդիմութիւն: Թարգմանը պատասխանած էր թէ արդէն Պետրպուրկի մէջ պետք եղած ոյժով կը հետապնդեն գործ[ը]: Մեր պատուիրակը դիտել տուած է որ հոս ալ նոյն ձեւով պիտի վարուիլ եւ այժմ դեսպանի մեկնումը պիտի ազդէ այս խնդրի վրայ: Թարգմանը հասկցուցած է որ ոչ մէկ ազդեցութիւն չ'ունենար անոր մեկնումը եւ թէ Գործակատարը [Կուլքեիշ] աւելի զօրեղ տակտիկի պիտի հետեւի:

Այս դիմումին վրայ այսօր Ա. Թարգմանը հրաւիրած էր մեր ներկայացուցիչը եւ ընդօրինակել տուած է նօթ մը բաղկացած երկու մասէ. առաջինը ընդունուած արդէն, եւ երկրորդը (կէս առ կէս, կրթական, Համիտիէներու ջնջում եւայլն) դեռ վիճելի: Մեզի կը յանձնուին անոնք մեր կարծիքը առնելու համար, որպէս զի այսօր իսկ ժամը 3-ին դեսպանը Սատրագամին յայտնէ իր տեսակէտները:

Ժամը 11-ին մեր ներկայացուցիչը բերած էր թուղթը եւ ժամը 12-ին չկրնալով հաւաքել Ապահով. [Յանձ.] անդամները ժամը 2½-ին միայն 4 անդամներու ներկայութեամբ քննուեցաւ Ս. Պատրիարքի ներկայութեամբ եւ ի նկատի ունենալով ստիպողական հանգամանքը եւ այն պարագան որ եթէ մեր կարծիքը յայտնած չլլայ, դեսպանը կրնայ թերեւս եղած ֆօրմիւլներէն մէկը ընդունիլ, անդամներէն մէկը առաջարկեց բաղձանք յայտնել որ կնքուի[ն] արդէն երկուստեք համաձայնութեան եկած կէտերը (note-ին Ա. մասը) իսկ վիճելին առկախ թողուի իբրեւ մեզ աննպաստ կէտ: Այդ առաջարկը մերժուեցաւ եւ ընդունուեցաւ խմբագրել նոր ֆօրմիւլ մը կէս առ կէսի եւ յօդուածներ կրթական եւ Համիտիէներու մասին: Ս. Պատրիարքը իր պատասխանատուութեան տակ պէտք է յանձնէր դեսպանին: Բայց [մինչեւ] անոր խմբագրել եւ տանիլը դեսպանը գացած էր Բ. Դուռը:

5[/18] Յունուար 1914

Մեր պատուիրակը Ա. Թարգմանին ներկայացաւ այսօր: Թարգմանը հարցուցած է թէ պահանջուած թուղթը պատրաստած ենք արդեօք (մեր կարծիքը note-ի մասին):

Պատրիարքը ներկայացուցած է մեր պատրաստած դիտողութիւնները note-ի մասին. Ա. Թարգմանը աչքէ անցունել վերջ ըսած է. «Դեսպանը կը մեկնի այսօր. ձեր այս notice-ին մէջ որոշ ֆօրմիւլներ չկան. ընդհանուր խօսքեր միայն ըսած էք, մինչդեռ մենք պարտաւոր ենք ձեր կարծիքը հաղորդել Պետրպուրկ. կը խնդրէի որ վաղն իսկ բերէիք մեզի ձեր տեսակէտները առկախ մնացած կէտերու մասին: Իմ կարծիքս այն է, որ délimitation-ի մասին նոր խնդիրներ չհանէք, եթէ ոչ բանակցութիւններ[ը] պիտի երկարին. արդէն այդ իրաւունքը տրուած է inspecteurs-générale-ներու վիլայէթներու օրէնքի 3-րդ եւ Յուլիս 1-ի կանոնագրի 6-րդ յօդուածով: Այնու ամենայնիւ ձեր կարծիքը բերէ՛ք վաղը:

Ժամանակն է նաեւ, որ դուք ձեռնարկէք պատրաստելու Inspecteur-ներու instruction-ները [= հրահանգները] որպէսզի մենք ալ միջոց ունենանք քննելու զայն եւ ջանալու որ իւրացուին անոնք inspecteur-ներու կողմէ:

Մեր պատուիրակի հարցման թէ համաձայնութեան կնքման համար պիտի

սպասե՞ն արդեօք դեսպանին վերադարձին, Թարգմանը պատասխանած է թէ հարկ չկար. Խորհրդականը արտօնուած է լմնցնելու ժամ առաջ, եւ թէ Խորհրդականը կորովի մարդ ըլլալով պիտի յաջողէր մէկ քանի քան եւս ձեռք ձգելու: Չգձգումները վնասէ գատ ոչ մէկ օգուտ կրնան բերել:

ՊՏԴ, տույի 3, թղթապանակ 2, արձանագրութիւններու տետր Ժ, էջ 81–86

Յաւելում 36

ԱԹՈՌ

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐՁՐ ՀԱՅՈՑ Կարին, 25 Փետրվ./10 Մարտ] 1914
Ի ԿԱՐԻՆ

Ամենապատիւ

Տ. Չաւէն Ս. Արք-Եպիսկ. Տ. Եղիաեան

Պատրիարք Հայոց թուրքիոյ

Ի Կ. Պոլիս

Հայաբնակ նահանգներու բարենորոգմանց խնդիրը, լրագրական տեղեկութեանց նայելով, այս կամ այն եղանակաւ վախճանի մը յանգեր է եւ այդ առթիւ գոյացած համաձայնութեան նիւթերն ալ հրատարակուած տեսնուեցան ծրագրային վիճակի մէջ:

Առաջնորդարանս պարտք կ'զգայ քանի մը զանց առնուած պարագաները իրենց ստիպողական հանգամանքին համար ուշադրութեան յանձնել Ազգ. Պատրիարքաբանիդ՝ անոնց մասին հնարաւոր կարգադրութիւններ ընելու համար:

Ա.- Նահանգային ժողովոց անդամներու եւ պաշտօնէից ընտրութիւնները ազգերու բնակչաց թուոյն համեմատութեամբ պիտի կատարուի եւ այդ թիւն ալ պիտի հիմնուի եւ որոշուի մինչեւ մէկ տարի կատարուելիք ընդհանուր մարդահամարի մը վրայ: Ծանօթ է արդէն որ երկրին անապահովութեան եւ այլ զանազան հարկեցուցիչ պատճառներով հայաբնակ նահանգներէն բազմաթիւ հայեր գաղթած եւ պանդխտած են ի տար աշխարհ եւ երկիրը պարպուած է հայերէ: Յոյս մեծ կայ թէ այդ գաղթողներուն եւ պանդխտողներուն մեծագոյն մասը վերադառնան իրենց բնակավայր հայրենիքը. բայց մէկ տարուան մէջ կարելի չէ բնաւ որ այդ վերադարձը տեղի ունենայ ցորչափ ի գործ դրուելիք լուրջ բարենորոգումները զգալի արդիւնք մը ցոյց չտան եւ այդ ալ անշուշտ մէկ տարուան մէջ կարելի չէ եւ առնուազն հինգ տարի պէտք է որ մի կողմանէ բարենորոգումներուն արդիւնքներն զգալիօրէն տեսնուին եւ միւս կողմանէ գաղթող եւ պանդխտող մերայինք տակաւ վերադառնան ի հայրենիս եւ այնուհետեւ կատարուելիք մարդահամարի արդիւնքը կարելի կրնայ ըլլալ ներկայաց[ուց]ութեան հիմն բռնել: Այս եղանակաւ այնպէս կը կարծենք թէ մերայնոց թիւը առնուազն 25% առաւելութեամբ տարբերութիւն կ'ստանայ. հակառակ պարագային ամենամեծ զրկանք պիտի ըլլայ մեզ, քանի որ յայտնի է թէ ըստ սովորութեան երկրին մէջ ներկայ գտնուող անհատներու անունները միայն կ'արձանագրուին մարդահամարի տոմարներու մէջ եւ բացակայք զանց կ'առնուին, սպասելով անոնց վերադարձին:

Բ.- Չինուորական ծառայութեան խստութեան եւ այլ հարկեցուցիչ արդարանալի պատճառներով մեծ թուով զինուորական տարիքի մէջ գտնուող երիտասարդներ խոյս տուած են արտասահման ամէն գաւառներէ: Այդ անհամար թուով երիտասարդներու խուսափումէն երկիրը տուժած է տնտեսապէս. ընտանիքներ եւ ծնողքներ լքուած են անողորքաբար եւ ազգային աճումն ու ծննդաբերութիւնը մեծապէս եւ զգալապէս տուժած է ի հայրենի գաւառս: Հարկ ի վերայ կայ որպէս զի այդպիսեաց համար ընդհանուր

ներում մը ձեռք բերուի եւ անոնք կարող ըլլան առանց արգելքի վերադառնալ իրենց հայրենիքը եւ շէնցնել երկիրը, յորմէ առաջին օգտուողը՝ յայտնի է, մեր օսմ. պետութիւնը պիտի ըլլայ:

Գ.- Ինչպէս կ'իմանանք հայաբնակ եօթը նահանգները երկու ընդհանուր քննչութեան բաժնուած են եւ եթէ ստոյգ է որ առաջին քննչութեան կեդրոնը Տրապիզոն պիտի ըլլայ, ասիկա խիստ աննպատակալարմար է, ըստ որում Տրապիզոնէն Կարնոյ, Վանայ եւ Պիթլիսի կուսակալութիւնները կառավարել շատ դժուար է. մինչդեռ Կարինը նոյն չորս կուսակալութեանց կեդրոն շատ դիւրութեամբ կարելի է նկատել, եւ նոյնքան դիւրութեամբ եւ աւելի արդիւնքով կարելի է կառավարել անտի շրջակայ գաւառները: Այս պարագան ալ Ազգ. Պատրիարքարանիդ լուրջ ուշադրութեան կը յանձնենք, որպէս զի առաւել նպատակալարմար կարգադրութիւն մ'ըլլայ այդ մասին:

Այս կարգի էական խնդիրներուն համար մենք ի Կարին Ռուսական, Գերմանական, Անգղիական եւ Ֆրանսական Հիւպատոսներուն ալ խօսած ենք կարելորդ եւ վերոյիշեալ ուղղութեամբ եւ մեր դիտողութեանց իրաւունք տրուած է եւ մեր խնդրանաց վրայ նոյն Հիւպատոսները հաճութեամբ յանձն առին զրել ի Պոլիս իւրաքանչիւր իր դեսպանատան, որպէս զի՝ եթէ հնար է, ընդհ. քննիչներու մանրամասն հրահանգաց պատրաստութեան առթիւ այդ դիտողութիւններն ալ ուշադրութեան առնուին եւ ըստ այնմ կարգադրութիւններ սահմանուին: Ներկայիս հարկ համարեցինք նոյնը Ազգ. Պատրիարքարանիդ տեղեկագրել եւ յիշատակեալ խնդիրներու կարգադրութեանց համար Ձեր հեղինակաւոր ջանքերն ու տնօրինութիւնը խնդրել, այս մասին կարելորդ ձեռնարկներն ընելով:

Ասոնցմէ զատ ընդհ. քննիչներու Պոլիս ժամանելէն վերջ իրենց հետեւորդ պաշտօնեաներու եւ թարգմաններու ընտրութեան պարագան ալ տարակոյս չկայ որ Ազգ. պատրիարքարանիդ ուշադրութեան առարկայ պիտի ըլլայ գէթ ի հետուստ հետեւելու համար թէ ո՞րպիսի անձեր կ'որոշուին այդ կարելորդ պաշտօններուն եւ անյարմար ու աննպատակ ընտրութիւններ կատարուած ատեն, եթէ հնար է եւ պատշաճ, կարելորդ զգացնելու համար նոյն քննիչներուն, որոնք նոյն պաշտօնեաներէ շրջապատուած ըլլալով շատ բնական է թէ անոնց կողմանէ տրուելիք բացատրութիւններու եւ տեղեկութեանց ազդեցութեան տակ պիտի գտնուին գէթ որոշ չափով:

Եղբայրական ողջագութեամբ

Աղօթակից

Առաջն[որդ] Կարնոյ Սմբատ Եպս. Սատտէթեան

Յ.Գ. Հայաբնակ նահանգներու բարենորոգմանց մասին Ձեր Փետր. 17 թուակիր կարելորդ շրջաբերականն եւ յարակից հարցարանն ու ծրագրի թարգմանութիւնն՝ այս պահուս իսկ հաճութեամբ ստացանք անկորուստ եւ յառաջիկային ունիմք զրել Ձեզ այդ մասին:

Նոյն

ԿՅՈՐԴ

ԱԶԳ. ՊԱՏՐԻԱՐԶԱՐԱՆ

Խորհրդարար

(Միայն Առաջնորդներուն յատուկ)

Կ. Պոլիս, 17 Փետրուար 1914

ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ

Մօտ տարի եւ կէս առաջ հայկական դժբախտ դատը վերաբացուեցաւ Բերլինի Վեհաժողովին մասնակցող վեց մեծ պետութեանց կողմէ:

Մեր աղերսներուն վրայ, Ազգիս Վեհափառ Հայրապետը բարեհաճեցաւ ստանձնել իր թշուառ հօտին պաշտպանութիւնը եւ իր կողմէ պաշտօն յանձնեց Վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպարին, որ Հայկ. Պատուիրակութեան մը գլուխ կանգնելով, ամենամեծ եռանդով եւ ձեռնհասութեամբ, յաղթեց շատ մը խոչընդոտներու, եւ քաղաքական ներկայ ոչ այնքան նպաստաւոր պայմաններու մէջ իսկ կրցաւ արդիւնքի մը հասցնել, որ շատ աւելի նպաստաւոր պիտի ըլլար, եթէ չքոնկէր միջ-բալկանեան երկրորդ պատերազմը:

Ազգ. Պատրիարքարանս,- իր հանգամանքները ներածին չափով,- միշտ համերաշխ եւ համախորհուրդ Ազգիս Վեհ. Կաթողիկոսի եւ Վսեմ. Պօղոս Նուպար փաշայի հետ, իր կարելոր դերը ունեցաւ Հայկական դատի ներկայ յաջողութեան մէջ, որ աւելորդ կը գտնանք բացատրել: Սակայն անհրաժեշտ կը համարենք այժմէն բնորոշել եւ գնահատել ձեռք բերուած յաջողութիւնը, ըստ այնմ արդիւնաւորելու համար զայն:

Մեծ պետութիւնները իրենց կողմէ Հայկական հարցի վերջին շրջաններուն, Գերմանիոյ եւ Ռուսիոյ յանձնեցին հետապնդումը մեր դատին:

Գերմանիան, Ռուսիոյ հետ համաձայնելու համար, կարգ մը սրբագրութիւններ մտցուց ծրագրին մէջ, Ա. փրկելու համար Օսմանեան կառավարութեան բրէստիժը, եւ Բ. առանց նիւթական ճնշման եւ դժուարութեանց ընդունելի ընելու համար զայն:

Այսպէս կրցան միանալ եւրոպական երկու հակառակորդ խմբակցութեան տեսակէտները, որոնք մինչեւ այսօր համախորհուրդ վարեցին բանակցութիւնները Բ. Դրան հետ եւ եզրակացութեան մը բերին:

Այսօր հաստատուն կերպով երաշխաւորուած են այն կէտերը, որ կը ներփակենք: Անոր հաստատման կայսերական իրատէն պիտի հրատարակուի եւ պետութեանց պաշտօնապէս պիտի հաղորդուի Ընդհանուր Քննիչներու անուանման հետ որ պիտի կատարուի համաձայնութեամբ եւրոպական պետութեանց, մօտ օրէն:

Սոյն համաձայնագիրը կը պարունակէ Հայկական բարեկարգութեանց հիմնական կէտերը միայն. անոնց մանրամասնութիւնները եւ մեր կարգ մը բաղձանքները պիտի ջանանք որ մտցուին Ընդհանուր Քննիչներու հրահանգներուն մէջ, որ պիտի պատրաստուի վերջիններու մասնակցութեամբ: Հիմնական սոյն կէտերը թէեւ մեր ազգային բոլոր իղձերուն եւ պահանջներուն ամբողջական գոհացում մը չեն տար, սակայն կրնանք ըսել նաեւ թէ ան նախաքայլ մըն է, հանգրուան մը, որու միջոցին Հայ ժողո՜ւ-

վուրդը պիտի կարենայ ամփոփուիլ, ապահովուիլ եւ բարգաւաճիլ, պայմանով որ անոնք գործադրուին ուղղամտօրէն եւ ճշտօրէն:

Անցեալի դառն դասերը հարկաւ չէին կրնար լաւատես ընել մեզ շատ մը խոստումներու վերաբերմամբ, սակայն,- համամիտ ըլլալով հանդերձ որ ծայրայեղ խանդավառութիւն վնասակար է,- անհրաժեշտ է սակայն գիտնալ գնահատել միանգամայն ձեռք բերուած արդիւնքին իրական արժէքը, ըստ այնմ գայն օգտագործելու եւ արդիւնաւորելու համար: Ոչ մէկ բարենորոգում, որքան ալ լայն ու լրիւ ըլլայ այն, արդիւնք մը չի կրնար առաջացնել, եթէ Հայ ժողովուրդին բոլոր ուժերը եւ մանաւանդ Ազգ. իշխանութիւնները չգիտնան արդիւնաւորել գայն իրենց յամառ աշխատութիւններովը եւ հեռատես ու խելացի գործելակերպովը: Ձեռք բերուած սոյն հիմնական կէտերու արդիւնաւորման տեսակէտէն ամէնէն կարեւորը եւ անմիջական ձեռնարկները հետեւեալներն են, որ յանձնելով Ձեր լուրջ ուշադրութեան, կը հրաւիրենք անմիջապէս միջոցներ խորհիլ անոնց ժամ առաջ ի կատար ածման, ամենախիստ խորհրդապահութեամբ:-

Ա.- ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ.- Հայկական բարեկարգութեան ներփակ համաձայնագրէն պիտի տեսնէք որ Հայերու մասնակցութիւնը, մինչեւ հիմնական մարդահամարի կատարուիլը, վիլայէթի ժողովներուն համար (Մէնլիսը ումումի վիլայէթ էնճիւմէնի) Վան եւ Պիթլիս վիլայէթներուն մէջ պիտի գործադրուի կէս առ կէսի դրութեամբ, իսկ միւս վիլայէթներուն մէջ համեմատական, հիմնուած Մահմետականներուն համար երեսփոխանական վերջին տոմարներու, իսկ Քրիստոնեաներուն՝ իրենց Առաջնորդաւորաններու կողմէ ներկայացուած ցանկերու վրայ:

Ասկէ կը բղխի ուրեմն, որ շուտով պիտի ձեռնարկուի ընդհ. մարդահամարի՝ եւրոպացի մասնագէտի մը հսկողութեան տակ: Մինչ այդ, քանի որ Առաջնորդարաններու ցուցակներու վրայ պիտի որոշուի Հայերու մասնակցութեան չափը, ուրեմն կ'ըմբռնէք անշուշտ թէ որքան մեծ կարեւորութիւն պիտի ունենան լիակատար եւ ճշգրիտ ցուցակներ՝ Հայ ազգաբնակչութեան:

Արդ, անցեալ տարի թէեւ, մեր հարցացուցակներուն վրայ կազմած եւ դրկած էք Ձեր թեմի Հայերուն թիւերը, բայց ի նկատի ունենալով ներկայիս անոր ահագին կարեւորութիւնը մեզ համար, կը յանձնարարենք Ձեզ ձեռնարկել անմիջապէս սրբագրելու, լրացնելու եւ մանրամասնելու վիճակագրութեան այն տախտակները, որոնք պատրաստած էիք մեր պահանջին վրայ. այդ աշխատութիւնը կատարելէ վերջ, բնագիրը առանձին տոմարներու մէջ կ'արձանագրէք,- վաւերացնելով Ձեր Գաւառական վարչութեան ստորագրութիւններով,- իսկ մէկ պատճէնը փութով կը յղէք պատրիարքարանս: Աւելորդ անգամ մը եւս կը շեշտենք որ վիճակագրութիւնը շատ մանրամասն եւ ըստ կարելոյն ստոյգ պիտի ըլլայ (գիւղէ գիւղ), որ փութով գլուխ հանուի, ձեռնհաս եւ բարեխիղճ յատուկ անձերու յանձնելով այդ աշխատութիւնը:

Բ.- ՀՈՂԱՅԻՆ ՀԱՐՑ.- Բարենորոգման սոյն հիմերու մէջ պիտի գտնէք նաեւ յօդուած մը մը երկրի ամենակենսական հարցին,- հողային խնդրի,- մասին, որ պիտի լուծուի Ընդհանուր Քննիչներու անմիջական հսկողութեան տակ:

Այդ առթիւ, հողային քննիչներուն ամբողջական գաղափար մը տալու եւ մեր արդար պահանջները պաշտպանելու ու լիովին բաւարարութիւն ստանալու համար, պէտք է որ մեր բոլոր թեմերը պատրաստ ունենան թեմին մէջ գտնուող ամէն տեսակի եւ ձեւի հողային գրաւումներու ամենաճշգրիտ եւ մանրամասն ցուցակները՝ անհատի, ազգային հիմնարկութեանց, վանքերու հողերու եւ կալուածներու, ինչպէս նաեւ անոնց քանակի, տարածութեանց, անոնց արժեքի, գրաւող անձերու եւ գրաւման եղանակի մասին. սակայն ամէն կերպ պիտի ստուգեն որ չափազանցութիւններ չմտնան անոնց մէջ, զի եւրոպացի պարկեշտ պաշտօնեայ մը չհանդուրժելով անոնց, մէկ աղաւաղում մը միայն բաւ է նախապաշարելու զանոնք մեր հողային արդար պահանջներուն նկատմամբ:

Գ.- ՊԱՇՏՕՆԵԱՆԵՐ.- Բարենորոգման հիմնական կէտերուն մէջ պիտի գտնէք նաեւ յօդուած մը որ կ'որոշէ, ըստ կարելոյն, կէս առ կէս համեմատութիւնը ընդունելու բոլոր նահանգներու մէջ, պաշտօնեաներու եւ ապահովութեան ուժերու համար:

Այս ամենակարեւոր պայմանէն յիսպէս եւ անմիջական կերպով,- զոնէ հնարաւորութեան սահմաններու մէջ,- օգտուելու համար, այժմէն անմիջապէս պիտի ձեռնարկել պատրաստելու վիճակագրութիւն մը բոլոր Հայ կամ Քրիստոնեայ պաշտօնէութեան, ներքին հարցումներու համաձայն, եւ օրինակ մը դրկել մեզ:

Կը փափաքէինք գիտնալ նաեւ ժանտարմաներու եւ բօլիսներու ներկայ ամսականներով պիտի յաջողի՞ մեզի գտնել բաւարար թուով Հայ եւ Քրիստոնեայ թեկնածուներ՝ ժանտարմի եւ բօլիսի պաշտօններուն համար, որպէս զի կարենանք լրացնել ընդունուած սոյն երկու կարեւոր պայմանները, որ, ինչպէս գիտէք, միակ գրաւականն են արդար վարչութիւն մը ստեղծելու եւ ապահովելու մեր կեանքը եւ ինչքը:

Ահա այն գլխաւոր եւ անմիջական նախապատրաստական ձեռնարկները, որոնց ձեռք պիտի զարնուի ժամ առաջ խոհեմութեամբ եւ խորհրդապահութեամբ:

Հանձնէք հաղորդել մեզ սոյն նամակը ստացած ըլլալնիդ եւ Ձեր կարծիքը վերոյիշեալ առաջարկութեանց շուտափոյժ կարգադրման մասին:

Մնամք աղօթարար
ՊԱՏՐԻԱՐԸ ՀԱՅՈՑ ԹՈՒՐԶԻՈՅ

*

ՊԱՏԱՍԽԱՆԵԼ ՄԱՆՐԱՄԱՍՆ ՀԵՏԵԲԵԱԼ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

1.- Վիլայէթիդ (սանճագներով, գազաներով եւ նահիէներով) մէջ պետական բոլոր պաշտօնեաներու ընդհանուր թիւը (իւրաքանչիւր դիւանին զատ զատ), վարչային, դատական, ոստիկանական, եւայլն:

2.- Իւրաքանչիւր դիւանի մէջ ո՞րքան Հայ կամ Քրիստոնեայ պաշտօնեաներ կան:

3.- Անոնց անունները, տարիքը, պաշտօնը, քանի՞ տարի պաշտօնավարած են եւ ո՞ւր. անոնց ազգային եւ բարոյական կեանքը. ի՞նչ դպրոցական կրթութիւն ունին, ի՞նչ

լեզուներ գիտեն, լրացուցած են երկրի օրենքով եւ կանոններով որոշուած պայմանները (դատական պաշտօնեաները Հուգուգէն, իսկ վարչային մեծ պաշտօնեաները Միւլքիլէն վկայուած ըլլալը), կամ որո՞նք լրացուցած են:

4.- Երկրի օրենքով եւ կանոններով որոշուած պայմանները լրացնող քանի՞ Մահմէտական պաշտօնեաներ կը գտնուին եւ ո՞ր ճիւղերու մէջ

5.- Յուցակագրել Հայ կամ Զրիստոնեայ այն անձերու անունները, որոնք թէեւ ներկայիս պետական պաշտօնեայ չեն, բայց ունին յարմարութիւններ ստանձնելու ո՛ր եւ է պաշտօն: Անոնց մասին եւս տեղեկութիւններ նշանակել, համաձայն 3-րդ կէտին հարցերուն, եւ աւելցնելով նաեւ հետեւեալները.- Այսօր ի՞նչ պաշտօն ունին անոնք. երբ եւ իցէ պետական պաշտօնեայ եղա՞ծ են. ո՞ւր եւ քանի՞ տարի. պետական ի՞նչ պաշտօն ստանձնելու յարմարութիւն ունին:

6.- Նահանգիդ մէջ ներկայիս ո՞րքան ժանտարմ կամ ոստիկան կայ: Անոնցմէ ո՞րքանը Հայ կամ Զրիստոնեայ են:

Կը խնդրուի պատասխանել, լուրջ եւ խոհեմ ուսումնասիրութենէ մը վերջ, ըստ կարելոյն փութով:

*

Սոյն ձեռնարկը խորհրդաբար կատարելու պատճառով, յարմար դատուեցաւ ներփակ Ծրջաբերականները յղել մի՛ միայն վիլայէթի եւ սանճագներու Առաջնորդութեանց. հետեւաբար, վիլայէթներու մէջ գտնուող միւս թեմերու ուսումնասիրութիւնը Ձեր հրահանգով կատարել տալէ վերջ, պէտք է ամփոփէք եւ փութով դրկէք մեզի:

(ՓՆՄ, ԶՆՀՀՄ)

Յաւելում 37

Բենեքապուրկի Մեր Գործակցի Համարատուութիւնը

24 Փետրվ./9 Մարտ 1]914

Մեր գործակիցը հետեւեալ հարցերը գրաւոր notice-ով մը յանձնած է Իշխ[ան] Տրուբեցկոյին.-

1.- Թուղթ դաշնագրերը կնքուած Թիւրքիոյ հետ, միշտ աղետալի եղած են ժողովուրդներու համար, եթէ նիւթական ուժ չգործադրուի անոնց իրականացումը ապահովելու համար:

2.- 4 կանտիտաներու [= թեկնածուներու] մէջէն ընտրութիւնը Թիւրքիոյ թողով, վստահութիւն չենք կրնար ունենալ ընտրեալներու բարեացակամութեան: Պետութիւնները ուղղակի միայն երկու թեկնածուներ պէտք է որ առաջարկեն եւ ընդունիլ տան:

3.- Ընդհ. Քննիչներու պաշտօնավարութիւնը անմիջական հսկողութեան տակ առնելու համար, Ռուսիան պէտք է որ հիւպատոսութիւններ հաստատէ չեղած տեղեր.- Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Սվազ: Պէտք է նաեւ որ Ընդհ. Քննիչներու աթոռանիստ վիլայէթի մէջ հիւպատոսները Ժեներալ Հիւպատոսի համապատասխան աստիճան ունենան:

4.- Ընդհ. Քննիչներու աթոռանիստ վիլայէթները անպայման պիտի հաստատուին հայաշատ կեդրոններու մէջ եւ ոչ թէ Տրապիզոն կամ Տիգրանակերտ, ինչպէս կը խօսուի: Այդպիսի կեդրոններ են Էրզրում եւ Վան կամ առնուազն Խարբերդ:

5.- Ռուսաստանը պէտք է որ ապահովէ Ընդհ. Քննիչներու ամապօռշակի խնդիրը, այդպիսով գերակշռութիւն մը եւս կ'ստանայ ինքը:

Նոր հիւպատոսութիւններ հաստատելու խնդիրը բիւջէի հետ կապ ունենալուն համար, օրինագծով մը պետական Դումա անշուշտ պիտի տարուի. այդ պարագային կը խնդրէ, որ արտաքին գործոց նախարարութեան բիւտջէի հետ չկապելով իբր ստիպողական առանձին օրինագիծ տարուի հոն:

6.- Գերմանիոյ աջակցութիւնը Ընդհ. Քննիչներու անուանման եւ անոնց իրաւասութիւններու նկատմամբ ապահովելու համար արդեօք անհրաժեշտ չէ՞ Բերլին երթալ եւ աշխատիլ հոն եւս:

Այս հարցերուն ի պատասխան Իշխ. Տրուբեցքոյը կը պատասխանէ բերանացի 27 Փետրվարին.

1.- Առայժմ երկու բելգիացի յարմար թեկնածուներ ի նկատի ունինք. նախկին երկու հոլանտացիները հրաժարեցան. կան երկու նորերը, որոնց մասին տեղեկութիւններ հաւաքելու վրայ ենք. մենք բացառապէս այդ գործով զբաղած ենք եւ կը փութացնենք ընտրութիւնը: Շատ ափսոս, որ Պօղոս Բաշան մեկնեցաւ Բարիզէն այսպիսի ատեն մը. շատ կ'ուզէինք որ հայերը իրենք իսկ աջակցէին մեզի գտնելու այնպիսիներ, որոնց վստահէին լիովին:

2.- 4-էն պակաս թեկնածուներ չէինք կրնար առաջարկել. չենք կարծեր թէ միւս

պետություններն էւս առանձին թեկնածուներ առաջարկեն. մենք գրած ենք անոնց այն մասին թէ շատ մօտ ատենէն իրենց պիտի ներկայացնենք 4 թեկնածուներու անուններ. այս մասին առարկություն մը չէ եղած անոնց կողմէ, հետեւաբար կը խորհինք թէ տարակարծիք չեն մեզ:

3.- Արդէն մենք խմբագրած ենք օրինագիծ մը նոր հիւպատոսարաններ հաստատելու մասին Խարբերդ, Սվազ, Տիգրանակերտ, Երզնկա, Մօսուլ եւ Ատանա: Ապրիլի մէջ օրինագիծը ստիպողական հանգամանքով պիտի յանձնենք Դումային. ձեզ լուր կուտամ որ ձեր բարեկամներու միջոցաւ ջանաք փութացնել անոր ընդունելությունը:

4.- Չենք կրնար այժմէն որոշել Ընդհ. քննիչներու աթոռանիստ կեդրոնները, թէեւ կարելոր կէտ է այդ: *Դուք պէտք է որ համաձայնիք Պօլսոյ մեր դեսպանին հետ եւ անոր միջոցով ջանաք ձեր տեսակետը յաջողցնել*⁵⁵: Մենք ամէն կերպով պիտի օժանդակենք անոր:

5.- Այժմէն չենք կրնար որոշել Ընդհ. հիւպատոսություններ հիմնելու վայրեր քանի դեռ յայտնի չեն] Ընդհ. քննիչներու աթոռանիստ վայրերը. այս վերջինը որոշուելուն պէս մենք էւս անոր համապատասխան աստիճանի կը բարձրացնենք նոյն վայրի հիւպատոսարանը:

Ձեզի շահագրգռող բոլոր խնդիրներու մասին դուք դիմեցէք Պօլսոյ դեսպանին ամէն անգամ երբ պէտք կ'զգաք. վստահ եղէք որ յանձին դեսպանի պիտի գտնէք ջերմ աջակից եւ սրտցաւ վերաբերմունք: Մեր դեսպանի հանդէպ մենք ունինք այնքան լիակատար վստահություն եւ համարում անոր կորովին, բնաւոր յատկութեանց եւ տակտին, որ ամէն բանի մէջ պիտի օժանդակենք անոր:

6.- Շատ աղէկ պիտի ըլլար եթէ պատրիարքի կողմէ իրաւասու անձեր դրկուէին Բարիզ՝ Ընդհ. Քննիչներու տրամադրությունը պատրաստելու նպատակով: Եթէ մենք, այդպիսի իրաւասուներէ ունենանք պաշտօնական տեղեկություններ, ըստ այնմ մեր դեսպաններուն հրահանգ կուտանք վստահություն ունենալ անոնց հանդէպ եւ աջակցիլ ըստ կարիքի:

7.- Ես բոլորովին վստահ եմ որ դուք պիտի շարունակէք մեզի հետ աշխատիլ, եթէ նոյն իսկ Գերմանիոյ ալ դիմելու պէտքը զգաք, բայց կը կարծեմ թէ առ այժմ ստիպողական չէ այդ դիմումը. *երբ որոշ թեկնածուներու վրայ համաձայնելու մէջ հակառակութեան հանդիպինք Գերմանիոյ կողմէ, այն ատեն կ'իմացնեմ ձեզ եւ դուք կ'երթաք Բեռլին համոզելու զանոնք*:

ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, Մ757–Մ758

⁵⁵ Այս եւ յաջորդ շեղագրեալ հատուածները կը ներկայացնեն ստորագծումներ, զորս կարմիր մատիտով կատարած է գրությունն ստացող եւ ընթերցող կողմ մը:

Յաւելում 38

ԹԵԼԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ⁵⁶

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՔՆՆԻՉՆԵՐՈՒ ՀԵՏ ՏԵՍԱԿՑՈՂ ԵՒ ԱՆՈՆՑ
ՏՐԱՍԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՒ ՆՊԱՏԱԿԱԼ[Ի]
ՂՐԿՈՒԱԾ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ

1914 ՄԱՐՏ 25

Չենք կարծեր թէ հաւանական ընտրելիները շատ մօտէն ծանօթ ըլլան մեր երկրի վարչային կազմութեան, օրէնքներուն, անոնց գործադրման եղանակին, ինչպէս նաեւ Թուրքիոյ ազգազրական պայմաններուն եւ մասնաւորապէս Հայկական Վեց Վիլայէթներու մէջ ապրող ազգութեանց եւ յատկապէս հայ ժողովուրդի կեանքին:

Իրենց իրաւասութիւնները ճշտորոշելու եւ ըստ այնմ պահանջներ ընելու համար պէտք է որ ընդի. քննիչները հիմնովին ծանօթ ըլլան վերոյիշեալ պայմաններուն:

Յիշեալ պայմաններուն զիտակ ընելու ինչպէս եւ մեր դատի արդարութեանը ու ձեռք բերուած ըրֆօրմներու իրական պարունակութեան՝ անոր բուն ոգիին հետ ծանօթացնելու նպատակով է որ, խնդրեցինք ձեզ ստանձնելու յատուկ պատուիրակութեան սոյն պաշտօնը: Այդ աշխատանքին շնորհիւ միայն կարելի պիտի ըլլայ մեր կողմէ պատրաստուած՝ Ընդի. Քննիչներու իրաւասութեանց վերաբերող instruction-ները [= հրահանգները] որդեգրել տալ անոնց, որպէս զի Պոլիս ժամանելէն վերջը, իբր իրենց կողմէ եղած առաջարկ, ներկայացնեն Բ. Դրան, կամ թերեւս անոնց միտքերը պատրաստելու նպատակով, ձեր կողմէ գործ դրած ջանքերու շնորհիւ -նախ քան հոս գալերնին- իրենք իսկ ուզեն դիմել ձեր աշխատակցութեանը՝ պատրաստելու համար իրենց իրաւասութիւնները ճշտող instruction-ի մը նախագիծը (որ կը տրամադրենք ձեզ). Շատ գոհ պիտի մնանք գործի այդ ընթացքէն, որովհետեւ հոս գալով պատրաստուած եւ բանաձեւուած առաջարկներով՝ անոնք գուր ժամանակ չպիտի վատնեն եւ ժամ առաջ իրենց պաշտօնատեղիներ պիտի ուղեւորին:

Վարը պարզուած հարցերը իբր թելադրութիւններ առաջարկելով ձեզ, անոնք պէտք եղած ընդլայնումներով եւ լուսաբանութիւններով ճոխացնելու եւ գործածելու ձեւը կը թողունք ձեր իմաստութեանը: Բաղձալի եւ նպատակայարմար կը թուի մեզի, որ մերթ ընդ մերթ սոյն հարցերու մասին տրուելիք բերանացի ծանօթութիւններէ զատ, մատուցելիք նաեւ note-եր, որոնք մնայուն հանգամանք ունին եւ ուսումնասիրութեան համար աւելի շօշափելի են. օգտակար կը նկատենք նաեւ անոնց տրամադրել մեր հարցին նուիրուած եւ մեզի նպաստաւոր եղող գրականութիւնէն:

Ահաւասիկ սոյն հարցերը, որ կը դնենք հոս ձեր աշխատութիւնները դիւրացնելու նպատակով:

⁵⁶ Այս վաւերագրին վերի ձախակողմեան անկիւնը կապոյտ մատիտով նշուած է թէ թելադրութիւնները պատուիրակներուն յանձնուած կամ դրկուած են 27 Մարտ/9 Ապրիլ 1914-ին:

Բացատրել եւ հիմնապէս ըմբռնել տալ անոնց

I.- Երկրի վիճակը

- 1.- Հայաբնակ Նահանգներու ազգագրական, տեղագրական, ընկերային եւ տնտեսական դրութիւնը:

Ա.- Իսլամներ.

- 2.- Մահմետական տարրերը (թէ՛ ըստ ազգութեան եւ թէ ըստ կրօնի). անոնց զարգացման աստիճանը, զբաղումները, դասակարգելը անոնց մէջ, պաշտօնէութիւն, բռնատիրական-աւատապետութիւն (որ ցեղային չէ, ինչպէս Եւրոպա, այլ աւագակութեամբ եւ բռնութեամբ ձեռք բերուած իշխանութիւն մըն է): Երկրագործ դասը եւ անոնց բնոյթը ու կենցաղը, նստակեաց եւ թափառիկ ցեղերը. Զիւրտ տարրը իբր հարաւէն եկ[ու]որ ժողովուրդ (ոչ բնիկ):

Բ.- ԲՐԻՍՏՈՆԵԱՆԵՐ

- 3.- Քրիստոնէայ միւս ցեղերու մասին ծանօթութիւններ.

Գ.- ՀԱՅԵՐ.

- 4.- Հայ ազգի վերջին տարիներու պատմութիւնը, անոր մարտիրոսագրութիւնը, ձգտումները, քաղաքական հալածանք, ջարդեր եւ անո[նց] աւերիչ հետեւանքները:
- 5.- Հայերու զարգացման աստիճանը. անոնց ընկերային, կրթական եւ տնտեսական դերը (գրականութիւն], մամուլ, արհեստներ). հայերու դերը երկրի վարչութեան մէջ (անցեալ եւ ներկան):
- 6.- Հայոց ինքնավարական ներքին կազմակերպութիւնները (Ազգ. Սահմանադրութիւն])
- 7.- Հայ քաղաքական կուսակցութիւնները.
- 8.- Հայ կրթական եւ բարեգործական ընկերութիւններ եւ հիմնարկութիւններ.

Դ.- ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ.

- 9.- Թրքական վարչական կազմը, Կեդրոնի խիստ բացասական ազդեցութիւնը գաւառի վարչութեան վրայ:
- 10.- Ներկայ կառավարութիւնը յեղափոխական կառավարութիւն մը ըլլալով, ենթակայ է պետական ամէնօրեայ յեղաշրջումներու:
- 11.- Ներկայ կառավարութիւնը հանդէպ հայերու, թիւրքերու եւ քիւրտերու:
- 12.- Իշխանութիւնը ձեռքերնին պահելու համար շահագործում կրօնա-մոլեռանդական ամբոխային բնագոյներու:
- 13.- Համիլամական դիտումներ, ազգայնամոլական ձգտումներ (Պօյքօթ, պրօպագանտ Իթթիհատի դրամով):
- 14.- Անոր ներքին քաղաքականութիւնը դէպի հայերը (մուհաճիրները [= գաղթականները]. հալածանք):
- 15.- Անոնց հոգեբանութիւնը եւ տակտիկը (թրքական կեղծաւորութիւնը, խաբէրայութիւնը, հաճոյակատարութիւնը):
- 16.- Իթթիհատ վէ Թէրաքքը եւ իշխանութիւնը. թրքական միւս կուսակցու-

թիւները, անոնց կազմը, սկզբունքները:

- 17.- Հարկային սխտեմը, դատարանները (սուտ վկայություն, անհաւասարություն, կաշառակերություն եւլն.). Շէրիի [= Քուրանի վրայ հիմնուած օրինական համակարգի] դերը. ապահովութեան ուժերը, պաշտօնութեան որակը, անպատասխանատուութիւն. Հողային Բանկ [= դրամատուն] եւն.:
- 18.- Իսլամի եւ քրիստոնեայի կրօնական ատելությունը, «կեւափուր» [= անհաւատ], «րայա» [= տիրապետեալ հպատակ]. հաւասարություն բացարձակ գոյություն չունենալը. Իսլամը՝ ծոյլ եւ ձրիակեր, քրիստոնեան՝ աշխատող եւ իրաւունքէ զուրկ:
- 19.- Կառավարութեան յարուցած խոչընդոտներ հայերու քաղաքակրթական զարգացման դէմ:
- 20.- Իսլամներու ձգտումը դէպի պաշտօն եւ կալուածատիրութիւնը, որովհետեւ այս երկու դասակարգերու ձեռքը գտնուած է միշտ իշխանութիւնը, որ յաճախ կը կեղրոնանայ նաեւ մէկ դասակարգի ձեռք:
- 21.- Աւատապետներու գոյութեան սոսկալի ուրուականը. ապօր[ի]նի հարկեր, աւագակութեան հովանաւորութիւն անոնց կողմէ, երկրորդ կառավարութիւն մըն են. կառավարութեան քաղաքականութիւնը հանդէպ անոնց:

Ե.- ԱԶԳԱՄԻՋԵԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 23.- Աւատապետներու բացասական դերը յարաբերութեան բարւոքման մէջ:
- 24.- Կառավարութեան կասկածելի քաղաքականութիւնը յարաբերութեան բարւոքման մէջ:
- 25.- Քիւրտերու ատելութիւնը կառավարութեան դէմ. քրտական ցեղերը, միջքրտական պայքարներ, վերջին շարժումները:
- 26.- Քրտերու հոգեբանութիւնը ուժին անմիջապէս ենթարկուելու. կը քաջալերուին տատանող եւ երկմիտ քաղաքականութենէն. թոյլ վերաբերմունքէ կ'օգտուին:
- 27.- Իսլամ ժողովուրդը կառավարութեան հնազանդ տարր մըն է, դիւրաւ կը խանդավառուի, օգտապաշտ է երբ իր շահերը գործնականապէս տեսնէ. ամենէն հաշտ տարրը կը դառնայ երբ ջախջախուին բռնատէր բէգերը եւ շիտակ քաղաքականութիւն մը ցոյց տրուի:

II.- ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՌԷՖՕՐՄՆԵՐ

7. ՊԱՏՄԱԿԱՆ

- 28.- Իսլամի եւ քրիստոնեայի հաւասարութեան հրովարտակներ (խաթ[թ]եր, Թանգիմար) Ս[ան] Ստեֆանօ, Բերլին, 1895ի ծրագիրը, 1908ի Սահմանադրութիւնը, հայերու խանդավառութիւնը, հիասթափութիւնը:

8. ՆՈՐ ՇՐՋԱՆ

- 29.- Հայկական հարցի բացման նորագոյն պատմութիւնը. Հայոց ծրագիրը. Ռուսական ծրագիրը. Քեամիլ Փաշայի ձեռնարկները. Յուլիս 1ի Բ. Դրան

Շրջաբերականները եւ յաւելուածական յօդուածները. ընդդիմադիր պետական դիրքը. անոնց հակառաջարկները. «վեց կետեր»-է բաղկացած Ռուս-Գերման համաձայնագիրը, վիլայէթի օրէնքի մէջ մտած բարեփոխութիւնները 27, 7 եւ 3 յօդուածներէ բաղկացած (այս գլխուն համար տես ներփակ փաստաթուղթերը):

III.- ԸՆԴՀ. ԲՆՆԻՉՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ ԸԼԼԱԼԻՔ ՊԱՀՄՆՁՆԵՐԸ

Անոնց իրաւասութիւններու վերաբերող կէտերը թէեւ որոշուած են մեր մշակած instruction-ի մէջ, բայց պէտք եղածին պէս օգտագործելու համար, պէտք է լաւ հասկցնել հետեւեալ կէտերը, որոնցմէ առաջին երեքը անոնց լուրջ ուշադրութեան եւ նկատառման պիտի յանձնէք.- որովհետեւ չենք մտցուցած instruction-ի մէջ.-

1. Պէտք է որ պահանջեն բացառիկ գումար մը (թէ՛ այս անգամուան եւ թէ տարէ տարի) երկու secteur-ներու վարչային վերակազմութեան եւ իրենց մասնաւոր դիւաններուն համար:

2. Իրենց յարաբերութեան խստիւ ճշտումը կեդրոնի կառավարութեան հետ:

3. Իրենց յարաբերութեան ճշտումը Պետութեանց հետ (3 ամիս անգամ [մը] դեսպաններու միջոցով անոնց տեղեկագիրներ տալու կամ ուրիշ ձեւով մը) որ confidenciel [= խորհրդապահական] պիտի մնայ:

4. Գլխաւորապէս անոնց պիտի ներշնչեն սոյն գաղափարը, որ քննիչները իրապէս Gouverneur Général-ներ են եւ ոչ թէ Inspecteur-ներ. այսինքն գործադիր իշխանութիւն պիտի ունենան, եթէ ոչ, հիմնական գործ մը չպիտի կարենան ստեղծել: Մեր պատրաստած instruction-ին մէջ այս ուղղութեամբ կէտեր մտցուցած ենք արդէն: Բ. Դուռն ալ սկզբմամբ համաձայն է ասոր եւ երեւոյթը փրկելու համար միայն քննիչի հանգամանքը տուած է: Քննիչները պէտք է ներշնչեն այն հաւատը, որ իրենք քաղաքական գործակալները չեն այս կամ այն պետութեան, այլ վարչական հիմնական բարեկարգութեան կոչուած դեկավար անձինք:

5. Հոս գալերնէն վերջ, պէտք է որ իրենց պայմանները եւ իրաւասութիւնները շատ ամուր եւ հաստատուն երաշխիքներով ապահովեն՝ ըլլայ այն օրէնքով կամ Պետութեանց միջոցաւ, որովհետեւ թիւրք կառավարութիւնը խաղալիք է կուսակցական յեղաշրջումներու (complot) եւ այսպիսի շարժումներու կրնա[ն] գոհուիլ բարենորոգումները:

6. Համաձայնութեան մէջ մտած այն կէտը, որու համաձայն իրենք Բ. Դրան պիտի աջակցին աւելի մանրամասն ծրագիր մը մշակելու համար, ամենամեծ առաւելութիւն մը կուտայ իրենց, այժմէն իսկ ծրագիր մը պատրաստել, որուն համար մեր պատրաստած instruction-ը կրնայ խիստ օգտակար ըլլալ եւ իւրացուիլ իրենց կողմէ:

7. Անոնց պէտք է ներշնչել հետեւեալ գաղափարները.

Ա.- Երկրին Հայը՝ ամէնէն կենսական տարրը (բացի ահագին գաղթականութիւնէն) ստիպուած է եղեր (բացատրել պատճառները) փախչիլ Չինուորութենէ եւ ապաստան փնտրել տարաշխարհ. պէտք է ջանալ ընդհանուր ներում մը ձեռք բերել այդպիսիներուն համար:

- Բ.- Ճգմել քիւրտ բռնատիրութիւնը առաջին իսկ անգամէն եւ այս քաղաքականութիւնը մերժողիկ կերպով շարունակել: Քիչ մը կորով եւ խստութիւն ցուցնող կառավարութեան առջեւ իսկոյն կը խոնարհին անոնք. մինչեւ որ անոնք չջնջուին, անդորրութիւն կարելի չէ հաստատել:
- Գ.- Իրական եւ բացարձակ հաւասարութիւն քրիստոնեաներու եւ մահմետականներու միջեւ:
- Դ.- Խիստ ըլլալ պաշտօնէութեան նկատմամբ, մաքրագործել եւ կէս առ կէսի դրութիւնը հաստատել արագ կերպով, չխաբուիլ շողոքորթութենէ եւ խեղաթիւրումներէ (արդէն տեղական լեզուներուն ծանօթ պաշտօնեաներ չկան գրեթէ):
- Ե.- Կէս առ կէսը պետք է ապահովել նաեւ ժանտարմըրիի եւ ոստիկանութեան մէջ. ճամբել Բումելցի ժանտարմաները, որոնք թունաւորուած են քրիստոնեաներու հանդէպ: Ժանտարմները պահել իրենց ձեռքին տակ եւ զօրացնել:
- Չ.- Անմիջապէս վերջ տալ հողային խնդրին՝ վարչական եղանակով. իսկ բռնատէրերուն եւ մուհաճիբներուն secteur-ներէն ներս տեղ չտալով, դուրսեր հող յատկացնել անոնց: Մանաւանդ «Մուհաճիբ» երբեք չընդունիլ secteur-ներու մէջ:
- Է.- Ջանալ որ Քննիչներու մօտ եղող պաշտօնները գրաւուին շատ վստահելի տարրերու կողմէ եւ առաւելապէս Հայերը նշանակուին:

Ահա այն հարցեր, որոնք, ըստ մեզ, կարելոր է անոնց ուշադրութեան յանձնել մեծ խոհեմութեամբ -որպէսզի չխրտչին- եւ զանոնք ներշնչել հայ ժողովուրդի շահերը պաշտպանելու ոգիովը:

ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, Մ749–Մ752, մեքենագիր՝ ձեռագիր յաւելումներով

Յաւելում 39

Ա.

ԲԺ. Չավրիէվի նամակէն 10/23⁵⁷ Մարտ [1]914⁵⁸

«Ինձի առաջարկուած այս շատ պատասխանատու պաշտօնի հանդէպ, ինքս ինձ շատ թոյլ կը գտնամ եւ մեծ տատանումով է որ պիտի հարկադրուիմ ընդունիլ, եթէ աւելի արժանաւորը անմիջապէս անկարելի ըլլայ գտնալ, զի խնդիրը խիստ ստիպողական հանգամանք ունի: Եթէ ուրեմն անկարելի է այլ եւս փոխել իմ մասիս տրուած որոշումը, Ս. Պատրիարքէն պիտի խնդրէի ի նկատի ունենալ իմ թոյլ ուժերը այնպիսի ծանր եւ պատասխանատու պաշտօնի մը համար: Թոյլ կուտամ ինձի նոյնպէս ներ[ք]ողորեալ առաջարկները ընել.

I Պօղոս Բաշան Կաթողիկոսի կողմէ նշանակուած էր, իսկ մեզ կ'նշանակէ Ս. Պատրիարքը. այդ պատճառով մենք չպիտի կազմենք շարունակութիւնը Ազգ. Պատուիրակներու առաքելութեանը, այլ պիտի ունենանք ժամանակաւոր եւ սահմանափակ իրաւունքներ: Մենք անշուշտ տեսակցութիւններ պիտի ունենանք պետական եւ պաշտօնական զանազան անձերու հետ, բայց ատոնք բոլորը պիտի ըլլան էնթիմ [= մտերմիկ] ձեւով եւ հրապարակելու միշտ անկարելի: Մենք չպիտի հրատարակենք մեր տեսակցութիւնները ոեւէ կերպով եւ ոչ մեր գործողութիւնները. մէկ խօսքով մեզ պիտի ճանչնան միայն այն անձեր, որոնց հետ պիտի տեսակցինք: Ես անձամբ չեմ ճանչնար Պ. Մոստիշեանը, որուն պիտի գործակցիմ. լսած եմ անոր մասին շատ նպաստաւոր կարծիքներ. ասոնք գրեցի նախազգուշութեան համար միայն:

II Ս. Պատրիարքի կողմէ ֆրանսերէն յանձնարարականներ պիտի տրուի[ն] մեզ մեր իրաւասութիւնները մատնանշող. անհրաժեշտ է այդ, որպէսզի մեզի հետ խօսող անձերը գիտնան թէ որու հետ է իրենց գործը:

III Պէտք է որ Պ. տը Կիրսը հեռագրէ Պ. Սագօնովին, որ մենք յանձնարարուինք Եւրոպիոյ ռուս դեսպաններուն ի հարկին մեզի աջակցելու համար:

IV Սիշտ պնդած եմ եւ դարձեալ կը պնդեմ որ Չ[օհրայ] էֆ[ենտի]ն շատ անհրաժեշտ է որ գայ Եւրոպա, բայց որովհետեւ կրնայ կասկածուիլ եւ իր դիրքն ալ շատ փափուկ է, կրնայ գալ իբր թէ հանքային ջրեր (Վիսքատէն եւայն) իր ընտանիքի հետ բժշկուելու եւ մենք ի հարկին իրեն կ'երթանք խորհրդակցելու: Անոր ներկայութիւնը անհրաժեշտ է իբրեւ տաճկական օրէնքներու եւ հոգեբանութեան մօտէն ծանօթ անձ ինչպէս նաեւ մեր հարցի պատմութեան եւ իրաւաբանական իր զօրեղ աջակցութիւնը պիտի բերէ մեզի, բան մը որ խիստ անհրաժեշտ է: Եթէ դեսպանն եւս կը համոզուի ասոր, աշխատէք համոզել Չ-ին գալու:

⁵⁷ Բնագրին մէջ՝ սխալմամբ՝ 22:

⁵⁸ Չավրիէվ, ինչպէս դիւանաթուղթերէն կը պարզուի, իր նամակները գրած է ռուսերէնով: Որպէսզի պատրիարքն ու Ապահովական Յանձնաժողովի անդամները հաղորդ դառնան անոնց բովանդակութեան, անոնք թարգմանուած են հայերէնի:

Ջերմ շնորհակալիքս հաղորդեցեք Ս. Պատրիարքին իր այն մեծ վստահության համար, որ կը ցուցնէ դէպի իմ անձս. ըսեք որ սրտի տրոփիւնով յանձն կ'առնեմ սոյն պաշտօնը: Չկրցայ շնորհակալութիւնս գրաւոր յայտնել անմիջապէս, որովհետեւ դեռ իր նամակը թարգմանած չէն որ անձամբ կարդամ. պիտի փութամ ընել շուտով:

Ջերմապէս կը խնդրեմ պահել համերաշխութիւն բոլոր տարրերու մէջ. պառակտումներ մեծ հիասթափումներ կը պատճառեն հոս եւ կ'ազդեն գործերու ուղղութեան վրայ. չպիտի մոռնաք թէ դեռ ահագին դժուարութիւններ ունինք ռէֆորմներու իրագործման մէջ»:

ՊՏԴ, տունի 3, թղթապանակ 2, Մ756

Բ.

Քաղուածներ ԲԺ. Չավրիէվի 25 Մարտ նամակէն (մասնաւոր)
Իր Բերլինէն Բարիզ ուղևորութեան միջոցին

Պ. Գրինֆիլտէն ստացայ իմ անունով եղած պատրիարքարանի երկու նամակները (Մարտ 10 եւ 20): Կը խնդրէի Ս. Պատրիարքին հաղորդել իմ ջերմ շնորհակալութիւնները իր խորհուրդներու, ցուցմունքներու եւ այն լաւ տրամադրութեան առթիւ, որ կը ցուցնէ դէպ անձս. մանաւանդ վերջինը կը դրդէ ինծի աւելի լրջօրէն վերաբերիլ մեզ յանձնուած պաշտօնին:

Բերլինի մէջ մնացի 40 ժամ միայն. Իհարկէ տեսնուեցայ Տօքթ. Լէպսիուսի հետ եւ անոր հետ անցուցի 6 ժամէն աւելի: Ներկայ էր նաեւ Պ. Գրինֆիլտը:

Մեր տեսակցութենէն թէ Պ. Գրինֆիլտ] եւ թէ ես հետեւեալ եզրահամոզումը ունեցանք, որ նա կ'արդարացնէ իր կառավարութեան քաղաքականութիւնը եւ կը հաւատայ, ինչ որ ըսած են իրեն Պ. Յիմմերման եւ Վանկէնհայմը. երկուքն ալ -վախճալով Լէպսիուսի յարձակումներէն եւ զգալով իրենց քաղաքականութեան տապալումը- ջանացած են համոզել զայն թէ՛ եթէ իրենք յամառօրէն եւ սիստեմատիկ կերպով աշխատանք գործ չդնեն ընկնելու թիւրքերու ընդ[դ]իմութիւնը հայկ. ռէֆորմներու խնդրին մէջ, ժուսները ոչինչ չպիտի ընեն, զի ձեռնտու չէ վերջիններուն հայկ. պահանջներու խաղաղեցումը:

Տօքթ. Լէպսիուսը չէր կեղծեր. նա անկեղծօրէն հաւատացած էր թէ Յիմմերմանը եւ Վանկէնհայմը իրապէս աշխատած ըլլան յիշեալ ուղղութեամբ, եւ որքան ալ մենք ջանացինք ապացուցել անոր գերմանացիներու ոչ շատ միաթարական դիրքը հանդէպ մեր դատին. նա մնաց միշտ հաւատացող անոնց. այդ պարագային (քանի որ արդէն - իր կարծիքով- գերմանացիները ջերմապէս կ'աշխատին)⁵⁹ մեզ դժուար էր անոր

⁵⁹ Այս վաւերագրին մէջ այս եւ յաջորդ փակագծեալ նախադասութիւնները յստակացման նպատակով կատարուած յաւելադրումներ են ժուսերէն բնագիրը հայերէնի վերածողին կողմէ:

միջոցով գործել, միայն պետք եղածները խօսեցինք:

Տօթ. Լեպսիուսը քիչ մը կարծես թե գործնական չէ. օրինակ նա շատ մեծ կարելություն կուտար յայտնի ժուռնալիստ Կուրտ-Արամի Հայաստան ճամբորդութեան, ուրտեղերէն նա թղթակցութիւններ պիտի գրէր հայերու դերին մասին եւ ատով ազդէր գերմ. Քաղաքականութեան վրայ:

Տօթ. Ռօբրախի քով չգացի, որովհետեւ նա ըստ ամենայնի անվստահելի է. 1913 Դեկտ. ժողովի մը մէջ -ուր գտնուած է նաեւ Ֆօն տէր Կօլց Բաշան- տեղեկագիր մը կարդացած է, որով կ'առաջարկէ հայերը գաղթեցնել հայաբնակ նահանգներէն եւ բնակեցնել Բաղդադի Գծին երկարութեամբ. այդ ժողովի մասին ես ունիմ գրաւոր գեկուցում մը [որ] եղաւ ժողովի մէջ իսկ գտնուող անձի մը կողմէ, թէ ինքը կը ժխտէ: Կը կարծեմ թէ Ս. Պատրիարքն ալ պիտի արդարացնէ իմ վերապահութիւնս հանդէպ անոր:

Ես եւ Գրինֆիլտը, ասոնցմէ վերջ, եկանք հետեւեալ եզրակացութեան.-

- 1 Գերմանացիներու հետ խօսելու եւ զանոնք տրամադրելու համար ամենայարմար վայրկեանն է ներկայիս. անոնք ձախողած են իրենց Թիւրքիոյ հանդէպ ունեցած քաղաքականութեան մէջ. այդ պատճառով անոնք, մեր ապագայ ծրագիրներու հետ ծանօթանալէ վերջ, պիտի ուզեն մեր միջոցով դարձեալ դուրս ելլել իրենց դժուար կացութենէն: Պ. Յիմմերմանի վրայ խիստ մեծ ազդեցութիւն պիտի ընէ, եթէ մենք գիտակ ընենք անոր ապագայ հարցերու եւ իրական մեր նպատակներու մասին:
- 2 Ի նկատի ունենալով այս շատ բարերար հետեւանքները, մենք վճռեցինք -նոյն իսկ հակառակ ձեր թելադրութիւններու- տեսնուիլ Պ. Յիմմերմանի հետ. բայց պիտի ընէինք այս քայլը միայն այն պարագային, երբ վստահ ըլլայինք գերմանացիներու կորրեկտութեան [= ուղղամտութեան] վրայ. բայց որովհետեւ երբէք վստահութիւն չունէինք այդ մասին (կրնային իրենք իսկ շահագործել մեր տեսակցութիւնը իրենց հետ), լաւ համարեցինք հետեւիլ ձեր խորհուրդներուն եւ չտեսնուիլ:

Դժբաղդաբար, որքան ալ մենք աշխատել ենք ներշնչել ռուսներուն մեր անկեղծութեան եւ անձնուիրութեան հաւաստիներ, այնուամենայնիւ, երբեմն կը կասկածին մեր մասին եւ որովհետեւ ցարդ անոնց հանդէպ եղած ենք շիտակ եւ անվերապահ, աւելի լաւ է նոյն ձեւով ալ շարունակել (ակնարկ գերմանացիներու հետ չտեսնուելու խորհրդին, որ տուած էին ռուսները):

Սակայն մենք յայտնեցինք Լեպսիուսին թէ եթէ Յիմմերմանը երբ եւ իցէ ցանկանայ տեսնուիլ Պօղոս Բաշայի ժամանակաւոր փոխանորդներու հետ զանազան բացատրութիւններու համար, թող հեռագրէ մեզի, անմիջապէս կուգանք տեսնուելու անոր հետ. այդ պարագային ի հարկէ կը դիմենք Բարիզի ռուս դեսպանին եւ անոր խորհրդով կը շարժինք: Սա էր միակ միջոցը դուրս ելլելու համար այս դժուար կացութենէն:

Բարիզի ճամբայէն կը գրեմ նամակս:

Բեդերսբուրգի մէջ ինձի ըսին թէ Մարտ 7-ին մօտաւորապէս, Վանկէնհայմը այցելած է բելգիական դեսպանին եւ ըսել է թէ թիւրքերը ոչ մէկ կերպ չպիտի համաձայնին բելգիացի ընդի. քննիչներ առնուելու. եւ այդ պատճառով Հէնրին դուրս

թողնելով, անոր փոխարեն ռուսները առաջարկած են Նորվեգիացի Հօֆֆ-ին. շատ հաւանական է ուրեմն, որ անուանեն մէկ Հօլանտացի եւ Հօֆֆը:

Լէպսիոսն ալ նոյնը ըսաւ. այսինքն Յիմներմանը յայտնած է իրեն թէ Գերմանիան չի կրնար համաձայնիլ բելգիացիներու ընտրութեան. հետեւաբար բելգիացի թեկնածու ունենալու դէմ կանգնած է բացառաբար Գերմանիան⁶⁰:

Եթէ Նորվեգիացին այսպիսի շանսեր [= հաւանականութիւններ] ունի, ուրեմն թերեւս պէտք ըլլայ ամէնէն առաջ տեսնուիլ անոր հետ, մինչդեռ մենք Բեդերսբուրգէն յանձնարարական չունինք Նորվեգիոյ համար (Խրիստիանիա՛ի ռուս դեսպանի վրայ). բայց կը ջանանք այս ամէնը պարզել Բարիզի մէջ եւ կարգադրել այնտեղի դեսպանի միջոցով:

Գրած եմ ձեզ, որ փափկանկատութիւնը կը պահանջէ Վեհ. Կաթուղիկոսին հաղորդել այն առաքելութեան մասին, որ Ս. Պատրիարքը յանձնած է մեզ. ապա թէ ոչ անյարմար դրութիւն մը կ'ստեղծուի եւ կրնայ կարծուիլ թէ Պօղոս Բաշայի պաշտօնը լրացած ըլլալով, մենք կը յաջորդենք անոր. պէտք է հաղորդել անոր թէ մեր պաշտօնը ժամանակաւոր է եւ Պօղոս Բաշայի բացակայութեանը միայն ստանձնած ենք անոր փոխանորդութիւնը: Լաւ կ'ըլլար նոյնպէս, որ Վեհ. Կաթուղիկոսը այս մասին գաղտնի հաղորդել նաեւ Կովկասի փոխարքային, ըսելով թէ ռուս կեդր. կառավարութեան հաճութեամբ կազմած էք մեր պատուիրակութիւնը: Ինչ ըսել կ'ուզէ, որ այս մասին ամէնէն առաջ պէտք է գրուի Պօղոս Բաշային. առհասարակ շատ անախորժ պիտի ըլլար, եթէ որեւէ թիւրիմացութիւն առաջ գար այս յարաբերութեանց շուրջ: Մենք արդէն պարբերաբար գեկուցումներ պիտի ընենք Պօղոս Բաշային, մեր գործերու մասին:

Inspecteur-ներու համար ձեր պատրաստած հրահանգները շատ լաւ են. Պ. Մանտելշտամը ըսաւ թէ ինքը ոեւէ առարկութիւն չունի անոր դէմ:

Կը ներէք միայն որ իմ կողմէ դիտողութիւն մը ընեմ. անոր մէջ չէք նշանակած inspecteur-ներու գործավարութեան, կառավարելու ձեւը. այս մասին ես դիմեցի պետական խորհրդի մէջ 15 տարի ծառայող Պ. Եւանգուլովի խորհրդին, որ լաւ գիտէ վարչական օրէնքները. կ'սպասեմ անկէ պատասխանի եւ կը հաղորդեմ ձեզ անոր կարծիքը:

Պօղոս Բաշայի յանձնարարականը անհրաժեշտ է մեզ. այսպիսի յանձնարարական մը աւելի մտերիմ կը դարձնէ մեր յարաբերութիւնները թեկնածուներու հետ եւ կը դիւրացնէ գործը: Ես չէի մտածած թէ Ս. Պատրիարքին իրապէս դժուար կացութեան մը մէջ դրած պիտի ըլլայինք անկէ յանձնարարուելով, սակայն անոր շնորհիւ մենք յանձնարարուեցանք դեսպաններուն:

ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, U744-U748

⁶⁰ Պելճիքան բացարձակապէս անընդունելի կը նկատուէր թուրքերու եւ գերմաններու կողմէ թերեւս նաեւ այն պատճառով որ Պօղոս Նուպարի Եւա Չարուհի անուն դուստրը կողակիցն էր Պելճիքայի Ալպեր Ա. թագաւորի գլխաւոր խորհրդականին՝ կոմս Կիյոմ տ'Արշօ Շուհովէնի (Guillaume d'Arschot Schoonhoven):

Գ.

28 Մարտ 1914

Ամենապատիւ

Տ. Չաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս Տէր Եղիայեան

Պատրիարք Հայոց Թուրքիոյ

Կ. Պօլիս

Ամենապատիւ Սրբազան Հայր,

Պատիւ ունեցայ ընդունելու Ձեր Սրբազնութեան 3/16 Մարտ թուակիր պաշտօնագիրը որ կը յանձնարարէր ինձ հարկ եղած դիմումներն ընել քննիչութեան թեկնածուներու մօտ, Ազն[ուափայլ] Բժ[իշկ] Չավրիէվի հետ համախորհուրդ ու միասին, ըստ կարելոյն ապահովելու համար անոնց համակրութիւնն առ Հայս, պարզելով անոնց այն բազմակողմանի պատճառները որոնց ներքեւ պիտի կոչուին պաշտօնի ու բացատրելով այն այլազան հոսանքները որոնց պիտի բաղիսին ապահովաբար իրենց պաշտօնավարութեան միջոցին:

Թէպէտեւ ոչինչով արժանացած կը նկատեմ ես զիս այն բարձր գնահատման որուն Ձեր Ամենապատուութիւնը կը բարեհաճի առարկայ ընել իմ ցարդ ունեցած գործունէութիւնս ազգային հարցերու մէջ, ամենայն սիրով պիտի ջանամ կատարել Ձեր Սրբազնութեան պատուական յանձնարարութիւնը՝ կարողութեանս ու ժամանակիս ներած համեստ սահմանին մէջ: Կ'սպասեմ առ այժմ լսել Ազն. Բժ. Չավրիէվէն որուն Ձեր Ամենապատուութիւնը դրկած պիտի լինի մեր պաշտօնը կարելի ընելու համար հարկ եղած փաստաթուղթերն ու հրահանգները:

Թոյլ տուէք որ ըսեմ այս առթիւ թէ Ազգային Պատուիրակութիւնը վերջին նիստն ունեցաւ անցեալ Փետ. 11ին ի Բարիզ եւ իր պաշտօնը աւարտած նկատելով՝ Փետ. 21ին հարկ եղածը գրեց Վեհափառ Կաթողիկոսին ըստ այնմ, ինչպէս եւ ես անձնապէս ալ գրեցի Նորին Վեհափառութեան Փետ. 27ին. այնպէս որ «Անդամ Ազգ. Պատուիրակութեան» տիտղոսը չունիմ այլ եւս:

Մատչելով ի համբոյր Ձեր Ամենապատուութեան Ս. Աջոյն, մնամ

ամենախորին յարգանքօք

Յ. Ն. Մօստիչեան⁶¹

⁶¹ 14/27 Ապրիլ 1914-ին Մօստիչեան Չաւէն պատրիարքի պիտի յայտնէր թէ Չավրիէվի հետ խորհրդակցելէ ետք պարզուած է թէ իրենց կատարելիք գործը կրնայ երկու կամ երեք շաբթուան կարօտի, եւ քանի որ ինք չի կրնար այդքան երկար բացակայիլ Լոնտոնէն, նպատակայարմար պիտի ըլլայ երրորդ անձ մըն ալ նշանակել, աւելցնելով թէ միտքը կու գայ Չօպանեանը: Նաեւ կը նշէ թէ որոշած են որ մինչ այդ Չավրիէվ առանձինն երթայ Պրիսթել եւ Լա Հէյ՝ իրենց վստահուած առաքելութեան համար (ՊՏԴ, տուփ 3, թղթապանակ 2, Մ743): Երրորդ անձի կարիք չէ մնացած, որովհետեւ 2/15 Մայիս 1914-ին Մօստիչեան գրած է թէ շնորհիւ Չավրիէվի անխնջ ջանքերուն կարելի եղած է իրենց յանձնուած պաշտօնը կատարել՝ առանց նոր աշխատակից մը անուանելու հարկին, եւ թէ քննիչներն արդէն Պոլիս հասած եւ թերեւս ալ տեսակցած են իր հետ: Կը յստակացնէ թէ Չավրիէվ եւ ինք կրցած են քննիչները համոզել թէ պաշտօնավայր կը մեկնին ոչ թէ իբրեւ թուրք

ՊՏԴ, տռւի 3, թղթապանակ 2, Մ753

կառավարութեան պարզ պաշտօնեաներ, այլ՝ մեծ պետութեանց լիազօր ներկայացուցիչներ: Քննիչներուն մասին կ'աւելցնէ. «Երկուքն ալ խիստ լաւ տպաւորութիւն ըրին մեր վրայ. Պ. Վէսթէնէք՝ եռանդուն ու կրակոտ. Գնդապետ Հօֆֆ՝ հանդարտ ու սակաւախօս, բայց մին քան զմիւսն լուրջ ու հաստատամիտ. յայտարարեցին երկուքն ալ թէ չպիտի ընդունին իրենց առաջարկուած պաշտօնը եթէ զայն խղճմտօրէն կիրարկելու համար անհրաժեշտ եղած իրաւասութիւնները ամբողջութեամբ չտրուին իրենց» (ՊՏԴ, Մ759):

Յաւելում 40

ԴԻԻԱՆ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Թ. 470

2 Ապրիլի 1914 ամի

Ի Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Նորին Ամենապատուութեան
Պատրիարքի Հայոց Տանկաստանի
Տ. Չաւեն Արքեպիսկոպոսին

Պետական Դումայի անդամ պ. Միքայել Պապաջանեանը Պետերբուրգից մեկնել է դէպի Պօլիս եւ Չատկական տօներին լինելու է այդտեղ:

Ազգիս Վեհափառ Հայրապետի հրամանով Դիւանս յայտնելով Ձերդ Ամենապատուութեան, խնդրում է ծանօթացնել պ. Միքայել Պապաջանեանին Հայոց հարցի այժմեան դրութեան հետ: Ի նկատի ունենալով, որ Ռուսաց դեսպանի մօտ յաճախ կ'հանդիպի, կարող էք օգտուել դէպքից եւ յարգելի Միքայել Պապաջանեանի միջոցով Տանկա-Հայաստանի բարենորոգութեանց մասին Ձեր անհրաժեշտ դիտողութիւններն ու ցանկութիւնները յայտնել: Առանձնապէս ցանկալի է հետեւեալ կէտերը շեշտել. Ա) արագացնել տալ Ընդհանուր քննիչների նշանակումը Տանկա-Հայաստանի երկու շրջանի համար. Բ. որպէս զի Ընդհանուր քննիչների գործունէութիւնը, բացի եղած դժուարութիւններից, նոր արգելառիթ հանգամանքների չհանդիպի բուն երկրում, անհրաժեշտ է, որ վարչական, դատական, ոստիկանական եւ ժանդարմիական նոր պաշտօնեաների, յատկապէս եւրոպացիների, նշանակումը կատարուի Ընդհանուր քննիչների միջոցով. այն ինչ այժմ արդէն Տանկի կառավարութիւնը շտապմամբ նոր Եւրոպացի պաշտօնեաներ է ուղարկում Տանկա-Հայաստան, որպէս զի Ընդհանուր քննիչները կատարուած իրողութեան առաջ գտնուեն: Ծճմարիտ է, Ընդհանուր քննիչներն իրաւունք ունեն պաշտօնանկ անելու անհամապատասխան պաշտօնեաներին, սակայն այդ եւս իւր դժուարութիւնները կ'ունենայ գործնականի մէջ, առանձնապէս Եւրոպացիների վերաբերմամբ: Գ. Տանկա-Հայաստանում Ռուսաց նոր հիւպատոսութիւններ եւ փոխ-հիւպատոսութիւններ հիմնելու հարցը, (որ արդէն արծարծած է) այնպիսի տեղերում, ուր անհրաժեշտ եւ օգտակար է: Դ. Բացի կառավարութեան դիմելուց, ցանկալի է որ այժմ բաւական ընդարձակ ծաւալ ստացող քրդական խռովութեանց (գուցէ եւ ապստամբութեանց) առթիւ Ռուսաց դեսպանին խնդրել, որ իրենց հիւպատոսների միջոցով ազդեն քրդական ծանօթ պարագլուխների վրայ՝ հայերին չվնասելու համար: Այս նուրբ հարցի մասին աւելի ազատ կարող է խօսել պ. Միքայել Պապաջանեանը իբրեւ Պետական Դումայի անդամ:

Բացի այս հարցերից, անշուշտ Ձերդ Ամենապատուութիւնը գիտէ լաւ թէ ի՞նչպիսի խնդիրների մասին ցանկալի է բանակցել Ռուսաց դեսպանի հետ այժմեան հանգա-

մանքներում Պետական Դումայի անդամ յարգելի Միքայել Պապաջանեանի միջոցով:

Դիւանապետ՝ Բագրատ Եպիսկոպոս

ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD1004, էջ Շ144-Շ145

Յաւելում 41

Կոստանդնուպոլիս, 9 Մայիս 1914
Բերա Փալաս [պանդոկ]

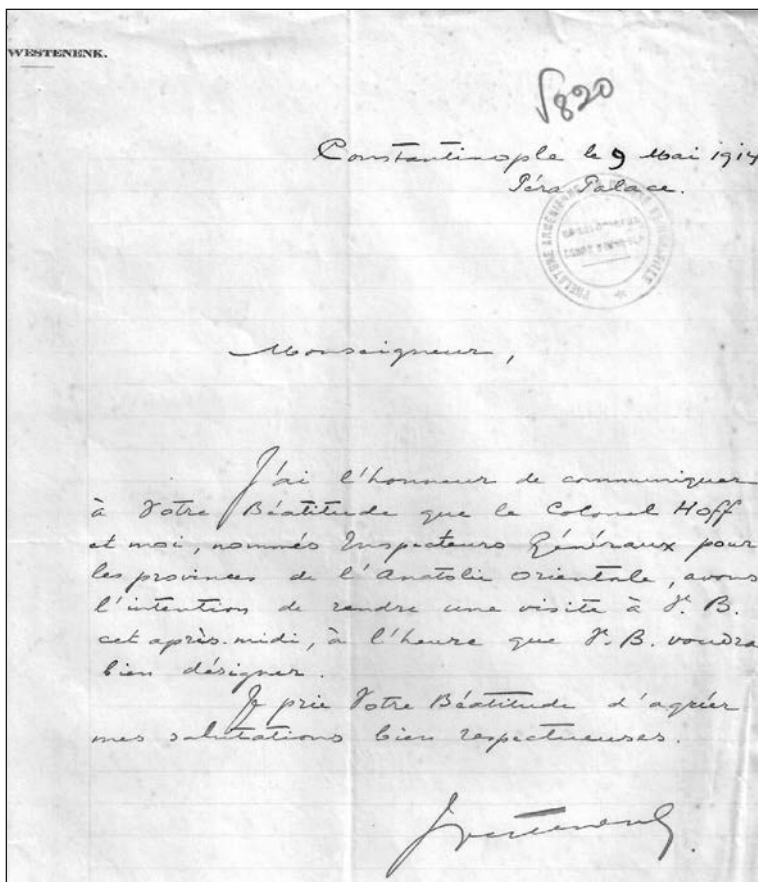
Սրբազան Հայր,

Պատիւը ունիմ Ձերդ Ամենապատուութեան հաղորդելու թէ Գնդապետ Հոֆֆն ու ես, նշանակուած Ընդհանուր Քննիչներ Արեւելեան Անատոլիոյ նահանգներուն համար, մտադիր ենք այցելութիւն տալ Ձերդ Ամենապատուութեան այս յետմիջօրէին, Ձերդ Ամենապատուութեան նշանակելիք ժամու մը:

Կը խնդրեմ Ձերդ Ամենապատուութենէն ընդունիլ յարգալիր ողջոյններս:

Վեպենենք

ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, Մ820, ֆրանսերէն ձեռագիր

Յաւելում 42

31 Մայիս [191]4

[Կ. Պոլիս]

Նորին Ս. Օծուրթին

S.S. Գէորգ Ս. Կաթողիկոսին

Ամենայն Հայոց

Ի Ս. Էջմիածին

Ամսոյս 26-ին միայն ստացանք Ձեր Ս. Օծուրթան Ապրիլ 28 թուակիր սրբատառ կոնդակը ի մասին Հայաստանի Բարենորոգումներու մէջ մեր ձեռք առնելիք զանազան միջոցներու, որոնց համար բարեհաճած էիք դիմել նաեւ մեր խորհուրդին: Շատ մօտ ատենէն կը յուսամ թէ մեր խորհրդակցութեանց արդիւնքը ի վիճակի պիտի ըլլամ հաղորդելու Ձեզ:

Մեր 17/30 Ապրիլի նամակէն տեղեկացած պէտք է ըլլաք քննիչներու գալէն առաջ մեր ձեռք առած միջոցներուն: Երկու քննիչները տեղս ժամանեցին Ապրիլ ամսուան վերջերուն եւ ասկէ 15-18 օր առաջ, Բ. Դռան հետ իրենց պայմանը կնքելէ վերջ, մեկնեցան Եւրոպա սեփհական գործերու կարգադրութեան համար: 15-20 օրէն անոնք պիտի վերադառնան տեղս եւ դիւանական պաշտօնէութիւնը կազմելէ վերջ, Յուլիսի սկիզբը պիտի մեկնին իրենց պաշտօնատեղին -պ. Westenenk՝ Էրզրում, իսկ պ. Hoff՝ Բաղէշ:

Բարեբաղդութիւն մըն էր, որ խորհած էինք՝ քննիչները պատրաստելու համար՝ պատուիրակները դրկել Եւրոպա. որովհետեւ երբ անոնք հոս եկան, խիստ զգոյշ էին եւ միշտ հեռու մնացին մեր հետ շփում ունենալէ. իսկ ընդհակառակը, յաճախ շփման մէջ էին թիւրք պաշտօնական անձանց հետ: Այդպիսի միջավայրի մը մէջ, եթէ անոնք նախապէս պատրաստուած եւ իրենց իրական պաշտօնին գիտակ չըլլային, դժուար չպիտի ըլլար զանոնք թեքելու եւ թիւրք պաշտօնէայի մը վերածելու [գործը]:

Անգամ մը միայն անոնք այցելեցին ինձի. տպաւորութիւնս նպաստաւոր է. ազնիւ, անկաշառ եւ կորովի մարդիկ են. իրենց գոհունակութիւնը յայտնեցին, որ Եւրոպա մարդ դրկած էի զիրենք ծանօթացնելու մեր երկրի պայմաններուն, Հայկ. ռէֆօրմներուն եւայլն: Ըսին նաեւ թէ հոս ստիպուած են իրենք-զիրենք զգոյշ եւ քիչ մը հեռու պահել մենէ՛ թիւրքերը չնախապաշարելու դիտումով:

Այդ միջոցին բանակցութիւններ սկսուեցան անոնց եւ Բ. Դռան հետ. խնդիրը կը դառնար անոնց պաշտօնի մասին պայմանագրութեան մը եւ իրաւասութիւններու մասին: Պայմանագրութեան պատճեն չկրցանք ձեռք բերել. բայց գիտենք անոր մէկ քանի գլխաւոր կէտերը, ինչպէս.- Ա.- Թիւրք կառավարութիւնը իրաւունք ունի զանոնք հրաժարեցնելու. Բ.- Ամսաթոշակ իւրաքանչիւրին 400 ոսկի եւ 100 ոսկի եւս չնախատեսուած ծախքերուն:

Մեր ուշադրութիւնը հրաւիրեց առաջին կէտը. երբ անոնք կ'ընտրուէին պետութեանց աշակցութեամբ, իլ'նչպէս պիտի հրաժարեցուէին առանց անոնց համաձայնութեան: Ռուս դեսպանը, որին դիմեցինք, պատասխանեց թէ պէտք չէ անհանգստա-

նալ, թե թիւրքերը չեն կրնար հրաժարեցնել զանոնք, առանց իրենց կամքին եւ թե երեւոյթները փրկելու դիտումով ըրած են:

Գալով քննիչներու իրաւասութեանց խնդրին, մեր պատրաստած հրահանգներու ուրուագիծը դժբաղդաբար ի նկատի չառնուեցաւ (թէւս քննիչները ծանօթացած էին անոր): Հրահանգներու պատրաստութեան մէջ, քննիչները գրեթէ բոլորովին մինակ ձգուած էին Բ. Դռան հետ. մենք չէզոքացուցուած էինք. իսկ դեսպանները եւ մասնաւորապէս ռուս դեսպանատունը վրդովիչ չէզոքութիւն մը պահած էր եւ չմիջամտեց քննիչներու նեղ վայրկեաններուն իսկ (ինչ որ կ'ըսէին վերջիններս խիստ յուսահատ): Հոլանտական դեսպանը օգնեց անոնց. բայց ի՞նչ կրնար ընել այն, որ ոչ ոք չէր ծանօթութիւն մը ունէր մեր հարցին եւ ոչ ալ Թիւրքիոյ: Այս խիստ աննպաստ պայմաններու մէջ էր, որ մշակուեցաւ եւ ստորագրուեցաւ ներփակ Հրահանգները⁶² քննիչներու եւ Բ. Դռան մէջ: Գոնէ բանակցութեանց ընթացքին, մենք հնար չունեցանք ծանօթանալու վիճելի կէտերուն. երկար ճիգերէ վերջ, ռուս դեսպանատունը հաղորդեց մեզ սոյն instructions[-ը] իր ստորագրուելէն միայն 7–8 օր վերջ. այսինքն մեզի դրին կատարուած իրողութեան մը առջեւ, որու նպատակը, չենք կրնար հասկնալ:

Այս պարագային մէջ, մեզի կը մնար կրկնել մեր դիմումները ռուս Վսեմ. Դեսպանին, անոր ուշադրութիւնը հրաւիրելով նոր պատրաստուած instructions-ի՝ Յունվար 26-ի accord-ի ոգուն հակառակ ըլլալուն վրայ: Այս իմաստով յիշատակագիր մը պատրաստեցինք, որ վաղը պիտի ներկայացնենք ռուս դեսպանին, թէւս լաւատես չենք անոր դրական հետեւանքին, որովհետեւ մօտ երկու ամիսէ ի վեր, ռուս քաղաքականութիւնը թիւրքերու հետ աւելի մեղմ եւ թոյլատու վարուելու շատ աչքի զարնող քայլեր կ'ընէ (մասնաւորապէս Լիվատիայի տեսակցութենէն վերջ⁶³), չեմ ըսեր ուղղակի ի վնաս Հայկական դատին, բայց յամենայն դէպս անուղղակի կը վնասէ անոր: Այս թոյլատու եւ հաշտ յարաբերութեան արդիւնքն է այսօր այն, որ Բ. Դռուը, հակառակ իր խոստումին, ցարդ դեռ պետութեանց չէ հաղորդած պաշտօնապէս, քննիչներու անուանումը եւ

⁶² «Հրահանգ Ընդհանուր Տեսուչներու Իշխանութեան եւ Զեռնհասութեան Մասին» վաւերագրին բովանդակութեան համար տեսնել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի պաշտօնաթերթ «Արարատ» ամսագրի 1914-ի Ը. համարը (էջ 697–706): Փափագեան քաղաքականութեան ներկայացուցած է 23 յօդուածներէ բաղկացած պաշտօնագրին քանի մը կէտերը միայն (էջ 595–597):

⁶³ Բէիրութեանի մօտ որպէս Լիվատիա վերձանուած Լիվատիայի ցարական ապարանքին եւ տուեալ պահուն հոն գտնուող ցարին անուան հետ կապուած տեսակցութիւնը 1914-ի Մայիսին տեղի ունեցած էր օսմանեան Թիւրքիոյ ներքին գործոց նախարար Թալատի եւ անոր ընկերացող Զօրավար Իզզէթի հետ՝ ռուս արտաքին գործոց նախարար Սազոնովի ներկայութեամբ: Հոն ցարը հասկցնել ուզած էր թէ Ռուսիան կ'ուզէ Թիւրքիոյ պատկանիլը թուրքերուն եւ թէ չի հանդուրժեր օտար ուժերու առանձնաշնորհումներ ընծայուելուն, յատկապէս նեղուցներուն կապակցութեամբ: Թալատը ուզած էր հաւաստիք տալ թէ գերմաններու զինուորական առաքելութիւնը սպառնալիք մը չէր Ռուսիոյ շահերուն...: Սազոնով իր «Ճակատագրական Տարիներ» խորագրեալ յուշերուն մէջ ընդարձակ բաժին մը յատկացուցած է թուրք պատուիրակներու Լիվատիա այցելութեան եւ հայկական բարենորոգումներուն (Serge Sazonov, *Fateful Years 1909–1916*, Նիւ Եորք, 1928, 133–147):

Յունվ. 26-ի Համաձայնագիրը: Քանիցս դեսպանի ուշադրությունը հրաւիրած ենք ասոր վրայ, բայց խուսափողական պատասխաններ կամ անորոշ խոստումներ լսած ենք միայն. մինչդեռ այդ շատ կարելու եւ էական կէտ մըն է Յունվ. 26-ի *acte*-ին միջազգային հիմք մը տալու տեսակէտէն:

Բժիշկ Չավրիէվը մեր յանձնարարութեամբ մեկնած է Բետերսպուրկ այս կէտերը կեդր. կառավարութեան ուշադրութեանը յանձնելու համար. լիայոյս եմ, որ Ձեր Ս. Օծութիւնն ալ, իր ազդեցութիւնը ի գործ պիտի դնէ, յիշեալ կէտերը ռուս կեդր. կառավարութեան առանձին եւ յուրջ ուշադրութեան եւ կարգադրութեանը յանձնելով:

Կարելուր խնդիր մըն է նաեւ ընդհանուր քննիչներու դիւաններու մէջ հայերու որոշեալ թուի գոյութիւնը: Դեսպանատունը այս էական հարցին մէջ պէտք եղած կորովով չ'աշխատիր կարծես: Վսեմ. Պօղոս Բաշային -որ քննիչներու հետ տեսնուելու նպատակով Եւրոպա դարձած է- խնդրած ենք նոյնպէս որ քննիչները համոզէ այս ուղղութեամբ:

Այս բոլոր նախապատրաստական աշխատանքներէ վերջ, կը յաջորդէ բուն գործը՝ Վերածնունդի ձեռնարկները, որ գերմարդկային ճիգեր, բարոյական եւ նիւթական ուժեր կը պահանջէ: Մասնաւորապէս Ձեր Վեհափ[առութեան] ուշադրութեանը կը յանձնեմ, իբր ամենաամսմիջական գործ, ազգային դրամատուն մը հիմնելու խնդիրը, որ միակ հիմը պիտի ըլլայ մեր տնտեսական եւ կուլտուրական այլ ձեռնարկներուն:

Որդիական ակնածութեամբ մատչելով Ս. Աջոյդ

Մնամ խոնարհ որդի

Պատր. Հայոց Թիւրքիոյ

Զաւէն Արքեպ. Տէր Եղիայեան

ՊՏԴ, տուփ 3, թղթապանակ 2-Ճ, էջ 359 եւ տուփ 10, թղթապանակ 38, էջ 360–363: Նաեւ՝ Բէիբուդեան, էջ 253–255:

Յաւելում 43

[17 Յունիս 1914]

Notice Confidentielle [Խորհրդապահական ծանօթագիր]⁶⁴

Հայ ազգը խորապէս երախտագէտ
 Ռուս կայս. կառավարութեան
 Գերմ. [կայս. կառավարութեան]
 Ֆրանս. [Հանր. կառավարութեան,]

Հայկ. ռեֆօռմները ձեռք բերելու մէջ գործ դրած ջանքերուն համար, կու գայ Ձեր Վսեմութեան բարեհաճ նկատառման յանձնելու հետեւեալ խիստ կարեւոր եւ անյետաձգելի առաջարկները.-

I

Հայկ. ռեֆօռմներու պազը [= հիմը] կազմող Փետրվ. 8-ի accord-ը [= համաձայնութիւնը] հակառակ իր չափաւորութեան, եթէ փոքր ինչ վստահութիւն ներշնչած է հայ ազգին, պատճառը սոյն accord-ի միջազգային բնոյթն է որ ներկայանալով զօրեղ երաշխիք մը, իր արտայայտութիւնը գտաւ ընդհ. քննիչներու ընտրութեան, ինչպէս նաեւ այն յանձնառութեան մէջ, որով Բ. Դուռը, քննիչներու վերջնական անուանումէն անմիջապէս վերջ, կը պարտաւորուէր անոնց անունները Փետրվ. 8-ի accord-ի բնագրի հետ հաղորդել պետութեանց դեսպաններուն:

Ընդհ. քննիչներու անուանումը տեղի ունեցաւ ...-ին⁶⁵, բայց դժբաղդաբար Բ. Դուռը ցայսօր յիշեալ իր յանձնառութիւնը յարգած չէ⁶⁶: Այդ պայմանին դժուար, Հայկ. ռեֆօռմ-

⁶⁴ Ֆրանսերէնէ թարգմանում աս ծանօթագրի ճակատին կարմիր տառերով կը կարդանք. «Թարգմ[անում] Յունիս 19/Յուլիս 2-ին. պատրաստում Յունիս 17-ին»:

⁶⁵ Նշանակումը կատարում էր 15 Ապրիլ 1914-ին (G. P. Gooch-ի եւ Harorlrd Temperley-ի խմբագրութեամբ՝ *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914 [Բրիտանական Վաւերագրեր Պատերազմի Ծագման Մասին, 1898-1914]*, Ժ. հատոր, Ա. մաս., Լոնտոն, 1936, 548):

⁶⁶ Բ. Դրան յանձնառութիւնը յարգում չըլլալու մասին հոս եւ յաջորդ պարբերութեան մէջ եղած նշումները մեզ կը մատնեն շփոթութեան: Իր յուշերուն մէջ Չաւէն պատրիարք կը հաստատէ. «Բ. Դուռը իր ստորագրութիւնը յարգեց եւ Ռուսաց հետ համաձայնութեամբ ընդունում քարենորոգումները ծանուցագիրով մը հաղորդեց միւս մեծ պետութեանց, որոնք քանի մը ամիսներէ ի վեր արդէն եւրոպական երկիրներու մէջ փնտռում եւ որոշում երկու անձերը անմիջապէս առաջարկեցին Բ. Դրան իբրեւ ընդհանուր քննիչներ» (էջ 38): Փափագեան գրած է թէ Բ. Դուռը Ապրիլին պաշտօնապէս դիմած է վեց պետութիւններուն՝ իրենց բարեհաճ աջակցութիւնը տալու երկու քննիչներու ընտրութեան մէջ (270): Քննիչներու ընտրութեան համար Բ. Դրան կողմէ պետութիւններուն դիմում Ըլլալու յայտարարութեան ակնարկած է նաեւ Քլեմանսօ 15 Փետրուար 1914-ին հրատարակած յօդուածով մը, աւելցնելով «Երանի թէ այս յուրը հաստատուէր» («Արարատ», Պաշտօնական Ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, ԽԸ. տարի, համար Գ., 1914, 232): Փարիզի ազատական անկախ օրկան «Հայ-Կեանք»-ի 19 Փետրուար 1914-ի համարն իր առաջին էջով արդէն հրատարակած էր համաձայնագրին բովանդակութիւնը: Շահիկեան գրած է. «Այս անպաշտօն կամ կիսապաշտօնական տօքիւմանի թուականէն մօտ երեք

ներու իրականացման նախաքայլին իսկ, ամենայնուսահատական նախընթացներ ստեղծելու ծառայելով, Բ. Դռան անբարեացակամ տրամադրությիւնը կը ցուցնէ եւ դժնդակ կացութիւն մը ստեղծելով՝ խիստ մտահոգութեան եւ կասկածանքի կը մատնէ հայ ազգը:

II

Բ. Դռնը յիշեալ յանձնառութիւնը ցարդ կատարած չըլլալով, պատրաստած է instructions մը որ առաջադրած է ընդհ. քննիչներուն իր անոնց միակ ուղեցոյցը եւ գործունէութեան հիմը:

Թէ տոյն instructions[-ը] ինչ միտումներով պատրաստուած է եւ որքան կը համապատասխանէ նա Փետրվ. 8-ի միջազգային accord-ի էութեան, այդ բացատրած ենք առանձին դիտողագրի մը մէջ, որ պատիւ ունինք կցելու տոյն notice-ին: Կարելորդ այն է, որ նախ՝ յիշեալ instructions[-ը] իր հակասութիւններով եւ աղաւաղումներով կուգայ ջնջելու Փետրվ. 8-ի միջազգային accord-ը, իսկ գլխաւորապէս այն, որ ընդհ. քննիչները ցարդ պաշտօնապէս կ'անգիտանան Փետրվ. 8-ի acte-ին գոյութիւնը⁶⁷ եւ այս պայմաններուն մէջ, իրենք զիրենք թիւրք կառավարութեան ենթակայ պաշտօնեայ [նկատելու] եւ անկէ միայն կախում ունենալու հարկին մէջ կը գտնուին⁶⁸:

Հայ ազգը չի կրնար երբեք հաշտուիլ որ միջազգային դիրք ունեցող եւ երաշխիքով հրաւիրուած եւ Հայկ. ռէֆօռմները գործադրելու պաշտօն ունեցող ընդհ. քննիչները այդպիսի դիրքի մը մէջ դրուին, ինչպէս եւ անհրաժեշտ կը նկատէ որ ոչ միայն Փետրվ. 8-ի accord-ը Բ. Դռան կողմէ փութով դեսպաններուն հաղորդուի, այլեւ նոյն accord-ը ընդհ. քննիչներուն յանձնուի դեսպաններու կողմէ իրրեւ միակ հիմը եւ ուղեցոյցը անոնց գործունէութեան:

շարաթ յետոյ, թուրք թերթերը անպաշտօն կերպով հրատարակեցին նոյնը, միայն առաջին մասը ... փոխուած» (Ատոմ, 127): Այլուր նշուած է թէ Փետրուար 8-ին ռուս եւ թուրք ներկայացուցիչներուն կողմէ համաձայնագրի ստորագրութեան օրն իսկ անոր ֆրանսերէն բնագրին օրինակները յանձնուեցան համապատասխան պետութիւններու Պոլսոյ դեսպաններուն՝ որպէս պաշտօնական վաւերագիր, եւ թէ անոնք ալ իրենց ստորագրութիւնները դրին վաւերագրին տակ (Սիմոնյան, 854):

⁶⁷ Շփոթեցուցիչ տեղեկութեան մըն ալ կը հանդիպինք այս մասին: Օսմանեան խորհրդարանի երբեմնի հայ անդամ Արմէն Գարօ (Գարեգին Փաստրմանեան) կը գրէ. «Յունիս ամսուն վերադարձայ Պոլիս մեր ընդհանուր քննիչներուն հետ միասին: ... Քննիչները իրենց ձեռքը ունէին օրինակը այն ծրագրին, որը ստորագրուած էր տաճիկ կառավարութեան կողմէ» (Գարօ, 217):

⁶⁸ Արշակ Չօպանեան, որ Փարիզի Հայկական Մասնաժողովի ատենադպիրի հանգամանքով եւ նամակագրական կապերով մօտէն ծանօթ էր համաձայնագրին գործադրութեան հետ կապ ունեցող զարգացումներուն, 25 Մայիս 1915-ին բանախօսութեան մը մէջ, բարենորոգումներու ծրագիրը Գերմանիոյ մեղսակցութեամբ *կերպարանափոխուած, կրճատուած եւ հաշմուած* որակելէ ետք, պիտի հաստատէր. «Բ. Դռնը, համաձայնագիրն ստորագրելէ յետոյ, վերջին պահուն յայտարարեց թէ այդ վերաքննիչները կը նկատէր ոչ թէ իբր Եւրոպայի ներկայացուցիչներ, այլ իբր պարզ Օսմանցի պաշտօնեաներ» (Չօպանեան, 36–37):

III

Համաձայն Փետրվ. 8-ի accord-ի, ընդհ. քննիչներու իրաւասութեան կը պատկանի բոլոր պաշտօնեաներու ընտրութիւնը եւ հրաժարեցումը բացառութեամբ «supérieur fonctionnaire»-ներու [= վերադաս պաշտօնեաներու] ընտրութեան, որոնք նորէն designe [= նշանակուած] պիտի ըլլան անոնց կողմէ: Առիթն օգտուելով, Բ. Դուռը ընդլայնած է «les fonctionnaire supérieur» իմաստը անոնց կատեգորիի [= կարգի] մէջ դնելով նոյն իսկ դպրոցներու տնօրէնները, ուսուցիչները եւ թարգմանները...! Այսպիսով ի չիք կը դառնա[ն] accord-ի տուած իրաւասութիւնները եւ ընդհ. քննիչներէն կը խլուի անոնց ամենակարեւոր եւ անհրաժեշտ միակ իրական fonction-ը [= պաշտօնը], որու շնորհիւ գլխաւորապէս անոնք պիտի կարենան ազատ ըլլալ խոչընդոտներէ եւ ճշմարիտ գործունէութիւն մը ցոյց տալ:

IV

Կայ աւելի յանդուգն եւ ցաւալի ոտնձգութիւն մը Փետրվ. 8-ի միջազգային accord-ի հանդէպ: Բ. Դռան եւ ընդհ. քննիչներու միջեւ կնքուած է contrat [= պայմանագիր] մը, ինչպէս կը տեղեկանանք, որու համաձայն Բ. Դուռը ընդհ. քննիչները հրաժարեցնելու իրաւունքը իրեն վերապահած է:

Երբ ընդհ. քննիչներու ընտրութիւնը կը կատարուի պետութեանց աջակցութեամբ, ուրեմն ոչ մէկ պարագայի մէջ այդ իրաւունքը կրնայ վերապահուիլ միայն թիւրք կառավարութեան: Եթէ պետութիւնները այս այնքան յստակ եւ բնական իրաւունքէն հրաժարին, այդ կը նշանակէր Հայկ. ռէֆօրմներուն հակասող գիրը յանձնել թիւրք կառավարութեան եւ միայն երեւոյթները փրկելու նպատակով Հայաստան դրկել Եւրոպացի բայց, բառին բովանդակ առումով, օսմանցի սովորական երկու պաշտօնեաներ, որոնք առանց իրական ոչ մէկ իրաւունք վայելելու, խաղալիք եւ կամակատարը պիտի դառնան Բ. Դռան հրամաններուն եւ թելադրութիւններուն:

V

Ինչպէս կը տեղեկանանք, նախարարական խորհուրդը պարլամենտ [= խորհրդաբան] է դրկած ընդհ. քննիչներուն վերաբերող 45,000 ոսկիի բիւտջէ մը: Սոյն գումարը որ քննիչներու անմիջական պաշտօնէութեան կազմութեան համար հազիւ պիտի բաւէ, չի կրնար երբեք բարեկարգելու հնարաւորութիւն ստեղծել երկրի մը, որուն ցարդ ոչ մէկ հոգ տարուած է: Հայաբնակ նահանգներու հանրօգուտ կարգ մը անյետաձգելի եւ տարրական ձեռնարկներուն համար, երկրի ընդհ. բիւտջէէն դուրս, գոնէ քանի մը տարուան համար, չափազանց անհրաժեշտ է արտակարգ գումար մը (իւրաքանչիւր secteur-ին գոնէ 50-ական հազար), հակառակ պարագային տեղային եկամուտները բացարձակապէս անբաւարար են, իսկ ընդհ. բիւտջէի մէջ մտցուած բաժինը խիստ չնչին՝ որպէսզի ընդհ. քննիչները ի վիճակի ըլլային իրական եւ նախնական բարեկարգումներ ներմուծել եւ գրաւել տեղական ազգաբնակչութեան վստահութիւնը:

VI

Ընդհ. քննիչներու դիւաններու բարձր պաշտօնէութեան թիւը որոշուած է. կարելոր կը համարենք յիշեցնել Ձեր Վսեմութեան, որ ե՛ւս առաւել այդ դիւաններու մէջ, անհրաժեշտ է խստօրէն կիրառել հաւասարութեան սկզբունքը անոնց կէսը առնելով հայերէն. կը սիրենք յուսալ, որ ընդհ. քննիչներուն ազատութիւն պիտի տրուի ընտրելու

զանոնք:

Հայ ազգը ցարդ իւր ցոյց տուած լրջութեամբ եւ չափաւորութեամբ կը կարծենք թէ իրաւունք ունի յուսալու, որ Հայկ. ռէֆօռմները -որ ամփոփուեցաւ Փետրվ. 8-ի միջազգային accord-ի մէջ- պետութեանց կողմէ բարձի թողի չի տրուիր եւ փութով ու վճռական կերպով արգելք կը դրուի այն աղմատումներու եւ կրճատումներու հանդէպ, որո[նց] կը ձգտի Բ. Դուռը:

Հայ ազգը կ'ուզէ ճանչնալ պետութեանց կողմէ հաստատուած Փետրվ. 8-ի acte[-ը] միայն եւ չի կրնար ընդունիլ անոր ոգու եւ տառի ոեւէ փոփոխութիւն:

Փետրվ. 8-ի accord-ը միակ հիմը եւ ղեկավարը պիտի ըլլայ եւրոպական պետութեանց կողմէ ներկայացուցիչ կարգուած ընդհ. երկու քննիչներու ամբողջ գործունէութեան, որոնք այդ հանգամանքով միայն ի վիճակի պիտի ըլլան պայքարելու արուեստական շատ մը խոչընդոտներու դէմ եւ կը հաւատանք թէ անոր շնորհիւ պիտի կարենան անդորր եւ բարեկարգ երկիր մը ստեղծել անոր ազգաբնակչութիւնը ամուր կապելով կապելով օսմ. կառավարութեան հետ:

Կը համարձակինք խորհիլ թէ Ձեր Վսեմութիւնը եւս կը բաժնէ մեր տեսակէտները եւ կը սիրենք յուսալ որ չպիտի խնայէ իր զօրեղ ջանքերը հայկ. ռէֆօռմները իր ներկայ ճգնաժամէն հանելու համար:

ՊՏԴ, տուի 3, թղթածրար 2, Մ821–Մ823, ձեռագիր սեւագիր

Յառելուած 44

ՎԱՆԱՀԱՅՐՈՒԹԻՒՆ

Կտուց Անապատ, 16/[29] Հոկտ. 1912

ԿՏՈՒՑ ԱՆԱՊԱՏԻ

ՎԱՆ

համար 176

Ամենապատիւ

Տ. Յովհաննէս Ս. Արքեպս Արշարունի

Բարձրաշնորհ Պատրիարք Հայոց

Կ. Պոլիս

Ամեն. Ս. Հայր,

Ամսոյյն 9-ին պատիւ ունեցանք ընդունելու Ձեր Բարձր Սրբազնութեան Սեպտեմբեր 11 թ. Շրջաբերականն եւ կ'մատուցանեմք Թեմիս բովանդակ ժողովողեան որդիական խորին համակրանքն ու շնորհակալութիւնն ցոյց տրուած հայրական հոգածութեան, խնամոց համար:

Ըստ յանձնարարութեան նոյն շրջաբերական գրութեան, հոկտ. 14-ին Խառն ժողով գումարեցինք Թեմիս Ալիւրի վանուց մէջ, օրակարգ ունենալով հայաբնակ գաւառներու այժմեական դարձած տազնապալի կացութիւնը, եւ յետ երկար բանակցութեանց ժողովս դառնութեամբ եզրակացուց որ, հակառակ հայոց հայրենասիրական ամէն ջանքերուն ու հաւատարմական մաքուր զգացմանց Օսմ. Սահմանադրական կառավարութիւնն չկամեցաւ եւ կամ անկարող եղաւ Հայաստանի բազմատեսակ հարստահարութիւններ բառնալու, նորա պատճառներ հասկնալու եւ սպեղանի գտնելու այդ համաճարակին, եւ գոնէ աստիճան մ'ամոքել ու մեղմել Վանայ, Բաղէշի, Մուշի, Տիգրանակերտի եւ Խարբերդի հայոց դառն ծով ցաւերն եւ անհանդուրժելի վիճակը. այլ ընդհակառակ բռնապետութեան տարիներու անպատմելի զուլումներ, սպանութիւններ, ալան թալան ու խոշտանգումներ, զեղծում, կազմակերպուած երեւոյթով աւելի սուր շարունակուեցան Սահմանադրութեան քառամեայ շրջանի մէջ, այլանդակ եղանակներով: Հաւասարութիւն, Արդարութիւն մեր դժբախտ իրականութեան մէջ գործ չունեցան, պատիւ, խիղճ ու սեփականութիւն բռնաբարուեցաւ աւելի քան երբեք եւ այժմս ալ հանդիսապէս կեանքի եւ ամէն բանի անապահովութիւնն է տիրող: Ընդհանուր կոտորածի մօտալուտ երեւոյթներ ահաբեկած են վասպուրականցին, յուսահատական է ու չափազանց ծանր կացութիւննիս, որոյ իբրեւ դարման ու միջոց կ'առաջարկեմք.

1. Ազգային պատկառելի ժողով վստահացած մեր դատի ու պահանջի արդարութեան ցարդ ապարդիւն անցած դիմումներէն տարբեր դիմում եւ բուռն բողոք մ'ուղղէ Օգոստոսիառ Կայսեր եւ Բարձրագոյն Դռան՝ պահանջելով կեանքի, ընչքի եւ պատուոյ ապահովութիւն, ոճիրներու եւ ոճրագործներու, ամէն ձեւի բռնութեանց եւ բռնաւորներու անյապաղ բարձումը:

2. Նկատողութեան առնելով հայ գիւղացու անգէն ու անպատասպար վիճակը,

պահանջել կեդրոնի կառավարութենէն զէնք տալ հայաբնակ գաւառներու անգէն ու անպատասպար գիւղացիին՝ 100 տան համար գոնէ 10 հրացան, որոնք պիտի գործածեն գիւղական պահակներ, ի պահանջել հարկին, զինեալ, յարձակող չարագործաց դէմ պահպանելով խաղաղ ժողովրդի կեանքն ու ստացուածքը:

3. Նկատի առնելով քիւրտ բարբարոս ցեղի սպառազինութիւն եւ վայրագ անսանձ ընթացքը, որ ընդհանուր է, եւ աստոր առջեւ մերայնոց պախարակելի անտարբերութիւնը դէպի ինքնաօգնութիւն, պատուիրել Առաջնորդներուն որ անձամբ կամ փրփականդիստ կղերականներով գիւղացին մղեն ինքնապաշտպանութեան սրբազան գործին, որն զօրեղապէս պիտի նպաստէ Օսմ. Սահմանադրութեան ուժեղանալուն ներքին գաւառներու մէջ:

4. Հեծելագորաց շրջուն վաշտեր հանել հայ բնագաւառներու սահմաններ հսկելու եւ յաճախակի հետազօտել աւագակախումբեր, արգիլելու քիւրտներուն զինուած պտտիլ ի գիւղեր եւ դաշտօրայս:

5. Պահանջել կառավարութենէ որ առանց միջոց տալու արդար վրէժառութեամբ պատժէ Հայրենիք վտանգող, անդորրութիւն խանգարող բոլոր մարդասպաններ, աւագակներ, կեղեքիչներ, բռնաւորներ ու նոցա թելադրիչ ներքին մութ ուժեր, որք կը գործեն Հայաստանի մէջ, անարգելով օրէնք ու Սահմանադրութիւն, հակառակ օրինասէր հայոյ բաղձանաց:

6. Անյապաղ ջնջում խնդրել, բռն ուժով ջնջում Վասպուրականի, Մուշի, Բաղէշի չորս տարիներու շարունակական պատուհաս աւագակախումբերի, որք օրից օր կ'ուժեղանան կը խտանան, աւելի եռանդով կը շարունակեն իրենց անարգ շահատակութիւններ, զինաթափ ընելով նոյնիսկ ժանտարմները՝ կարծես ծաղրելու համար կառավարութեան ուժն ու զօրութիւն:

7. Շուտով ձերբակալել եւ կախաղան հանել աւագակներու գլխաւորներ, ի մասնաւորի Վան գուլումի ու սարսափի մատնող Սայիդ Բէկ, Միր-Միւն, Իսաւի-Մրէն, Մահմէն եւ Գատր-Ճաֆարն, որք մէկ մէկ իշխան դարձած հայ, քիւրտ, թիւրք գիւղերէն զանազան ձեւերով տուրքեր կը հաւաքեն, յայտնի հայեր կ'սպաննեն ու կը տուգլանեն, կասկածելի քրտերու ականջ կը կտրեն եւ ինքզինքնին ներկայացնելով քաղաքական գործիչ ու կազմակերպիչ կը զինեն խուժանք:

8. Արգիլել ու դատապարտել քիւրտ, թիւրք աղաներ, պէյեր, Շէյխեր, մանաւանդ Խիզանի Սէյտ-Ալին, Կարճկանի (Վան) Մուսաբէկ, որք յայտնի ու գաղտնի կ'պատասպարեն, կ'կերակրեն եւ դրամական օգնութիւն կ'ընեն վեր յիշուած ոճրագործներուն եւ այսպիսով կը քաջալերեն չարիքը: Հարց ստիպողական է եւ դարման անխուսափելի, յօդոնելու համար որ խնդիր աստիճանաբար վտանգաւոր դառնայ ու քրտական ընդհանուր միութեան ձեւը առնու, արձակ համարձակ կրկնէ 95-96 աւերն ու կոտորածը:

9. Արգիլել քրտական ձերբագատ սպառազինութիւնը որ ցարդ վտանգաւոր եղած է, պահանջել սահմանապահ Համիտ[իէ] հեծելագնդի բնաջնջում. իսկ հակառակ պարագային եթէ պէտք տեսնուի, կազմել այդ հեծելագորաց գնդերն առանց ազգի եւ կրօնի խտրութեան:

10. Պահանջել քիւրտ աղաբէկական, ազնուապետական դրութեան իսպառ

ջնջումն, որով եւ կը ջնջուի ստորուկ խօլամներ պահելու հինցած դրութիւնը, ու այսու կը ջլատուին քիւրտ պետեր, Ազդեցիկներ՝ զրկուելով ստորուկ կամակատարներու վոհմակէն, եւ աստիճան մը կ'նուագի բռնաբարում, աւագակութիւն, սպանութիւն:

11. Աւագակարոյն նկատուած ամայի դաշտերու, անտառներու, կասկածաւոր ձորերու եւ լեռնային ճամբաներու վրայ իրարմէ 2-3 ժամ հեռաւորութիւն ունեցող պահականոցներ հաստատել, ապահովելու համար ժողովրդի երթեւեկութիւնը ու օգնութենէ հեռու գիւղերն հայոց:

12. Ոստիկան զինուորներու թիւն անբաւական է տեղական պետքերուն, աւելացնել նոցա թիւն ըստ ազգաբնակչութեան:

13. Կառավարական ու դատական մարմիններու կազմութիւնն կատարել համաձայն ազգաբնակչութեան եւ միշտ արժանաւորներով, որով ի գործ կը դրուի հաւասարութիւն, օրէնքէ անտեղեակ քիւրտ ու թուրքն կ'զգան հայու իրաւատիրութիւնը, կը վարուին եղբայրաբար գուցէ:

14. Դառնութեամբ դիտելով կարգ մը պաշտօնէից ընթացք որ տեղի տուած է] հայ գաւառներու ներկայ սրտակեղեք տեսարաններուն, կ'պահանջուի քննիչ խառն յանձնաժողովներու միջոցաւ խիստ հսկողութիւն կատարել, քննութեան ենթարկել յաճախ պաշտօնատարներու վրայ [sic!]. թոյլ, անձեռնհաս ու պարտազանցներ հեռացնել. գիտակից հայրենասէրներ պաշտօնի հանել, որք հաւատարմութեամբ գործադրելով օրէնքը հաստատեն անդորրութիւն ու ապահովութիւն ՚ի գաւառս հայկական:

15. Անուղղակի յափշտակութեանց ու կեղեքումին հետ շղթայուած է եւ գիւղեր երթեւեկող ամէն կարգի պաշտօնէից ու ոստիկաններու թշուառ ժողովրդի հաշւոյն ապրելու սովորոյթը, որ ըստ երեւոյթին ջնջուեցաւ Սահմանադրութեան շրջանին, բայց իրականին մէջ նոյն մնաց. հետեւաբար բաղձալի է որ գիւղեր ելնող պաշտօնեաներ ապրին իրենց հաշւոյն եւ բեռ չըլլան ժողովրդին:

16. Ինչպէս յայտնի է դատարաններ կը գտնուին կեղորոն քաղաքներու մէջ եւ ծայրագաւառացի ժողովուրդ միշտ զրկուած է իւր իրաւանց տիրապետութենէն՝ երթեւեկութեան անտանելի դժուարութեան ու հեռաւորութեան պատճառներով չկրնալով երթալ օրին իրենց դատի գլուխ, ըստ որում ինչպէս իրաւանց պաշտպանութեան նոյնպէս ընդհանուր ապահովութեան համար Վասպուրական պետք ունի վարչական նոր բաժանման: Նոյնիսկ իւրաքանչիւր նահիէն ունենալու է բաւական զինուորական ուժը եւ դատարանական կազմ ընտրուած ըստ ազգաբնակչութեան:

17. Նկատել հողային հարց իբրեւ կենսական ու անմիջական լուծելի խնդիր, ու լրջութեամբ զբաղիլ անով: Արդարութիւն կ'պահանջէ ~~որ~~ բռնագրաւուած բոլոր հողերն յետս առնելով տալ նախկին տէրերուն՝ չեղեալ նկատելով 1894-էն ասդին եղած թափուի [= կալուածագրական] գործողութիւններ, քանի որ տեղի ունեցած են ապօրէն կերպով՝ 94ի, 95ի եւ 96ի ահաւոր դէպքերու ու անկէ վերջի խոշտանգումներու տարիներու մէջ, սոված, կոտորուած, հալածեալ հայու յուսահատական դառն ճգնաժամներուն, արիւնարբու բռնաւորներու անասելի հարուածներու եւ ազդեցիկ բէկ էֆէնտիներու, շէյխերու բռնի ստիպողականութեան ազդեցութեամբ: Կան նաեւ համայնական մարա ըսուած անթափի [= առանց կալուածագրի] հողեր, որ նախնական ժամանակէ եղած են անասնոց արօտավայրեր, բայց վերջի տարիներուն բռնագրաւուած են այս ու այն

անհատները: Սոյն հոդերն այ տալ անոնց որ նախապես տիրած են եւ կրնան վկայներով հաստատել 1894էն անդին իրենց տիրապետութեան ճշտութիւնը:

18. Սահմանադրութիւնը կը տրամադրէ անձեռնմխելիութիւն անձի, բնակարանի, բայց որչափ կ'ապրի միւլթէզիմական [= հարկահաւաքման] անողոք դրութիւնն, օրէնքը չի պիտի յարգուի: Ի մի բան միւլթէզիմ [= հարկահաւաքը] բացարձակ լիազօրն է ու տէր թշուառ, բազմաչարչար գիւղացիութեան աշխատանքի արտադրած բոլոր արդեանց եւ կը ծծէ նորա արիւնը, ձեռնամխելիութեան կ'ենթարկէ ամբողջ բնակարան, մինչեւ իսկ հացի ու զգեստի սնտուկներ անասելի բռնութեամբ, նա կ'աշխատի խլել՝ միւսն՝ վայելել իւր արդար աշխատանաց արդիւնք ըլլայ գողութեամբ իսկ, եւ ահա կ'անբարոյանայ ու կը դառնայ անուղիղ: Ո՞վ է միւլթէզիմ.- աշխատաւորներու դաժան թշնամին դարձեալ. բէկ, աղան, շէյխ, որովհետեւ ուրիշներ համարձակութիւն չունին գիւղական անկիւններ երեւնալու: Հոսկ յետոյ ժողովս հասաւ այն եզրակացութեան որ պէտք է անպայման վերցուի միւլթէզիմութեան, այսինքն օրէնքով ընդունուած բռնաւորական դրութիւնը, որպէսզի ժողովուրդ ազնուանայ հոգեպէս եւ դառնայ ուղիղ: Միւլթէզիմութեան փոխան թող կտրոդական տուրք մը սահմանուի:

19. Յիշեցնել կառավարութեան դաստիարակութիւն ծաւալեցնելու անհրաժեշտութիւնը: Արեւելեան գաւառներու ամենամեծ չարիքը տգիտութիւնն է, որ կուրացուցած է քիւրտ համայնքը: Կառավարութիւնն իւր սկիզբէն ի վեր Համիտիէ զօրաց համար ըրած ապարդիւն ծախսերու գումարներով եթէ դաստիարակած ըլլար քիւրտն, այսօր շատ աւելի ապահով էր իւր դիրքը եւ ազատ էր ներքին խռովութենէ:

Վանահայր. Տեղապահ Կոռուց Անապատի
Եղիա Ծ. վրդպտ. Պետրոսեան

Յաւելում 45

Կաթողիկոսարան Հայոց Մեծի Տանն Աղթամարայ
Համար 989

[1]912 Դեկ. 10/[23] Վան

Ամենապատիւ
Տ. Տ. Յովհաննէս Սրբազան Արք-Եպիսկոպոս Արշարունի
Ազգախնամ Պատրիարք Հայոց Թիւրքիոյ

Սրբազան Հայր,

Ի լրումն մեր բոլոր տեղեկագիրներու, ներփակ կը դրկենք Ձերոյ Սրբազնութեան յիշատակագիր մը, որ պատրաստած ենք մեր շրջանի Քաղ. Ժողովոյ անդամներու, եւ շարք մը երեսփոխաններու հետ խորհրդակցութեամբ: Հոն յիշատակուած միջոցները միակ դարմաններն են, որոնցով կարելի է հանգստացնել այս ալեծուփ երկիրը, եւ մասնաւորապէս այս դժբաղդ վիլայէթը:

Կ'սպասենք որ այս յիշատակագիրը մատուցուի Ձեր կողմէն ուր որ անկ է, խնդրելով որ միւս քրիստոնէայ ժողովուրդներու դատին պէս, նկատողութեան առնուի մեր դժբաղդ «Հայկական հարցը»:

Կարկառի նոր դէպքերու մասին պիտի տեղեկագրեմ առաջիկայ փոստային, ամբողջ գաւառը ահ ու սարսափի մէջ է: Հաջի-Եաղուպի եւ ընկերներու թուով (6) վեց հոգի սպանիչները չը գտնելով կառավարութիւնը սկսած է գիւղերէն անմեղ հայերը հաւաքել, բանտերը լեցնել եւ ծեծի ենթարկել:

Մնամ խորին յարգանքօք եւ համբուրիւ Ս. Աջոյդ

Կաթող. Փոխ. Աղթամարայ

Եզնիկ Վարդ. [Ներկարարեան]

[1]912 Դեկ. 10 Վան

Յիշատակագիր⁶⁹

Կայսերական հանդիսաւոր հրովարտակներով հռչակուած բարենորոգումներու կէս դարու ողբալի փորձը եւ վերջին չորս սահմանադրական տարիներու դառն

⁶⁹ Այս յիշատակագրին համարեա նոյնական օրինակը, որպէս 5 Դեկտեմբեր 1912 թուակիր, պատրիարքին ուղարկուած է Վանի առաջնորդական տեղապահ Յովսէփ Եպսկ. Սարաճեանի կողմէ հետեւեալ նամակով. «Իսկ այժմ Պալքանեան պատերազմին եւ ի մօտոյ գումարելի դեսպանախորհուրդի պատճառաւ երկրի վիճակին մէջ նոր փոփոխութիւններ հաւանական ըլլալով, Քաղաք. Ժողովն հարկ տեսաւ նոր Յիշատակագրով մը տեղեկացնել Ձեր Բարձր. Սրբազնութեան աւելի ընդարձակուած պայմաններ, որոնցմով ըստ իւր հայեցողութեան աւելի արմատական կրնայ լինել հայաբնակ գաւառաց անդորրութեան, ապահովութեան եւ բարգաւաճման, մէկ խօսքով բարեկարգութեան խնդիրը...» (ՊՏԴ, Ն20-Ն23):

Ֆիասգոն [= ձախողությունը] վերջնապես այն համոզումին բերած են հայ ժողովուրդը թե թիւրք կառավարութիւնը ինչպէս անցեալին, նոյնպէս առաջիկային մէջ օրգանապէս անընդունակ է իրաւական պետութիւն մը ստեղծել իր ընկերային եւ պետական կեանքէն բոլոր կարգ մը հզօր ազդակներու գոյութեան հետեւանքով, որք հետեւեալն են:

Ա. Կրօնական մոլեռանդութիւնը եւ անհանդուրժողութիւնը ոչ-իսլամներու հանդէպ, որոնք են ու կը մնան գէաւլուք [= անհաւատ] իրենց ներքին համոզումով:

Բ. Նուաճուած եւ այսօր հաւասարութեան կանչուած ոչ-իսլամ եւ ոչ-թիւրք ցեղերու հանդէպ տիրապետող թիւրք ցեղին դարերով հաստատուած գերակշռութիւնը, որմէ չեն ուզեր ու չեն կրնար կամովին հրաժարիլ:

Գ. Պետական պաշտօնները ապրուստի եւ ազդեցութեան գլխաւոր աղբիւրները նկատուած ըլլալով՝ ոչ-իսլամներու իրենց թուին համաձայն մասնակցութիւնը պետական կեանքի օրգանական աշխատանքին կը մերժուի ամէն միջոցներով:

Դ. Անվստահութիւնը հայ ցեղին, ինչպէս նաեւ բոլոր միւս ոչ-թիւրք ցեղերուն հանդէպ, անոնց իրաւական պահանջները անջատողական ձգտումն կը նկատուին՝ ճշմարիտ հաւասարութեան թէժիմը անըմբռնելի ըլլալով իրենց:

Յատկապէս այս անվստահութեամբ կը բացատրուի քիւրտ աւագակապետներու վայելած անպատիժ եւ անարգել թոյլտուութիւնը հայկական նահանգներուն մէջ, եւ հողային վէճի լուծման ցարդ ձգձգումը:

Ե. Թիւրք պաշտօնեաներու վարչական ապիկարութիւնը, որ հետեւանք է թիւրք ցեղին մշակութապէս ստոր աստիճանին:

Վերի դիտողութիւններէն ինքնին կը հետեւի, որ գոհացում տալու համար ոչ-իսլամ եւ յատկապէս քրիստոնէայ ցեղերուն - հարկ է կարգ մը արմատական փոփոխութիւններ ներմուծել պետական կազմին մէջ, հիմ ընդունելով հետեւեալ սկզբունքները:

Ա. Եւրոպական քօնդօլ մը բարենորոգումներ գծելու, եւ անոնց իրագործման ինչպէս նաեւ օրէնքներու անաչառ կիրարկման վրայ հսկելու համար:

Բ. Հայ ժողովուրդն եւս ինչպէս բոլոր ոչ-իսլամները մասնակից ընել պետութեան իրաւական կեանքին, իւրաքանչիւրն իր թուական առաւելութեան համաձայն, եւ յատկապէս իր բնակած վայրերու սահմանին մէջ:

Գ. Օրէնքներով ճանչնալ եւ երաշխաւորել հայ, ինչպէս նաեւ միւս բոլոր քրիստոնէայ ժողովուրդներու ազգային-մշակութային ինքնավարութիւնը:

Բարենորոգման Առաջարկները

Ա. Օրէնսդրական

Օսմ. խորհրդարանի ինչպէս նաեւ նահանգային օրէնսդրական եւ վարչական հանգամանք ունեցող բոլոր ժողովներու մէջ, ազգային համեմատական ներկայացուցչութիւն: Ամէն ժողովուրդ առանձինն կը կատարէ իր ընտրութիւնները:

Բ. Վարչական

1. Համայնքները (նահիէ) կը կազմուին ցեղագրական սկզբունքի համաձայն, եւ համայնքի պաշտօնէութիւնը կ'ընտրուի գայն կազմող ցեղին պատկանող անձերէ, յարգելով փոքրամասնութեան իրաւունքներն ալ եթէ գոյութիւն ունի ան:

2. Նահանգներու սահմանները սրբազրութեամբ ճշտել հնար եղածին չափով ազգային միատարր ամբողջութիւն մը կազմելու համար:

3. Հայաբնակ նահանգներու կուսակալներուն քով կը գտնուի եւրոպացի վարիչ մը (administrateur) լայն իրաւասութիւններով:

Գ. Ոստիկանութիւն եւ Ժանտարմիէ

1. Հայ գիւղերու մէջ գիւղական պահակներու կազմակերպում, պետական զէնքերով:

2. Հայաբնակ համայնքներու մէջ ոստիկանութիւն եւ ժանտարմիան կը կազմուին հայերէ, հայ սպաներու հրամանին տակ:

3. Ժանտարմական հրամանատարութեան մէջ կը գտնուի եւրոպացի վարիչ մը, լայն իրաւասութիւններով, ՚ի հարկին նաեւ եւրոպացի մարզիչներ:

Դ. Զինուորական Ծառայութիւն

1. Խափանել եւ ցրուել Համիտիէ գունդերը, զինուորագրութեան ենթարկելով Համիտիէ գրուած աշիրէթները:

2. Խաղաղ ատեն զինուորը կը ծառայէ իր նահանգի սահմաններուն մէջ:

Ե. Դատական

1. Հաշտարար շրջուն դատաւորներու անուանում:

2. Դատարանները իսլամ եւ ոչ-իսլամ հաւասար թուով դատաւորներէ: Նախագահը նահանգին մէջ կամ համայնքին մեծամասնութեան կազմող ցեղէն, նախնականէն մինչեւ վերաքննիչ ատեսանները:

3. Դատավարութիւնը տեղական լեզուներով, կամ դատաւորներուն տեղական լեզուին հմտութիւն ունենալը:

4. Զինեալ յարձակում, կողոպուտ, կնոջ առեւանգում եւ սպանութիւն զինուորական ատեսաններու ենթարկել, մինչեւ նոր օրէնքներ գծուին արագ եւ կտրուկ դատավարութեան համար:

5. Դատական բարենորոգումներ, անձի անբռնաբարելիութիւնն ապահովել՝ եւրոպական ըմբռնումներով:

6. Եւրոպացի դատական քննիչ մը, իւրաքանչիւր նահանգի մէջ, լայն իրաւասութիւններով:

7. Ձերբակալել ու պատժել սահմանադրութենէն ետք հայերու դէմ գործուած ոճիրներու հեղինակները, որոնք ցարդ անպատիժ կը մնան:

Զ. Տնտեսական

1. Վերադարձնել հայերու եւ քիւրտերու բռնագրաւուած հողերը քիւրտ եւ թիւրք հարստահարիչներու կողմէ:

2. Անհող գիւղացիներուն մշակելի հողեր տալ պետական գետիններէ:

3. Համիտեան հալածանքներու երեսէն փախստական դարձած եւ աղքատացած հայ գիւղացիներուն պետական նպաստներ տալ՝ գիւղատնտեսական գործիքներով, սերմնացուով, աջակցելու համար անոնց իրենց տնտեսութիւնը վերականգնելու:

4. Տասանորդական տուրքը փոխարինել հողի վրայ տուրքով:

5. Հանրօգուտ շինութեանց համար վճարուած տուրքերը գործադրել իր տեղին վրայ:

6. Առեւտրական փոխադրութեանց համար կանոնաւոր շօսէներ [= խնուղիներ] եւ երկաթուղիներ շինել հայկական նահանգներու մէջ անմիջապէս:

Է. Իսլամ Գաղթականներ

1. Կանխելու համար նորանոր վէճեր ազգային-կրօնական գետնի վրայ, եւ նկատի ունենալով հողի սակաւութիւնը հայկական նահանգներուն մէջ՝ իսլամ գաղթականներ չբերել հայկական նահանգները:

2. Սահմանադրութենէն առաջ եւ յետոյ բերուած իսլամ գաղթականները հեռացնել հայ գիւղերու հողերէն:

Ը. Վաչկատուն Ցեղեր

1. Վաչկատուն քիւրտ եւ ուրիշ ցեղերը նստակեաց ընելու հետամտիլ, պետական հողերու վրայ հայկական նահանգներէ դուրս, միատարր բնակավայր մը ստեղծելով անոնց համար:

Թ. Ազգային Մշակոյթ

1. Բարոյական անձնաւորութեան իրաւունքը ճանչնալ հայ ժողովուրդի ազգային-եկեղեցական, կրթական ու Բարեգործական բոլոր հաստատութիւններու համար, հայոց Ազգային Սահմանադրութեան վայելած իրաւասութեան սահմաններուն մէջ:

2. Ազգային Սահմանադրութեամբ հաստատուած մարմինները իրաւունք ունենան կառավարութեան միջոցաւ գանձել տալու իրենց կրթական տուրքը:

3. Կրթական տուրքի հայոց բաժինը յանձնուի Ազգ. Առաջնորդարաններուն՝ հայ տարրական վարժարաններու պահպանման համար:

Յառնելու 46

Առաջնորդություն Հայոց
Ճանիկի

Սամսոն, 31 Դեկտեմբեր/[13 Յունուար] 1912

Դիւան Գաւառ. Վարչութեան
Համար 108

Ամենապատիւ Տ.Տ. Յովհաննէս Սրբազան
Արքեպիսկոպոս Բարձր. Պատրիարք եւ Նախագահ Պատկ. Կեդրոն. Վարչութեան
Պատրիարքարան Հայոց
Կ. Պոլիս

Բարձր. Ս. Հայր

Քաջալերուելով Պատրիարքարանիդ 29 Սեպտեմբեր 1912 թիւ շրջաբերականէն ուր ի միջի զանազան յանձնարարութեանց կը յայտարարուէր նաեւ թէ Տէրութիւնը «կ'զբաղի պատրաստելու հայաբնակ նահանգաց համար հիմնական բարենորոգումներու ծրագիր մը եւ կը խոստանայ գործադրութեան դնել», նկատի ունենալով նաեւ Պետական Դահլիճին այս օրերուս մէջ բարենորոգման մասին ցուցուցած ոգեւորութիւնը եւ փութաջանութիւնը զոր մամուլը կը հրատարակէ, իբրեւ ճշմարիտ Օսմանցիներ եւ մանաւանդ բերումովն այն հանգամանքին զոր ունինք իբրեւ ազգ եւ իբրեւ ազգ. պաշտօնական մարմին, Գաւառիս վարչութիւնը պարտք համարեց այս առթիւ խոնարհաբար քանի մը թելադրութիւններ ընել Պատկ. Կեդրոնական Վարչութեանդ որ ուրախ ենք լսելով այն լուրջ ձեռնարկներն, որոյ իբրեւ արդիւնք յոյս ունինք մօտ ժամանակներու մէջ տեսնել ազգային բաղձացուած հիմնական բարենորոգումը:

Դիտելի է զի Օսմ. կառավարութիւնն մօտաւորապէս դար մը առաջ զգացած է երկրին բարենորոգման պէտքը, ինչպէս կը հաստատեն նշանաւոր Խաթթը Հիլլմա-յունները, 1856ին Փարիզեան Դաշնագրի որոշումները, եւ 1878ի Սան Սթեֆանոյի 16րդ եւ Պերլինի Վեհաժողովի 61րդ յօդուածները, եւ այն բոլոր ծրագիրները որոնք մշակուեցան Եւրոպական պետութիւններու եւ Բ. Դրան փոխադարձ համաձայնութեամբ, եւ 1880ին եւ 1895ին Մայիսեան Ծրագիրը՝ որք ամենքը կը խոստանային անմիջական եւ անյետաձգելի գործադրութիւնը բարենորոգման՝ բոլոր հայաբնակ նահանգներու մէջ: Բայց ասոնք ամենքն եւ վերջապէս 1908ի Սահմանադրութեան հանդիսաւոր եւ օրինական տրամադրութիւնքն եւս դժբաղդաբար ոչ միայն պահանջուած արդիւնքը չունեցան եւ չպակեցին հաւատարիմ եւ երկրասէր Օսմանցիին ակնկալութիւնները, այլ ասոնց հակառակ արդիւնքը, այսինքն 1895, 1896, 1897, 1904 տիտուր յիշատակներով լի տարիներու կանխամտածուած կոտորածները, Սահմանադրութեան օրով պատահած Ատանայի ջարդը՝ եկան վերջնականապէս հաստատելու մեր այն համոզումը թէ, Օսմ. կառավարութիւնն՝ եթէ նոյնիսկ ունենայ անկեղծ բարեացակամութիւնը, կայսրութեան բոլոր մասերուն մէջ բարենորոգումներ գործադրելու, չունի սակայն այդ բարենորոգումի ծրագիրները իրագործելու համար հարկաւոր

կարողությունը: Նոյնիսկ անցեալ երկու տարիներու մէջ շարունակուած ընդհանուր անապահովությունը գոյացուց ամէն հայու մէջ այն հաւատքը թէ հայերու դրությունը փոխելու եւ ապահովությունը միանգամ ընդ միշտ իրականացնելու համար՝ բարենորոգումի էական եւ կենսական գործը անհրաժեշտ է յանձնել օտար կարող ձեռքերու, հայկական նահանգներու մէջ ստեղծել յատուկ վարչություն, ինքնօրէն՝ ընդ գերիշխանութեամբ Սուլթանին, եւ Եւրոպական պետութիւններու կամ պետութեան մը հակակշիռին եւ հսկողութեան ներքեւ, եւ որպէսզի բարենորոգումը ըլլայ հիմնական եւ իրական, պարունակէ մօտաւորապէս հետեւեալ պայմանները:

1° Հայկական վեց ծանօթ նահանգներուն համար ըլլայ ընդհանուր կառավարիչ մը, քրիստոնէայ եւ օտար, ընտրուած Եւրոպական պետութիւններու կողմանէ Օսմ. կառավարութեան համաձայնութեամբ.

2° Նահանգային ժողովներ ընտրուին հաւասար թիւով քրիստոնէաներէն եւ մահմետականներէն, որք պաշտօն ունենան նահանգին բոլոր վարչական, դատաստանական, ելեւմտական, կրթական եւայլն խնդիրները կարգադրելու.

3° Ընդհանուր իրագոր կառավարիչը՝ անկախօրէն նշանակել գաւառական պետերը եւ նահանգին բարձր պաշտօնեաները հայերէն եւ մահմետականներէն չափաւոր թուով, տալով իւրաքանչիւրին Եւրոպական մասնագէտ խորհրդականներ:

4° Հիմնական բարեփոխում եւ վերակազմություն դատարաններու, եւ մշակուին պատժական, առեւտրական եւ կալուածային օրէնքներու ծրագիրներ: (Շերիի դատարանը քննէ միայն մահմետականներու կրօնական դատերը:)

5° Մտցուին տեղական միլիս եւ ժանտարմըրի հայերէ, մահմետականներէ հաւասար թուով, կարգադրուին հողային հարցերը, գրաւուած հողերը վերադարձուելով իրենց տէրերուն – հայերուն.

6° Հարկային դրութեան հիմնական փոփոխում, յատկացնելով հասոյթներուն որոշ մասը տեղական պետերու եւ հանրօգուտ շինութիւններու (ճամբայ, երկաթուղի, ջրանցք, ոռոգում).

7° Կրթությունը առհասարակ պարտաւորիչ ընել, իւրաքանչիւր ազգ ըլլալով ինքնավար իր կրթական եւ կրօնական դեկավարութեան մէջ. ունենայ ամբողջ իրաւունք՝ սահմանելու այդ նպատակին համար տուրքեր: Ճանչնայ պետական լեզուի հետ նաեւ հայերէնի -իբր տեղական լեզուի- պարտադիր գործադրությունը վարչային եւ դատաստանական հիմնարկություններու մէջ.

8° Հիմնական բարենորոգում մտցնել նաեւ Օսմ. Կայսրութեան այլ մասերու մէջ ապրող հայ ժողովրդի կացութեան.

9° Պահանջուած այս բարենորոգումի ծրագիրը մշակելու եւ գործադրելու գործը - վերոյիշեալ հիմունքներու վրայ- կատարուի Եւրոպական պետութիւններու, կամ անոնց կողմանէ նշանակուել[իք] մէկ պետութեան մը ձեռամբ եւ Բ. Դրան մասնակցութեամբ ու հաւանութեամբ:

Ամեն. Ս. Հայր, մարդկային իրաւանց եւ ազատութեան համար, երկրին բարելաւման եւ բարգաւաճման համար թափուած հայուն բիւրաւոր մարտիրոսներուն արիւնը, հայուն անժխտելի հաւատարմությունը եւ անձնուէր վերաբերումը հանդէպ Օսմ. հայրենիքին, կարծեմք թէ իրաւունք կուտան մեզ մեր սոյն արդար եւ բանաւոր

պահանջքը մատուցանելու Պատկ. Վարչությանը միջոցաւ արդի դահլիճին, որպէս զի բարեխղճութիւնն ունենայ բուժելու հիմնապէս -եւ միանգամ ընդմիշտ- հայրենիքին վերքը, որ փտախտի հանգամանք ստացած է:

Ազգ. Կեդր. Պատկ. Վարչութեան լուրջ եւ կորովի ջանքերուն վրայ կատարեալ վստահութեամբ եւ խորին յարգանաց հաւաստեօք եւ համբուրիւ Ս. Աջոյդ

Ամեն. Սրբազնութեանդ

Մնամք խոնարհ որդի

Առաջնորդ Հայոց Ճանիկի

Համագասպ Տէր Եղիսէեան

ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ Ն, Ն145–Ն147

ԾԱՆՕԹ.-

Այս եւ նախորդ երկու վաւերագրերն արդիւնքն են հրաժարեալ պատրիարք Արշա-
րունիի 11/24 Սեպտեմբեր թուակիր շրջաբերականին, ուր կ'ըսուէր թէ մինչ Ազգային
Կեդրոնական Վարչութիւնը կը ջանայ ձեռք բերել Էական դարման մը հայաբնակ նա-
հանգներու մէջ տիրող կացութեան համար, անհրաժեշտ է ճշդել եւ կառավարութեան
ներկայացնել «այն ամէն միջոցներն՝ որ տեղական պիտոյից ու պահանջմանց համա-
ձայն կրնան գործնական ու ազդու կերպով ծառայել միանգամ ընդ միշտ եւ հիմնապէս
սպահովելու համար՝ կենաց, ընչից եւ պատուոյ պաշտպանութիւնն Հայաբնակ նահան-
գաց մէջ: Եւ յետոյ՝ ըստ որում հայ ժողովուրդն ալ իր կարգին կը պարտաւորի ձեռնտու
լինել կառավարութեան անոր տնօրինութիւններն արդիւնաւորելու համար, անհրա-
ժեշտ կը դատուի սահմանել նաեւ *ինքնօգնութեան* այն միջոցներն, որ օրինաւորութեան
պայմանաց մէջ կրնան գործադրուիլ եւ իրենց օգուտն ունենալ» (ՊՏԴ, տուփ 1,
թղթապանակ M201_Ճ, էջ 12):

Բնագրին մէջ մեր կողմէ շեղագրեալ բառով կ'ուզենք հասկնալ քօղարկեալ յղում մը
նա'եւ *ինքնապաշտպանութեան* հարցին նկատառման, եւ դիտելի կը գտնենք թէ միայն
Կտուց Անապատի վանահայրութեան կողմէ պատրաստուած առաջարկներուն երկ-
րորդ եւ երրորդ կէտերուն մէջ սեւով սպիտակի վրայ բանաձեւուած է անհրաժեշտու-
թիւնը «օրինաւորութեան պայմանաց մէջ» սպառագինութեան եւ ինքնապաշտպանու-
թեան (Յաւելուած 44):

Յաւելում 47

Շատ մտերմական

5/18 Յունիս [1913]

Թիֆլիս

Ն. Վսեմութին Պօղոս Նուպար Փաշա
Փարիզ

Վսեմաշուք Տէր,

Կը հաստատեմ 14/27 Մայիսի նամակս:

Ն. Ս. Օծութին Կաթողիկոսը ինձ պաշտօն յանձնեց մտերմաբար գրել Ձեզ թէ Նորին Բարձրապատուութիւն Կովկասի Փոխարքան իրեն դրկած է նամակ մը⁷⁰ որուն մէջ Ն. Ս. Օծութեան ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ թէ Նուպար փաշա հայկական խնդրին նկատմամբ համաձայներ է գաղթականներու հետ (չէ ըստւած ի՞նչ գաղթականներ, հա՞յ թէ թուրք), եւ թէ Նուպար փաշա կանոնաւոր ուղղութիւն մը չէ ընտրած այս խնդրին մէջ: Բնաւ չուզելով Ձեզ վշտացնել, Ն. Ս. Օծութինը զգուշացած է պաշտօնապէս ու եւ է նամակ կամ հրաման դրկելէ Ձեզ, եւ բացատրութիւններ խնդրելէ, ապահովութեամբ ենթադրելով որ սխալ հասկացողութիւն մը կայ, կամ էնթրիկ մըն է ուղղուած Ձեզ դէմ, եւ պաշտօն յանձնած է Իւթիւճեան Արքեպիսկոպոսի որ Փարիզ երթալով Ձեզ տեսնէ եւ մտերմաբար⁷¹ Ձեզի հաղորդէ Փոխարքայի նամակին բովանդակութիւնը, որպէս զի կարենաք ձեռք առնել պատեհ միջոցները, զոր օրինակ բացատրութիւն մը ունենալ Պ. Իզվոլսքիի հետ, եւայլն: Ն. Ս. Օծութինը մեծ վստահութիւն ունի Ձեր, ինչպէս Ձեր իմաստութեան եւ գործելու եղանակին նկատմամբ:

Անձնապէս կը կարծեմ, եւ նոյն իսկ ապահով եմ, թէ ասիկա *դաշնակցականներու* կողմէ Ձեզ դէմ ուղղուած էնթրիկ մըն է⁷²: Նոյն իսկ պարտք կը զգամ Ձեզի յայտնելու

⁷⁰ Տեսնել Ապահովութեան Յանձնաժողովի ատենագրութիւններու բաժնին թիւ 31 ծանօթագրութիւնը:

⁷¹ Արամ Անտոնեան այստեղ մուծած է «En privat ? բնագրին մէջ» ծանօթագրութիւնը:

⁷² Նուպար 8 Յունիս 1913-ին Առաքելեանի պատասխանելով եւ ցաւ յայտնելով դաշնակցականներու մասին, ըսած է. «... անոնք [դաշնակցականները] նուազ արդարանալի են քան այս միջոցիս իրար կոտորող պայքանեան ազգերը. ասոնք գէթ սպասեցին որ յաղթանակը տանին: Չեմ կրնար հաւատալ թէ անոնց [դաշնակցականներու] հակառակութեան պատճառը ծրագրի խնդիր մըն է, որովհետեւ պէտք պիտի ըլլար շատ գէշ ըմբռնում մը կազմած ըլլալ կացութեան մասին, կարծելու համար թէ կարելի է իրականացումը ուրիշ ո՛ր եւ է ծրագրի քան անոր որ մեզի զօուեցաւ նոյն ինքն Ն. Ս. Օծութեան կողմէ, եւ որ կը կայանար Պէրլինի Դաշնագրին տրամադրած բարենորոգումներուն գործադրութիւնը պահանջելու մէջ: Այս պահանջը այն աստիճան արդար է որ Ն. Վեհ. Ձարին կառավարութիւնն ալ ճիշտ ու ճիշտ առաջարկած է զայն հիմ դարձնել այն ուսումնասիրութեանց զորս Կ. Պոլսոյ դեսպանները պաշտօն ստացան կատարելու:

«... ճշմարտութեան հաւատարիմ մնալու համար, պարտք կը զգամ սակայն աւելցնելու թէ այստեղ գտնուող դրօշակեանները [իմա՝ դաշնակցականները- Վ.Ղ.] ցարդ ուղղամիտ

թե դաշնակցականները այստեղ իսկ միշտ Ձեզ դեմ կը գործեն, եւ շատ պիտի ուրախանան եթէ հրաժարիք վարելէ այն պաշտօնը զոր Կաթողիկոսը Ձեզի վստահած է: Կը կարծեմ թէ «Նուպար Փաշա փախստականներու կամ գաղթականներու հետ համաձայններ է» ըսելով, Փոխարքան ուզած է ակնարկել դաշնակցականներու հետ Ձեր աշխատակցութեան⁷³. կամ, եթէ այս կարծիքն ճիշտ չէ, ուրեմն դաշնակցականներն են որ Կ. Պոլսոյ մէջ Պ. տը Կիրսի տեղեկութիւն տուած են⁷⁴ թէ համաձայնած էք թուրք փախստականներու հետ, զոր օրինակ Շէրիֆ փաշայի եւ ուրիշներու հետ⁷⁵: Կը հաւատամ որ պիտի կրնաք ճշմարտութիւնը եւ Փոխարքայի նամակին բուն իմաստը հասկնալ, բացատրութիւն մը ունենալով Պ. Իզվոլսքիի հետ:

Պարտք կը զգամ Ձեզ յայտնելու, միշտ մտերմաբար, թէ դաշնակցականները ամէն ճիգ կ'իրարկած են համոզելու համար Ն. Ս. Օծութիւնը որ պատուիրակութեան պետի

գտնուեցան եւ ինծի նուիրեցին աջակցութիւն մը զոր անկեղծ կը նկատեմ» (ՓՆՄ, ԶՆՀՀՄ):

Տեղին է ւաւելցնել թէ 17 Օգոստոս 1913-ին իր գումարումներուն սկսած Դաշնակցութեան Է. ընդհանուր ժողովի ընթացքին, Չաւարեան հայկական հարցին մասին զեկուցելով յայտնած է թէ կուսակցութիւնը Գէորգ Ե.ի դիմումներուն եւ Նուպարի գլխաւորած պատուիրակութեան «կողմնակի կերպով աջակցել է եւ որոշ ուղղութիւն տուել նրանց»: Ապա նշած է թէ Նուպար սկզբնապէս ուզեր է «ինքնուրոյն եւ նոյնիսկ հակառակ դիրք բռնել» եւ չէ փափաքած յարաբերիլ կուսակցութեան եւ պատրիարքարանին հետ՝ անկախաբար դիմումներ կատարելու համար: Սակայն շնորհիւ պատրիարքարանին կողմէ Վահան Փափագեանի Փարիզ մեկնումին, Նուպար «միացած եւ համերաշխութեան եկած է»: Չաւարեան նաեւ յայտնած է թէ Պոլսոյ ընկերները կը սպասեն դաշնակցական մարմիններու եւ յատկապէս ընդհանուր ժողովին վաւերացման՝ ռուսեղբրմանական տրամադրութիւններուն վերաբերեալ հետագայ քայլերը առնելու համար (Փամպուքեան, Ժ., 13–14):

⁷³ Առաքելեանի կասկածը՝ թէ փոխարքան կրնար Դաշնակցութիւնը նկատի ունեցած ըլլալ ճիշդ չէր, բայց զայն հաւանական համարելը սխալ չէր, նկատի ունենալով Դաշնակցութեան հանդէպ ռուս կառավարութեան նախկին կեցուածքը: Հետաքրքրական է Գէորգ Ե.-ի նախաձեռնութենէն քիչ ետք, 1912-ի Նոյեմբերին, Արշարունիի և Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան անունով տը Կիրսի ներկայացած պատուիրակութեան եւ դեսպանին միջեւ եղած զրոյցին մասին տեղեկատուութիւնը: Դեսպանը կ'ուզէ գիտնալ թէ քաղաքական կուսակցութիւնները ներկայացողներուն հե՛տ են: Կը պատասխանուի. «...այո, եւ Վարչութեան մէջ կան դաշնակցակ[ան] եւ հնչակեան կուսակցութեան ազդեցիկ անդամներ: – Դեսպանը ըսաւ թէ շատ համոզուած չէ ասոր եւ աւելցուց թէ դաշնակցական կուսակցութեան ընթացքը ազգին համար վնասակար եղած է. եւ թէ Ազգին ուժը իր միութեան մէջ կրնայ ըլլալ»: Ապա դեսպանը պատշաճ կը նկատէ աւելցնել. «... թէեւ ժամանակ մը չափով մը կասկած գոյացաւ հայոց մասին, եւ Դաշնակցութիւնն ալ կառավարութեան հակառակ ընթացքի մէջ գտնուեցաւ, բայց հայ ազգը վստահ կրնայ ըլլալ թէ մեր համակրութիւնը միշտ կը շարունակուի» (Փամպուքեան, Ժ., 149):

⁷⁴ Արամ Անտոնեան այստեղ մուծած է «Բնագրին մէջ՝ «թելադրած են»» ծանօթագրութիւնը:

⁷⁵ Հարկ է նշել թէ Կովկասի փոխարքային դիտողութեան հիմք ծառայած էին «Թասֆիրը Էֆքեար» եւ «Թերնիմանը Հագիգաթ» թերթերուն մէջ Նուպարի դեմ լոյս տեսած ամբաստանութիւնները:

պաշտօնը առնէ Ձեզմէ, բայց, ինչպէս ըսի, Ն. Ս. Օծութիւնը, եւ մենք ամէնքս այստեղ, մեծ վստահութիւն ունինք Ձեր վրայ: Բնաւ մի՛ յուսահատիք, շարունակեցէք Ձեր ազնիւ ջանքերը, եւ Աստուած Ձեզ պիտի օգնէ:

Եթէ, Իլթիւնեան Արքեպիսկոպոսը տեսնելէ վերջ, հարկ դատէք նամակ մը ուղղել Ն. Ս. Օծութեան եւ բացատրութիւն տալ, լաւ կ'ընէք նամակը ինծի դրկելով. ես անձամբ զայն կը յանձնեմ Ն. Ս. Օծութեան. կը վախնամ որ Ձեր նամակը բանաւ թղթատան մէջ:

Ընդունեցէք, Վսեմաշուք Տէր, իմ բարձր մեծարանացս հաւաստիքը:

Ձեզ անձնուէր

(Ստ.) Հ. ԱՌԱՔԵԼԵԱՆ

Այս նամակը Պ. մինաս Չերազի կը դրկեմ, Ձեր Վսեմութեան յանձնուելու համար:
(բնագիրը ֆրանսերէն)

ՓՆՄ, ՉՆՀՀՄ

Յաւելում 48

[Անթուակիր. Նոյեմբեր/Դեկտեմբեր 1912⁷⁶]

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ

Ի ԿԻԼԻԿԻԱ

Համար՝ *Կարի խորհրդաբար*

Ամենապատիւ Սրբազան եղբայր

Տ. Յովհաննէս Արք. Եպիսկոպոս եւ Պատրիարք

ի Կ. Պոլիս

Մերայնոց օտար թերթերէ արտաստություններէն այնպէս կ'երեւի, կամ սիրելի է յուսալ, որ հայկական հարցը հասունացած վիճակ մը առած է. անպատճառ «Դեսպանաժողով»ի խորհրդակցութեանց նիւթ ըլլալով՝ իր վերջնական լուծումը պիտի ստանայ իբրեւ հետեւեանք Ս. Հայրապետին դիմումին, զոր վերջերս կատարեց 'ի Բեթըրսպուրկ Եպիսկոպոս պատուիրակի մը առաքումով:

Իրական ըլլան թէ պատրանք այդ հրատարակութիւնը, ամէն Հայու սիրտ ուրախական բաբաղխումներով կը թրթռացնեն. սակայն իսկութիւնը անձանօթ է Գաւառի հոծ Հայութեան. քանի որ, եթէ կան Կաթողիկոսարանի եւ Պատրիարքարանի միջեւ կատարուած բանակցութիւնք եւ խորհրդակցութիւնք, սերտ գաղտնապահութեան փականքի տակ առնուած են:

Պատրիարքարանը ի՛նչ ծրագիր ներկայացուցած է եւ կամ Ն. Սրբութիւնը ի՛նչ հիմներու եւ պէտքերու վրայ մշակուած ծրագրով դիմում ըրած է. կարծեմ մասամբ իրաւունք ունինք շահագրգռուելու եւ գիտնալու, քանի որ վեցդարեայ մարտիրոսութեան աննախընթաց եւ վերջին ողջակէզը Կիլիկիան եղաւ:

Առ ժամս լրագիրներէն հասկցուածն է «Արեւ. Նահանգաց» վրայ ռուսական թեւարկութիւն առաձիգ յայտարարութիւնը, կամ աւելի հմայիչն ու շարքաւոր, «Հայերու պաշտպանութիւն» Քուրթի ու Չերքէզի հարստահարութենէ: Առանց որոշ ծրագրի թեւարկութիւն եւ պաշտպանութիւն անորոշ ծաւալ ունին գրաւումն ալ մէջը ըլլալով:

Բայց պաշտպանութեան պէտք ունեցող միայն Արեւ[ելեան]Նահանգներն են, մոռցուեցա՞ւ Կիլիկիան, որուն գետահոս արիւնը դեռ կը ծխայ եւ որուն բիւրաւոր դեռատի որբերն ու անպաշտպան այրիները կենդանի բողոքներ են 20րդ դարը արաւտաւորող անիծապարտ վայրենութեան դէմ:

Անշուշտ Հայրապետի խնդրած թեւարկութիւնը չը պիտի երկարաձգուի յայսկոյս

⁷⁶ Այս թուականն առաջարկած ենք հիմնուելով Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ գտնուող Մուշեղ Սերոբեանի անտիպ ինքնակենսագրութեան Գ. տետրին վրայ (Էջ 608), ուրկէ կը պարզուի թէ,- 29 Դեկտեմբեր 1912 թուակիր նամակի մը համաձայն,- Սահակ Բ. կաթողիկոս Արշարունիի ուղղած է նամակ մը, որուն պատասխան չէր տրուած գէթ մինչև այդ պահը:

Եփրատայ, քանի որ Մեծին Պետրոսի ամանդական կտակին կը վերաբերին Կովկասի սահմանակից գաւառները, եւ քանի որ մրցակիցներ չեն պակսիր չափաւորելու համար համայնակուլ ախորժակները:

Ինչ որ ալ ըլլայ Էջմիածնական Ծրագիրը, ըստ մեզ խակ է, որուն պտուղն ալ բնականաբար շատ տոխայ եւ դառնահամ կ'ըլլայ, քանի որ Ազգի տառապակիր մասին ցաւերուն եւ վերքերուն ցաւակից եւ վիրակից հոգեւոր պետերուն կարծիքին եւ դիտողութեանց առանց կարեւորութիւն տրուելու միամտաբար խորհուած եւ 'ի գործ դրուած է:

Մենք ենք ժողովուրդի հետ ամէն օր մորթոտուողները, մենք ենք ամէն օր արիւն-արտասուք լացողները, երբ մենք չենք գիտեր մեր անսահման ցաւերուն դարման ըլլալու նշանակուած բժշկական հրահանգներուն յատկութիւնը եւ բարերար ազդեցութիւնը, ի՞նչ վստահութիւն կրնանք ունենալ:

Ինչո՞ւ այսքան կենսական խնդիր մը, այսքան դժուարատար բեռ մը միայն Հայրապետին խղճին եւ ուսերուն վրայ թողուի, ինչո՞ւ Ազգին գոյութեան ճակատագիրը յանձնուի միայն Էջմիածնի պատուիրակի մը: Եթէ պէտք (կայ) դիմումներու, ազգովին պէտք է ըլլայ, որպէս զի, եթէ նախասահմանուած է մարդասիրաբար նկատողութեան առնուելու, աւելի կշիռ եւ կարեւորութիւն ունենայ:

Դուք եւ մենք, որ Ազգի նահատակ մասին պետերն են, կոչում, պարտք եւ ուխտ ունինք անոր վերքերը դարմանելու, որքան տիրող օրէնքները թոյլատու ըլլան. ինչո՞ւ չէզոքացած մնանք եւ երկդիմի յոյսերով օրօրենք մեր հեղինակութեան եւ անկեղծութեան հաւատացող միամիտ հասարակութիւնը, համոզուա՞ծ ենք թէ «Բարեկարգութիւն», կեանքի, ինչքի եւ պատուոյ ապահովութիւն ըսածնին՝ հինին տեղ նոր տէր մը ունենալ չէ. գործենք ու գործակից ըլլանք անկեղծօրէն բարենոր(ոգ)ում խոստացողներուն: Եթէ ապագայ աղէտի երկիւղն է զմեզ կաշկանդողը, բնաւ չը տարակուսինք թէ մենք ալ ժողովուրդին հետ աղէտին զոհերը պիտի ըլլանք մեր բոլոր վերապահումներով. իսկ եթէ ապրինք 'ի շնորհս մեր զգոյշ ուղղութեան, յետ բնաջնջման ժողովուրդին՝ մեր կեանքը չը պիտի՞ ըլլայ մեր դատակնիքը:

Ռուս թերթերը *մաս[ս]այական [= զանգուածային]*, համայնական կոտորածի կը սպասեն, որ ռուս պետութիւնը հաճի միջամտել. անման մարդասիրութիւն, որ մեռելներէն օրհնութիւն ու երախտապարտութիւն կը սպասէ, եւ յարգանք ու խոստովանութիւն իր [վեհ]անձնութեան՝ գերեզմաններէն:

Եզրակացութիւն.- Եթէ Կիլիկիան Ազգին մէկ կարեւոր մասն [է], խնդրախառն կը պահանջենք, որ Ազգին ապագան ապահովելու մասին կատարուած խորհուրդներուն եւ օգտակար դատուած միջոցներուն առաջին պատեհիս իրազեկ ընէք զմեզ: Եթէ Պերլինի 61րդ յօդուածով նախասահմանուած բարենորոգումներէն աւելին ունենալու յոյսեր ու ծրագիրներ կան, որոց իրականացումը անհրաժեշտ կ'ընէ եւրոպական դահլիճներու դիմելը, մենք ալ պատրաստ ենք տակաւին չզոցուած վերքերնիս ցուցադրելու եւ դեղ ու դարման խնդրելու: Իսկ եթէ պիտի բաւականանամք կեանքի, ինչքի եւ պատուոյ իրական ապահովութեամբ, ըստ մեզ բոլոր հրատարակութիւնք հրաւերներ են «ախտաւոր ոչխարը առողջ գազանին» հետ փոխանակելու:

Ըստ մեզ ամենէն կասկածելին ռուս թերթերուն, այս կամ այն դահլիճներու

մեծերուն վրայ իբրեւ մուրացիկ դեգերանքի թելադրանքն է, որ եթէ ըստ նախընթացին յուսավրեւ ըլլանք, մեր ձեռքով գերեզմաննիս պեղած պիտի ըլլանք: Անցելոյն տխուր փորձերը պարտք կը դնեն մեր վրայ ընելիք քայլերնիս կշիռքով, չափով եւ հասուն գիտակցութեամբ ընել, որպէս զի ապագայի վային ու անէծքին չ'արժանանանք:

Եղբայրական սիրոյ ողջունիւ եւ ջերմագին մաղթանօք վասն բարօրութեան Ազգիս,
Մնամք Աղօթարար
Հր[աժարեալ] Սահակ Կաթողիկոս Կիլիկիոյ

ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ Ժ, Ժ831–Ժ832

Յաւելում 49

Գերման-Հայկ. Ընկերություն

Berlin, 6 Դեկ. [1]914

Առ

Նորին Սրբազնություն

S.S. Չաւէն Պատրիարք Հայոց Թիւրքիոյ

Կ. Պօլիս

Գերման-Հայկական Ընկերութեան տնօրէն խորհուրդը կը ձգտի նաեւ համաշխարհային պատերազմի այս օրերուն իր խաղաղասիրական պարտքը կատարել եւ հոգալ հայ ժողովրդի բարօրութեան համար, որ լրջօրէն խայթարում է Բարձր-Հայքի ու Կովկասի մէջ տիրող պատերազմական վիճակին պատճառաւ: Ուստի մեզի պարտք կը համարենք Ձերոյ Սրբազնութեան յայտնել այն միտքերը, զորս կը տածենք աչքի առջեւ ունենալով հայ ժողովրդի բարօրութեան խնդիրը եւ զանոնք յանձնել Ձերոյ Սրբազնութեան ուշադրութեան:

Պատերազմէն առաջ ալ, ինչպէս գիտէք, մենք այն կարծիքէն էինք, որ հայ ժողովրդի տնտեսական եւ կուլտուրական զարգացումը, իր եկեղեցիին անկախութիւնը, իր ազգային սովորութեանց, լեզուին ու ինքնուրոյն բնաւորութեան ազատութիւնը օսմ. տիրապետութեան տակ աւելի երաշխաւորուած է՝ եւ ապագայ ծաղկման մը համար աւելի մեծ կարելիութիւնները ունի, քան ուրիշ որեւէ քաղաքական վիճակի մը մէջ, որ ենթադրել կարելի է: Այս կ'ըսենք բաւական ծանօթ ըլլալով նաեւ՝ այն բոլոր արգելքներուն, զորս գոյութիւն ունին:

Նոյնիսկ ներկայ ճգնաժամային վիճակին մէջ ռուս կառավարութիւնը առանց մտածելու ֆինն ժողովրդէն խլեց իր ազատութեան վերջին բեկորները եւ դէպի <...>, լեհերը ու հրէները գործադրեց ծայրայեղ յետաշրջական (reak[tionär) միջոցները: Ոչ մէկ կրթուած ռուս կը կասկածի, որ յաղթելու պարագային ռուս կառավարութիւնը չպիտի ջնջէ բոլոր այն ազատութիւնները որ վերջին յեղափոխութենէն ի վեր ռուս ժողովրդին խոստացուած էին կամ տրուած: Իրենց հայրենիքը ճշմարտապէս սիրող ռուսերը կը ցանկան պարտութիւնը իրենց կառավարութեան, որու հետեւանքով ետ պիտի մղուի յետաշրջութեան (Reaction) ուրուականը եւ ներքին վերածնունդի թուական մը պիտի սկսի. բարիքներ զորս սրտանց կը ցանկանք ռուս ժողովրդին համար:

Գերման ժողովուրդը, կայսրէն սկսած մինչեւ յետին մարդը, կամքը եւ հաւատքը ունի, որ պիտի յաղթէ: Բայց թողնենք այս պարագան, եւ պատերազմի վախճանին մասին կանխակալ կարծիք չը յայտնենք, քանի որ այն Աստուծոյ ձեռքերուն մէջ կը գտնուի: Մենք քննենք միայն այն առանձնայատուկ կացութիւնը, որուն մէջ ինկած են Թիւրքիոյ հայերը իրերու տարերային բերումով: Թիւրքիոյ հայերը ոչ կ'ուզեն, եւ ոչ ալ կրնան իրենց ճակատագիրը օսմ. պետութեան ճակատագրէն բաժնել: Անոնք պետք է հաւատան, որ օսմ. զինուց յաջողութիւնը իրենց յառաջդիմութեան ալ պիտի ծառայէ: Համաշխարհային դէպքերու զարգացումով Թիւրքիան Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ կողմը

յարեցաւ. ասով պատերազմէն վերջն ալ մենք պատասխանատու ենք անոր բարւոք զարգացման համար:

Հայկ. բարենորոգումներու ծրագիրը, մասնաւորապէս գերմ. քաղաքականութեան օժանդակութեամբ, այնքան առաջ զացած էր, որ պատերազմէն անմիջապէս առաջ գործադրութեան պիտի դրուէր ընդհ. քննիչներու պաշտօնի կոչուելովը եւ անոնց Հայաստան մեկնելովը: Բայց պատերազմի բռնկիլը՝ ինչպէս շատ յոյսեր, այս ալ խաչաձեւեց եւ յետաձգեց լաւագոյն օրերու:

Սկսուած գործը ե՞րբ եւ ի՞նչպէս պիտի շարունակուի:– Որպէս զի անիկա մոռացութեան չմատնուի, մենք մեր բոլոր ոյժով (*énergie*) [թիկունք] պիտի կայնինք: Բայց պէտք չէ մոռնալ նաեւ, որ հայ ժողովրդի եւ իր առաջնորդներուն այս ճգնաժամային օրերուն բռնած դիրքն է որ պիտի վճռէ այն խնդիրը, թէ հայերը որքան բաժին պիտի ստանան գերմ. եւ օսմանեան յաղթանակի մը արդիւնքներէն:

Տատանում մը ոչ մէկ կողմէն անոնց շահ պիտի բերէ: Ընդհակառակը երբ հայ ժողովուրդը իր ամբողջ ազգ. ոյժով կանգնի [գերմաններու եւ օսմանցիներու կողքին], օսմ. պետութեան վարիչները անպայմանօրէն պիտի պարտաւորուին պատերազմէն ետք բարենորոգումներու հարցը ձեռք առնել, եւ մեր՝ գերմանացիներուս՝ գործը պիտի դիւրանայ անոր համար աշխատելու: Արդէն հայերու քաջութիւնը Բալկանեան պատերազմին մէջ օսմ. զօրավարներէ զովեստով ճանչցուեցաւ եւ գնահատուեցաւ:

Մեզի կը թուի նոյնիսկ թէ հասած է ժամը, երբ պէտք է փորձել գոցելու բացուածքը, որ այսքան ժամանակէ ի վեր կը դժուարացնէ հայ ժողովրդի համագործակցութիւնը օսմ. կառավարութեան հետ, եւ նորոգելու վստահութեամբ լեցուն այն յարաբերութիւնը, որ գոյութիւն ունէր 1877/1878-ի ռուս-թրք. Պատերազմէն առաջ: Եւ երբ կամք ըլլայ եւ ուղղամտութիւն՝ կը յաջողի այս:

Այն ատենները հայ ժողովուրդը իրաւամբ կը համարուի իբրեւ ամենաօրինականը (*loyal*) եւ նախընտրեալը Թիւրքիոյ քրիստոնէայ ազգերու մէջէն, եւ իր այս բռնած ընթացքին է որ նա կը պարտի տնտեսական իր ծաղկումը, որ մեծ արդիւնքներ առաջ բերաւ: Այժմ պատերազմի ընթացքովը քանի հայ ժողովրդի եւ Թիւրքիոյ բնական շահերը իրարու մօտենան, այնքան աւելի պէտք է փոխադարձ վստահութիւնը նորոգուի, որը միակ պայմանն է առողջ զարգացման մը:

Գերմանիոյ եւ Թիւրքիոյ քաղաքական շահերու մերձեցմամբ, քանի այս երկու երկիրներու հաւաքական տնտեսական զարգացումը յառաջանայ, այնքան աւելի Գերմանիոյ մէջ արժէք պիտի ունենայ այն միտքը, թէ հայ ժողովրդի տնտեսական եւ կուլտուրական [= մշակութային] ընդունակութիւնը ու ջանասիրութիւնը զօրացնել պէտք է, եւ հասցնել զայն իր արտադրելու կարողութեան բարձրագոյն աստիճանին: Թիւրքիոյ հետ մեր ունեցած զենքի եղբայրակցութիւնը (, որ պետութեանց նախանձը գրգռեց), ներկայ դժուարութեանց բարձումէն ետքը բնական բերմամբ պիտի առաջնորդէ գերման ժողովուրդը նաեւ օսմ. պետութեան ժողովուրդներուն հետ հաւաքական աշխատանքի եւ զարգացման եղբայրակցութեան մը, որուն բարերար ազդեցութիւնը չպիտի ուշանայ ներքին քաղաքականութեան բոլոր խնդիրներուն վրայ:

Այս պարագան մասնաւորապէս հայերուն համար արժէք ունի, երբ ասոնք ներկայ վճռական օրերուն ամուր Թիւրքիոյ կողքին կանգնին, եւ երբ կանգնին, այն ատեն մենք

կրնանք հետևեցնել, որ գերմ. պաշտօնական շրջանակները հայկ. հարցին մեջ համապատասխան եզրակացություններու պիտի յանգին:

Թիւրքիոյ հայ ժողովրդի բարօրութեան միասին աշխատելու մասին Ձերդ Սրբազնութեան հետ մտքերու փոխանակութիւն ունենալու համար մեր տնօրէն խորհրդի անդամներէն մէկը դրկեցինք, որ Ձերդ Սրբազնութեան մեր յարգալի բարեւները պիտի հաղորդէ եւ պիտի յայտնէ մեր սրտագին ցանկութիւնները հայ ժողովրդի բարօրութեան համար:

Տնօրէն Խորհուրդ
Գերմ. Հայկ. Ընկերութեան
Dr. Lepsius Dr. Paul
Rohrbach
Dr. James Grinfield⁷⁷

ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M201, Ղ301, Ղ381–Ղ385

⁷⁷ Դիմացի էջով ներկայացուող կոչին գերմաներէն տպագիր օրինակին մէջ՝ Greenfield:

Յաւելում 50

ԾԱՆՕԹ.- Հայագիւմնան կամ Գերման-Հայ Ընկերութիւն,- որուն անդամներուն հետ հանդիպելու յանձնարարութիւն տրուած էր Վահան Փափագեանի՝ 1913-ի Մարտին իր Եւրոպա կատարած ճամբորդութեան առիթով,- ըստ 1914-ի Օգոստոսին Ընկերութեան լոյս ընծայած «Մերոպ» բանքերին, ստեղծուած էր 1913-ի սկիզբը: Հիմնադիր անդամները գերման հանրութեան ուղղած էին հետեւեալ կոչը, որուն գերմաներէնէ հայերէնի վերածեալ օրինակը պահպանուած ըլլալով Պոլսոյ Տեղեկատու Դիւանին կողմէ, կը ներկայացնենք ստորեւ:

ԿՈՉ

Արեւելքի քաղաքական կերպարանափոխութիւնը անգամ մըն ալ դարձեալ Եւրոպայի աչքերը ուղղեց Հայաստանի վրայ: Մեծ տերութիւնները ներկայիս զբաղած են՝ Բ. Դրան հետ համաձայնութեան գալ արեւելեան Անատոլիայի հայաբնակ նահանգներու համար բարենորոգումներու ծրագրի մը վրայ՝ հեռացնելու համար այն վտանգները, որոնք՝ մինչեւ այժմ հոն տիրող կացութեանը շարունակուելու պարագային՝ կ'սպառնան Արեւելքի եւ Աշխարհի խաղաղութեան: Իրական հաւաստիքներ կան, թէ այս անգամ հայկական խնդրին արծարծումը գոհացուցիչ արդիւնք մը պիտի տայ՝ քան մինչեւ այժմ այս նպատակով կատարուած բոլոր ձեռնարկութիւնները: Կարելի է յուսալ, թէ վատթարագոյն չարագործութիւնները պիտի վերացուին եւ հայ ազգին հնարաւորութիւն պիտի տրուի մշակոյթով ու տնտեսապէս բարգաւաճելու աւելի մեծ չափով՝ քան մինչեւ այժմ էր:

Այս գործին մէջ Գերմանիան, որու դիւանագիտական ներկայացուցչութիւնը էապէս մղում տուաւ Բարենորոգումներու Ծրագրին, անմիջական շահեր ունի: Փոքր-Ասիայի մէջ իր ունեցած մեծ տնտեսական ձեռնարկութիւններու յաջողութեան համար, որոնք մասամբ կը կատարուին գլխաւորաբար հայաբնակ շրջաններու մէջ, մասամբ ալ կ'անցնին այնպիսի տեղերու անմիջական քովերէն, Գերմանիան կը մղուի առաւել հոգատար գտնուիլ հայերու վերաբերմամբ՝ քանի որ այս բոլոր շրջաններու մէջ հայերն են տնտեսական եւ քաղաքակրթական կեանք կրելու նեցուկները:

Ասկէ գատ տասնեակ տարիներէ հետէ Գերմանիայի եւ Հայաստանի միջեւ արդէն գոյութիւն ունի քաղաքակրթական տեսակի փոխանակութիւն: 1894-96-ի կոտորածներէն յետոյ բազմաթիւ գերման դպրոցներ, որբանոցներ եւ հիւանդանոցներ հիմնուեցան Հայաստանի մէջ, որոնք գերման մշակոյթը կը տարածեն հոն: Հայերը արդէն վաղուց մեծ եռանդով հետամուտ են իւրացնելու գերման լեզուն, գրականութիւնը եւ գիտութիւնը: Հարիւրներով հայ ուսանողներ կը գտնուին գերման բարձրագոյն վարժարանները եւ կապեր հաստատեր են մեր գիտական հաստատութիւններու ուսուցիչներու եւ աշակերտներու հետ: Նոյն իսկ անոնք հոս ստացեր են գրգիռ եւ պահանջ երեւան բերելու իրենց ազգութեան ճոխ գանձերը, որովհետեւ հայ լեզուի, պատմութեան եւ գրականութեան ուսումնասիրութիւնը կը կատարուի գերման գիտութեան գործօն օգնութեամբը:

Այս բոլոր ջանքերը սակայն տեղի կ'ունենան առանց իրարու հետ ունենալու ներքին

կապ մը: Շատ ընդհանրացած նախապաշարումներ արգելք կ'ըլլան գերման-հայ յարաբերութեան ձեւակերպման: Կ'արժէ, որ երկու ազգերու մշակոյթը փոխադարձաբար լաւ ճանչնալու համար արգելքները հարթուին եւ սերտ յարաբերութիւն պահպանուի: Այս նպատակի համար մենք կոչ կ'ընենք այն բոլոր շրջաններուն, որոնք կը փափաքին գերման-հայ յարաբերութիւններու՝ տնտեսական կամ քաղաքական, գիտական կամ ընդհանուր մշակոյթի, մարդասիրական կամ կրօնական տեսակետէ աշխատիլ, թող միանան մեզի հետ կազմելու

«ԳԵՐՄԱՆ-ՀԱՅ ՄԻՈՒԹԻԻՆ»

մը:

Այսպիսի Միութեան մը իբր նպատակ նկատի առնուած են հետեւեալ կէտերը.-

- 1 Տարածել ուղիղ եւ աննախընթաց դատաստան մը Գերմանիայի մէջ հայ ազգի մասին եւ գերման ազգի վերաբերմամբ՝ հայերու մէջ:
- 2 Հաղորդել ընդարձակ տեղեկութիւն հայ ազգի ընդհանուր մշակոյթին մատուցած ծառայութեան մասին եւ գերման ազգի ջանքերը զարգացնելու հայկական մշակոյթը:
- 3 Մշակել անձնական յարաբերութիւններ գերմաններու եւ հայերու միջեւ՝ մանաւանդ անոնց հետ, որոնք կ'ուսանին Գերմանիա:

Իբր միջոց այս նպատակին հասնելու համար նկատի ունինք հետեւեալները.-

- 1 Գերման մամուլին հայթայթել ստուգազոյն տեղեկութիւններ Հայաստանի մէջ տիրող կացութեան մասին:
- 2 Հրատարակել Ամսագիր մը գերմաներէն եւ հայերէն, որ տեղեկութիւն տայ հայ մշակոյթի մասին եւ գերմաններու համար ճամբայ հարթէ դէպի Հայաստան:
- 3 Թարգմանել հայ երկեր գերմաներէնի եւ գերմաներէնները՝ հայերէնի:
- 4 Հիմնել Գերմանիայի մէջ հայ գիտական գրադարան՝ ուսումնասիրելու համար հայ լեզուն, մշակոյթն ու պատմութիւնը:
- 5 Տարածել գերման լեզուի ուսումը հայ վարժարաններու մէջ:
- 6 Հաստատել տեղեկատու մարմին մը Գերմանիա սորվող ուսանողներու համար եւ զանոնք առաջնորդել գերման ընտանեկան շրջանները:

Բոլոր անոնք, որոնք վերոյիշեալ նպատակի համար մեզի հետ կը համաձայնին «Գերման-Հայ Միութիւն» հիմնելու, թող հաճին իրենց հասցէն հաղորդել Pfarrrer Stier in Alten bei Dessau [= Տեսասուի մօտակայ Ալթէնի հովիւ Սթիրին]։

Քոմիթէի անդամներ՝

Գրող՝ Kurt Aram, Dr. Lapsius, Prof. Dr. Marquardt, Prof. Dr. Rade, Dr. Rohrbach, Pfarrrer Stier, Sop. Իրաւաբան Դարբինեան, Sop. Ջեմս Գր[ի]նֆիլտ, Բժշկ. Sop. Հայրանեան, Բժշկ. Sop. Սուրատեան, Բժշկ. Sop. Շահրապեան:

ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, Մ688–Մ689

Գրականության Մասնակի Ցանկ

- Հայաստանի Հարակից Երկրների Պատմություն*, հատոր Գ. Նոր շրջան, հրտ. Հայաստանի Գիտություններու Ազգային Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտ, Չանգակ հրատարակչութիւն, Երեւան, 2023
- Հայոց Պատմություն*, հատոր Գ., գիրք Բ., հրտ. ՀՀ Գիտություններու Ազգային Ակադեմիայի Պատմութեան Ինստիտուտի, Չանգակ հրատարակչութիւն, Երեւան, 2015
- Ալայոյանեան Արշակ Ա., *Անհետացող Դէմքեր. Գրիգոր Զօհրասպ (Իր Կեանքը Եւ Իր Գործը)*, Կ. Պոլիս, տպ. Վ. Եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան Եղբարք, 1919
- Աղայան Ծ[ատուր] Պ., *Հայ Ժողովրդի Ազատագրական Պայքարի Պատմությունից*, ՀՍՍՀ Գիտություններու Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1976
- [Աղաւելեան] Բարգէն Վարդապետ, *Հայկական Հարցը Եւ Պօղոս Նուպար Փաշան*, Վաղարշապատ, Ելեքտրաշարժ տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1914
- Ատոմ [Շահիկեան Յարութիւն], *Բարենորոգումներու Հարցը*, Լուսադբիւր Հրատ. Ընկերութիւն թիւ 7, տպ. «Սանճագեան», Կ. Պոլիս, 1914
- Աւագեան Գոհար (կազմող), *Եգիպտահայ Համայնքը Հայկական Հարցի Հորովոյթում*, Ա. հատոր, հրտ. Եգիպտոսի Հայոց Թեմի, Գահիրէ, 2024
- Աւագեան Սեդրակ (թարգմանող), *Ժողովածու Դիպլոմատիքական Դօկումենտների. Բարենորոգումները Հայաստանում 1912 Թ. Նոյեմբերից Մինչեւ 10 Մայիսի 1914 Թ.*, տպ. «Էպօխա», Թիֆլիս, 1915
- Բաղդյան Արամայիս, *Իտալիայի Արտաքին Գործերի Նախարարության Պատմական Դիվանագիտական Արխիվի Վավերագրերը Հայկական Հարցի Մասին 1913–1923թթ.*, ՀՀԳԱ – Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, Երեւան, 2008
- Բայրուրդյան Վահան, *Օսմանյան Կայսրության Պատմություն*, ԵՊՀ հրատարակչութիւն, Երեւան, 2011
- Բաում Վիլհելմ, *Թուրքիան Եւ Նրա Զրիստոնյա Փոքրամասնությունները*, գերմաներէնէ թրգմ. Դորա Սաքայանի եւ Էվելինա Մակարյանի, հրտ. Երեւանի Պետական Համալսարանի, Երեւան, 2010
- Բէիբուդեան Սանդրո (կազմող), *Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու Պատմութեան*, Գիրք ԺԳ., Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային Արխիւ, Երեւան, 2005
- Գարո Արմէն [Փաստրմանեան Գարեգին], *Այրուած Օրեր*, մատենաշար «Ազդակ»ի թիւ 55, Պէյրութ, 1951

- Զօհրապ Գ[րիգոր], *Հայ Պատգամատրի Մը Հաշունտությունը*, հրտ. Բաֆֆի Լսարանական Միություն, տպ. Հ. Թիրեաքեան, Կ. Պոլիս-Սկիւտար, 1910
- Թերզիպաշեան Ա[ւետիս], *Նուսար*, տպ. Ա. Տէր Յակոբեան, Փարիզ, 1939
- Լազեան Գաբրիէլ, *Հայաստան Եւ Հայ Դատը Հայեւոյն Յարաբերութիւններու Լոյսին Տակ*, տպ. Յուսաբեր, Գահիրէ, 1957
- Լազեան Գաբրիէլ, *Հայաստան Եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր)*, տպ. «Նոր Աստղ», Գահիրէ, 1946
- Լէօ, *Հայոց Հարցի Վաւերագրերը*, տպ. Ն. Աղանեանցի, Թիֆլիս, 1915
- Լեո, *Անցյալից*, Պահպանողական Կուսակցութեան «Շեմ» հրատարակչութիւն, Երեւան, 2009
- Հովսէփյան Էմմա (կազմող), *Պողոս Նուբար փաշա. Վաւերագրեր*, Երեւան, 2001
- Մալեգեան Վահան, *Ճամբու ծայրը*, Բ. հատոր, տպ. «Արաքս», Փարիզ, 1955
- Մալեգեան Վահան, *Ճամբու Վրայ (Յուշաքաղ)*, Փարիզ, 1950
- Մանտէլսթամ Անտրէ, *Երիտասարդ Թուրքերը Պատերազմէն Առաջ*, Առաջին մաս, թրգմ. Միքայէլ Շամտանճեանի, Ազգային-Քաղաքական Մատենաշար թիւ 6, տպ. Յ. Ասատուրեան եւ որդիք, Կ. Պոլիս
- Մօրկընթաու Հէնրի, *Ամերիկեան Դեսպան Մը. Մօրկընթաուի Յիշատակները Եւ Հայկական Եղեռնին Գաղտնիքները*, թարգմանիչ Ենովք Արմէն, Կ. Պոլիս, տպ. Օ. Արզուման, 1919
- Շարուրեան Ալբերտ, *Գրիգոր Զօհրապի Կեանքի Եւ Գրական Ժառանգութեան Էջերից. Եղերապատում Օրագրութիւններ*, հրտ. Համազգայինի, Երեւան, 1996
- Շարուրյան Ա[լբերտ] Ս., *Գրիգոր Զօհրապի Կրանքի Եւ Գործունեության Տարեգրություն*, Ս. Էջմիածին, 1996
- Չորմիսեան Լեւոն, *Կուսակցութիւնները*, տպ. Մշակ, Պէյրութ, 1965
- Չորմիսեան Լեւոն, *Համապատկեր Արեւմտահայոց Մէկ Դարու Պատմութեան*, Գ. հատոր (1908–1922), տպ. Սեւան, Պէյրութ, 1975
- Չօպանեան Արշակ, *Հայաստանը Թուրք Լուծին Տակ*, տպ. «Ազգ»ի, Պոստոն, 1918
- Պօղոսեան Սամուէլ, *Պօղոս Նուբար Փաշա. Ազգային Գործիչը*, հրտ. «Սփիւռք» Գիտաւոսումնական Կեդրոնի, Երեւան, 2004
- [Սերոբեան] Մուշեղ Արքեպիսկոպոս, *Հայկական Մղձաւանջը. Քննական Վերլուծումներ*, տպ. «Ազգ»ի, Պոստոն, 1916
- Սերոբեան Մ[ուշեղ], *Մեր Պայքարը Հայ Ազատագրութեան Ուղիով. Վերլուծումներ Հայկական Հարցին Շուրջ*, Գահիրէ, տպ. «Նոր Աստղ», 1948
- Սիմոնյան Հրաչիկ, *Ազատագրական Պայքարի Ուղիներում*, Գիրք V, ԵՊՀ հրատարակչութիւն, Երեւան, 2013
- Վարանդեան Միքայէլ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Պատմութիւն, Ա. հատոր, Փարիզ, 1932

Վրացեան Ս[իմոն], *Կեանքի Ուղիներով. Դէպքեր, Դէմքեր, Ապրումներ*, տպ. «Յուսարեր», Գահիրէ, 1955

Տեփոյեան Պետրոս, *Ատոմ Ապանեան*, հրատ. Թէքէեան Մշակութային Միութեան Մ. Նահանգներու եւ Գանատայի Կեդրոնական Վարչութեան, Պէյրութ, 1988

[Տէր Եղիայեան] Զաւէն Արքեպս., *Պատրիարքական Յուշերս. Վաւերագիրներ Եւ Վկայութիւններ*, հրատ.՝ Թ. 7 Մտաւորական Սպասարկութեանց Գրասենեակի, տպ. Նոր Աստղ, Գահիրէ, 1947

Փամպուքեան Երուանդ (խմբագիր), *Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար*, Ժ. հատոր, Պէյրութ, 2014

Փամպուքեան Երուանդ (խմբագիր), *Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան Պատմութեան Համար*, ԺԱ. հատոր, Պէյրութ, 2015

Փափագեան Վահան, *Իմ Յուշերը*, հատոր Բ., տպ. Համագգային Ընկերութեան, Պէյրութ, 1952

Փորթուգալեան Մկրտիչ, *Մի՛ Գաղթէք*, Մ. Փորթուգալեան Հրատարակութիւններ ԺԴ., տպ. Մ. Փորթուգալեանի, Մարսէյ, 1913

Օտեան Երուանդ, *Պօղոս Փաշա Նուպար (Կենսագրական Նօթեր)*, հրատ. Եփրատ Գործակալութեան, տպ. Արաքս, Կ. Պոլիս, 1913

Անունացանկ

- Baker Valentine - Օսմանեան Թուրքիոյ ծառայած անգլիացի զինուորական, 234
- de la Croix - տես՝ տր Լաքրուա, 82
- Greenfield/Grinfield - տես՝ Գրինֆիլդ, 322
- Hoff Nicolai - տես՝ Հօֆֆ, 296
- Lepsius Johannes - տես՝ Լեփսիուս, 322
- Rohrbach Paul - տես՝ Ռոհրպախ, 169, 322
- Westenenk Louis - տես՝ Վեսթենենք, 296
- Zimmermann Arthur - տես՝ Յիմմըրման, 70, 169
- Ադոնց Նիկողայոս - պատմաբան, անդամ Փեթերսպուրկի Հայկական Մասնախումբի, 117
- Ազարեան Մանուկ - ազգային երեսփոխան, 24
- Ալի Միւնիֆ - օսմանեան ներքին գործերու նախարարի խորհրդական, 263
- Ալայօյանեան, Արշակ - պատմաբան, ազգային երեսփոխան, 29, 88, 89, 99
- Ահարոնեան Աւետիս - գրող, անդամ Փարիզի Հայկական Մասնախումբի, 82
- Ահմէտ Ճեմալ/Ճէմալ - Երիտթուրքերու կեդրոնական մարմնի ապա նաեւ օսմանեան եռապետութեան անդամ, 233, 236
- Ադրբաեան Նիկոլ - գրող, ատենադպիր Թիֆլիսի Ազգային Բիւրոյի, 116, 134, 174
- Անտոնեան Արամ - գրող, ազգային երեսփոխան, մատենադարանապետ, 25, 34, 117, 125, 165, 190, 205, 206, 229, 314, 315
- Ապտիւլ-Համիտ - արիւնքուշտ 34-րդ սուլթան Օսմանեան Կայսրութեան, 105, 236
- Առաքելեան Համբարձում - հրապարակագիր, հասարակական գործիչ, 33, 34, 117, 314, 315, 316
- Ասլանեան Գեորգ - ազգային երեսփոխան, 112
- Ասքուիթ Հենրի - վարչապետ Մեծն Բրիտանիոյ, 233, 234
- Ատիլ - օսմանեան ներքին գործերու նախարարութեան խորհրդական, 242
- Արամեանց Հմայեակ - ազգային երեսփոխան, 17, 31
- Արթին Եագուպ/Եակուպ/Եադուպ (Յակոբ) - ՀԲԸՄ-ի հիմնադիր փոխ նախագահ եւ անդամ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան, 119, 138, 237
- Արշարունի Յովհաննէս - Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց, 9, 13, 22, 23, 25, 26, 27, 31, 42, 46, 48, 55, 60, 70, 109, 111, 116, 117, 122, 123, 128, 134, 136, 138, 140, 141, 143, 166, 175, 184, 187, 244, 303, 307, 311, 315
- Աւետիսեան Բարսեղ - ազգային երեսփոխան, 99
- Բաբաջանեան Միքայէլ - Ռուսիոյ Պետական Տումայի անդամ. տես նաեւ՝ Պապաջանեան, 55
- Բազիլ - ներկայացուցիչ Միացեալ Ընկերութիւնք Հայոցի, 198
- Բանֆիլի - Պոլսոյ աստրօ-հունգարական դեսպանատան խորհրդական, 48, 149, 150
- Բեհրուդեան Սանդրօ - բանասէր, 11, 44, 297
- Բիշօն/Փիշոն, Սթեֆան - Փրանսայի արտաքին գործերու նախարար, 71, 75, 82, 220, 234, 239, 240
- Բուանքարէ Ռէյմոն - վարչապետ Փրանսայի Հանրապետութեան, 25, 26
- Բօփ Ժիւլ - Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանատան խորհրդական, 41
- Գալեմեան Սուրէն Ծ. Վրդ.- նահատակ առաջնորդ Բաղէշի, 101
- Գալեմքեարեան Գնէլ Ծ. Վրդ. - ազգային երեսփոխան, 111, 112
- Գալֆաեան Պետրոս - նահատակ հնչակեան գործիչ, անդամ Ապահովութեան Խորհրդարանական Յանձնաժողովի, 29, 112, 113, 147

- Գալֆայեան Յարութիւն - նահատակ դաշնակցական գործիչ, 112
- Գասպարեան Արիստակէս - ազգային երեսփոխան, 16
- Գարեան Ստեփան - ազգային երեսփոխան, ատենապետ Քաղաքական Ժողովի, 24, 27, 28, 29, 37, 87, 95, 99, 110, 111, 178
- Գարօ Արմէն - անդամ օսմանեան խորհրդարանի, ազգային երեսփոխան, դաշնակցական գործիչ, 100, 300
- Գէորգ Ե. Սուրենեանց - Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, 11, 13, 23, 26, 44, 48, 49, 50, 54, 55, 61, 75, 85, 100, 101, 114, 116, 117, 118, 123, 126, 128, 133, 136, 137, 138, 163, 164, 296, 315
- Գրէյֆս (Ռապրոթ Կրէյվզ)- օսմանեան ելեւմտից գերագոյն մարմնի խորհրդական, 221
- Գրինֆիլտ (Գարանֆիլեան) Ջէյմս - նախագահ Պերլինի Հայկական Մասխաժողովի եւ հիմնադիրներէն Հայեւգերման Միութեան, 50, 67, 120, 171, 192, 288, 289
- Դաւիթեան Գրիգոր - ատենապետ Քաղաքական Ժողովի, 99
- Դիմաքսեան Հմայեակ Արք. - ազգային երեսփոխան, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 194
- Դուրեան Եղիշէ Արք. - նախկին պատրիարք, ազգային երեսփոխան, նախագահ Ապահովութեան Վարչական Յանձնաժողովի, 18, 27, 99, 110, 111, 112, 147
- Եագօ/Եակով/Եաքով Կոթլիպ վոն - Գերմանիոյ արտաքին գործերու նախարար, 192, 193
- Եղիազարեան Բագրատ Եպսկ. - Մայր Աթոռի դիւանապետ, 294
- Երկանեան Տիրան - ազգային երեսփոխան, 83
- Եւանգուլով - Ռուսիոյ պետական խորհուրդի աշխատակից, 290
- Եփրեմ Խան - Իրանի սահմանադրական յեղափոխութեան գլխաւոր ղեմքերէն, 168
- Եք Էրնայօ - գերման ակադեմական դիւանագետ, 192
- Զավրիէվ/Զաւրեան Յակոբ - դաշնակցական գործիչ, 63, 83, 94, 100, 101, 191, 215, 287, 288, 291, 298
- Զարդարեան Ռուբէն - նահատակ գրող, ազգային երեսփոխան, 24, 99
- Զաւարեան Սիմոն - Դաշնակցութեան հիմնադիր անդամ, կրթական գործիչ, 315
- Զօհրապ/Զօհրաբ/Զոհրապ Գրիգոր - անդամ օսմանեան խորհրդարանի, ազգային երեսփոխան եւ անդամ Ապահովութեան Խորհրդարանական Յանձնաժողովի 11, 14, 15, 16, 17, 21, 29, 32, 33, 38, 43, 49, 58, 59, 62, 65, 75, 85, 86, 87, 88, 89, 111, 112, 113, 125, 126, 144, 178, 194, 222, 254, 255, 258, 259, 262, 263, 265, 269, 287
- Էլ-Պօսթանի Սիւլէման - լիբանանցի բանաստեղծ եւ քաղաքական գործչ, օսմանեան խորհրդարանի անդամ, օսմանեան առեւտուրի եւ երկրագործութեան նախարար, 210
- Էնվեր Իսմայիլ - Օսմանեան Թուրքիոյ ցեղասպան եռապետութեան անդամ, 65
- Էսմէրեան Պօղոս - անդամ Փարիզի Հայկական Մասնախումբի, 82
- Թալաթ/Թալեթ Մեհմէտ - օսմանեան ցեղասպան եռապետութեան անդամ եւ ներքին գործերու նախարար, 65, 67, 70, 83, 84, 221, 229, 230, 232, 236, 250, 254, 255, 256, 297
- Թէքէեան Վահան - գրող, ազգային երեսփոխան, անդամ Ապահովութեան Խորհրդարանական Յանձնաժողովի, 24, 29, 30, 31, 45, 54, 62, 97, 112, 113, 122, 147, 148, 176, 194
- Թնկըր Երուանդ - անդամ Փարիզի Հայկական Մասնախումբի, 82
- Թորգոմեան Վահրամ - ազգային երեսփոխան, 16
- Թումանեան Յովհաննէս - գրող, Թիֆլիսի Ազգային Բիւրոյի անդամ, 134
- Թոփճեան/Թոփչեան Յակոբ - բանասէր, 69, 198
- Թրուպէցօյ/Դրօքեցկոյ/Տրուքեցկոյ/Տրուքցօյ/Տրուպէցօ Կրիկորի - Ռուսիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան արեւելեան ճիւղի պետ, 38, 45, 63, 182, 184, 280
- Իզզէթ (Ahmet İzzet Furgacı) - Թալաթի մտերիմ զօրավար, 297

- Իզմիրլեանց, Մատթեոս - Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց, 9
- Իզվոլսկի/Իզվոլսքի/Իզվոլսկի/Իզվոլսքի Ալեքսանտր - Ռուսիոյ դեսպան Ֆրանսայի մօտ, 85, 95, 116, 135, 136, 186, 314, 315
- Իւթինճեան Գեորգ Արք. - անդամ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան, 45, 47, 119, 146, 314, 316
- Լազեան Գաբրիէլ - դաշնակցական գործիչ, խմբագիր, 111, 113
- Լեքսիոս/Լեքսիոս/Լեպսիոս/Լեպսիոս/Լեփսիոս/Լեփսիոս Եոհաննէս - գերմանեւիական բարեկամութեան ջատագով, 41, 50, 58, 59, 60, 61, 105, 120, 163, 171, 185, 192, 193, 194, 202, 203, 204, 206, 215, 239, 249, 250, 288, 289, 290
- Լէար Մարսէլ (Գրիգոր Զօհրապ), 49, 58, 144
- Լէօ - պատմաբան, անդամ Թիֆլիսի Ազգային Բիւրոյի, 108, 134
- Լը-Դու/Լը-Տու - Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանատան Ա. թարգման, 75, 214, 220
- Խալիլ (Հալիլ Մենթէշէ) - պետական խորհուրդի նախագահ, ցեղասպան, 65, 75, 77, 85, 86, 87, 88, 207, 222, 223, 224, 225, 250, 254, 255, 258, 259, 262, 263
- Խանգատեան Չատիկ - քարտէզագիր, 81, 82, 83, 123
- Խաչատրեան Աստուածատուր - պատմաբան, 69, 199
- Խաչայեան Սահակ Բ. - Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ, 118, 319
- Խատիսեան Ալեքսանդր - Թիֆլիսի քաղաքապետ, 55, 134
- Խարախանեան Ներսէս Եպսկ. - Տարօնի նահատակեալ առաջնորդ, 101
- Խրիմեան Մկրտիչ - Պերլինի Վեհաժողովի բանագնաց, Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, 128
- Խօնասարեան Հայկ - ազգային երեսփոխան, 17, 62, 112, 113
- Կարրոնի Եունենիօ - Իտալիոյ դեսպան օսմանեան Թուրքիոյ մօտ, 50
- Կիւրճեան Մելքոն - նահատակ գրող, ազգային երեսփոխան, 18
- Կուլքելիչ Քոնսթանթին - ռուս դիւանագէտ, 11, 93, 106, 126, 272
- Կուրտ-Արամ - հիմնադիր անդամ Հայեւգերման Միութեան, 289
- Կրէյ Էտուարտ/Էտուրքտ - Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին գործերու նախարար, 144, 145, 212, 218
- Հալաճեան Պետրոս - իրթիհատական, անդամ օսմանեան խորհրդարանի, ազգային երեսփոխան, 67, 68, 70, 209, 210, 214, 254, 255, 256
- Համիտ - կառավարական քննիչ, 227, 228
- Հերիս Ռենտլը - սուրբ գրող մասնագէտ, հեղինակ համիտեան ջարդերուն վերաբերող հատորի մը, 105
- Հօֆֆ Նիքոլայ - նորվեկիացի ընդհանուր կառավարիչ հայկական նահանգներու, 290, 292
- Ջիմմէրման/Յիմմէրման/Յիմմէրման/Յիմմըրման Արթըր - Գերմանիոյ արտաքին գործերու փոխ-նախարար, 70, 83, 169, 192, 195, 196, 215, 233, 236, 237, 239, 288, 289, 290
- Ճավիտ/Չավիտ Մեհմէտ - օսմանեան Թուրքիոյ ելեւմտից նախարար, իրթիհատական, 200, 209, 233
- Ճէնտէրէճեան Անթուան, քարտէզագիր, 49
- Ճէվահիրճեան Գաբրիէլ - Պատրիարքական Տեղապահ Թուրքիոյ Հայոց, 31, 48, 54, 61, 66, 67, 69, 70, 72, 79, 163, 194, 197, 200, 205, 206, 207, 211
- Մալեգեան Վահան - գրող, անդամ Փարիզի Հայկական Մասնախումբի եւ ընդհ. քարտուղար Ազգ. Պատուիրակութեան, 25, 82
- Մալեթ Լուիս - Մեծն Բրիտանիոյ դեսպան օսմանեան Թուրքիոյ մօտ, 42, 222
- Մանդէլշտամ/Մանտելշթամ/Մանտէլշթամ/Մանտէլշտամ Անտրէ - Պոլսոյ ռուսական դեսպանատան Ա. թարգման, 41, 46, 51, 63, 64, 65, 66, 71, 72, 73, 74, 93, 94, 95, 106, 114, 117, 128, 149, 150, 153, 185, 202, 203, 206, 207, 210, 214, 225, 269, 270, 290, 246, 250, 271
- Մանկունի Վահրամ Եպսկ. - Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքական Տեղապահ, 19, 20
- Մանուկեան Վռամշապուհ - ազգային երեսփոխան, 16

- Մասէիւան Յովհաննէս խան - Պերլինի մէջ
Պարսկաստանի դեսպան, 116
- Մարինէ Զարլզ - Պոլսոյ բրիտանական դես-
պանատան գործավար, 212
- Մարկոսեան Ռափայէլ - բարերար, անդամ
Փարիզի Հայկական Մասնախումբի, 82
- Մարմարեան Հ. - անդամ Փարիզի Հայկական
Մասնախումբի, 82
- Մարտիկեան Ոսկան - օսմանեան Թուրքիոյ
թղթատարութեան նախարար, խորհրդա-
րանի անդամ, ազգային երեսփոխան, ան-
դամ Ապահովութեան Վարչական Յանձ-
նաժողովի, 27, 109, 110, 113, 230
- Մեհմէտ Ե. - 35-րդ սուլթան Օսմանեան Կայս-
րութեան, 17
- Մեննվիշեան Գաբրիէլ Վրդ. - խմբագիր, ան-
դամ Վիեննայի Միփթարեան Միաբանու-
թեան, 210
- Միլիուրով/Միլիուրօֆ Փաւլ - հիմնադիր ռու-
սական Սահմանադրական Ռամկավար
Կուսակցութեան եւ անդամ Պետական
Տոմայի, 201, 244
- Միտհատ Ծիւրքի - Իթթիհատի ընդհանուր
քարտուղար, 206
- Մկրտիչեան Լեւոն - հրապարակագիր, ռամ-
կավար գործիչ, 122, 123
- Մորկրնթաւ Հենրի - ԱՄՆ-ի դեսպան օս-
մանեան Թուրքիոյ մօտ, 50
- Մուխթար Մահմուտ - օսմանեան Թուրքիոյ
դեսպան Գերմանիոյ մօտ, 195, 236
- Մուրադ IV - 17-րդ սուլթան Օսմանեան Կայս-
րութեան, 133
- Մօստիչեան/Մոստիչեան Յարութիւն - Հայ
Ազգային Պատուիրակութեան անդամ,
100, 119, 287, 291
- Յարութիւնեան Սամսոն - նախագահ Թիֆ-
լիսի Ազգային Բիւրոյի, 27, 28, 33, 34, 55,
114, 116, 134, 174
- Ներկարարեան Եզնիկ Վրդ. - Կաթողիկոսա-
կան փոխանորդ Աղթամարի Աթոռի, 307
- Նորատունկեան Գաբրիէլ - Օսմանեան Թուր-
քիոյ արտաքին գործերու նախարար, ատե-
նապետ Ազգային Ընդհանուր Ժողովի մայր
ղիւսնի, 134
- Նորատունկեան Սերովբէ - ազգային երես-
փոխան, 176
- Նուպար Առաքել - որդի Պօղոս Նուպարի,
անդամ Փարիզի Հայկական Մասնախում-
բի, 82
- Նուպար/Նուբար Պօղոս/Պողոս - հիմնադիր
ՀԲԸՄ-ի եւ նախագահ Ազգային Պատուի-
րակութեան, 9, 11, 25, 26, 28, 34, 41, 43, 44,
46, 48, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 59, 60, 66, 69,
70, 71, 72, 74, 75, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 89,
93, 94, 95, 100, 106, 115, 116, 117, 118, 119,
122, 123, 124, 125, 133, 134, 135, 136, 138,
139, 140, 141, 142, 143, 144, 149, 163, 164,
165, 187, 188, 189, 191, 192, 194, 202, 204,
205, 208, 214, 220, 230, 232, 233, 234, 235,
236, 237, 238, 239, 240, 244, 245, 246, 249,
250, 251, 253, 256, 258, 289, 290, 298, 314,
315
- Նուպարեան Նուպար - Եգիպտոսի վարչա-
պետ, հայր Պօղոս Նուպարի, 25
- Շաթիրով - զօրավար, օգնական Կովկասի ցա-
րական փոխարքային, 55
- Շահրազեան Ա. - քարտուղար Հայեւգերման
Միութեան, 171
- Շահին Էտկար - անդամ Փարիզի Հայկական
Մասնախումբի, 82
- Շահպազ[եան] Յակոբ - պատրիարքարանի
պաշտօնէյ, 58
- Շահրիկեան Յարութիւն - նահատակեալ ազ-
գային երեսփոխան, անդամ Ապահովու-
թեան Խորհրդարանական Յանձնաժողո-
վի, 9, 14, 17, 28, 29, 30, 31, 32, 45, 65, 111,
112, 113, 114, 128, 147, 148, 299
- Շադոյեան Աւետիս Ա. քահանայ, -առաջնոր-
դական փոխանորդ Եգիպտոսի, 26, 67
- Շապէռ - Պոլսոյ իտալական դեսպանատան
ներկայացուցիչ, 149
- Շարուրեան Ալբերտ - բանասէր, 65
- Շաքիր Ահմէտ - 1895-ի բարեկարգումներու
գործադրութեան համար նշանակուած
ընդհանուր կառավարիչ, 150, 152
- Շելքէթ/Շելքէթ/Շէֆքէթ Մահմուտ - վարչա-
պետ օսմանեան Թուրքիոյ, 30, 167, 169
- Շերիֆ/Շերիֆ Մեհմէտ - քիւրտերու ազգայ-
նական շարժման ղեկավար, 54, 55, 315
- Շէօնպէռ/Շէօնպէրկ - Պոլսոյ գերմանական

- դեսպանատան թարգման, 65, 149, 196, 202, 203, 204, 250, 251, 254
- Շմառոնեան - ներկայացուցիչ Միացեալ Ընկերութիւնք Հայոցի, 198
- Ուղուրլեան Հմայեակ - ազգային երեսփոխան, 78
- Չարիքով Նիքոլայ - նախկին ռուս դեսպան Պոլսոյ, 243, 244, 245
- Չերազ Մինաս - անդամ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան, 119, 138
- Չորմիսեան լեւոն - հրապարակագիր, պատմագրող, 108, 127
- Չօպանեան/Չոբանեան Արշակ - գրող, մշակոյթի գործիչ, անդամ Փարիզի Հայկական Մասնախումբի, 82, 2119, 87, 300
- Պալագեան/Պալաքեան Գրիգորիս - անդամ Ապստոլութեան վարչական Յանձնաժողովի, 27, 58, 60, 66, 67, 68, 110, 111, 112, 147, 178, 193, 195, 196
- Պապաչանեան Միքայէլ - տես նաեւ՝ Բաբաչանեան, 99, 293, 294
- Պետրոսեան Եղիա Ծ. Վրդ. - տեղապահ Կտուց Անապատի վանահօր, 306
- Պերար Վիքթոր - ֆրանսացի դիւանագետ, խմբագիր հայկական շահեր պաշտպանող պարբերականի, 106
- Պէլագեան Երուանդ - ազգային երեսփոխան, 31
- Պոմփար/Պոնքար/Պոնքար Մորիս - Ֆրանսայի դեսպան օսմանեան Թուրքիոյ մօտ, 42, 71, 188, 208, 220
- Պրիան Արիսթիտ - խորհրդարանական եւ Ֆրանսայի նախկին վարչապետ, 238
- Պոյանեան/Պոյանեան Համբարձում (Մուրատ) - անդամ օսմանեան խորհրդարանի եւ նահատակ ազգային երեսփոխան, 24, 27, 110
- Ռէխէնբեռզ Ալարեխթ վոն- Գերմանիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան արեւելեան գործերու խօսնակ, 192
- Ռիֆար/Րիֆար - օսմանեան Թուրքիոյ դեսպան Գերմանիոյ մօտ, 60, 185
- Ռոզենպերկ/Ռօզենպերկ/Ռօզենպերկ - գերման արտաքին գործոց նախարարութեան միջազգային օրէնքի խորհրդական, 71, 72, 206
- Ռոհրպախ/Ռօքրախ/Ռօքրախ Փոլ - հիմնադիրներն Հայեւգերման Միութեան, 120, 169, 289
- Սաաթեան Լեւոն - ազգային երեսփոխան, 176
- Սաատլեան Սմբատ Եպսկ. - Կարնոյ նահատակեալ առաջնորդ, 99, 275
- Սագոնով/Սագոնով/Սագոնօֆ Սերկէյ - Ռուսաստանի արտաքին գործերու նախարար, 38, 45, 60, 75, 77, 93, 114, 122, 125, 126, 135, 136, 181, 182, 195, 196, 211, 218, 220, 240, 267, 287, 297
- Սախո/Սայիտ Հայիմ - վարչապետ օսմանեան Թուրքիոյ, 11, 243, 235, 252
- Սայապալեան Ժազ - նահատակ ազգային երեսփոխան, 22, 59, 176
- Սանտերս Լիման վոն - գերման զօրավար, գերմանական զինուորական առաքելութեան պետ, 231
- Սարաճեան Յովսէփ Եպսկ. - առաջնորդ Վանի, 118, 307
- Սերոբեան Մուշեղ - կարգաթող նախկին առաջնորդ Ատանայի, 111
- Սիմոնեան Հրաչիկ - պատմաբան, 111
- Սուրի (Սիւնկիւնեան) Սարգիս - նահատակ ազգային երեսփոխան, անդամ Քաղաքական Ժողովի, 112
- Սրուանձտեանց Գարեգին Եպս. - բանահաւաք, ազատագրական շարժման համակիր հոգեւորական, 16
- Վանկենհայմ/Վանկենհայմ - Գերմանիոյ դեսպան օսմանեան Թուրքիոյ մօտ, 44, 48, 50, 122, 149, 200, 203, 204, 238, 288, 289
- Վարանդեան Միքայէլ - հրապարակագիր, ՀՅԴ-ի պատմագիր, 114, 124, 125, 191, 220
- Վարդգէս/Վարդկէս (Սէրէնկիւեան Յովհաննէս) - նահատակ, օսմանեան խորհրդարանի անդամ, ազգային երեսփոխան, 65, 254
- Վեսթենենք/Վեսթենէք Լուիս - հոլանտացի ընդհանուր կառավարիչ հայկական նահանգներու, 101, 292, 295
- Վիլիէմս Անիւրին - նախագահ Անգլո-Հայկական Յանձնաժողովի, 187
- Վիլիելմ Բ. - կայսր Գերմանիոյ, 231

- Վորոնցով-Տաշկով/Վորոնցով-Տաշքով - Կովկասի ցարական փոխարքայ, 238, 244
- Տաղաւարեան Նազարէթ - նահատակ ազգային երեսփոխան, հիմանդիրներէն Իթիլաֆի, անդամ օսմանեան խորհրդարանի, 24, 31, 176
- Տէմիրճիպաշեան Լեւոն - ազգային երեսփոխան, անդամ Ապահովութեան վարչական Յանձնաժողովի, 27, 44, 49, 110, 111, 112, 113, 139, 141, 142, 218, 246
- Տէր Եղիայեան Չաւէն - Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց, 11, 33, 67, 68, 78, 84, 97, 99, 101, 112, 114, 120, 227, 236, 238, 242, 274, 291, 293, 298, 299, 317, 320
- Տէր Եղիսէան Համազասպ Ծ. Վրդ. - նահատակ առաջնորդ Ճանիկի, 313
- Տէր Կարապետեան Գեղամ - գրող, անդամ օսմանեան խորհրդարանի, ազգային երեսփոխան, 21, 178
- Տէր Մովսէսեան Դաւիթ - ազգային երեսփոխան, 24, 29, 62, 112, 113
- Տէր Յակոբեան Արքայեան - ուսուցչապետ, ազգային երեսփոխան, 24, 111
- տը Լաքրուա - զօրավար, Ազի Ֆրանսէզի հայկական կոմիտէի նախագահ, 237
- տը Կիրս/Գիրս - Ռուսիոյ դեսպան օսմանեան Թուրքիոյ մօտ, 42, 43, 44, 51, 76, 77, 79, 85, 93, 94, 95, 109, 113, 116, 117, 122, 126, 135, 136, 153, 200, 201, 203, 235, 244, 260, 267, 287, 315
- տը Սէն Քանտէն - Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանատան ներկայացուցիչ, 149
- տը Քէ Ռոպեր - ֆրանսացի դիւանագետ, 80
- Տիգրանեան Սիրական - Փետրոսպոլսի Հայկական Մասնաժողովի նախագահ, 117
- Փալէոլոկ Մորիս - ֆրանսացի պատմաբան եւ դիւանագետ, 143
- Փալլապիչինի Եոհան վոն - Աւստրիոյ դեսպան օսմանեան Թուրքիոյ մօտ, 50, 51, 61, 126
- Փափագեան Պարգէն - ազգային երեսփոխան, 16, 24
- Փափագեան Ռուբէն - ազգային երեսփոխան, 87
- Փափագեան Վահան - ազգային երեսփոխան, գործավար Ապահովութեան Վարչական Յանձնաժողովի, 21, 22, 24, 27, 28, 29, 37, 43, 46, 59, 60, 62, 76, 84, 87, 88, 96, 99, 101, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 118, 122, 127, 144, 178, 242, 297, 299, 315, 323
- Փերտահեան Երուանդ Ծ. Վրդ. - պատրիարքական փոխանորդ, 74, 216
- Փորթուգալեան Մկրտիչ - հրապարակագիր, ազատագրական շարժման ռաիվիրայ, 57
- Քելեկեան Տիգրան խան - բարերար, անդամ Փարիզի Հայկական Մասնախումբի, 82
- Քելեկեան Տիրան - նահատակ խմբագիր, 149, 194, 195
- Քիչնէր Հըրպըրթ - բրիտանացի ընդհանուր հիւպատոս Եգիպտոսի, 235
- Քլեմանսօ/Քլեմանսօ Ժորժ - Պօղոս Նուպարի բարեկամ ֆրանսացի դիւանագետ, 127, 149, 187, 188, 207, 299
- Քոքովցեվ/Քօքովցեվ Վլատիմիր - վարչապետ Ռուսիոյ, 79, 196, 211
- Քրոմըր Էվրիկ - բրիտանացի ընդհանուր վերահսկիչ Եգիպտոսի, 235
- Օհանեան Ներսէս - ազգային երեսփոխան, 99, 121
- Օպթօրօզ Լեւոն - թրքական կառավարութեան խորհրդական, 267
- Օտեան Երուանդ - գրող, 55
- Օրմանեան Մաղաքիա Արք. - նախկին Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց, 22, 24, 108, 112
- Փարիստ Գրիգոր - ներկայացուցիչ Միացեալ Ընկերութիւնը Հայոցի, 198
- Ֆեհմի/Ֆէհմի (Ֆեթիհ Օրքար) - Իթթիհատի ընդհանուր քարտուղար, 65, 254
- Ֆերտինանտ - Տար Պուլկարիոյ, 105
- Ֆիցմորիս/Ֆից-Մօրիս Ճերրլտ - Պոլսոյ բրիտանական դեսպանատան գլխաւոր թարգման, 52, 149
- Ֆնտգլեան Գառնիկ - բանասէր, 50
- Ֆօն տէր Կօյց փաշա - օսմանեան բանակը բարեկարգած գերմանացի զօրավար, 289
- Ֆօն-Շտրենպել - Պոլսոյ գերմանական դեսպանատան զինուորական կցորդ, 254

